

ક્રી. ૦૨૪/૧૧/૬૫.

સિ. ૨૧, ૨૦/૧૧/૬૫.

મો. ૦૨, ૨૦/૧૧/૬૫.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક C-૨૨૩ વર્ગિક

પુસ્તકનું નામ ડાહ્યામધુચી

વિષય ૮-૧ : ૧૨૧

કાવ્યમાધુર્ય

એટલે

આધુનિક લેખકોનાં કાવ્યોમાંથી ઉત્તમ
કાવ્યોનો સંગ્રહ.

(સંક્ષિપ્ત માર્ગદર્શક ટિપ્પણ તથા લઘુ શબ્દકોષ સહિત)

સંગ્રહ કરનાર

હિમ્મતલાલ ગણેશભાઈ અંજારિયા. એમ. એ., એલએલ. બી.

Poetry gives treasures 'more golden than gold',
leading us in higher and healthier ways than those
of the world, and interpreting to us the lessons of
nature.

F. T. Palgrave.

મુખ્ય એજન્ટસ—એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની,
મુંબઈ.

વિ. સંવત્ ૧૯૭૬.
(શ્રાવણ)

ઇ. સ. ૧૯૨૦.
(સપ્ટેમ્બર)

કિંમત રૂ. ૨-૦-૦

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી ગ્રંથોના ઇ-સંગ્રહ

૯૨૨૩

(સર્વ હક્ક સ્વાધીન.)

૮ - ૧૨ - ૨૧

આ પુસ્તક મુંબઇ નં. ૯૩ ચીચપોકલી, પરેલ રોડ,
લેડી નાર્થકાટ હિંદુ આર્કનેજ કે. એન.
સેલર પ્રેસમાં બહવળ પીતાંબર
કક્કરે છાપ્યું છે

તથા

રા. હિમ્મતલાલ ગણેશજી અંબરિયાએ, ભૂલેશ્વર મારકીટ,
કાલ્યાણેવી, મુંબઇ મધ્યે પ્રસિદ્ધ કીધું છે.

પહેલી આવૃત્તિ ૧૯૦૩.

બીજી આવૃત્તિ ૧૯૦૬.

ફરી છપાઇ ૧૯૧૦, ૧૯૧૬, ૧૯૨૦ બાન્યુઆરી
તથા સપ્ટેમ્બર.

અર્પણપત્રિકા.

ગુજરાતી સાહિત્ય તરફનું હૃદય કંઈક ઓછું કરી તેના
ગુપ્ત ભંડારમાંથી કંઈ કંઈ, જગતના પ્રકાશમાં લાવવાની નામ
વિનંતિ સાથે મારા બંધુઓ—ગુર્જર આજ્યુએરાને સપ્રેમ
અર્પણ કરું છું.

૧૯૨૦ સપ્ટેમ્બરની આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના.

૧૯૨૧ની શાળાન્ત પરીક્ષામાં તંત્ર પુસ્તક તરીકે સ્વીકાર પામતાં આ સંગ્રહના સત્કારમાં અધિક ઉમેરો થયો. પરિણામે આલુ સાલના પ્રારંભમાં એક આવૃત્તિ થયેલી હોવા છતાં, તુરતમાંજ તેને ફરી છપાવવાનો પ્રસંગ આવી ગયો.

વડોદરા ટ્રેનિંગ કૉલેજ, અમદાવાદ ટ્રેનિંગ કૉલેજ, રાજકોટ ટ્રેનિંગ કૉલેજ એ ત્રણે સંસ્થામાં પણ ઠંઠ કંઠ પ્રવેશ મળ્યો છે અને એ રીતે શિક્ષણની સંસ્થાઓમાં સ્થાન મળેલું હોય આ સંગ્રહની પિછાન અને પ્રિયતા વધશે એવી આશા છે.

પરંતુ, આલુ સાલની પહેલી આવૃત્તિ છાપવી વખતે કરેલી એક ટીકા ફરી ઉતારવાની હજી પણ જરૂર રહી છે એ દીક્ષીત્રીની વાત છે. “આ સંગ્રહ તરફ ગુજરાતી પ્રજાના આલુ રહેતા સદ્દલાવ માટે ઉપકાર માનતી વખતે જ કાગળના લાવ તથા છાપકામની મોંઘાઈને લીધે કિમ્મત વિષે ઉલ્લેખ કરવો પડે તેવી સ્થિતિને નિરૂપાયે તાબે થવું પડ્યું છે. તેવું છતાં હાલની મોંઘવારીના પ્રમાણમાં બનતું કરવામાં આવ્યું છે એટલું જોઈ શકાશે તોપણ બસ છે.”

આ આવૃત્તિ છાપવામાં કે. એન. સેલ્સ પ્રેસના જુવાન કાર્ય-વાહકોએ સારી કાળજી બતાવ્યા ખાતર તેમનો ઉપકાર માનવાનું મારે બુદ્ધી જવું નહિં જોઈએ. અને દરેક વખતે સદ્દલાવપૂર્વક અને હૃદયપૂર્વક ઉત્સાહથી મેશર્સ એન. એમ. ત્રિપાઠીની કંપની જે મહા કર્યા કરે છે તે માટે તેમનો ઉપકાર દર વખતે દર્શાવો એ પણ મહા આનંદકારક ફરજ છે.

સપ્ટેમ્બર ૧૯૨૦.

હિ. ગ. અંજારિયા.

૧૯૧૬ ની આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના.

આ પુસ્તક તરફ ગુજરાતી પ્રજાનો સદ્ગલાવ એટલો સંતોષકારક છે કે તેને ફરી છપાવવાનો પ્રસંગ થોડે થોડે અંતરે મળ્યા કરે છે. હમણાં ફરી છપાવવાનો પ્રસંગ આવ્યો ત્યારે એક પ્રશ્ન એ ઉપસ્થિત થયો કે તેના સ્વરૂપમાં ફેરફાર કરી, વર્ષોના વહેવા સાથે ગુજરાતી કવિતામાં ભળેલા નવા પ્રવાહોમાંથી નવી નવી પ્રસાદી ઉમેરવી કે નહિ? તે પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવામાં એક જ વિચારને વળગી રહ્યો, અને તે એ કે પરિચિત પુસ્તકના સ્વરૂપમાં વારંવાર ફેરફાર કરવાથી તેના વાચક અને પ્રશંસક મંડળને દર વખતે નવી આવૃત્તિ લેવાની ફરજ પડે છે. અને એમ પણ બને કે એક વાર રૂચિકર થયું તેમાં ફેરફાર થયાથી કદાચ માઠી અસર પણ થાય. તેથી ઉત્તમ એજ કે રૂચિકર નીવડેલું સ્વરૂપ જ કાયમ રાખવું અને નવા ઉમેરા માટે નવી પ્રવૃત્તિને અવકાશ રહેવા દેવો. એ વિચાર પ્રમાણે આ સંગ્રહની બીજી આવૃત્તિ વખતનું તેનું જ સ્વરૂપ હતું તેજ લગભગ કાયમ રાખ્યું છે; એકાદ એ ફેરફાર બહુ સ્વરૂપ ફેરવી નાખનારા નહિ મનાય એવી આશા રાખી છે.

કવિતાના ટુકો અવલોકનમાં, સંક્ષિપ્ત ટીપ્પણમાં, અને શબ્દકોષમાં થોડાક ફેરફાર આવશ્યક હતા તેટલા કર્યા છે—પરંતુ ઘણે ભાગે ઉપરનું ધોરણ જ રાખવામાં આવ્યું છે.

પ્રથમ આવૃત્તિનો પ્રસ્તાવનામાંથી થોડુંક ફરીથી.

સ્વલિખિત પુસ્તકમાં લેખના ઉદ્દેશ તથા હેતુ જણાવવા પૂરતી તક હોય તોપણ પ્રસ્તાવનાના એ બોલ કહેવાની રીત સર્વ-માન્ય થઈ પડી છે, તો પછી જેને અન્યના લેખનો સંગ્રહ કરવાનો હોય તેને તો તે પ્રયાસનાં પ્રયોજન તથા પ્રારંભ વિષે પ્રસ્તાવ લખવો પડે એ આવશ્યક છે.

લખાણ વધ્યે જાય છે, પણ છાંદગીની અવધિ વધતી નથી, એટલે સર્વને બધું વાંચી જવા અવકાશ રહે જ નહિ; તેથી સારા લેખકોના લેખોમાંથી રસમય ચુંટણી કરી એકત્ર સંગ્રહ કરવાનો પ્રયા ઘણા સમય થયાં પ્રચલિત થયો છે—અન્ય દેશોમાં તેમ આ દેશમાં પણ. જૂના ભક્ત કવિઓનાં પદ, આખ્યાન વગેરે ઘણાં છપાયાં છે. તેમાંથી ‘શામળ સતસદ’ ‘કાવ્યનિમજ્જન’ વગેરે ચુંટણી થઈને પણ છપાયાં છે. લગભગ એ વીંશી થયાં તદ્દન નવી જાતની કવિતા ગુજરાતીમાં લખાવા લાગી છે. તેના વાચકો થોડા હોઈ વધારવાના હેતુથી પુસ્તક રૂપે કે અન્યથા છપાયેલી કે નહિ છપાયેલી કવિતાઓમાંથી યથાશક્તિ ચુંટણી કરવાનું કામ ઘણા વખત થયાં અનેક વાચકોના મનમાં ઘોળાતું હશે—તે ઇચ્છા પરિપૂર્ણ કરવાને મને તક મળી તેથી કૃતાર્થ થયો છું.

ગુજરાતી ભાઈઓમાંથી જે ભણેલાંમા વિદેશી કવિઓનાં કાવ્યથી મોહિત થાય છે તેવામાંથી ઘણા તો ગુજરાતી કવિતા

માટે તદ્દન બેદરકાર જ માલમ પડે છે. આ ચુંટણી તેવાઓ માટે ખાસ થયેલી છે.

*

*

*

જ્યારે મારા આ પ્રયાસ વિષે બીજાઓએ જાણ્યું ત્યારે તેઓએ અંગ્રેજી ગોલ્ડન ટ્રેઝરી જેવું આ પુસ્તક થશે એવી આશા બતાવી. પરંતુ બધે અંશે તેમ થવું આ સમયે સંભવતું નથી. અંગ્રેજી કવિયોની જનસમાજને પિછાન હતી—તેની કદર થયેલી હતી. તેના કેટલાક કાવ્યખંડો બહુજ લોકપ્રિય થઈ સર્વવ્યાપી જેવા થયા હતા. તેવા બધાને લેગા કરવાનું કામ—લોકપ્રિય થયેલામાંથી કયા સર્વને સરખી રીતે ગ્રાહ્ય અને પ્રિય થશે એટલું જ જોવાનું કામ—ગોલ્ડન ટ્રેઝરીના સંગ્રહ કરનારનું હતું. અહિં સ્થિતિ તેથી જુદી છે. લેખકોની જનસમાજને પિછાન નથી—તેમની કદર નથી—બહાર પડેલ પુસ્તકો થોડાં છે—ને તેની કવિતાના વાચકો પણ ગણ્યા ગાંડ્યાજ છે. તેથી આ સંગ્રહ કરનારનો કંઈક ઉદ્દેશ દિવિની આજખ આપવાનો, ગુજરાતી કવિતામાં દાખલ થયેલ નવીન રસ બતાવવાનો, કવિતાને લોકપ્રિય કરવાનો અને ભણેલાઓને ગુજરાતી માટે થઈ ગયેલો તિરસ્કાર કંઈક દૂર કરવાનો છે.

*

*

*

કહેવાની જરૂરિયાત જાણતો નથી કે આમાં જે છે તે બધું બીજાનું જ છે. ટિપ્પણ વર્ગેરેમાં પણ જ્યાંસુધી બીજાના વિચાર ને બીજાની મદદ મળી શકેલ છે ત્યાંસુધી

પોતાપણું ધુસાડવાનું ચોગ્ય લાગ્યું જ નથી. તોપણ કહેવું જોઈએ કે તેને માટે જવાબદારી મારી પોતાની છે.

પોતાના લેખો છપાવવાની પરવાનગી આપવા માટે સર્વ લેખકોનો ઉપકાર થયો છે. પ્રોફેસર બળવંતરાય દલ્યાલરાય ઠાકોરે પોતાના વ્યવસાયી વખતમાંથી પણ અવકાશ મેળવી વારંવાર જે સૂચના અને ઉપદેશ આપેલ છે તે ખાતર તેમનો સવિશેષ ઉપકાર થયો છે. રા. રા. રણજીતરામ વાવાલાઈ, જેની સાથે આ પ્રસંગને લઈને જ મારે પ્રથમ પિછાન માત્ર પત્રથી જ થયેલી છે, તેણે પણ અનન્ય સહાય આપી છે તે માટે તેનો તથા રા. રા. નરસિંહરાવ હરિલાલદ્રુવ, રા. રા. રમણલાઈ, રા. રા. મણિશંકર રતનજી ભટ્ટ વગેરેએ કરી દીધેલી સરળતા ખાતર તેમનો પણ ઉપકાર થયો છે.

તે ઉપરાંત મારા સ્નેહી અને સંબંધી રા. રા. સાકરલાલ મોતીલાલ બી. એ, રા. રા. રતિલાલ મગનલાલ અંતાણી બી. એ, રા. રા. જન્મશંકર મહાશંકર બુચ લલિત, તથા રા. રા. પ્રભુલાલ છોટાલાલ બુચ, તેઓએ વખતો વખત આપેલ ઉમંગલર સહાય માટે તેમનો ઉપકાર થયો છે.

પોષ, સંવત્ ૧૯૬૦.

ગોંડળ-કાઠિયાવાડ.

}

અનુક્રમણિકા.

કાવ્ય.	પૃષ્ઠ.	કાવ્ય.	પૃષ્ઠ.
અગતિ ગમન ...	૧૪૦	આસ્વાદોર્મિ ...	૨૭૫
અતિ જ્ઞાન ...	૨૬૩	ઉત્તરા ને અભિમન્યુ...	૨૩૬
અનંત કુહડી ...	૮૭	ઉષા ...	૨૦
અભાનોર્મિ ...	૧૭૧	ઉંડી રમ્મની ...	૯૦
અમર આશા ...	૯૪	એક અબજાની વિનંતિ	૧૨૩
અમે ...	૧૩૬	એક આગિયાને ...	૧૧૨
અમો મસ્તાન...	૧૨૧	એક ઇચ્છા ...	૨૧૩
અવતરણ ...	૨	એક ધા ...	૧૩૩
અવસાન ...	૨૮૩	એક ચિત્ર ...	૧૦
અશ્રુપ્રભાવ ...	૨૦૨	એક ચિત્રદર્શન ...	૪૦
અસ્થિર ને સ્થિર પ્રેમ	૧૬૪	એક પત્ર ...	૧૩૭
અસ્વસ્થ ગૃહિણી ...	૨૫૭	એક મહાત્માનું સ્મરણ	૧૬૮
અહાલોક ...	૨૭૮	એક સેનાપતિનું મધ્ય	
આકાશ ...	૫૮	રાત્રિયે ચિંતન ...	૯૧
આત્મબોધ ...	૧૧૯	એકાંત ...	૧૧૮
આપની યાદી...	૧૮૫	ઓ હૃદયરવ રેલાવનારા	૩
આરોહણ ...	૩૦	કલમ કરનાર વનમાળીના	
આલોક ...	૨૭૨	ઉદ્ગાર...	૨૮૧
આશાદેવીનું જ્ઞાન ...	૯૭	કલાપીને વિજ્ઞાપના...	૨૭૦
આશા પંખીડું ...	૯૫	કલાપીને સમ્બોધન..	૨૭૦

કાવ્ય.	પૃષ્ઠ.	કાવ્ય.	પૃષ્ઠ.
કલ્પના ને કસ્તુરીમૃગ	૧૪૦	તત્કાલ મહિમા ...	૧૩૧
કવિ નર્મદનું મંદિર...	૨૬૯	તુલસી	૨૧૮
કિસ્મત	૧૧૪	તું ગઈ	૧૯૧
કુમુદસુન્દરીનો પત્ર ...	૧૩૪	ત્યાગ	૧૧૭
કૃતક્ષતા	૧૦૮	ત્રિખંડ ત્રિવેણી ...	૧૭
કોકિલ ગાન	૭૮	થોડેક છેટે બળતી ચિતા	૨૧૧
કોકિલાને	૭૬	દિવ્ય મંદિર તથા લેખ	૨૧૫
કયમ ના મોહું	૧૫૪	દિવ્ય રથ	૧૬૦
ગિરનારને ચરણે	૩૪	દિવ્ય સુન્દરીઓની ગરબી	૭૨
ગોપિકા	૨૨	દેવયાની	૨૩૯
ગ્રામ્ય માતા	૧૦૫	ધણુ	૨૪
ચક્રવાક મિથુન... ..	૨૫૨	નદી	૫૬
ચક્રવાકી	૧૦૦	નાયકનું પ્રાયશ્ચિત...	૧૮૩
ચંદા	૬૭	નિર્દોષ બાળા... ..	૮૦
ચંદાને એક પ્રશ્ન	૬૭	પાંખીડાંને	૭૫
ચંદ્રિકા વિભૂતિ... ..	૬૬	પાંખેડૂ! જા વન ઉડી	૮૩
ચાલ સખિ! ઉડિયે	૧૧૫	પશ્ચાત્તાપ	૨૦૮
ચિત્ર સંસાર	૯૨	પ્રભાતની વાદળીને...	૨૦
ચેતન	૨૧૪	પ્રભુમય જીવન ...	૨૭૬
જન્મભૂમિનું જયમંગળા	૧૨૭	પ્રાર્થના (રેનાડું) ...	૧૯૬
ત્રેકરીઓમાં એક સાંજનો		પ્રાર્થના (પ્રભો,) ...	૨૭૯
સમય... ..	૩૭	પ્રિયતમની ઉક્તિ ...	૧૫૪

કાવ્ય.	પૃષ્ઠ.	કાવ્ય.	પૃષ્ઠ.
પ્રેમ અને સત્કાર ...	૧૩૮	માળીને ઉપાલંબ ...	૧૯૫
પ્રેમવિકાસ ...	૧૪૬	મૃગલીને ...	૨૦૩
પ્રેમસ્વરૂપ ...	૧૬૩	મૃત્યુવશ મૃગ ...	૨૦૪
પ્રેમીની મૂર્તિપૂજા ...	૧૫૧	મેઘને ...	૫૧
પ્રેમી હૃદયની વાંછના...	૧૫૩	મેમાનને વિનંતિ ...	૨૮૦
પ્રેયસી લીલા ...	૧૫૦	મહારા મયૂરને ...	૨૦૦
કુલની સાથે રમત ...	૮૨	યુદ્ધ સંગીત ...	૧૨૪
ફાયસાગર ...	૩૯	રમણીયતાજનિત શોક ...	૮૮
બન્યો હું પ્રેમનો બંદો	૧૫૬	રાત્રિ ...	૬૪
બારણે પુકાર ...	૨૭૩	રાત્રિ વર્ણન અને	
બાહુક ...	૨૨૬	મધુરાકાશદર્શન ...	૬૫
બ્રોધ ...	૧૨૦	રેખાશૂન્યતા ...	૧૯૨
ભણકારા ...	૧૦૩	લાગટ હેલી ઉઘડતી	
ભરત-વીર-ભાગૃતિ ...	૧૩૦	વખતની રચના ...	૪૯
મળ ક્યાં છે ? ...	૧૧૦	લાવણ્યમયી ...	૧૨૮
મદ્દલી ...	૨૭૨	વહાય ...	૧૮૭
મણિમય સેંથી...	૧૦૪	વધામણી...	૧૮૪
મધ્યરાત્રિયે કોયલ ...	૭૯	વનવર્ણન ...	૨૬
મન પંખીને ...	૧૫૮	વરવહુ અમે ...	૧૫૯
મહેમાનોને ...	૨૮૦	વર્ષાવર્ણન ...	૪૩
મંગળાચરણ ...	૧	વસંતગીત ...	૮૪
માનસ સર ...	૧૦૨	વસંત વિજય ...	૧૭૬

કાવ્ય.	પૃષ્ઠ.	કાવ્ય.	પૃષ્ઠ.
વિકરાળ વીર કેસરી ...	૧૨૬	સશેવર	૨૮
વિદ્ધ મૃગ	૧૬૯	સર્ગદર્શન	૫૫
વિધવા યેન બાબાંને ...	૧૬૭	સહસ્રલિંગ તળાવના કાંઠા	
વિનંધર ગાન	૯	ઉપરથી પાટણ ...	૧૧
વિપ્રયોગ	૧૮૮	સંયોગજન્ય રતિ ...	૧૪૭
વીણાને આવાહન ...	૮	સાગર અને શશી ...	૨૭
વીણાનો મૃગ	૧૬૬	સારસી	૧૭૨
વીરાંગના	૧૨૨	સ્નેહનિદાન	૧૪૪
વૃષ્ટિ	૪૭	સ્નેહનું સ્વપ્ન	૨૪૪
બહાલાંઓને ઉપદેશ ...	૨૧૨	સ્મરણાંજલિ	૨૬૬
શિકારીને	૨૦૮	સ્વપ્નવાટિકા	૧૮૯
શ્રાવણી અમાંસ	૬૦	સ્વર્ગીય ગાન	૬
સંખા પ્રત્યે ઉક્તિ	૨૧૫	સ્વર્ગીય સંગીત ...	૨૧૭
સમુદ્રમાં બે લિંગ		હમારી પિછાન ...	૧૩૪
રાત્રિયોનું દર્શન ...	૬૩	હિન્દનું ઐતિહાસિક	
સરસ્વતીને	૧૦૧	સિંહાવલોકન ...	૧૨
સરિત્સંગમ	૨૦૯	હું છું શંકર	૧૪૯

લેખકાનુસાર અનુક્રમણિકા,

(નંબર કાવ્યનો છે.)

અંબાલાલ માણિકલાલ. ૬૪.

ધન્વજીત જોષારામ. ૧૧૩.

કલાપી (લાઠીના સ્વ. ઠા. સા. શ્રી સુરસિંહજી) ૫૬, ૬૦, ૬૨,
૬૫, ૭૮, ૮૦, ૯૧, ૧૦૧, ૧૦૩, ૧૦૭, ૧૧૫, ૧૨૧,
૧૨૨, ૧૨૬, ૧૩૧, ૧૩૭.

કેશવલાલ હરિરામ ભટ્ટ. ૧૫૧.

કેશવ હર્ષદ ધ્રુવ. ૧૫૩.

ખખરદાર અરદેશર કરામજી, ૪, ૧૨, ૨૬, ૫૩, ૮૧, ૯૮,
૧૪૧.

ગોવર્દનરામ માધવરામ ત્રિપાઠી. ૨૩, ૨૪, ૨૮, ૨૯, ૩૬, ૫૦,
૫૪, ૭૧, ૭૬, ૮૬, ૧૨૪.

જન્મશંકર ગિરજાશંકર વૈદ્ય. ૯૨, ૯૬.

જમિયતરામ ધીરજરામ વૈદ્ય. ૪૦.

જીવનરામ લક્ષ્મીરામ દવે. ૩૫, ૪૪, ૧૪૨.

ડાહ્યાભાઈ પીતાંબરદાસ દેરાશ્રયી. ૬૫.

ડાહ્યાભાઈ લક્ષ્મણ. ૯૩.

ત્રિભુવન પ્રેમશંકર, ૩૪, ૮૮.

દામોદર ખુશાલચંદ બોટાદકર. ૮૩, ૧૧૬.

દુલ્લભજી રેવાશંકર અંબારયા. ૧૩૬.

દેવચંદ રામજી. ૪૨.

નરસિંહરાવ ભોળાનાથ. ૧, ૨, ૬, ૮, ૧૧, ૨૦, ૨૫, ૩૬, ૩૭,

૪૧, ૪૩, ૪૭, ૪૮, ૫૨, ૧૦૦, ૧૦૮, ૧૨૩, ૧૨૬,
૧૩૩, ૧૫૪.

ન્હાનાલાલ દલપતરામ કવિ. ૧૪, ૧૬, ૧૯, ૩૦, ૩૮, ૪૫, ૫૮,
૭૦, ૧૨૭, ૧૪૬.

પેસ્તનજી ખરશેદજી તારાપોરવાળા. ૧૧૦.

બલવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર. ૧૮, ૨૧, ૨૭, ૫૭, ૬૬, ૬૭,
૮૨, ૯૭, ૧૦૫, ૧૦૬. ૧૫૦.

બાબુરાવ હિમ્મતરાવ હેસાઈ. ૧૩૫.

બાલાશંકર ઉદ્યાસરામ કંથારિયા. ૬૮, ૬૯, ૮૬, ૯૦.

ભીમરાવ ભોળાનાથ. ૫, ૬, ૪૬, ૭૫.

મણિલાલ નભુભાઈ દ્વિવેદી. ૧૭, ૩૨, ૫૧, ૬૩ ૬૬,
૧૦૨, ૧૪૭.

મણિશંકર રતનજી ભટ્ટ. ૧૫, ૫૬, ૮૪, ૮૫, ૧૦૪, ૧૦૬.

૧૧૪, ૧૨૫, ૧૨૮, ૧૩૪, ૧૩૬, ૧૩૮, ૧૪૩, ૧૫૨,

મહેતા છગનલાલ કેવળરામ ૧૪૫.

મુળજી દુર્લાલજી વેદ. ૮૭.

રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ. ૭૭, ૧૧૧, ૧૧૨,
૧૪૬, ૧૪૮.

રૂપશંકર ઉદયશંકર ઓઝા. ૧૨૦

લલિત-જન્મશંકર મહાશંકર ખુચં ૪૬, ૬૧, ૬૪, ૭૪, ૧૧૭, ૧૧૮,
૧૧૯, ૧૩૦, ૧૩૨, ૧૪૪.

સુમન્ત. ષ, ૭, ૧૩, ૧૪૦.

હરિલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ. ૧૦, ૨૨, ૩૧, ૩૩, ૫૫, ૭૨, ૭૩, ૭૬.

ગુજરાતી કવિતાના વિકાસનું

દુંકામાં અવલોકન.

ગુજરાતની ભાષાની ઉત્પત્તિ અને તેના ઇતિહાસ વિષે જોઈએ તેટલું હજી લખાયું નથી. કમભાગ્યે જે ભણેલાઓ તે કામ માથે લેવાને અધિકૃત ગણાય તેમાંથી ઘણા તો તેને માટે લેશ માત્ર પણ દરકાર રાખતા ન હોય તેવું લાગે છે. પરંતુ વીશમી સદીનો ઉત્સાહક પવન તેની સાથે કંઈક નવીન જુસ્સો લાવ્યો હોય એમ લાગે છે, જેને પરિણામે કંઈ નવો આવેશ ગુજરાતી ભાષામાં રેડાયો હોય તેમ તે ઉપેક્ષિત વિષય તરફ આજ કાલ વિશેષ ભાવ દૃષ્ટિગોચર થાય છે; આશા છે કે તે વિશાળ ક્ષેત્રની શોધમાં હળવે હળવે વધારે મુસાફરો નીકળી પડશે.

આજ સુધીમાં તે વિષય તરફ પ્રયાણ તદ્દન નથી થયું એમ નથી. કવિશ્રી નર્મદાશંકરે કરેલી શરૂઆત અનેક રીતે જારી રહી છે ખરી. જૃહતકાવ્યદોહનમાં અપાયેલાં કવિજીવનો, તથા પ્રાચીન કાવ્યમાળાના અંકમાંનાં અંથવિવેચન તથા કવિચરિત્રો ઉપરાંત જુદી જુદી સલાળેમાં વંચાયેલા નિબંધો તથા માસિકોમાં આવેલાં લખાણો ઘણાં થયાં છે અને હજી થતાં જાય છે, તો પણ હજી સુધી તે વિષય પર એકે* સ્વતંત્ર સંપૂર્ણ અંથ લખાયેલો માલમ પડતો નથી.

* અંગ્રેજીમાં *Milestones of Gujarati Literature*, નામનો એક સ્વતંત્ર અંથ શ. રા. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ત્રવેરીએ ઇ. સ. ૧૯૧૫માં પ્રગટ કર્યો છે

આ કાવ્ય સંગ્રહને મીઠી રીતે તેવા કશા ઉપોદ્ધાતની આવશ્યકતા છે જ નહિ; તેમ સંગ્રહ કરનારનો ઉદ્દેશ પણ અહીંઆં તે સંબંધે વિસ્તારથી લખવાનો નથી. તોપણ આપણી ભાષા કેળવતાં કેળવતાં કેવાં ને કેટલાં રૂપ રંગ બદલતી ચાલી, તથા તેની કવિતામાં પણ કેવી નવીન મીઠાશ અને નવું સૌરભ ઉદભવ પામતાં ગયાં તે બતાવવું એવો કંઈક હેતુ છે. અને તેમ કરવા જતાં જરાતરા સિંહાવલોકન કરવું પડે તો તેમાં અતિ વિસ્તારનો દોષ આરોપવામાં નહિ આવે એવી આશા છે.

ઓગણીસમી સદીની શરૂઆત સુધી તો કવિતા અને ભાષા બન્નેનો ઇતિહાસ ઘણે અંશે સરખો છે, કારણ ભાષામાં કવિતા સિવાય બીજું કશું લખાતું જ નહિ. તે પછી ભાષામાં અનેક બતનાં લખાણો વધ્યાં; તો પણ અહીંઆં તો કવિતા સંબંધે જ બોલવાનું હોય માત્ર કવિ અને કવિની ભાષા વિષે જ ટુકામાં બોલવાનું રહેશે.

બહુ લંબાણ વિના ઇષ્ટ હેતુ બર લાવવા માટે પ્રારંભથી તે આજ સુધીના વખતના ચાર લાગ પાડવા યોગ્ય લાગ્યા છે. તે અકેક લાગને તે તે સમયના વિશિષ્ટ કવિનો યુગ એવું નામ આપ્યું છે. ૧. નરસિંહ મહેતાનો, ૨. પ્રેમાનંદનો, ૩. નર્મદાશંકર તથા દલપતરામનો, અને ૪. નવીન યુગ.

તોપણ ગુજરાતી માટે તો હવેની દીકા હજી જેવીને તેવી જ છે; જે કે પહેલી, ત્રીજી અને પાંચમી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખોનાં બાપણો, અને પરિષદ નિમિત્તે લખાયેલા કોઈ કોઈ નિબંધો કાંઈક વિશેષ પ્રકાર આપનારા પ્રગટ થયા છે ખરા.

આપણી ભાષાના આદ્ય કવિ* નરસિંહ મહેતો ગણાય છે. તે પહેલાં કવિતા નહિ થતી હોય તેમ માન- પ્રથમ યુગ. વાને કશું પ્રમાણ નથી. પ્રત્યુત, ભાલણ કવિ તેની પણ પહેલાં થઈ ગયા એમ વિદિત છે; છતાં આદ્ય કવિ તો નરસિંહ મહેતો જ ગણાય છે.

ભાલણની કવિતામાંનો મુખ્ય ભાગ ભાષાંતર કે રૂપાંતરનો છે. તેણે કાદમ્બરીનું ભાષાંતર કર્યું છે. વચ્ચેના ગાળામાં સંસ્કૃત પુસ્તકો વિષે એટલું બધું અજ્ઞાન વ્યાપી રહ્યું હતું કે કાદમ્બરીનાં ભાષાંતરના એક લઢિયાએ કાદમ્બરીને બદલે કાદમ્બરીની વાર્તા એમ લખેલું છે. ભાલણ દશમસ્કંધ, નળાખ્યાન વગેરે લખેલાં છે અને રામ કૃષ્ણ વિષે છુટક પદો પણ લખ્યાં છે ‘ભાલણ પ્રભુ રૂગનાથ’ વાળાં કેટલાંક છુટક પદો પ્રચલિત પણ રહ્યાં છે. પણ એકંદરે જોતાં ભાલણનાં લખાણ સમસ્ત પ્રજામાં બહુ ટકી રહ્યાં નહોતાં. તેનું એક સાડું પરિણામ એ આવેલું છે કે ભાલણના વખતની ભાષા ઘણે ભાગે મૂળ સ્વરૂપે જળવાઈ રહી છે. હાલના સમયમાં અંગ્રેજી શ્રદ્ધાનાં અનુકરણ કરનાર વિદ્વાનોના લેખની જેવી સ્થિતિ છે તેવીજ તેની કવિતાની પણ હતી.

નરસિંહ મહેતાએ તો પોતાના હૃદયના સ્વયંભૂ વિચારોજ પદ્યમાં બહાર કાઢ્યા—જગત્કર્તાના મહિમાના ગુણમાં જ તે મસ્ત હતા. તેની કવિતામાં ભક્તિ અને રસ ભળેલાં હોઈ તે જનવૃંદમાં એટલી બધી પ્રસરી રહી છે કે નવા સુધારાના

* આદ્ય કવિ નરસિંહ મહેતો ગણાય છે અને ગણાશેજ. પરંતુ તેની પહેલાં થયેલામાંથી કામ કાઢી લેવાને બહાર આવના ગય છે.

અંગહુળતા તેજના આકરા અમ્બારમાં પણ તેની કવિતાનો પ્રકાશ જરા પણ અંખો પડ્યો નથી; એટલું જ નહિ પણ વિદ્વાનો ને સાક્ષરોની સાથે ઇતર વર્ગમાં પણ તેની પિછાન અને કદર સારી પેઠે થયાજ કરે છે. તે ધર્માત્મા મહાપુરુષના પદોમાં લક્ષિતભાવનાં સંપૂર્ણ પણા સાથે હૃદયની અંતરભાવનાનો ઉક્ત એવી ચિત્તાકર્ષક રીતે થયેલ છે કે વાંચનારનું હૃદય સમાન સ્વરનો રણકાર ઝીંટી લઈ તન્મય બને છે. આ હૃદયનાં ગાનની સાથે ભાષાની સર્વરંજની સરળતા અને મોહભરી મીઠાશ લળવાથી ને પદો વાંચકને વાંચતાવેંત જ સચોટ અસર કરે છે.

તેનું જીવન ઈશ્વરપરાયણ જ હતું. નાત, જાત, સગાં સંબંધી, રીત રિવાજ તથા માણસોએ કરેલા ભાગ વિભાગની ગણનાને તેના ઉદાર હૃદયમાં સ્થાન હતુંજ નહિ. તેને તો 'સખી ભૂમિ ગોપાલકી' અને 'સુગ્રેવ કુટુમ્બકં' હતું; તથા જ્યાં ઈશ્વરનાં સ્મરણ કીર્તન થતાં ને જ સ્થળ તેને મન વાજળી રીતે રહેવા લાયક હતું. તેના ચાંદકારી હૃદયમાં ઈશ્વર ભક્તિમાં ખલેલ પહોંચનાર સર્વ વસ્તુ શક્યની પેઠે સાલતી અને ખોતાની પત્નીનો સ્વગલોકમાં વાસ થતાં 'ભલું થયું' ભાંગી જંગળા. હેતે ભજન શ્રી ગોપાળ એવા શબ્દો નીકળ્યાનું સર્વ કાઈને વિદિત છે. આ મહાત્માના ગુણસંઘનું વિવેચન કરવાનું આ સ્થાન નથી:—અંદિક જીંદગીની અસારતાનું તથા અસારના વિષટ સ્વતાઓનું તેનું જ્ઞાન, તેમાંથી સફળતાથી પસાર થવા માટે આપેલો ઓધ, ભક્તિની સાધેલી ઉત્તમતા, અને આજ પેઠે ભક્તિમાં તેની તન્મયતા; અને

આ બધા સાથે ‘જ્યાં સગી આત્મા નવલ્ય ચિન્થો નહિ’ ઇત્યાદિ પદોમાં બતાવેલી જ્ઞાનની પરા કોટિ, તથા પોતાના અનન્ય જીવનથી પામર પ્રાણીઓને આપેલું એક અત્યુત્તમ દૃષ્ટાંતઃ આ અને એવા બીજા અનેક ગુણોનું વિશિષ્ટ વિવેચન અતિ ઇષ્ટ છે ખરું; પણ અહિં તો તે પ્રસંગ અસ્થાને હોઈ માત્ર તેની કવિતા વિષે જ બે બોલ કહેવાનું રહે છે. તેની કવિતા ગુજરાતી ભાષામાં—અર્વાચીન ગુજરાતી ભાષામાં જૂનામાં જૂની અને સર્વ કાળે સર્વને અતિ પ્રિય થાય તેવી છે. નરસિંહ મહેતા આપણા આઘ કવિ છે અને બીજા દેશના આઘ કવિઓની માફક તેની કવિતા સરળ છતાં ગંભીર અર્થવાળી, હૃદયના ઉદ્ગારોને સચોટ રીતે કહાડનારી, ઘણાજ સાદા પણ ઉત્તમ અલંકારોથી શણગારાયેલી અને અનંતકાળ સુધી ટકી તેની છાપ સજ્જત રીતે પાડનારી છે.

મહેતાના વખતમાં માન પામતી ભાષા સંસ્કૃત ને હિંદી હતી. તોપણ તેને તો બીજાનાં માન કે વખાણની કશી પરવા નહિ હોવાથી તેણે તો સ્વભાષામાં જ પોતાના ઇષ્ટદેવનાં ગુણ કીર્તન ગાયા કર્યાં. પોતાનાજ સંતોષને માટે હોઈ તેની કવિતા અમુક અંશે સ્વાનુભવથી જ લખાયેલી છે અને તેથી તેમાં હૃદયની ખરી લાગણી ઠેકાણે ઠેકાણે ઉછળતી ઉભરાતી માલમ પડે છે.

નરસિંહ મહેતાનો હેતુ વાદમીકિની પેઠે કંઈ લખવાનો હતોજ નહિ—તેણે તો ભક્તિરસમાં મગ્ન રહી, મસ્ત થઈ, ગાયું, ગાતાં ગાતાં અજાણતાં પણ ઉત્તમ કાર્ય આરંભ્યું; અને ગુજરાતી ભાષાના આઘ કવિનું પદ મેળવ્યું.

કાઠિયાવાડ જે ખરી રીતે જ નવી અને જૂની કવિતાના *આઘ કવિ ઉત્પન્ન કરવાનું અભિમાન ધરાવે છે ત્યાં જ્યારે મહેતો લક્ષિતની ધૂનમાં મચી રહ્યા હતા ત્યારે શરૂઆતમાં બીજી જગાએ, પણ પાછળથી તો કાઠિયાવાડમાં, ગિરિધરનાં ગુણનાં ગાન કરતાં મીરાંબાઈ ગિરધારીના સ્વરૂપમાં તન્મયતાને પામવા અપૂર્વ મનોબળથી મચી રહ્યાં હતાં. મીરાંબાઈનાં પદો ઘણાં ખરાં હિંદીમાં છે અને કેટલાક ગુજરાતીમાં પણ છે.

નરસિંહ મહેતાનાં પદોમાં સેવકની અને પૂજારીની સેવ્ય તથા પૂજ્ય તરફ હોય તેવી ખરી લાગણી દેખાઈ આવે છે, ત્યારે મીરાંબાઈનાં પદોમાં તેથી પણ એક ડગલું આગળ ભરાયું છે. પોતે સ્ત્રી હોઈ, કૃષ્ણને વરેલી હોઈ, પતિપત્ની વચ્ચે જે અનન્ય સંબંધ બંધાઈ રહે છે તેવા સંબંધનાં ગાન તેનાં પદોમાં થયાં છે. પતિપત્નીનાં જીવનની અભિન્નતાથી જે એક્યની ગાંઠ તે વચ્ચે બંધાઈ રહે છે તેવી ગાંઠ બીજા એકે સંબંધથી બંધાતી નથી; અને તેવીજ રીતે મીરાંબાઈનાં પદોમાં જે પ્રેમ, જે એક્ય, જે લક્ષિત અને જે રસ વ્યાપી રહ્યા છે તે બીજા પુરૂષ ભક્તોમાં લાગ્યેજ મળી શકે છે. અલબત્ત, પુરૂષો જ્યારે ગાય છે ત્યારે ખરા ભાવથી ઉદ્ગાર પામતા ખરા દિલરા ઘણાજ અસરકારક બની રહે છે, તોપણ સ્ત્રીની કોમળતા અને સ્ત્રીની મોહભરી નરમાશની તેમાં કંઈક અંશે તો ખોટ રહે છેજ. મીરાંબાઈનાં પદોમાં આ કોમળતા

* જૂની કવિતાના, આઘ કવિ નરસિંહ મહેતા તથા 'જૂની ને નવી વચ્ચેના પૂજના જેવા ફલપતરામ બંનેને જન્મ આપવાનું માન કાઠિયાવાડને છે.

અને હૃદયમાં તીર પંથે લાગી ત્રયોટ અસર કરે તેવું મોહક સામર્થ્ય સર્વત્ર વ્યાપી રહ્યું છે. ‘પ્રેમની પ્રેમની પ્રેમનીરે’ ‘કાનુકો ન જાણે મોરી પ્રીત,’ ‘સત્યભામાનું રૂસાણું’ ઇત્યાદિ પદો જેણે જેણે સાંભળ્યાં હશે તેને તો આ ભક્તબાઈના ઉભરાતા ભાવ અને તેનાં જોમભર્યા ગાનનો અનુભવ થયો હશે.

પ્રથમ યુગના આ બે મહાન લેખકો હતા. બીજામાંથી ભાલણની કૃતિ હળવે હળવે પ્રકાશમાં આવતી જાય છે. શોધખોળને પરિણામે બીજા પણ જાણમાં આવતા જશે. પરંતુ તેમના સ્વર આ બેના ઘોષમાં વિદ્વીન થઈ ગયા છે અને સાંભળનારને કાને તો માત્ર આ બે ધ્વનીઓજ પડી રહ્યા છે. આ યુગ ભક્તિનો હતો. ભક્તિ શુદ્ધ, નિઃસ્વાર્થી અને હૃદયના ખરા ઉમળકાથી ઉડી નીકળેલી હતી, તથા કોમળ, અસરકારક, અને પરવશ કરી નાંખે તેટલી બધી મોહકતાથી ભરેલી ભાષામાં, સરળ અને સ્વભાવજન્ય નિર્મળતાથી ઉભરાતી બાનીમાં, અને કેળવણી કે કળાનાં આતુષ્ય વિનાની. પણ જ્ઞાતમ ગુણથી ભરેલી શૈલીમાં અવિર્ભાવ પામી હતી.

પ્રથમ યુગના બે ભક્તો પછી અનેક ભક્તોએ જુદા જુદા ભાગમાં પોતપોતાના ઇષ્ટદેવનાં સ્તોત્રો ગાયા દ્વિતીય યુગ. કર્યાં અને ધીમે ધીમે એકાંત ભક્તિમાં તે ને દેવનાં અદ્ભુત પરાક્રમનું વર્ણન તથા તેના ગુણનું વિસ્તારથી કથન થવા લાગ્યાં: આમ આખ્યાનનું રૂપ દાખલ થવા પામ્યું. જ્યારે તેમ થયું ત્યારે લખાણમાં કંઈક કળા આવવા લાગી, કંઈક શાસ્ત્રીય જ્ઞાનની આકાંક્ષા થઈ અને કંઈક સ્વાર્થ પણ ભળવા લાગ્યો.

લગલગ હોઠ સેકા સુધી આવા પ્રયાસ થયા કર્યો; લા-
પાની સુધારણા ખાતર અથવા તો તેને કેળવવા માટે કે તેમાં
લાખાણો વધારી રસકસવાળી કરવા માટે આ પ્રયાસો થતા
ન હતા; હજી વિદ્વાનોની લાષા તો સંસ્કૃતજ ગણાતી હતી,
અને કવિતા હિંદી લાષામાંજ થાય એવી માન્યતા સર્વોત્કૃષ્ટ
હતી. પરંતુ લક્ષિત માટે તો બોલાતી લાષાજ વધારે માન્ય
હતી, તેથી જુદે જુદે રૂપે હરિગુણકીર્તન તો તેમાં જ
થયા કર્યો.

ઘણા વખત સુધી આમ આદ્યા પછી પ્રેમાનંદના વખ-
તમાં લાષા માટે લાગણી ઉત્પન્ન થઈ. કવિતા માટે હિંદી,
તથા ધર્મવિષયક આખ્યાનો માટે સંસ્કૃત જ, એવી જે માન્યતા
થઈ પડી હતી તે પ્રેમાનંદના સ્વલાષાભિમાની હૃદયને ગમ્યું
નહિ અને લાષાની કેળવણી માટે તેમાં નવી પદ્ધતિ નવો
રસ તથા નવું જ્ઞાન ભરવા માટે તેણે પ્રયાસ શરૂ કર્યો.
પોતાના શિષ્યોમાંથી જુદા જુદાને જુદી જુદી રીતની કવિતા
રચવાનું કામ સોંપ્યું અને આવી રીતે દરેક લાષાના સફળુણો
સેવા માટે મરણ પર્યન્ત ખરા જીગરથી તેણે શ્રમ લીધા
કર્યો. પરિણામ એ આવ્યું કે નિરાળી લક્ષિત માટે જ ગુજ-
રાતીમાં કવિતા થતી, તે ઉપરાંત હવે બીજા વિષયો પણ ચર્ચાવા
લાગ્યા. પ્રેમાનંદનાં આખ્યાનો, તથા કેટલાંક લાષાના
ઉત્કર્ષ માટે કરાયેલા અમિત પ્રયાસના પ્રત્યક્ષ નમુના છે.

૧ તેના નામની પસાર થતાં નાટકો ખરેખર તેની કૃતિ છે એમ માની
રાખાતું નથી, જ્યાં સુધી યોગ્ય પુરાવા મળે નહિ ત્યાં સુધી માત્ર તેનાં ના-
મથી પ્રગટ થયાં માટે તેનાં એમ માનવા લેવાનાં જરૂર લાગતી નથી.

પ્રથમ ભક્તિભાવ, કોમળતાથી, દીનપણથી, સેવકભાવથી પ્રદર્શિત થતો અને તેથી ભાષા પણ કોમળ હૃદયના ઉદ્દગારોને નમ્રતાથી જણાવનાર તથા સ્વસંતોષાર્થે જ પ્રેરણેલી હતી. પરંતુ હવે ભક્તિ સાથે આખ્યાનો ભગ્યાં તેથી તેમાં દર્શાવાતા અનેક રસ અને અનેક ભાવ ભાષામાં દાખલ થયા. શૃંગાર, વીર, કરુણ તથા કોઈ કોઈ ઠેકાણે હાસ્ય અને રૌદ્ર એ બધા રસો કેળવાવા લાગ્યા અને તેથી ભાષામાં પણ તેવા સુધારા વધારાને લીધે નવા શબ્દો દાખલ થતા ગયા. તેમાં ઘણે ભાગે સંસ્કૃત ને થોડે ભાગે હિંદી તથા ફારસી શબ્દોનો પણ ઉમેરો થયો. પહેલાં, પદો, લખનાર યા ગાનાર માટે જ, અને બહુ તો સમાનગુણી ભક્તોને માટે લખાતાં; પણ હવે આખ્યાનો, ખીજા માટે લખાવા લાગ્યાં. શ્રોતાજનને રસ ઉત્પન્ન કરાવવો, તેઓને આનંદ આપવો, આનંદ સાથે જ્ઞાન આપવું, જ્ઞાન સાથે ભાષા તરફ પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરાવવી વગેરે વગેરે હેતુ પ્રધાન ગણાવા લાગ્યા; પરંતુ એકંદરે જોતાં હજી જનસમાજ અશિક્ષિત અને અજા હોઈ તેમને રંજન કરવાનું ધ્યાનમાં રાખતાં વખતે યોગ્યતા તરફ લક્ષ રહેતું નહિ અને પ્રેમાનંદનાં લખાણમાં પણ કોઈ કોઈ ઠેકાણે અફચિકર અતિશયોક્તિ મળી આવે છે.

પહેલા યુગમાં છુટક છુટક પદો અથવા તો ન્હાના ન્હાના પ્રસંગોનાં ટુકાં વર્ણનો લખાતાં હતાં તેને બદલે હવે સંબંધવાળાં મોટાં આખ્યાનો રચાવા લાગ્યાં એ તો કહેવાઈ ગયું છે. આવાં આખ્યાનના લખનારાઓમાં પ્રેમાનંદ પ્રથમ અને ઉત્તમ સ્થાને ખરાબ છે. પરંતુ આખ્યાનો ઉપરાંત પ્રેમાનંદે

કાવ્યો પણ લખેલાં છે. કાવ્યો, ગુજરાતી ભાષામાં વણુ ન ચાતુર્ય તથા રચનાવૈદગ્ધ્ય દ્વાખલ કરવા માટે તથા આખ્યાનો, જનસમાજને માટે લખાયેલાં લાગે છે. તેની કવિતામાં જુદા જુદા રસોની જમાવટ સારી થયેલી છે; એટલુંજ નહિ પણ તે લખવા માટે તેણે ખરા જીગરથી અભ્યાસ કર્યો હોય એમ દેખાઈ આવે છે. તેનો ભાષા ઉપરનો કાષ્ઠ ખરેખર અજબ જ હતો. તેણે જો કે પોતાના લેખોનાં વસ્તુ, સંસ્કૃત ઉપરથી લીધેલાં છે, તોપણ પ્રસંગ અને સમયને અનુકૂળ સુધારા વધારા કરી, ભાષામાં હમેશ માટે રહે એવા લેખો દ્વાખલ કર્યા છે. અલખત આજની સુધરેલી નજરથી અને કેળવાયેલી રસદષ્ટિથી જોતાં તેમાં કાંઈ કાંઈ ન્યૂનાધિકતા ભાસે એ સ્વાભાવિક છે, પણ આપણે બુદ્ધી જવું ન જોઈએ કે લેખકોને, તે જે સમયમાં લખતા હોય તેની અસર એટલી બધી થાય છે કે તેનાં સંસ્કારી હૃદય પણ તેની સત્તાથી ન્યારાં થઈ શકતાં નથી અને તેથી તેવા લેખકોની કહર કરતાં તે સમયની સ્થિતિ ધ્યાનમાં લઈ, તેવે વખતે તેઓ કેવું કરી શક્યા તે જ જોવું જોઈએ; અને પોતાના સમયના જનસમાજને તે જેટલા સુધારી શક્યા હોય તેના પ્રમાણમાંજ તેઓના જીવનસાક્ષ્યની કિંમત કરવી જોઈએ. આવી રીતે જોતાં પ્રેમાનંદની કવિતાએ ગુજરાતના મોટા ભાગને મોહથી સાંકળી લીધો હતો તે જાણીએ છીએ ત્યારે જ તેની કવિતામાં રહેલી અસરનું આપણને યથોચિત જ્ઞાન થાય છે. જેવા શ્રોતાઓ માટે તે લખતા હોય તેવા જ વિચાર, તેવી જ શૈલી, તેવીજ ભાષા અને તેવા જ રસ કવિતામાં દ્વાખલ કરતા જ્યારે આપણે તેને જોઈએ ત્યારે તેની કલમની સર્વશક્તિમન્તાનું આપણને ભાન થાય છે.

અને ત્યારેજ તેની ખરી કિસ્તાદીની આપણને ખાત્રી થાય છે.

આવી રીતે સર્વ જાતના લેખોમાં સફળ પ્રયાસ કરી કવિતામાં તેણે સુધારો તથા વધારો કર્યો. દરેક જાતના રસને સ્થાન આપવા સાથે જુદી જુદી જાતની શૈલી પણ દાખલ કરી—સંસારવ્યવહારના જુદા જુદા પ્રસંગો લઈ તેને સમજાવવા તથા તેમાંથી બોધ લેવાનું ઉત્તમ કાર્ય કવિતાદ્વારા બજાવ્યું. ભાષા માટે અભિમાન ઉત્પન્ન કરાવ્યું, વિદ્વાનોએ તથા લીધેલી ગુર્જરી ગિરાને અનેક રત્નોથી વિભૂષિત કરી, સર્વનું લક્ષ્ય તે તરફ ખેંચ્યું, અને આવી રીતે ભાષાની અને દેશની એક ઉત્તમમાં ઉત્તમ સેવા બજાવી પોતાનો જન્મ સફળ કર્યો.

ત્યારે પ્રેમાનંદ, આવી રીતે વિદ્વાનો તથા મધ્યમ વર્ગને કાવ્ય અને આગ્યાન લાગી, ભાષા તરફ ભાવ અને જ્ઞાન તરફ પ્રયાણ કરાવતા હતા ત્યારે શામળભટ્ટ તદ્દન અજ્ઞ લોકોમાં પોતાની વાર્તાઓ સંભળાવી કવિતાનો પ્રસાદ આપતા હતા. માત્ર હરિના નામ સાથેજ કવિતાની વ્યાપ્તિ થઈ હતી તેમાંથી કોઈ કોઈ નહાનાસુના લેખકે જરાતરા વિચલન તો કર્યું હતું. પરંતુ તે રસ્તો મુકી ધીર રીતે બીજે રસ્તે ચઢવાનું સામર્થ્ય તે શામળભટ્ટે જ દાખવ્યું હતું. પ્રેમાનંદે આગ્યાન માટે વસ્તુઓ પુરાણોમાંથી લીધેલ ને તેથી ધર્મ સાથે તેને સંબંધ હતો. શામળભટ્ટે તો વસ્તુ પણ મરજીમાં આવે ત્યાંથી લેવાની શરૂઆત કરી. વાર્તામાં દાખલ કરવા પડતા ભાવનાં અને રસનાં ચિત્રો પાડવા માટે તેણે ઢેકઢેકાણેથી યોગ્ય

શબ્દોની ચુંટણી કરી ગુજરાતી ભાષાને અમૂલ્ય શબ્દભંડોળ આપ્યો છે. તેની કવિતામાં અક્કલની ગ્રીણવટ અને વ્યાવહારિક નીતિના પ્રશ્નોનું સમાધાન કરવાના પ્રયાસ માત્રુમ પડે છે. સામાન્ય વર્ગની અક્કલ હુશિયારી ચકાસવા તથા કેળવવા સમસ્યાઓ ખુબી ભરેલી રીતે દાખલ કરેલ છે. તેની કવિતામાં ઉપદેશ તથા વ્યાવહારિક ચતુરાઈ સમાયેલા છે અને ઉપદેશાત્મક કવિતાની શરૂઆત કંઈક અંશે તેણે કરી એમ કહિયે તો ખોટું નહિ કહેવાય. તેની વાર્તાઓ ‘સર્વાનુભવરસિક’ કહી શકાય ખરી, પણ હાલ ‘સર્વાનુભવરસિક’ કવિતામાં જે જે ગુણોનો સમાવેશ થાય છે તેવા ગુણોની તેની કવિતામાં આશા રાખવી એ વસંતની મનાહર ખુજીની આશા શીતળા શિશિરમાં રાખવા જેવું છે.

આમ જ્યાં પ્રેમાનંદે કવિતા માટે ભક્તિને રૂપાંતર આપી આખ્યાન રૂપે લખી અને શામળે તેને માટે તદ્દન નવું જ ક્ષેત્ર શોધી કાઢ્યું ત્યારે અખાએ જ્ઞાનને પણ કવિતામાં ઉતાર્યું. અખાનો ઉદ્દેશ કવિતા લખવાનો ન હતો એટલું જ નહિ પણ પોતાને કવિ નામ અપાય તે પણ તેને યોગ્ય લાગતું નહિ. પોતાના વિચાર દર્શાવવાને હજી સુધી ખીજે એકે રસ્તો ખુલ્લો હતો નહિ; તેથી તેણે જ્ઞાન વિષય પણ કવિતામાં જ ઉતાર્યો. ગદ્ય લખાણની શરૂઆત થઈ હોત તો તે પદ્ય લખતજ નહિ. તેની કવિતા પણ કવિતા કરતાં ગદ્ય લેખને વધારે મળતી આવે છે. લખાવટ ટૂંકી, સંક્ષિપ્ત અને ગૂઢ છે તથા તેમાં ખીજની ટીકા એટલી બધી તીક્ષ્ણતાથી થયેલી છે કે તે ઈજ અસર એકદમ કરે છે. તેના શબ્દો

કહેવત પેઠે સહાને માટે ભાષામાં ઘર કરી રહ્યા છે. વેદાંતના પારિભાષિક શબ્દો તેણે હાખલ કર્યા છે તથા દુકામાં ઝાઝો અર્થ સમાઈ જાય તેવી સંકુચિત પણ સચોટ શૈલી એ તેની કવિતાનું વિશિષ્ટ લક્ષણ થઈ રહ્યું છે.

આ ત્રણ મુખ્ય લેખકોની એકત્ર થયેલી અસર સામટી કરીએ તો તેને ગુજરાતી કવિતાના વિકાસનો ખીજો યુગ કહી શકાય.

આ ખીજો યુગમાં કવિતાનું ક્ષેત્ર વિશાળતર થયું, ભાષામાં શબ્દભંડોળ વધ્યો, વિષયોનું બાહુલ્ય સ્વીકારાયું, તથા દ્રોતાજનને જ્ઞાન આપવા તેમ જ રંજન કરવાના આશયનો અંગીકાર થયો; ભાષાને કેળવી ખીજી ભાષાઓ સાથે સરખામણીમાં પાછી ન પડે તેવી તેને કરવાની અભિમાન વૃત્તિ ઉત્પન્ન થઈ; સહેતુક પ્રયાસ થવા લાગ્યા, અને ભાષોદ્ધારનું કામ ઉત્કંઠાથી, ઉત્સાહથી અને ઉત્ક્રમથી થવા લાગ્યું, પરંતુ તે બગલગાટ જગાડનાર મહાન આત્માઓ સંસારમાંથી મુક્તિ પામતાં ઘણા કાળ સુધી સમર્થ પુરૂષની ખોટ રહી. લખાણો નો વધ્યે જતાં હતાં પણ તે બધામાં અનુકરણ અને પુનરુક્તિજ થયાં કરતી. થઈ ગયેલ ત્રણ મહા સમર્થ લેખકોથી આગળ કોઈ વધી શક્યું નહિ અને પ્રેમાનંદ તથા અખાતા અનુયાયીઓ, ગુરૂનાં વચનનો વિસ્તાર કરવામાં અથવા નો અનુકરણ કરવામાં જ નમ્ર રહ્યા.

આવી રીતે કવિતાની સરિતા રસજાતી રસજાતી પ્રારંભમાં કેમળ, કર્ણપ્રિય, મધુરા ઝંકારથી દિશાઓને ભરી દેતી.

વખતે ખારામાં કે રણમાં ઉંડી ઉતરી અદૃશ્ય થતી, વળી પાછી વહેન વધારતી, આવેગ અને પ્રકૃતિમાં ફેર કરતી કેટલોક વખત વહેતી વહેતી પાછી અદૃશ્ય જેવી થઈ ગઈ.

ઝળહળતી નવીનતાના તેજ વિનાના અંધકારમાં કોઈ કોઈ તારો, જરા બહાર પડતા ચળકાટથી ચમકારા કરતો, પણ ચિરસ્થાયી નામના પામ્યા વિના, તે થોડી વારમાં ખરી પડતો.

કેટલોક સમય આમ વીત્યા પછી ઓગણીસમી સદીની રાજઆતમાં હ્યારામ થયા અને તેણે કવિતામાં કાંઈ નવો જુસ્સો, નવો આવેશ, નવો રસ અને નવું જોમ ઉમેર્યો. તેનું લખાણ હરિકીર્ત્તનનું જ હતું; તોપણ તેનાં કીર્ત્તનમાં કેળવણીનો પટ લાગ્યો હતો. ગુજરાતી ભાષાને અને કવિતાને આટઆટલા વખત થયાં જે કેળવણી મળી હતી, તે કેળવણીની છાયા હ્યારામની કવિતામાં દેખાઈ આવે છે. તેની ગરબીઓ અને તેનાં મીઠાં, (હ્યારામ પોતાનાં પદને ‘કડવાં’ નહિ પણ ‘મીઠડાં’ કહે છે તે) હૃદયના ભાવની ઉંડી છાપ પાડી રહે છે. તેની કવિતા ઋતુરાજ વસંતના ઉત્સાહક સમીરની પેઠે વાંચકના મનને રસથી સિંચી ઉદીપ્ત કરે તેવી છે. ‘રંગીલા છકેલ, ફાંકડા, લાલાજી કવિ’ ની કવિતા વિદ્વત્તાભરી, રસભરી અને કેટલેક ઠેકાણે તો ફાંકડી અને રંગીલી જ છે. ઓગણીસમી સદીમાં પ્રવર્તવાના નવા યુગની કેમ જાણે આગમવાણી હોય તેવી તેની કવિતા, પાછળથી થયેલી વિદેશી કવિતાની અસર વિનાની પણ આગળ થયેલા અર્થ સુધારા વધારાની છાપથી અંકાયેલી છે.

આજ સુધી દેશમાં ખળભળાટવાળો મામલો જામ્યા કરતો ઉદરપોષણ અને જનમાલનાં રક્ષણની ત્રીજે યુગ ચિંતા હૃદયને ચીમળાવતી. અને તેથી કવિ-તાના વિષયમાં જેવો ઉત્સાહ હોવો જોઈએ તેવો હતો નહિ. પરંતુ ઓગણીસમી સદીની શરૂઆતથી દેશની સ્થિતિ ફરી ગઈ હતી. મુસલમાનોના ધર્મના જુસ્સાથી કૃતર થતા હુમલાઓ અટક્યા હતા, મરાઠાઓના ધનલોભથી દોરાતા સિપાઈઓનો ત્રાસ ખંધ થયો હતો, અને દેશમાં સર્વત્ર શાંતિ અને સુખની શીળી છાંય પ્રસરી રહી હતી, તદ્દન ગૂઢી જ જાતના લોકો-વિચારે ને આચારે ગૂઢા, વિદ્યામાં અને જ્ઞાનમાં ગૂઢા, રીતરિવાજે અને ધારાધોરણોમાં ગૂઢા, અને ધર્મ, સંસાર તથા વ્યવહારની ભાવનામાં પણ તદ્દન ગૂઢા જ-લોકો ગુજરાતમાં સર્વોપરિ થયા હતા.

આ સંધિમાં ઇ. સ. ૧૮૨૦ માં કવિશ્રી દલપતરામનો અને ઇ. સ. ૧૮૩૩ માં કવિશ્રી નર્મદાશંકરનો જન્મ થયો હતો.

નવા પ્રવર્તેલા યુગમાં તે જે મહાન વ્યક્તિઓએ દેશ સુધારણા માટે ખરા જીગરથી અને અટગ ધીરજથી મહાભારત પ્રયાસ કરેલા છે. દેશની ફરી ગયેલી સ્થિતિ જોઈ તેમાં સફળ થવા માટે ગુર્જર પ્રજાને કયો માર્ગ સરળ અને લાભકારક ધરે તે દીર્ઘ દૃષ્ટિથી ખંનેએ વિચાર્યું હતું. ખંનેનો ઉદ્દેશ એક જ હતો:- ભાષાસાહિત્યની કેળવણી વધારી દેશનો રંગ ફેરવવો અને નવા રાજકર્તાઓના નવા સમયમાં જરૂર લાગે તેવા નવા સુધારાવધારા કરી દેશને બીજાની સાથે ટક્કર ઝીલે

તેવો કરવો; તે હેતુની સિદ્ધિ માટે એકે શાંત બુદ્ધિથી અવલોકન કરી, વ્યવહારોપયોગી બોધ લેવાનું વિનવી, સામાના મનને ગંભીરતાથી અસર કરી શ્રોતાઓના મનના વિકાસપર તથા તેમની પવિત્રતાપર લક્ષ લગાડી, ગુજરાતને સુખકર, શાંત અને સમયોચિત રસ્તો લેવા બોધ આપેલો છે, ત્યારે બીજાએ તે તદ્દન નવીજ રીત ગ્રહણ કરી છે. અંગ્રેજી તનમનાટ તેની રંગરંગમાં વ્યાપી રહેલો છે. સ્પાર્ટીમાં જન્મેલ બાળમાં જેમ શૌર્ય, હુમ્મત અને બુદ્ધિ એ સ્વભાવથી જ ઉદ્ભવતાં, તેમ આ કવિને પણ અંગ્રેજી પુસ્તકોનો નવો સહવાસ થયાથી તેનામાં તેનો જ બુદ્ધિસો રેલાયો હતો, અંગ્રેજી ભાષાના જ્ઞાનથી, તેના વિશાળ સાહિત્યભંડારમાં પ્રવેશ મળ્યાથી, અને અંગ્રેજીના આવેશ તથા બુદ્ધિસાનાં ચત્રો વાંચવાથી તેના હૃદયમાં કંઈ અનેરો ક્ષોભ વ્યાપી રહ્યો હતો; અને જેમ અંગ્રેજી જ્યાં જાય ત્યાં પોતાપણું ઘુસાડવાના અભિલાષી—આગ્રહી—હોય છે તેમ આ કવિએ પણ પોતાનાજ હૃદયને ઉભરાવી, પોતાપણું બધામાં રેડવા સમર્થ પ્રયત્ન કરેલ છે.

આ બે મહાન કવિવરોએ ગુજરાતી ભાષાને અને કવિતાને તદ્દન નવુંજ સ્વરૂપ આપ્યું છે. દલપતરામ “બુની ને નવી ‘સ્ફૂલ’ વચ્ચેની સંયોગી કડી” જેવા છે; તેનામાં બુના કવિઓની અસર દેખીતી છે અને બીજા બધા કરતાં શામળાની છાયા પૂરીપૂરી છે. તેની લેખન શૈલી હિન્દીને અનુસરતી છે. તેઓ તે ભાષાના પણ સારા વિદ્વાન હતા, અને તે ભાષાની ઝડઝમક, શબ્દરચનાનું સૌંદર્ય, અને લેખ

પ્રવાહની ઝપટ એ એનામાં વિશિષ્ટપણે દેખાઈ આવે છે. આ સાથે અંગ્રેજ સરદારો સાથે આરી પિછાન હોઈ, વિદેશી રીતરિવાજ, હુન્નરકળા, નીતિશાસ્ત્ર, સંસારશાસ્ત્ર, અર્થશાસ્ત્ર આદિ વિદ્યાઓ તથા તેમની રહેણીકરણી વગેરે જાણવાનો તેમને લાલ મળેલો હતો. આમ તેમનામાં જીનાં ને નવાં તત્ત્વોનું યોગ્ય સંમીલન થયેલું હતું અને તેની કવિતામાં તેની અસર સંપૂર્ણપણે માલમ પડે છે. આથી ઉલટું નર્મદાશંકરમાં જીના કોઈ કવિની છાયા પણ વિશિષ્ટપણે માલમ પડતી નથી, અલખન, શામળની પેઠે વાર્તાઓ લખવા તેમણે પ્રયાસ કરેલ છે ખરો, તોપણ તેમની લખવાટમાં તો તદ્દન નવીનતાજ દેખાઈ આવે છે. જેમ શામળે વાર્તા લખવાની શરૂઆત કરી ગુજરાતી કવિતાને માટે વિશાળ ક્ષેત્ર આપ્યું તેમ કવિશ્રી નર્મદાશંકરે પણ તદ્દન નવુંજ ક્ષેત્ર ખતાવી, તેના વાસેલા દરવાજા ઉઘાડ્યા અને તેમાં પોતે પણ થોડું ઘણું ઘૂમ્યા. તેની કવિતામાં ખરેખર નવું નવુંજ લાગશે. જે વિચાર, જે રીત, જે જુસ્સો, જે ઉત્સાહ, જે રંગ, અને જે ઉમંગ ગુજરાતી ભાષાઓમાં આગળ કદી પણ જણાયેલાં નહિ તે તેણે જગાડ્યાં, ભવિષ્યને માટે નવા રસ્તા ખતાવ્યા, અને આખા ગુજરાતમાં નવીજ જાતના વિચાર, આચાર અને આવેશ ફેડવા, મરણપર્યંત, સચોટ ભાષામાં તેણે લખ્યાં કર્યું.

આપણે આંહિં ગુજરાતી કવિતા વિષે ચર્ચિત્ કહેવાનું હોઈ, કવિશ્રી નર્મદાશંકરે ગુજરાતમાં શાં શાં નવાં

તત્વો દાખલ કર્યાં તે વિષે વિવેચન કરી લાંબાણ કરવાની આવશ્યકતા નથી. પણ સર્વ વાંચકને એટલું તો માલમ હશેજ કે આ જમાનામાં જે જે નવા વિચારો, સાહિત્યમાં કે સંસારમાં, દ્રષ્ટિગોચર થાય છે તે બધાને પ્રથમ જન્મ આપનાર તેજ કવિ હતા.

કવિશ્રી નર્મદાશંકરે જ્યારે પદ્ય અને ગદ્ય બંનેમાં લખી પોતાના વિચારોને ધીટપણે બહાર કાઢ્યા ત્યારે કવિશ્રી દલપતરામે ઘણે ભાગે કવિતાનેજ પોતાના વિચારનું વાહન કરી ગદ્યમાં લખવા જેવા નિબંધો પણ તેણે કવિતામાં લખ્યા. તેની કવિતામાં એવું તો સામર્થ્ય હતું કે લક્ષ્ય કદી ચુકતીજ નહિ. ગમે તેવો સામાન્ય વિષય હોય તો પણ સર્વ સમજી શકે ને કદર કરી શકે તેવી રીતે તે કવિ તે વિષયને આશ્ચર્યકારક રીતે કવિતામાં ઉતારતા. તેણે કવિતાને બધાય ઉમંગે વાંચી શકે તેવું, ઘણુંજ સરળ, સુલભ અને વ્યવહારકુશળ રૂપ આપ્યું છે. તેની કવિતામાં આવેશનો ઉન્માદ કે લખાવટની અણિયાળી તીવ્રતાનાં ચિન્હ સરખાં પણ મળે તેમ નથી. શાંતિથી, વિવેકથી, અસરકારક રીતે સુબોધ આપવામાં તેણે કશી કચાશ રાખી નથી. તે પોતાને માટેજ લખતા નથી, પણ સાંભળનારને માટે લખે છે—અમુક હેતુ તરફ લક્ષ રાખી લખે છે. સામાની સમજની કોટિ જાણી લઈ, તેને જરાક ઉંચે લેવા, ગમત સાથે જરાક બોધ આપી વધારે સારો કરવા, તથા અમુક સ્થિતિએ મુકી પોતાના સર્વ વિચારો તેને રંગે રંગે ઉતારી દેવાને પ્રયત્ન

કરે છે અને તેમાં તે બહુધા સફળ થાય છે. જ્ઞાન કરવો કે ઉચ્ચલાયક કરવી, કે ખીજના મનને અશ્વત્થું લાગે તેવું બોલવું એ તેને મન પાપ છે. તેનો ઉદ્દેશ--

“ પ્રીત ધરે પરબ્રહ્મપદે, વળી નીતિ ધરે સુધરે નર નારી;
તેમ જ જેમ વહેમ તજે, વળી સંપ સજે સમજી સુખકારી;
સર્વ પ્રકાર સુખપ્રદ થાય, સ્વદેશ તણી સુધરે સ્થિતિ સારી;
પુસ્તક એજ પ્રયોજનથી રચવા રચના ચિત વાત વિચારી. ”
આવો છે, અને તે તેણે ઘણી સફળતાથી, સાધ્યો છે. જન-સમાજને કંઈક ઉચે લાવવામાં, વહેમ દૂર કરી સત્યનું શુદ્ધ સ્વરૂપ બતાવવામાં મનુષ્ય જાતિના પ્રસંગે પ્રસંગે બદલાતાં સ્વરૂપની પિછાન આપવામાં, તથા અનેક નવાં શાસ્ત્રોનાં મૂળતત્ત્વોનું જ્ઞાન સરળતાથી, સહેલાઈથી, અને રસભરી રીતે આપવામાં તેણે ખરેખર દેશની ઉત્તમોત્તમ સેવા બજાવી છે અને કવિતાને સરળ, શુદ્ધ, ઝડઝમકવાળી, અને અર્થઆતુર્ય-વાળી બનાવી છે.

આમ જ્યારે હલપતરામની કવિતા જનવૃંદને ઉચે લેનારી છે, ત્યારે નર્મદાશંકરની કવિતા કંઈક સારા અને સુધરેલા કહેવાતા દેશીઓ આગળ ઉચ્ચતર આશયો ખડા કરનારી છે. હલપતરામ શ્રોતા પર લક્ષ રાખી લખતા, જ્યારે નર્મદાશંકર પોતાની જ લાગણી દર્શાવવા લખતા. તેનું સાંભળવા તેના જેવા થઈ રહેવું જોઈએ, તેની કોટિએ પહોંચવું જોઈએ, અને તેના રસ સાથે મળવું જોઈએ. તેના ઉદ્દગારો, મહાકાર્ય માટે પ્રવૃત્ત થયેલા ઉન્મત્ત હૃદયનાં આવેશભર્યા વચનો છે. સામાની

લાગણીની તેને ઝાઝી દરકાર નથી. તે પોતે તો પોતાને જે 'ખડું લાગ્યું' તે જણાવવામાં જ પોતાનું કર્તવ્ય માને છે. સ્વતંત્રતા, શૌર્ય, પ્રેમ અને દેશાભિમાનથી તેનું હૃદય ઉભરાઈ ગયું છે, અને ઉકળેલા મગજમાંથી શાંતિની વાણી નીકળવી એ અસંભવિત જ છે. ગુજરાતી ભાઈઓના હૃદયના વિચારોને ટકોરો મારી બહાર આણે છે ને તેને માટે જોઈતો જુસ્સો તે રેડે છે.

નર્મદાશંકરે તદ્દન નવું જ ક્ષેત્ર શોધી કહાડ્યું. અંગ્રેજી વિદ્યાનો લાભ તેણે ખીજીને સારી પેઢે આપ્યો. અંગ્રેજી કવિતાના છુટક છુટક કાવ્યખંડોનું ભાષાંતર કરી તેનો રસ પણ છિતારવા પ્રયત્નો કર્યા. વિદેશી કવિ તથા કવિતાનું અધ્યયન, દેશની બદલાએલી સ્થિતિ, અને પોતાની નેસગિક સ્વતંત્ર ને શુદ્ધ વૃત્તિ: એ ત્રણેનો લાભ લઈ તેણે ગુજરાતી કવિતાની એક નવી જ “સ્ફૂલ” સ્થાપી.

હલપતરામની શૈલીનું અનુકરણ કરનારા પણ ઘણા થયા છે. તેઓમાં સમયોચિત્યના અભાવને લીધે તથા ભણેલાઓ જ્ઞાનમાં, વિચારમાં અને વૃત્તિમાં વધી ગયેલ હોવાને લીધે તે સાદી, સરળ, સભારંજની અને તત્ક્ષણ જ વિનોદદાયિની શૈલીવાળી સ્ફૂલ, ફાલમાં પોતાની મૂળ સ્થિતિ જાળવી શકી નથી.

આ આગણીસર્મી સદીની શરૂઆતમાં દયારામ, તથા ખીજી ને ત્રીજી પચ્ચીશીમાં નર્મદાશંકર ને હલપતરામ, એ ત્રણ

મોટા કવિઓ થયા અને નર્મદાશંકરે ને દલપતરામે ગુજરાતી કવિતાને તદ્દન નવું જ રૂપ આપ્યું.

આ યુગને ત્રીજો યુગ કહી શકાય. તેમાં પ્રેમાનંદ તથા શામળના પ્રયાસથી કેળવણી પામેલી ભાષા વધારે કેળવાઈ. કવિતામાં માધુર્ય, રચના ચાતુર્ય, તથા સરળ અને મનગમતી બાની અને ભુરસો, શૌર્યનો ઉકળાટ, દેશદાઝની લાગણી, હૃદયની વૃત્તિઓને સચેતન કરી ફોલ ઉત્પન્ન કરનાર તનમનાટઃ એ નર્મદાશંકરે જગાવ્યાં. કદપના એ કવિતાનું જીવન છે એમ મનાવા લાગ્યું. અઝલ હુશિયારીના છંદબદ્ધ પ્રશ્નોત્તર, ધર્મ આખ્યાનનાં ગાણાં તથા જે કંઈ ગવાય તે કવિતા એવી માન્યતામાં ફેર થયો અને કવિતાનાં ખરાં સ્વરૂપનાં જ્ઞાન તરફ પ્રયાણ થવા લાગ્યું. ‘કવિતા કહિયે કદપના જનમનરંજન જાણુ’—એમ કવિતાની વ્યાખ્યા આપનાર દલપતરામમાં ઉંચી જાતની કદપનાનાં ખરાં તત્ત્વો દૃષ્ટિગોચર થતાં નથી. અર્થાંતરન્યાસ, ઉપમા, રૂપક કે એવા અલંકારોને માત્ર બંધબેસતા આણવા તેને આજની દુનિયાં ‘કવિતા’ નહિ કહે.

આ યુગમાં, ત્યારે, જે નવીનતા દાખલ થઈ તે કદપનાની જાગૃતિની-કદપના એ જ-કવિતાનું જીવન છે એવી માન્યતાની-હતી. તેની સાથે સાથે રસવૃત્ત કેળવાઈ, તરંગવૃત્તિને જન્મ મળ્યો અને શબ્દચાતુર્ય કે અર્થ સમસ્યાના કરતાં શબ્દની સરળ તથા અસરકારક મિલાવટ, અર્થનું ગારવ અને વૃત્તિઓની રસિકતા તરફ વધારે વલણ થયું.

આ ઉપરાંત ખીજે ફેર કવિતાની રચનાનો થયો. અગાઉ જે પદો લખાતાં તે ધૈર્યના ગુણના ગાન ખાતર અથવા તો બોધ ખાતર જ. તે સિવાય મોટાં આખ્યાનો કે કાવ્યો લખાતાં. હવે અમુક લાગણી કે અમુક પ્રસંગનું સુંદર સંપૂર્ણ ખ્યાન આવી જાય તેવા ન્હાના ન્હાના લેખો વધ્યા.

વળી, પહેલાં સંગીતવિદ્યાનાં રાગરાગણીઓમાં કવિતા થતી ન હતી. પરભાતીયાં, ઢાળ કે દેશીમાં જ કવિતા લખાતી. તેમાં ફેર થયો અને જુદે જુદે પ્રસંગે શોભે તેવા જુદા જુદા રાગોમાં લખાણ શરૂ થયાં, તથા છંદ પણ વધારે લખાવા લાગ્યા. આ યુગમાં સંગીતની મીઠાશ જો કે જોઈએ તેવી દાખલ થઈ ન હતી તોપણ તે તરફ વલણ થવા લાગ્યું હતું.

ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે વિકાસ પામતી કવિતા જ્યારે નર્મદાશંકર તથા દલપતરામના હાથમાં આવી ત્યારે તેનાં સ્વરૂપમાં ને સૌંદર્યમાં, તેની કળામાં ને છટામાં, તેની શૈલીમાં ને ખાનીમાં તથા તેના હેતુમાં ને લક્ષમાં, ઓર તરેહનો ફેરફાર થઈ ગયો. આથી પણ વધારે ફેરફાર થવાનો તેને માટે ખાકી હતો. નર્મદાશંકરે અંગ્રેજોનાં જુસ્સો ને જોમ એ ગુણો બતાવ્યા હતા, પણ તેની ઉચ્ચ વર્ણનશક્તિની, મોહક તરંગ વૃત્તિની, તથા રસભરી સુંદરતાની છાપ તે સંપૂર્ણપણે પાડી શક્યા નથી. નવા પ્રવર્તેલા યુગમાં અંગ્રેજોનો અભ્યાસ વધ્યો હતો, અને અંગ્રેજી સાહિત્યનાં શિક્ષણે સંસ્કૃત સાહિત્યનો પણ

* કયા રાગો કયારે કયારે દાખલ થયા તેના ઇતિહાસ ખરેખર જ્ઞાનદેવકરક થઈ પડે

ઉદ્ધાર કર્યો હતો તથા ફારસી ભાષાનાં સાહિત્ય સાથે પણ ગુજરાતી ભાષાઓની પિછાન વધારી હતી. આમ નર્મદાશંકરે ગજવી મૂકેલ ગુજરાતમાં નવો વા વાતો હતો. વિદ્યા વધી. જ્ઞાન વધ્યું. માણસોના મનનો વિકાસ જુદી તરેહનો થવા લાગ્યો. પરંતુ એક સાથે જુદી જુદી જાતના જ્ઞાનનો પ્રચાર થતાં, વાંચન વધી ગયું અને ખળભળાટ થઈ રહ્યા, પણ પરિણામમાં સતતપ્રવાહી ધોધ વહી શક્યો નહિ; તોપણ ભિન્ન ભિન્ન રસે પરિપૂર્ણ એવાં મીઠાં ઝરણાં વહેવા મંડ્યાં ખરાં.

ઔગણ્યસભી સદીની છેલ્લી પચ્ચીસીમાં આ પ્રમાણે અનેક સાક્ષરો પોતાના હૃદયના ઉદ્ગારો કાઢી નવીન યુગ. રહ્યા હતા, અને ભાષાને, વિચારને, શૈલીને અને વિષયોને નવું રૂપ આપી રહ્યા હતા. જેમ કોઈ બાળક આશ્ચર્યથી પ્રકાશતે ચહેરે તેને મળેલાં નવાં રમકડાંની લાંગફેડ કરી રહે, તેમ આ નવા યુગમાં ગુર્જર ભાષાના નવા સાક્ષરો પણ ભાષા પર પડેલા નવીન પ્રકાશથી મોહિત થઈ, જેને જેમ રૂચે તેમ તેને નવે રૂપે ઘટાવવા લાગ્યા.

એ વખતે ઘણે અંશે અંગ્રેજીની ને સંસ્કૃતની તથા થોડે અંશે ફારસીની અસર થઈ છે. કવિતામાં વિચાર અને વસ્તુ, અંગ્રેજી કવિયોથી સૂચિત થયેલ છે, તથા શબ્દો ને રચના ઘણા સંસ્કૃતમાંથી અને થોડા ફારસીમાંથી લેવામાં આવેલ છે.

તેની અસર તરીકે પહેલાં તો ભાષાંતરો થવા લાગ્યાં. અંગ્રેજીમાંથી છુટક છુટક કાવ્યખંડોનાં થયાં છે તથા સંસ્કૃતમાંથી તો નાટકો ને કાવ્યો આખે આખાં ગુજરાતીમાં ભાષાંતર પામ્યાં છે. તે બધામાં, સ્વ. મણિલાલ નલુલાલ તંથા સા. શ્રી કેશવ હર્ષદ દ્રુવનાં ભાષાંતરો હુમેશને માટે ઉત્તમ સ્થાને વિરાજી રહે તેવાં છે.* ફારસીની ગઝલો ને તે દ્વારા તેના શબ્દો ઘણા દાખલ થઈ ગયા છે પણ તેનાં ભાષાંતરો તો માત્ર એક જણે જ કરવાનું શરૂ કર્યું હતું.

સામાની ખાતર જ કવિતા લખવી એ ઉદ્દેશ હવે ફરી ગયો હતો. કવિતામાં તો પોતાની લ.ગણી, પોતાના બુસ્સા, પોતાના ઉન્નત વિચાર અને પોતાના હૃદયના ભાવ જ દર્શાવવા જોઈએ એમ મનાવા લાગ્યું. જે કવિતામાં હૃદયને દીલરો વધારે જોરદાર, વધારે પ્રમાણુક અને વધારે અસરકારક હોય તે જ કવિતા ઉત્તમ. નર્મદાશ કરે આ સિદ્ધાંત દાખલ કર્યો અને તેના પછીના યુગમાં તો તે જ વિચારની કેળવણી થઈ છે.

દલપતરામની શિક્ષણદાયક કવિતામાં જે કવિત્વ હતું તેવું કવિત્વ ત્યારપછી થનારામાં ન રહ્યું-તેણે કવિતાને બોધ આપનારી-સીધી રીતે ઉપદેશ આપનારી અને આમ નહિ ને આમ કરવું એમ ગુરૂ પેઠે કહેનારી કરી હતી. દલપતરામમાં કલાઆતુર્ય હતું, રચનાવૈદગ્ધ્ય હતું, ઉચ્ચગ્રાહ હતો અને તેથી

* કિલાબાઈ ધનશ્યામનાં ભાષાંતર પણ મળી ગયાંના મોહ જરી રાખે તેવાં અને રસભર્યાં છે.

ને જેવા તેવા પ્રસંગો પર પણ કવિતા લખી, વિનોદે વાંચી શકાય તેવું રૂપ તેને આપી શકતા. પરંતુ તે રીતિમાં આગળ વધતાં કવિતા માત્ર બીજાના ગુણ ગાવાને કે બીજાને રાજ કરવાને પણ લખાય એવો વિચાર દાખલ થયો ને તેથી તેની સ્ફુલ્લવાળાઓ તો હવે માત્ર જોડકણાં કરનારા જ ગણાઈ રહ્યાં છે. પરંતુ નર્મદાશંકરની સ્ફુલ્લનો પાયો નવીન યુગની નવીન રીતિ પર બંધાયો હતો. અંગ્રેજી સાહિત્યનો પટ તેને લાગેલો હતો અને ભાવિ રૂપનું દર્શન તે કરી શક્યા હતા, તેથી તેની સ્ફુલ્લ વધી, અને કવિતામાં કલ્પના, તરંગ-વૃત્તિ, રસ અને નિર્દોષ વિલાસ દાખલ થયાં.

આમ ફરેલા રૂપમાં જે જે લખનારાઓ થયા તે બધા વિદ્વાન જ છે. તેઓએ પદ્ધતિસર શિક્ષણ લઈ અંગ્રેજી તથા સંસ્કૃત કે ફારસીનો સાવધાન અભ્યાસ કરેલો છે અને તે ભાષામાં કવિઓની કદર કરેલ છે. પરંતુ આ નવીન યુગના વિદ્વાન લખનારાઓનું લખાણ જોતાં તેમને કવિ કહેવા કે કેમ એ મોટો સવાલ થઈ પડે છે. આ સવાલ આજ કાલ સર્વ હૃદયમાં ઉઠે છે. કલાપી પોતાના પત્રમાં તે વાત ચર્ચે છે અને કવિના આવશ્યક ગુણોનું સ્પષ્ટ કથન કરતાં લખે છે કે “કવિતા અવશ્ય કળા સાથે જ હોય, જે કળા હાલ અત્ર નથી. ‘કવિ’ અને કવિતા લખનાર’ એ જૂદાંજ પ્રાણીઓ છે. હૃદયનાં અશ્રુ સર્વ પ્રકારે ઉત્તેજનને પાત્ર છે, પરંતુ એ “હૃદયનાં અશ્રુ જેટલાં વધારે ઉદાર હોય તેટલાં કવિતામાં “ગણાવાને વિશેષ પાત્ર થાય * * * કવિ, કવિ છે કેમકે

“ ઉદાર છે. હાલ અત્ર કવિતા નથી કેમકે હાલ અહિં આંહાય
 “ નથી. હું આમ કહું છું ત્યારે આપ કહાય ચમકશે, પણ આપ
 “ જાણી શકશે કે કેન્ટી કે ખ્લેક હાલ અહિં જન્મતા નથી.
 “ આપણો હાલની સારામાં સારી કવિતા શું સંસ્કૃત કે યુરો-
 “ પના કવિઓ જે ત્રીજા વર્ગના કવિઓ ગણાય છે તેની સાથે
 મુકી શકાય તેવી છે!” (લલિતને પત્ર, તા. ૨૮-૨-૯૮) તેનો
 છેવટનો નિર્ણય તાજેતરમાં સાક્ષર લેખકોને “રસિક” નામ
 આપ્યાથી કરાયો છે તે વાસ્તવિક છે. એરીસ્ટોટલ કહે છે કે
 ‘A man is virtuous when virtue is a continu-
 ous activity.’ તેમ જેણે કવિતાનેજ પોતાનું જીવન સમર્પણ
 કરેલ છે તેનેજ કવિ કહેવામાં આવે તો તો હાલના લેખકોમાંથી
 કોઈને ‘કવિ’ ઉપનામ આપવું ઠીક ન લાગે. તોપણ ‘તેથી કોઈ
 એ નાઉમેદ થવાની જરૂર નથી. જે માણસ એક સારી લીટી
 લખી શક્યો છે તેને વધારે લખવાનો હક મળી જ ગયો
 છે.’ (કલાપી, લલિતને પત્ર, તા. ૨૮-૨-૯૮) અને આપણે પણ
 તેજ નિર્ણય સ્વીકારી આ નવી જાગૃતિમાં કેવાં કેવાં તત્ત્વો
 જળ્યાં છે તેનું યત્નિચિત્ અવલોકન* કરિયે.

ઉપર કહ્યું તેમાં હાલની કવિતામાં ત્રણ અસર મુખ્યત્વે
 કરીને દેખાય છે તેમાંથી અંગ્રેજી કવિતાની પ્રતિચ્છાયા પાડ-

* જેઓ હજી લખે છે તેઓ સંખ્યા છેવટનો નિર્ણય આપવો એ
 અશક્ય છે. તોપણ જે જે સંપૂર્ણપણે પ્રકાશમાં આવ્યું છે, તેનું વલણ
 તપાસી પગખર થયેલી નવી પ્રવૃત્તિનું નિરીક્ષણ કરવું એ ઇષ્ટ લાગતાં આદિ
 તેમ કર્યું છે.

† કહેવું જોઈએ કે હાલમાં પણ કવિતાની ‘જે સ્કુલ’ પ્રચલિત છે.
 તેમાંથી એક જ સ્કુલની કવિતાનો અહિં સંપ્રદાય થયો છે.

વામાં અત્યાર સુધીમાં પ્રથમ પદ સા. શ્રી નરસિંહરાવને આપવું જોઈએ. 'કુસુમમાળા'માં અંગ્રેજી કવિઓનાં છુટાં છુટાં ન્હાનાં ન્હાનાં કાવ્યોની અસલ છાપ પડી રહેલી છે, સૃષ્ટિવર્ણનમાં નવીનતા ઉમેરાઈ છે અને આજ સુધી નહિં અપાએલાં એવાં સુંદર અને તદ્દપ ચિત્રો પાડવામાં આવ્યાં છે. પુરાણમાંથી પ્રસંગ લઈ પોતાની સમર્થ કલમથી રસમય વાર્તાઓ લખાઈ છે અને તે બધામાં પણ અંગ્રેજી ખંડકાવ્યોની છાયા તદ્દાકાર માલમ પડે છે. 'કુસુમમાળા'નાં કાવ્યોમાં વિલાસ, વિનોદ, હર્ષ અને સંતોષ છવાઈ રહ્યાં છે. અને 'ચંદા' જેવાં રમતીયાળ કાવ્યની દિલચમન તરંગવૃત્તિ સર્વ વાંચકને મોહ પમાડે છે. ત્યાર પછીનાં 'હૃદયવીણા'માં હૃદયને કંડેણુ ભાવથી આર્દ્ર કરી નાંખે તેવા પ્રસંગો ઘણા છે. તેમાં કદપના ઉચ્ચ-

નવીન તેજના કાતકારમાં નહિં અંતર્યસ એવો એક સમુદાય આ નવાન યુગમાં કવિતા ગાઈ રહ્યો છે તેની નાંધ લેવાનું પણ ચુકવું જોઈએ નહિ. 'સુધારા'ના નામથી ઓળખાતા ધર્મ, નીતિ અને રીતિમાં આલેલા વિષયોથી અલગ રહી એક વર્ગ એવો નીકળ્યો છે કે તે હિંદુ ધર્મના મૂળ સિંધાંતોનું અનુસરણ પૂર્ણ બાવથી અને વિવેકથી કરી કરે છે. આ વર્ગ 'ત્રેયઃસાધક અધિકારી વર્ગ'ને નામે પ્રસિદ્ધ છે. તેના મૂળ સ્થાપક શ્રીમદ્ ગૃસિંહાચાર્ય હતા અને હાલ તેના લખનારામાં શ. છાટાલાલ, શ. નગીનદાસ સંઘવી, તથા શ. કૌશિકરામ વિન્નહરરામ છે. તેમની કવિતાઓમાં જો કાંઈ નવીનતા પેસવા પામી હોય તો તે રાગરાગણીની છે, અને તે તો એટલે સુધી કે વેદાંતનાં ગંભીર વિષયને નાટકના રાગમાં ઉતારેલ દેખાય છે. વિષયની પસંદગીમાં નહિ, પણ શૈલીમાં, વિષયનાં ઉકેલમાં. વિચારોની સરસતામાં તથા લખવાની ઝટામાં, આ વર્ગ કરિ હલપતરામની સ્ફુલ્લને બળવી રહ્યો હોય એવું લાગે છે.

ગામી થયેલી છે- તરંગવૃત્તિનું વિલાસીપણું ગયું છે, અને ‘કુસુમમાળા’માં વ્યાપી રહેલ સુખવાદ ખસી ગયો છે, પણ તેને સાટે ગંભીરતા આવી ગઈ છે. ‘કુલની સાથે રમત’માં જણાવેલ દુઃખવાદ ‘હૃદયવીણા’માં કંઈક પ્રધાનપણે જામ્યો છે અને ‘દિવ્યગાયકગણ’ અને ‘કવિહૃદય’ સિવાયનાં બીજાં ઘણાંખરાં બધાં કાવ્યોમાં થોડે ઘણે અંશે લાગણીનો વિષાદ, સાંસારિક સ્થિતિનો ખેદ અને ઐહિક સુખ સાથે પણ લગી રહેલ દુઃખવાદની માન્યતા માલમ પડે છે.

જો કે સા. શ્રી નરસિંહરાવ તરફથી કુસુમમાળા તથા હૃદયવીણા ઉપરાંત આપણા કાવ્યપુસ્તકલંકારમાં બીજાં કાંઈ *લખ્યું નથી નોપણુ તેટલાથી પણ આપણને તે કાવ્યના લખનારની કવિત્વશક્તિ વિષે ઉંચો મત બાંધ્યા વગર ચાલે તેમ નથી. તેના લેખો ખરેખર નવીનતાથી જ ભરેલા છે. શબ્દો પણ નવા, રચના પણ નવી, લેખનપદ્ધતિ પણ નવી, ભાવનું આલેખન પણ નવીજ તરેહનું; આમ તે કવિતામાં બધું નવું જ નવું માલમ પડે છે. નર્મદાશંકરે જે નવો યુગ પ્રવર્તાવવા યત્ન કરેલ તેનો પુષ્પકાળ હોય એમ ધારી શકાય તેવી આ કવિતાઓ છે. સૃષ્ટિ જુદા જુદા પદાર્થો અને તેની રચનાપર દ્રષ્ટિ પડતાં સંસ્કારી હૃદયમાં ભાવોર્મિ ઉછળવા લાગે છે અને તે ભાવોને યથાસ્થિત રીતે મૂળ સ્વરૂપમાં, આકર્ષક રીતે જણાવવા તેમાં જ કવિતાનું સામર્થ્ય રહેલું

* તાજેતરમાં “વપુરવંશ” નામનો ત્રીજો સંગ્રહ તેમના તરફથી ગુજરાતને મળ્યો છે.

છે. પોતાના હૃદયનાં આંદોલનનો બીજાને અનુભવ કરાવવો તેટલું જ નહિ પણ એવાં પરમ આનંદ આપનારાં આંદોલનનો વાંચનાર પણ ભોક્તા થાય એ કવિનું લક્ષ્ય હોવું જોઈએ. ન્હાના ન્હાના કાવ્યખંડોમાં આવાં આંદોલનનો આધાર સરળ છંદ અને ગેય પદ્યખંધ ઉપર પણ રહે છે, અને લાવોર્મિનાં નર્તનને અનુકૂળ પડી જાય તેવા છંદ અને પ્રસંગાનુસાર રાગબદ્ધ પદ્યખંધ હાખલ કરી સર્વ રીતે સમર્થ અને મોહક કાવ્યખંડો લખવામાં હજી સુધી આ લેખક જેટલો જય કોઈએ મેળવ્યો નથી એમ કહેવામાં અતિશયોકિતનો દોષ નહિ આવે એવી ખાતરી છે.

અંગ્રેજી અસર જે થોડે ઘણે અંશે તો હાલના સર્વ લેખકોમાં વ્યાપી ગઈ છે તે જ્યારે સા. શ્રી નરસિંહરાવમાં વિશિષ્ટપણે દ્રશ્યમાન થાય છે ત્યારે સા. શ્રી ગોવર્દનરામમાં અંગ્રેજી અસર સાથે સંસ્કૃત કાવ્યોના સંસ્કાર પણ લખ્યા છે. સંસ્કૃત કાવ્યો તથા નાટકોનાં વિશિષ્ટ અધ્યયનથી વિચારની પોઠતા, અર્થનું ગૌરવ, અને શૈલીની લવ્યતા તેમાં આવી રહેલાં છે. જગત્પર્યુન ઝંઝા પ્રકારનું છે અને તેમાં ખોધનો અંતઃપ્રવાહ સવેગ વહી રહ્યો છે. એકાંત વિનોદ આપવાને કે તરંગવૃત્તિનાં ઉદ્ભવનોથી કલ્પનામય રૂઢિમાં જ વાચકને પ્રવાસ કરાવવાનો પ્રયાસ થયેલ નથી; પરંતુ સત્યની શોધ, સ્વરૂપનું વર્ણન અને આનંદપ્રદ વર્ણનો સાથે ઉપદેશનું દાન; એ ઉદ્દેશ બહુધા રખાયેલો છે.

આમ એકે અથ્રેજી ને બીજાએ સંસ્કૃત સાહિત્યના લંડારમાંથી કેવી રીતે લાભ લેવો તે બતાવ્યું છે, તેમ ફારસી ગઝલો દાખલ કરી ગતાયુઃ સા. શ્રી મણિલાલભાઈએ ગુજરાતી ભાષામાં ઉત્તમ ઉમેરો કરેલો છે.

તેમણે કવિતા ઘણી થોડી લખી છે અને લખેલીમાંની ઘણીખરી બધી આત્મજ્ઞાન સંબંધની જ છે, તોપણ રાગરાગ-ણીમાં અને સર્વથી ગવાઈ શકે તેવી ગઝલોમાં તે કવિતાઓ લખાયેલી હોવાને લીધે ‘આંખ ભર્યે શું થાય,’ ‘આંસુડાં મારાં લુપે,’ ‘ઉડી જા તું ગાફેલ ગાભરા,’ ‘દુગરસભર મૈરે દિલ છાઈ રહી’ જેટલી ગવાતી સાંભળિયે છિયે તેટલી ભાગ્યે જ નવી કવિતામાંથી બીજી કોઈ ગવાતી હશે. તેની ગરબી, તેની ભજનની ધુનની કવિતા, ને તેની અમર આશાઃ તેનાં થોડાં (બધાં મળી ૫૦ થી કોણ જાણે વધારે થતાં હોય તો) કાવ્યોમાંથી પણ લગભગ બધાં બહુજ સારી રીતે પ્રસરેલાં છે. તેનાં બે કારણો છે: એક તો તેનું ગેયત્વ અને બીજું તેનો વિષય: મૂળ વિષય જો કે આત્મજ્ઞાનનો જ છે તો પણ દ્વિઅર્થી ભાવના હોવાથી કેટલાક પહેલી સટે ભૂલ ખાઈ વાંચે ને સાંભળે ને લેખની સરળતા ને મોહકતામાં પછી ફસાઈ જાય. આવી તેની કવિતા પ્રસરી ને પ્રસરવા સાથે ગઝલનો પણ ફેલાવ થયો. ફારસી ગઝલોમાં ફારસી શબ્દો દાખલ કરી ગઝલોનો જુસ્સો ને તેની મસ્તી કાયમ રાખેલ છે.

સા. મણિલાલે ‘આત્મનિમજ્જન’ ઉપરાંત ‘કાંતા’ નામનું સ્વતંત્ર નાટક લખ્યું છે; જેમાંની કવિતા, કવિતા તરીકે

તો ઉંચી યોગ્યતા ધરાવે છે. આ ઉપરાંત માલતીમાધવ તથા ઉત્તરામચરિતનાં ભાષાંતર પણ તેઓએ કરેલ છે. સંસ્કૃતની મળા જે કોઈ ભાષાંતરે સાંગોપાંગ જાળવી રાખેલ હોય તો તે આ જ છે એમ ખુશીથી કહી શકાય તેવું છે. ‘જય જય ગરવી ગુજરાત’ એ લાવણીના અનુકરણથી એવી સુંદર કવિતાઓ લખાઈ છે કે તે લાવણીને હવે મણિલાલની અગર તો ઉત્તરામચરિતની લાવણી, એવું નામ મળી ચૂક્યું છે.

ફારસી ભાષાની ગઝલ તથા જોઈતા શબ્દો દાખલ કરવાનું કામ સા. મણિલાલે કર્યું છે, પણ તે ભાષાની ખરી મીઠાશ અને તેની મસ્તી-જે અંગરેજ કે સંસ્કૃતમાં મળી શકે જ નહિ તે દાખલ કરવામાં સ્વર્ગસ્થ રા. રા. ખાળાશંકરે બહુ ભાગ લીધો છે.

તેણે પર્યંત કાવ્યોનાં ભાષાંતરનું કામ આરંભ્યું હતું. પર્યંતમાંથી પ્રસંગો ને વસ્તુ ઉપર ત ગઝલો પણ દાખલ થઈ હતી, ને તેની સાથે અનેક નવા શબ્દો પણ દાખલ થયા હતા; પરંતુ હજી સુધી તેના ભાષાંતરનું કોઈએ મનમાં વિચાર્યું નહોતું. તે કામ તેઓએ લીધું-પરંતુ કમલાગ્યે તે કામ તેની સાથે જ અવસાન પામ્યું. રા. ખાળાશંકરનું લખાણ ઘણું થોડું છે. ને તે પણ હાલમાં મળી શકે તેવું નથી. પણ જેના વાંચવામાં હરિપ્રેમપંચદશી આવેલ હશે તે તો જાણતા જ હશે કે ફારસી ગઝલની મીઠાશ, તેની મસ્તી, અને તેની તન્મયતા, તેના લેખમાં કેટલે સંપૂર્ણપણે દાખલ થઈ ગયાં હતાં. હાલમાં સંસ્કૃતનો આગ્રહ વધતાં પર્યંતની કદર ગઈ છે ને એને:

અબ્યાસ પણ મંદ પડી ગયો છે. તો પણ એ સમર્થ પુરુ-
ષોએ દાખલ કરેલ અસર રહી ગઈ છે, અને સર્વ લેખકોમાં
કંઈ ને કંઈ અંશે તેના સંસ્કાર ચોટી ગયા છે.

આ ચાર લેખકો ઉપરાંત ગયા જમાનામાં થઈ ગયેલા
લેખકોમાંથી રા. હરિલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ, રા. ભીમરાવ તથા સ્વ,
લોખાનાથભાઈની પણ નોંધ લેવી જોઈએ. રા. હરિલાલ ધ્રુવે
પોતાની કવિતાનો સંગ્રહ ‘કુંજવિહાર’ નામનાં પુસ્તકમાં
કરેલો છે. રા. હરિલાલની લેખનપદ્ધતિ કાંઈ આર જ
તરેહની હતી. તેની વિચાર દર્શાવવાની શૈલી, શબ્દોની
ચુંટણી અને રચનાની ખુબી કાંઈ વિચિત્ર રીતનાં જ છે.
જ્યાં કાંઈ ઉંડો વિચાર કે નવો ભાવ ન હોય ત્યાં તો તેનું
લખાણ કાંઈ બહુ અસર કરે કે નવું લાગે તેવું માલમ પડતું
નથી; પણ જ્યાં કાંઈ નવું જ હોય છે ત્યાં તો તેની વિચિત્ર-
તામાંથી જ કાંઈ અજબ પ્રદેશ ઉઘાડો થઈ જાય છે, તેનો
વિલાસ તો કાંઈ અદ્ભુત નૃત્ય કરનો માલમ પડે છે, તેના
બુદ્ધિસાના ઉછાળા પણ અનુપમ જોઈને મારપછાટ કરી રહે
છે અને તેના વિચારો એક પછી એક એમ નવાં ને નવાં
જ ક્ષેત્રમાં દોરી જાય છે. શ્રીયં ઉદ્દીપ કરે તેવા લેખ પણ
તેણે લખેલા છે. જો કે તેના બધાં લેખોમાં ઉંચા ગુણો
સર્વને માલમ ન પડે તોપણ તેની કવિતામાં કોઈ કોઈ
ઠેકાણે અજાણતો પ્રકાશ કે ઉકળતો બુદ્ધિ કે અનુબંધવાળા
વિચારો દ્રષ્ટિગોચર થાય છે એમાં તો ના પડાય તેવું નથી.

પણ સ્વ શ્રી હરિલાલનો પોતાનો, લેખો કરતાં ગુજરાતી કવિતા ઉપર બીજી જાતનો ઉપકાર થયો છે અને તે એ કે 'અંદ્ર' ના તત્ત્વી તરીકે તેઓએ અનેક નવા લેખકને જન્મ આપ્યો હતો. લેખકો તરફ સદ્ભાવ, નવા લખનારાને જોઈએ તેવું યોગ્ય ઉત્તેજન, સંસ્કારી જણાતા હોય તેવાને પ્રશંસા-ભર્યાં નિમંત્રણ અને નવાનવાને ગુજરાતી કવિતા તરફ દોરવાના ઉપાયો પણ તેઓએ ઘણા યોજેલા હતા. જો કે એમ કહેવાય છે કે હાલમાં ગુજરાતી કવિતામાં નવા વિચાર કે નવો ભુસ્સો કે નવું જીવન લાગતું નથી, તેથી તેને ઉત્તેજન આપવા જેવું જ નથી, તોપણ એટલું તો કહેવું જોઈશે જ કે શરૂઆતમાંથી બધા ગુણો ક્યાંઈ દેખાતા નથી. નાન-પણમાંથી હળવે હળવે કેળવાતાં મોટાપ આવે છે ને તેવી કેળવણી કે ઉત્તેજન ન હોય તો કોઈ દિવસ ભવિષ્યમાં સારાની આશા રખાય જ નહિ. રા. હરિલાલ આ વાત સારીપેંડે જાણુતા અને તે પ્રમાણે વર્તતા. તેણે વાવેલાં બીજ-નાં કંઈક ફળ આજે દેખાત. પણ કમલાગ્યે બીજે કોઈ તેવો ઉત્તેજન આપનાર નીવડ્યો નહિ અને તેથી તેના વખત ના નવા લખનારામાંથી ઘણાંએ હરિલાલભાઈના અવસાન સાથે પોતાની કલમ પણ ઝોડી દીધી એટલે તેના શ્રમનાં ફળ આપણે જોઈ શકતા નથી. તોપણ નેણે કરેલા પ્રયત્ન તેટલા માટે ભૂલાયા જોઈએ નહિ.

સ્વ. ભોળાનાથ ભાઈનાં નામથી કોઈકજ ગુજરાતી-ભણે-લો ગુજરાતી-અભણેયો હશે. તેમની ઇશ્વર પ્રાર્થનામાળા.

એવાં ઉંચાં ભક્તિકાવ્યોથી ગુંથાએલ છે કે જે કોઈ ભાવિક તે વાંચે તે પ્રથમ વાંચને જ તેના ભક્તિભાવથી માનચકિત થઈ તેનો હ્રમેશનો વાંચક બની જાય છે.

સંસ્કૃત મહાકાવ્યનાં સારાં અનુકરણ તરીકે ઇન્દ્રજીતવધ કાવ્યની નોંધ લેવી ઘટે છે. રા. દોલતરામ કૃપારામ પંડ્યાનું તે કાવ્ય, સંસ્કૃત પદ્ધતિને અનુસરતું છે અને એક અભ્યાસ કરવા લાયક કાવ્યગ્રંથ તરીકે ભાષાસાહિત્યના સિદ્ધાર્થીઓએ જોઈ જવા જેવો તે ગ્રંથ છે. તે લેખકનો સુમનગુચ્છ નામનો એક કાવ્ય સંગ્રહ વાચકોમાં પ્રિય થઈ પડેલો છે.

ઉપર કહેલી ત્રણ ભાષામાંથી પૃથક્ પૃથક્ અસર નવીન રીતે થઈ અને ત્યાર પછી થોડે વખતે તેા અસરથી રસ-જોળ થયેલ હૃદયમાંથી ગુર્જર ભાષામાં નવાં નવાં સ્વરૂપનાં ચિન્હો દેખાવા લાગ્યાં.

૧૯ મી સદીના છેલ્લા દશકમાં છુટક છુટક કાવ્યોનાં લખાણ વધ્યાં. ચોપાનિયાંઓ-માસિક ને ત્રિમાસિક સાહિત્યની કેળવણીને અર્થે વધવા લાગ્યાં અને તેમાં કવિતાના લેખો પણ વધતા ગયા. માસિક મારફત લખાતી કવિતાના લેખકોમાં ‘કાંત’ ‘કલાપી’ ‘મકરંદ’ ‘સેહેની’ ‘પ્રેમભક્તિ’ ‘લલિત’ ‘સુમંત’ : એઓનાં નામ વિશિષ્ટપણે ગણાવા લાગ્યાં. તેમાં ‘કાંતે’ કવિતામાં કુમળી સરળતા અને મોહક માધુર્ય ખતાવ્યાં. તેનાં કાવ્યોમાં પ્રધાન ગુણ સંગીતની મોહકારી મીઠાશનો છે. સંકાના પ્રારંભમાં દયારામે જે મીઠાશ દાખલ કરી હતી તે મીઠાશ પાછી તે જ સંકાના અંતમાં સંપૂર્ણ

સ્વરૂપમાં પ્રકાશી નીકળી. સ્થળન કુંડનનો લેશ માત્ર પણ અનુલવ થયા વિના તેનાં સંગીતના મધુર ધ્વનિથી પ્રભાદ પામી, ઉંચા આકાશમાં નિરંકુશ વિહાર કરતી તેની માર્દવ-ભરી મીઠી મજા અનુલવતાં જાણે આપણે પણ ઉડીએ છીએ અને ઘડીભર તો સસારની કર્કશતાને વિસારે પાડીએ છીએ.

આમ જ્યારે ‘કાંતે’ કવિતામાં સંગીતની મધુરતાને ખીલવી છે—પકવી છે, ત્યારે ‘કલાપી’ એ લાગણીને કેળવી છે. તેનું નરમ, કોમળ, અને ઉદાર દિલ લાગણીઓથી સહજ વારમાં આંદોલિત થાય છે અને તે લાગણીઓ સરળ અને સ્વચ્છ શૈલીમાં ઉદ્ગાર પામે છે. જુદા જુદા પ્રસંગોથી હૃદયમાં થતા ખળભળાટનો અભ્યાસ થયો છે. સંસારમાં અનુલવતી લાગણીઓને સત્યપણે જાણવામાં આ ઉદ્ગારો બહુ સહાયકારક થઈ પડે તેવા છે. જે જે પ્રસંગો શોધાયા છે તે બધાને સંપૂર્ણ સ્વાનુલવથી, પરમ કૌશલથી અને સાવધાન કળાવિધાનથી વર્ણવવામાં આવ્યા છે. તે વર્ણનમાં તન્મયતા અને તેજ એવાં માલમ પડે છે કે વાચક પણ તે જ અનુલવનો આસ્વાદ લેવા મંડી જાય છે. તે લેખકનાં કાવ્યો હમણાં જ પ્રકાશમાં આવ્યાં છે અને આશા છે કે જે શાસ્ત્રમુખેટ ભાઈઓ ગુજરાતી કવિતા નીરસ અથવા નો કંટાળા-ભરેલી ગણતા હશે તેનું પણ ચિત્ત એ ‘કેકારવ’ ખેંચશે.*

મારંભમાં ‘સેહેની’ નામે લખનાર પ્રોફેસર બલવંતરામ કલ્યાણરાય ડોકોરનાં લખાણ આ બન્ને વ્યક્તિથી ભિન્ન

* કલાપીની લેખનિયતા હવે તો સિદ્ધ થઈ ગઈ છે.

પદ્ધતિનાં જ છે. તેના લખાણમાં કુદરતવર્ણનનાં આબેહુબ રસભર્યાં ચિત્રો અને તેટલા સંક્ષિપ્ત શબ્દોમાં પણ સુંદર રીતે પાડવામાં આવ્યાં છે. વાણીની મીઠાશ કરતાં શૈલીની મિતાક્ષરતા તથા સચોટતા તરફ વધારે વલણ છે; વિચારો ગૂઢ રહસ્યલેદક તથા ‘તલસ્પર્શી’ છે, પણ તત્ત્વજ્ઞાન કે સત્યશોધનના પટથી તે અસ્પૃષ્ટ છે. તેનાં કાવ્યોમાં કલ્પનાનાં ઉદ્વેગ સાથે વિચારનું સંમીલન એવું થયું છે કે પહેલી વાર વાંચતાં તો તે કેટલાકને અગમ્ય જ લાગે છે. પરંતુ જરા પ્રયાસ કરી તેના વિચારમાં તદ્દપ થયા પછી તેની શ્રેષ્ઠતા પામી શકાય છે અને કાવ્યકળાનું સાવધાન અધ્યયન થયેલું માલમ પડે છે. તેનાં લખાણ ઘણાં થોડાં છે, પણ જે લખાયું છે તે બધું ઘણે ભાગે સંપૂર્ણતાથી અંકિત છે. વિચારને બહુ જ ટુંકામાં, ન ચાલે તેટલા જ શબ્દોથી, ખતાવવાના પ્રયાસમાં કેટલીક વાર સરળતાનો ભોગ અપાય છે ખરો, પણ તેથી કાવ્યોમાં કોઈ જાતની અશુદ્ધિ કે અપૂર્ણતાનો આરોપ થઈ શકે તેવું નથી.

‘મકરંદ’ ના ઉપનામથી લખનાર સુવિખ્યાત મહીપતરામ ભાઈના વિદ્વાન ચિરંજીવીના લખાણ પણ ઉપર જણાવેલા વિદ્વાન રસિક લેખકોમાંથી રા. સેહેનીનાં લખાણોને કાંઈક વધારે મળતાં આવે છે. અલબત્ત, તેથી તેના જેવાં જ છે એમ કહેવાનો ઉદ્દેશ નથી; કારણ તેનું પણ વ્યક્તિત્વ સ્ફુટ જ છે. પરંતુ વિષય, વિચાર અને વર્ણન પરત્વે ખીજના કરતાં રા. સેહેનીનાં કાવ્યોનાં જેવાં લાગે છે. માત્ર તેમની શૈલી એટલી બધી સંક્ષિપ્ત નહિ હોઈ વધારે સુલભતાથી

સમજી શકાય છે; તેની લખાવટ શુદ્ધ અને રસભરી હોવા સાથે સરળ અને સુગમ્ય છે. લખાણમાં લાગણીની છાપ કાંઈક વધારે પડેલી છે અને બીજા બધા કરતાં ઇશ્વરગુણ-ગાનમાં વધારે પ્રવૃત્તિ લાગે છે.

‘પ્રેમભક્તિ’ નામે લખનાર કવિશ્રી દલપતરામના કવિ-પુત્રની કવિતા બધાથી કાંઈ ન્યારી જ પ્રતિની છે. હૃદયનું નિખાલસપણું અને વૃત્તિનું વિલાસીપણું તેનામાં પદે પદે દ્રષ્ટિ-ગોચર થાય છે. પરંતુ તેની કલ્પનાનાં ભ્રમણા એટલાં ઉંચાં-ને ફરતાં છે કે સહવાસ વગર તેની સાથે ઉડવું ભારે થઈ પડે છે. તેની લખાવટમાં કોમળતા, સહૃદયતા અને મધુરતાનું સાડું સંમિશ્રણ થયું છે, તથા કવિત્વના ઉજ્જમાળાં આશા-ભર્યાં ચિન્હો દેખાઈ આવે છે. તેની કવિતા માટે કેળવાયેલા વર્ગમાં પણ ભારે મતભેદ ફેલાઈ રહ્યા છે. કેટલાક તો તેના લેખોને ‘નીરસ’ કહેવા સુધી પણ હિમ્મત ધરે છે. તોપણ સાક્ષર વિદ્વાનોમાં તેની કદર નથી થઈ તેમ નથી. સાધારણ સપાટીથી જરા વધારે ઉચ્ચગામી કલ્પના અને લેખનપદ્ધતિ હોવાથી સામાન્ય વર્ગના વાચકમંડળને તેમાં રસ ન પડે તેમાં કાંઈ વિસ્મય જોવું નથી. પરંતુ સંસારના અટપટા વ્યવહારની ધમાલમાં મશગુલ થઈ રહેલા સામાન્ય જનને કોઈના સંસ્કારી આત્માની ઉચ્ચ કલ્પનાનાં ઉત્તત ઉડ્યનોમાં આનંદ ન આવે તો તેમાં કોઈનો દોષ કાઢવાપણું નથી.*

* ૧. ન્હાનાલાલ-પ્રેમ ભક્તિનાં પુસ્તકોથી ગુજરાત હવે તો એટલું બધું પરિચિત છે કે તે પુસ્તકોનાં નામ ગણવાની પણ જરૂર રહેતી નથી.

આ ઉપરાંત 'બુલબુલના' લેખક અને સાખીગઝલની શરૂઆત કરનાર રા. દેરાશ્રયી, જટિલ (જી. લ. દવે), લલિત (જન્મ શંકર મહાશંકર બુચ), સુમંત, મઠાકાર વગેરે અનેક લખનારાઓ પૈકી કોઈ લખે છે ને કોઈએ લખવું પુરું કીધું છે. દુકા અવલોકનમાં બધાની સંવસ્તર નોંધ લેવાનું બની શક્યું નથી. કહેવાની જરૂર નથી કે રા. લલિતમાં લાપી તથા રા. ગોવર્દનરામભાઈના યોગ્ય સંમિશ્રણથી થયેલી વિષાદમય અને લગ્ન છાપ પડી રહી છે. હૃદયને અસર કરી એકદમ કવિતાની મીઠાશ આપવાનો દુષપ્રાપ્ય ગુણ તેનામાં સુચકત છે તથા અંગ્રેજ કવિ 'શેલી' ના જેવી 'રોતા રાગની મૂર્છના' તેનાં સર્વ કાવ્યોમાં વ્યાપી રહી છે. માત્ર માસિકોમાં જ અને તે પણ બહુ લાંબે અંતરે આવવાને લીધે અને પ્રાકૃતજનને મોહ પમાડે તેવા બાહ્ય અલંકારો મેળવવામાં મેનસીબ હોવાને લીધે તેનું નામ ઘણું થોડા જ બાળતા હશે, ને તેથી તેને સંખ્યા વિશેષ વિવેચન અહિં ધૃષ્ટ ગણાય. પરંતુ બીજાં કેટલાંક કારણોને લઈને હાલ તેમ કરવું યોગ્ય ન લાગતાં વાચકો તેનાં કાવ્યોમાંથી જ અનુમાન બાંધે એ બહુતર ધાયું છે.

રા. સુમંતે તો થોડું લાખી હવે કવિતા લખવાનું મુકી દઈ નવો માર્ગ ચૂંટી લીધો છે. સાહિત્યની સેવા તો જો કે તે રસ્તે પણ થશે અને ગુજરાતી ભાષાને તેની શક્તિનો ભાજ તે દ્વારા પણ મળશે, પરંતુ કવિતાના ક્ષેત્રમાંથી જેનાં પર આશા

† રા. લલિતના બે સંગ્રહ હવે તો ગુજરાતને સુપરિચિત છે. 'લલિતનાં કાવ્યો' તથા 'વડોદરાને વડો.'

બંધાય તેવો જણુ નિવૃત્ત થાય એ કવિતાના વાચકોને દીક્ષા-
ગીરી આપનારું છે.

અવી રીને હાલના લેખકોદ્ધારા અંગ્રેજી, સંસ્કૃત તથા
ફારસીની અસર ગુજરાતી કવિતામાં સારી રીત થઈ છે અને
તે ઉપરાંત તે ભાષાઓના વીન પતિથી થયેલા અભ્યાસને
દ્વીધે કવિતામાં કળા લેખવવાનો પણ સારો પ્રયાસ થયો છે.

એક કુટનોટમાં જણાવ્યા પ્રમાણે હાલમાં કવિતાની બે
સ્કૂલો પ્રચલિત છે ને તેમાંની એક નવીન—શુદ્ધ નવીન—વિષે
જ આંહિ થોડું કહ્યું છે. કારણુ બીજીના લખનારા હવે થોડા
થતા જાય છે ને ભવિષ્યના લખનારા જેને “ નવીન ” નામ
આપ્યું છે તે સ્કૂલમાં જ લખશે એવી આશા રખાય છે. તોપણ
અહિં બીજી સ્કૂલની એક નવીન શાખા વિષે નોંધ લીધા વગર
ચાલે તેવું નથી. અને તે શાખા પારસી લેખકોની છે. જોકે
પારસીભાષીઓ ઘણા કાળથી આપણી સાથે હળીભળી રહ્યા છે
ને આપણી નિશાળોમાં ગુજરાતી જ શીખતા આવ્યા છે, છતાં
શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષાનાં સાહિત્ય તરફ તેઓની પ્રવૃત્તિ બહુ હતી
નહિ. એનો ને ગઝલો લખનાર ઘણા થયા હશે; છતાં કહેવું
જોઈશે કે તે કવિતા શુદ્ધ ગુજરાતી કહી શકાય તેવી નથી.
' નીતિવિગદ્ધ ' બહાર પડ્યું ત્યારથી ગુજરાતી ભાષીઓને પણ
લાગ્યું કે બધી પ્રવૃત્તિમાં સાથે કામે લાગેલા અને કેટલીકમાં
તો આગળ પડી કાર્યધુરા વહન કરનારા આપણા કિસાહી
પારસીભાષીઓ હવે સાહિત્યવિકાસમાં ભાગ લેવા માંડ્યા છે.

‘ નીતિવિનોદ ’ ના જ લખનારા આપણા માનવંતા મી. મલખારી તરફથી અનુલવિકા અને સંસારિકા નામની બે ન્હાની ચોપડી બહાર પડી છે, જે બતાવી આપે છે કે પારસી ભાઈઓ પણ ગુજરાતીમાં--શુદ્ધ ગુજરાતીમાં--ઘણું સાફ લખી શકે છે. તેઓ પછી હમણું બહાર આવેલા જીવાન મી. ખખરદાર પણ ઘણું સાફ ગુજરાતી લખે છે, એમાં કોઈથી ના કહેવાય તેવું નથી. તેનું ‘ કાવ્યરસિકા ’ બહાર પડ્યા પછી હમણું ‘ વિલાસિકા ’ બહાર પડ્યું છે અને તેની અંદર તે ઉગતા કવિની પાંખ કવિત્વના વિશાળ રસ-મય પ્રદેશમાં ઉંચેઉંચે ઉડવાના પ્રયાસમાં સફળ થતી આપણને લાગે છે. હાલના સમયના નવીન લેખકોનો કેટલા રસથી અને કેટલા કાયદાથી તેણે અભ્યાસ કર્યો છે તે પ્રત્યક્ષ દેખાઈ આવે છે અને આશા છે કે હજી પોતાના અભ્યાસમાં બારી રહી આપણા કંગાળ કાવ્યલંકારમાં મહત્વભર્યો કિમેરો કરવા તે સમર્થ થાય !*

એ ઉપરાંત બીજા પારસીભાઈઓમાંથી મી. ભેદવાર, મી. દાદી તારાપોરવાળા, મી. પાલમકોટ પણ ગુજરાતી ભાષામાં લખવાનો શોખ ધરાવે છે.

આમ જુદા જુદા લખનારાઓએ જુદા જુદા અલંકારથી ગુજરાતી ગિરાને અલંકૃત કરી છે અને કોઈએ વિચારગૌરવ, કોઈએ સંગીતમાધુર્ય, કોઈએ લાગણીનો પરિપાક, કોઈએ

*તેમણે પણ ‘ પ્રકાશિકા ’ નામનો એક બીજો સંગ્રહ ગુજરાતને આપ્યો છે.

કદ્મનનાં મજેદાર ઉદ્યનો તથા કોઇએ રચનાચાતુર્થ લેખવી ગુજરાતી કવિતામાં જે કળાની ખોટ હતી તે કળા કંઈક અંશે દાખલ કરવા સમર્થ પ્રયત્નો કર્યા છે.

આટલું છતાં હજી પણ વિશિષ્ટ લેખો માત્ર ગણ્યાગાંઠ્યા જ છે અને નૈસર્ગિક શક્તિનો સંપૂર્ણ પ્રકાશ ઉદયમાન થયો જણાતો નથી; તે પણ શ. મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટની (કાંત) સાથે આપણે પણ આશા રાખવી કે ‘કોઈ કવિ તે ગુજરાતને અને હિંદુસ્થાન સુદ્ધાંને થોડા વખતમાં દર્શન આપશે.’

આવી રીતનું ઉપર ઉપરનું વિવેચન કરી અંતે આવતાં

ઉપસંહાર કરીએ. ગુજરાતી કવિતાના પાડેલા

ઉપસંહાર ચાર યુગમાંથી પહેલામાં પ્રભુલક્ષિત અને

પ્રભુપ્રેમમાંજ ગાન થયાં છે. તેમાં અરો ભાવ

ચિત્તાકર્ષક શૈલીમાં અસરકારક રીતે પ્રદર્શિત થયેલો છે.

કવિતા કરવા માટે જ પ્રયાસ થયો હોય તેવું નથી. તેમ

કવિતા એક કળા છે ને તેને માટે સશ્રમ પ્રયત્ન આવશ્યક

છે એવી માન્યતા ઉદ્ભવ પણ પામી નથી—માત્ર મનુષ્યની

પ્રેરણાબુદ્ધિ, તેને કિસ્તારનાં ગાન કરવાનું સુઝાડે છે ને

ભાવમય, પ્રેમમય, લક્ષિતમય હૃદયો તે સૂચન ઝીલી લઈ

પોતાના જ તાનમાં લક્ષિતની ધુનમાં મન્યા રહી ગાય

છે. બીજા યુગમાં ભાષાનું અભિમાન જન્મ પામ્યું છે.

કવિતા તે માત્ર પરભાષામાં જ થાય ને સ્વભાષા તે ‘ઘર

કુકડી’ની ગણાય એવી માન્યતાથી લાગણીવાળાં હૃદય દુઃખ

પામે છે. ઇશ્વરની કથા પણ સંસ્કૃત પુરાણોમાં જ વંચાય ને

નિયમને લીધે અલણુ પ્રાદ્યણુથી થતા વિપરીત આચાર તરફ સમજી લોકોનો તિરસ્કાર વધ્યો અને તેથી તેવાં કથાનકોને સ્વલાપામાં ઉતારવાની જરૂરીયાત જણાઈ આમ સ્વલાપાની ગણાતી નિરૂપયેગિતાથી ખિન્ન થયેલ પુરૂષોએ સ્વલાપાના ઉદ્ધાર માટે સમર્થ પ્રયત્નો કર્યા. આખ્યાન, વાર્તા અને જ્ઞાન કવિતામાં ઉતારી શકાય ને ગુજરાતી ભાષા પણ બીજી ભાષાઓ જેવીજ અર્થાલરી, ગૌરવલરી તે યોગ્યતાલરી કરી શકાય એમ સિદ્ધ થવા લાગ્યું.

આ એ યુગમાં કવિતાનો વિષય ભાષાના ઇતિહાસથી બહુ જુદો પડે તેમ નથી; કારણ, ભાષામાં કવિતા સિવાય બીજું કંઈ લખાયું જ નહોતું. હવે પછીના યુગમાં કવિતા એ ભાષામાંનાં લખાણોનું ભલે વિશાળ તોપણ એકજ અંગ ગણાવા લાગ્યું, અને તેથી ત્રીજા યુગમાંથી કવિતાની કેળવણી જુદી રીતે થયેલી માલમ પડશે. જે કંઈ બીજી રીતે સમજાવી શકાય તે બીજી રીતે લખાવા લાગ્યું. અને વાર્તા વગેરેમાં ગદ્યનું લખાણ કવિશ્રી નર્મદાશંકરના યુગથી શરૂ થયું તેથી હવે કવિતા, ભાષાનો માત્ર એક જ ભાગ, થઈ રહેલ છે.

હિન્દીની અસર શામળના વખતથી દાખલ થઈ હતી તે કવિશ્રી દલપતરામમાં પણ આરી પેઠે વિકાસ પામી હતી. તે પછીના લેખકોમાંથી કેટલાકમાં પણ તે પ્રત્યક્ષ થાય છે ખરી, પરંતુ તે અસર હવે નાબુદ થવા આવી છે. તેના કરતાં વધારે બળવાન, વધારે પ્રતિભાવાન અને વધારે પ્રકાશવાન ભાષા દેશમાં શીખાવા લાગી અને તેથી તેની અસરમાં બીજી

બધી સમાઈ ગઈ. કવિશ્રી નર્મદાશંકરથી આનાં ચિન્હો શરૂ થાય છે, તે આજના વખતમાં દરેક લેખકના હૃદયમાં સંપૂર્ણ-પણે દાખલ થઈ ગયાં છે.

આમ અંગ્રેજીનાં અધ્યયનથી તેની સાથે સંસ્કૃતની ફરી પિછાન નવાં તેજથી થઈ અને પર્યંતની મીઠાશ તથા મસ્તી પણ દાખલ થવા લાગ્યાં. પ્રારંભના લેખકોમાં તે અસર પ્રબળપણે માલમ પડે છે, તેને પરિણામે કેટલાંક નાટકો તથા કોઈ કોઈ કાવ્યનાં લાષાંતર થયાં છે; પૃથુરાજ રાસા તથા ઇન્દ્રજીતવધ કાવ્ય એ એ સંસ્કૃત મહાકાવ્યનાં અનુકરણમાં લખાયાં છે; આટલા ઉપરાંત સામાન્ય અસર તો એટલી બધી પથી ગઈ છે કે પછીના લેખો તદ્દન નવે રૂપે જ આવિર્ભાવ પામે છે ને કવિતામાં અનન્ય નૂતનત્વ દર્શાવે છે. લાષામાં સંગીતની મંત્રુ મીઠાશ લાવવાના, છંદ પ્રાસનાં બંધનને જરા દૂર કરી, નિર્ણીત છંદોમાં પણ રસિક ફેરફાર કરી, તેને નવું રૂપ આપવાનો રસભરી પદ્ધતિ દાખલ કરવાના, તથા વર્ણનોમાં કુદરતનાં નિકટ સહવાસમાં આવી તેનાં સત્ત્વે સંક્ષિપ્ત પણ ઉત્કૃષ્ટ રીતે બતાવવાના સફળ પ્રયાસ થવા લાગ્યા; હૃદયના ભાવ તથા લાગણીને અને અંતઃકરણના ઉંડા તળીઆમાં થતાં ઘમસાણોને સ્વાનુભવની જોરદાર લેખિનીથી રાગરાગણીમાં લખવાના પ્રયત્ન થવા લાગ્યા અને ગુજરાતી કવિતા ખરેખર મંદિરમણીય અને સંસ્કારભર્યું રૂપ ધારણ કરવા લાગી. કવિતામાં જોઈતી કામગીતાની તથા સરળતાની કળાનો એક સફળ અભ્યાસી, કલાપી, કેકારવના પડઘા સર્વ

રાસકના કાનમાં ધ્રુમતા રાખી અનંતતામાં લળી ગયો છે. અને તેથી તે ભાગની કેળવણીની પરાકાષ્ઠાએ પહોંચનાર કોઈ ખીજે નીકળશે ત્યારે વાત. ખીજા લેખકો હજી ગુર્જરી ગિરાને ખીલવવા-શણગારવા મહા સમર્થ પ્રયત્નો કરશે એવી આશા સાથે ગુર્જરી ગિરાનો ઉત્કર્ષ દિનપરદિન વૃદ્ધિને પામતો રહો એવી પ્રાર્થનાથી આ લઘુ લેખ સંપૂર્ણ કરીશું.

સાક્ષર સપ્તક.

આના લખનાર કાઠીયાવાડના પ્રખ્યાત નાટ્ય કવિ (જે સાં-ભાગ્ય-સુંદરી નાટકના લખનાર હોવાથી મુંબઈની પ્રજામાં પણ સાફ માન પામેલા છે તે) રા. નથુરામ સુંદરજી શુક્લ છે એ ચોકસપણે જણાયાથી જાહેર કરી કૃતાર્થ થાઉં છું.

(જુની પદ્ધતિથી લખનાર, હિન્દી ભાષાનો સંસ્કારી લેખક નવી પ્રવૃત્તિને કેવા વિચારથી વધાવી લે છે તે જણવામાં આ 'સપ્તક' કંઈકે માર્ગદર્શી થશે એમ માની અહિં તેને સ્થાન આપવું યોગ્ય લાગ્યું છે.)

૧.

(ચિખરિણી)

અલંકારો અંગે ધરી અવનવા, આસ્ય ખુલતી,
કટાક્ષેથી જોતી, ધ્વનિત સરસા અંગ કુલતી,
મતિ લેતી ઝાલી, અગણિત જનોની ક્ષણગણી,
નિહાળી શું નારી ? નહિ નહિ, સુવાણી 'હરિતલ' !

સુવર્ણે શોભંતી, અભિનવ કલા અંગ ધરતી,
 સુહાવે હાવેથી, અનુભવ લલા લાવ ભરતી,
 સુરીતવાળી એ, પિયુષ ઝરણી કલેશહરણી,
 નિહાળી શું નારી ? નહિ, નહિ, સુવાણી હરિતણી !
 સુઅંગી, રંગીલી, મુદ્દભરણી આમોદસદની,
 રહી રાગે રાચી, શુભગુણવતી પૂર્વ પદની,
 અદોષી ઓચિન્તિ નજરપથ આવી બહુ બણી,
 નિહાળી શું નારી ? નહિ, નહિ, સુવાણી હરિતણી !

૨

મીઠું બોલી મ્હારું, મનહરણ કીધું પલકમાં,
 રહી રાગે રાચી, ખુશનુ ભર ખાંતે ખલકમાં;
 કહી વાણી કાંઈ કુદરત ભરી શંભ વનની,
 મળી'તી શું મધ્યા ? નહિ, નહિ, કવિતા 'કુસુમની !

૩

(હરિજીત.)

અતિ કર્ણપ્રિય ઉચ્ચાર ચાલે, ચરણમાં ધ્વનિ ધારતી,
 પ્રતિ વાક્યમાં વરસાવતી, રસ ગુણભરી, લક્ષણવતી,

પ્રીતિ મહિં પરિપક્વ રીતિ શુભ થઈ અણુમૂલની,
ઠહાલા વખાણે ઠહાલીને ? ના, બોલી આ બુલબુલ^૧ તણી !

૪

ઝીલી રહી અનહદ રસે, મદછક બનેલી માનિની,
શેલે અલંકારે અવ્યથા, ચોગુણી ચન્દ્રાનના;
પ્રાંત લરેલા પ્રસવતી આનન્દ કેરા ઉસરા,
આનન્દ સંભોહા પ્રિયા ? ના, બાલ રમત તણા ગિરા !

૫

(માલિની -)

સરસ સરલ વાક્યે, ચોરતી ચિત્ર પ્યારી,
ચરણ સુવરણેથી સોગુણી કાંતિ ધારી;
સુગુણવતી સુરૂપા, સુરીતિવાન શાણી,
નવ ત્રિય ? નહિ, ભાળી કાન્તની^૨ શાન્ત વાણી !

૬

(શિખરિણી -)

ધરે છે શૃંગારો, પણ ન વધતી ભા તનતણાં,
જણાયે છે રાગી, પણ અતિ વિરાગી મનતણી;
મિઠાઈને માટે વદતી કુગિરા મ્લેચ્છ ભણિતિ,
વિલોકી શું વૃદ્ધા ? નહિ, નહિ, સખા વાણિ મણિની !
ઘડી માંહિ રાગી, ઘડી માંહિ વિરાગી બનિ જતી,
ઘડો સ્વાયા સાથે, ઘડિક પરકીયા તણિ ગતિ;

૧. ' બુલબુલ ' ના લેખક રા. શ્રી ડાહ્યાભાઈ પીતાં મરદાસ દેસરાસી.

૨. રા. બાલાશંકર ઉદલાસરામ કન્યાશ્રિયા ૩. રા. મણિરાંકર રતનજી બટ.

૪. રા. મણિલાલ નબુભાઈ દ્વિવેદી.

રસે બીની જોઈ, ઘડક રસહીની રહી બની,
શું ફેળી સામાન્યા? નહિ, નહિ, સખા વાણિ મણિની?

૭

(હરિશીવ)

તોડી વછોડી બૂધણે, કરી ફર સર્વ સુવર્ણને,
રસ રાગ બેઠી ખોઈ, ખુબ કઠોર કીધા ચર્ણને;
સૂતી છુપાવી મુખ, દુઃખણીએ ન જોયું અમ લાણી,
શું મિત્ર! માનવતી પ્રિયા? ના, ગિરા ગોવર્દન! તણી!

૧ શા. શા ગોવર્દનરામ માધવરામ ત્રિપાડી.

તા. ૬૦—આ દુક અવલોકન પ્રથમ લખાયાને દસકાથી વધારે સમય થઈ
મયા છે. તેમાં જરૂર પુરતા જ સુધારા વધારા કરવા ઉપરાંત વિશેષ ફેરફાર
કરવામાં આવે તો એક પરિચિત લેખ અપરિચિત થઈ જાય એવી ધાસ્તીથી
તે લેખો છે ને તે લેખો—માન અત્યંત આવશ્યક સુધારા વધારા આપે
આ પુસ્તક સાથે રાખવામાં આવ્યા છે. છેલ્લાં પાંચ સાત વરસમાં ગુજ-
રાતી કવિતાના લખનારાઓ અને તેમના તરફથી બહાર પડેલાં પુસ્તકોની
અંખ્યા આદી માલમ પરે છે અને તે પુસ્તકોની મર્યાદા નોંધ ઉપરથી
થઈ પડત ખરી; પરંતુ તે માત્ર તેા ગુજરાતી ભાષા સાહિત્યની એક ભવંત્ર
અંધિયા લખનારને માટે જ મુલતવી રાખવામાં હતાપણ માન્યું છે.

કાવ્યમાધુર્ય.

૧

મંગળાચરણ.

સુન્દર શિવ મંગળગુણ ગાઉ ઇશ્વરા,
વિભવર ભવભયહારક, નમું મહેશ્વરા—સુન્દર૦ શ્રુવ.

મધુર કુસુમ વિશે રમે ગંધ સુન્દરા,

ક્રામુદ્દી મુદ્દપ્રદા, ઉષા મનાહરા,

મૃદુલકંઠકોકિલરવ શ્રવણસુખકરા;—

સહુમાં વસતી હસતી

પ્રતિકલિતા—શી લલિતા—સુન્દરતા—

તુજ જગદ્ધરા...સુન્દર૦

વિપ્રલંબા વિપથમોહની મધુસ્વરા,

દિવ્યધામપંથ જતાં આવી વિપધરા,

વિપથ દોરવા મથે, અહો દયાકરા !

ક્ષણુ તે, હૃદયે, બળ દે,

કર ધરી આ—પરિહરવા—મધુરરવા—

મોહનીસુરા...સુન્દર૦

વિમલ સાધુ હૃદય વિશે વિપદજલધરા,

વ્યાપી દમે સત્ય દૃષ્ટિ ધનતિમિરકરા,

તે સમે વિશુદ્ધ પ્રેરી જ્ઞાનરવિકરા,

કરુણા ધરીને, ફરીને,

હરી તમને, સહય મને, મનગગને,

શાંતિ દે સ્થિરા...સુન્દર૦

નરસિંહરાવ.

અવતરણ.

[તોટક]

રમતાં ભમતાં કદી દિવ્ય વને,
કુલડાં જડિયાં રૂડલાં મુજને,
ખહુ વેળ રહ્યાં પડી મુજ કને,
ગ્રંથી આજ હઉં રસિકો ! તમને.

* * * *

મૃદુ ગંધ મનોહર કોઇ વિશે,
વળી ઉતકટ ગંધ બીજે વલસે;
વળી કો મહિં ગંધ ગભીર મુવે,
ગણિયા નહિ જાય અહિં સહુ એ.
વળી રંગ અનેક, ત્રીણા, કુમળા,
બળી દીપ, ગભીર અને વિમળા,
રમતા વિવિધે કુલડે સઘળા,
મળી નેન દિયે સુખ તે રસિકા.

* * * *

સહુ રંગ ભળે અનુકૂળ રીતે.
વળી ગન્ધવિરોધ કહિં ન પીડે,
ત્યમ એ કુસુમોત્પળી આજ દિને,
ગ્રંથી માળ હઉં રસિકો ! તમને.

ઓ હૃદયરવ રેલાવનારા કવિવરો ! ગાયકગણો

[હરિગીત.]

ઓ હૃદયરવ રેલાવનારા કવિવરો ! ગાયકગણો !
 સૂર જીવનમાં ગિતારજે તમ વેણુ ને વીણાતણા;
 ‘કુદરત-કલા’ પ્રિય કોકિલા તમ આત્મમન્દિર પાળજે,
 દ્રવી દિવ્ય કૂજન, અમીરસે અમ અંતરે અજવાળજે.
 મનુજન્તુડાં બન્દી પડ્યાં, અંધાર કારાગાર આ
 સંસારપંક અપાર, કેવલ કલેશવિષયાગારમાં;
 પ્રકટો હૃદયરશ્મિ તમે, વિકસો વિમલ ઉદ્યોત ત્યાં,
 હણી ખેડી બન્ધનતણી, જીવન વિલસાવજે આનંદમાં.
 ઓ મર્ત્યભૂમિના ફિરસ્તા ! દુઃખદાવાનળ બધે,
 દુનિયાં મહિ, ચોતરફથી ભડભડ હહન્ત દીસે, ખરે !
 વિષવહૂનિ ખાળે, ઉડૂડયન અમ વ્યોમ ખાળે, ઉદ્ધરો,
 અમ જીવિત; વાંસલડી વિરલ તમ વાદ વિશ્વ સુધા ભરો.

ઉરવાંસળીના સૂર ગિંડા સૃષ્ટિસિન્ધુ ઉલ્લંઘતા,
 અવકાશ-અવનિ અમલ મંજુલતા ભર્યાં કરી મ્હાલતા,
 રવિકિરણતન્તુના ગુંથી તંબૂર, ગંભીર ગાજતા,
 અથવા વહન્તા ઈન્દુમન્દિર મન્દ સુન્દરતા ભર્યાં;
 આકાશની રૂપેરી આન્તર કુંજકુંજે કૂજતા,
 કંઈ દેવદૂતો—ધૂમકેતુ જ્યોતિ અજાજળ ઝંઝતા;
 પ

પુરી માર્ગે મણિમય મોતીડાંથી દૂર દ્યુતિ વિસ્તારતા,
 તે સહ સુનન્દન મન તરંગ સરન્ત રસપૂરે ભર્યાં;
 સજી રંગમરંગી વસન, આહ્લાદ-મદભર માનિની,
 આલાપ અદ્ભુત ઝમતી સુખકર વાદળી ગજગામિની;
 ક્ષણ, તિમિરપટ નલ-ધન્ધરા સંકેદી સ્મિતમય સુંદરા,
 ઘન ગગનગર્જનમાં ઝળુકતી લબ્ય ગાન પ્રભાભર્યાં:
 પ્રહ-તારલા કંઈ ગીત મીઠલાડાં સુરસ મહસ રેલતા,
 નભગંગ ઉર્જિત રંગ, સંગીત રમ્ય ધ્વનિ જ્યાં ખેલતા;
 ગિરિ, સર, સરિતા, નિર્ઝરો, સ્વર અવનવીન ઝંકારતા,
 વનવદલરી, તરૂંપદલવો, સ્વ સિચતાં પ્રીતિભર્યાં:
 કુસુમસુગન્ધ અમન્દ મંજુલ કુંજકંઠર ખેળતા;
 અનુપમ વિહંગમ હૃદય-‘સારીગમ’ રસે જગ રોળતા;
 મોરલાલિલીન ગાનિત નીલ અમુદ્રકિર્મિ નકુરાવતા,
 ગજી લલિત, મધુરી શીત લહરી, શાન્ત સુખસારે ભર્યાં:
 નટવ્યામ, ધન્ધવનુ સુરમ્ય રચન્ત, સૂર મધુઝરા,
 કુદરતવણા તે શું ઝીણા ભરી. મદમીણા કર લે વીણા:
 નાચંતી પૃથ્વી નાયિકા, રજની પુરન્તી તાલ, ને
 સન્ધ્યા-દેવા મળી, વિશ્વમંડળ વાદ્યરવ રેલી રહે.
 કોકિલસુક્રજનની સુરા, બુદ્ધ્યુલની વાણીતણી સુધા,
 સારંગી તંબૂર ને મૃદંગી અંગ સંગીતનાં બધાં;
 દિવ્યાંગનાના કંઠ કોમળ, નિર્મળાં ગાયન કવે;—
 એ નિત પ્રણયમય તમ જીવનમાં કાવ્યરસગીતા દ્રવે:
 યતી મધુર કેવિવર મધુર! ગાયક ચાવકો! રસવૃષ્ટિએ,
 તમજાવ માન! વિપાવિના તમ ગાય ગાખી સૃષ્ટિ છે;

ખુલ્લાં મુકી હો મન સહન છો સતત અમી ઝરણાં ઝરે-
 અમ તૃષાપીડયાં હૃદયહરણાં સ્નાનપાન ત્યહાં કરે.
 ઉછળન્ત ઉંચા તાર ચિત્તસતારમાં ઉંડાં શમે,
 ચિન્તા અનન્ત, તિમિર, નિરંતર શોક જે અંતર દમે;
 પળવાર તમ સ્વરલીન, હૃદયલીન તમમય થઈ અમે,
 આશા નિરાશા, દુઃખ સુખ, વિજય પરાજય ભૂલિયે.
 મંજુલ ઝીલન્તી મંજુરા પ્રીતિ લક્ષિત પદ તાનો મીઠાં;
 ત્યાં મૂર્તિમય મનુહૃદય મોહિની તમથી સર્વ થતાં દીઠાં;
 મંજુલ વહન્તી વેણુ, મોરલી રવ લવન્તી નવનવા,
 કહો ક્યાંથી, પશુ ખગ પ્રાણી છેદેમાં; વશ કરન્ત સૂરો પુર્યાં?
 વીણા વિધુરી, પ્રાણ્યપુરી, રસલરી વાગન્ત ન્યાં,
 તમ હૃદય કેરી કંઈ અનેરી લહરિઓ ભગંત ત્યાં;
 રસ ખસ થયેલી સુરવ-હેલીમાં જગત તરતું રહે,
 લીલી જીવનવેલી, જગપિતાતરૂને વીટેલી ઉંચે રહે.
 ગતિમાન ગાનવિમાન તમ ઉંચાં ઉંડે ગગનાંગણે,
 કવિતાની કમનીય, કનકમય પ્રભ પાંખપર પ્રભુઆરણે;
 રસ પ્રેમ-કોકિલ ખુલ્ખુલો સ્વર્ગીય સંગીત ન્યાં ભણે,
 અમ આત્મપંખી ત્યાં વડાવો, પથ રહાવો તમતણે.

સુમન્ત

સ્વર્ગીય ગાન.

(હરિચીત.)

હે પુત્રી કુહરતની ભલી ! માતા અહો આનંદની !
 હે દિવ્ય નારી ! દોરનારી સકળ સૃષ્ટિવંદની !
 હે વિભળ મધુરા પ્રેમકેરી હેમ સંયોગીકડી !
 હે ગાન ! હારી સાનની રે કોણુને બુદ્ધી જડી ?
 પ્રભુતા ખરી તું ધશની ! હોડું રહસ્ય અગમ્ય છે !
 તુજ ભવ્યતા બ્રહ્માંડમાં પૂરી પ્રતાપી રમ્ય છે !
 આજ્ઞા ન કોઈ તુજ ઉથાપે, તેજ એવું દૃષ્ટિમાં;
 તુજ આંગળી પર નાચતું રમતું દીસે સૌ સૃષ્ટિમાં !
 આ ઉભય રવિ ને ચંદ્ર તો થઈ લીન હારી લેહમાં,
 આકાશમાં ધ્રુમતા ફરે છે નિત્ય નિર્મળ નેહમાં ;
 તુજ મોહહંડ અદૃશ્ય રહી તેં મારિયો એવો અરે,
 અગણિત વર્ષ થયાં હજી ફરતા નહિ અટકે ખરે !
 વળી આ અસંખ્યજ તારલા ને ગ્રહ દીપે નલમાં ફરી,
 તે એકતાન બની રમે તુજ ધ્વનિ વિશે લગની ધરી;
 નહિ કો ચળે તુજથી, સુણે રજની બધી સૌ ચકચકી,
 તે તુજ હાલરડાંથકી દિવસે રીઝી સૂએ નકી !
 રજની વિશે સૌ તારલા એ દેખતાં એકાંતમાં,
 તુજ શક્તિ કળવા ઉત્તરંગો જાય છે નલ પ્રાંતમાં !-
 તુજ કાવ્યપોથીનું હશે શું પાન આ ઉઘાડિયું,
 જેમાં પવિત્ર જ ઝલકતું ધ્વનિ-ચિત્ર આ તુજ પાડિયું?

કે તુજ મુખથી કેં મધુર ધ્વનિ-ખુંદ ઝરતાં ઝડપીને,
 તેજસ્વી આ નલમાં જડયાં શું કામદેવે તલપીને?—
 એવા તરંગો આવી આ મુજ હૃદયને ઉછળાવતા,
 હે ગાન ! તોપણ મર્મ તુજ ઉકેલવા નહિ કાવતા !
 તેં કેંક કવિવર જગતમાં ઉપજાવી ઉછેર્યા અરે,
 ને તેમના ઉરસ્વર્ગમાં સ્વરધાર તુજ રેડી ખરે;
 એ ધારના ઊભરા થકી ઉદ્દગાર કૂટી નીકળ્યા,
 જે જગતને તુજ મોહમાં ઘસડી પૂઠે પંથે પળ્યા,
 એ સર્વ કવિ, રવિને લજાવે નવલ દિન રચી એહવો,
 હે ગાન ! ઘસડાઈ ગયા તુજ તાણમાં ભવના ભવો !
 નહિ પાર પામ્યા કોઈ તુજ, કે પામશે નહિ કો કદી !
 બાલહારી ત્હારી એવી ભારી, શું શકે જગ સાં વહી !
 આ જગતમાં દુઃખશોકની નદીઓ ભરાઈ ઉભાય છે,
 તેના તરંગો આવી આ મુજ હૃદયતટ અથડાય છે;
 તે વેળ તો હે ગાન ! તુજ ઉંડા ધ્વનિ મુજ કાનમાં,
 ઉતરી બિઠાવી તરંગ એ, ઉર રીઝવે તુજ તાનમાં !
 છે તુજ અલોકિક શક્તિ એવી, ઠામઠામે વ્યાપતી !
 તુજ સ્મરણવિદ્યુત માત્ર જનદુઃખતિમિર તોડે કાપતી !
 જનઆત્મપર તુજ શીતાળ છાયા છે સદા પથરાયલી,
 તો દેહબંધ રહી શકે આ આત્મ તુજ આશે ભલી !
 રે પારણામાં ઝુલતું બાળક ન જગને જાણતું,
 હસવું ગુલાબી હોઠ પર દીસે અકારણ આણતું;
 તે આત્મ તેનો મધુર ત્હારા સ્વર સુણીને રીઝતો,
 કેં આશ મધુરી ભાવિકેરી તુજ કૃપાથી સિંચતો !

હે ગાન ! તુજ ઝીણા સ્વરો જે આજ નહિં સુણિયે અમે,
 તે કોઈ વધુ દીપતા દિને સુણીશું વધુ રસથી શમે;
 તુજ ધ્વનિજ અહિથી માર્ગ અમને સ્વર્ગનો દેખાડશે,
 ને ત્યાં સદાય અનંત નિજ રસરેલમાંહિં રમાડશે !
 આ સિન્ધુના ઘોંઘાટમાં કે પવનની મૃદુ આલમાં;
 ઉંડા અનંતાકાશમાં કે પૃથ્વીમાં, પાતાળમાં,—
 જ્યાં જોઈ ત્યાં હે ગાન ! તુજ અસ્તિત્વ તો મુજને મળે,
 સૌ જગતને તું રીઝવે તુજ સર્વવ્યાપકતા-બળે !
 હે ગાન ! હું આ જગતમાં ભુખ્યો છું તુજ આશીર્વનો,
 તું તો અરે છે સત્ય શ્વાસ જ સર્વવ્યાપક ધર્શનો !
 તો તુજ વિના આ સૃષ્ટિકેરી કાય કયમ નીભી શકે ?—
 નિશદિન મને તું કરે ઝૂલતો દિવ્ય હારે હીંચકે !
 રે તારલા તુજ ધ્વનિ વિશે આ ધ્યાન નિજ પ્રોધ રહ્યા,
 ને એકતાન બની સહુ જ્યમ લીન આ તુજમાં થયા,
 હા, ત્યમ નિમગ્ન રહી જ, હે સ્વર્ગીય ગાન ! તણાઉં હું,
 તુજ મધુર ધ્વાનના સ્વપ્નમાં આ જગતથી સરી જાઉં હું !

ખબરદાર.

૫

વીણાને આવાહન.

[વસંતતિલકા.]

જે આઘ દિવ્ય સહુ વાદની ક્યાં તું વીણા !
 રાગે ભર્યાં મધુર તે સુર આપી ઝીણા,
 પ્હેલી વસી સુતનુ નારદકુંઠ રાગે,
 આવી પછી સુર સમાન જ લોક ભાગે.
 તે ક્યાં દિસે મધુરવાદિની રમ્ય વીણા !
 તારા વિલાવ સઘળા પ્રણયચ્છીનીના;

કે તું રહી લટકતી વનવૃક્ષ ડાળે,
 બેસી તળે વિરતવાદિતને નિહાળે !
 તે ક્યાં વસે સ્મિત કરી ફરતી જ વીણા ?
 કે વાર તે મહલરી, વળી કાંઈ દીના;
 કે વાર લાવ ધરી નાચતી મોતી વેરે,
 અન્ય ક્ષણે સદય તે થઈ આંસુ રેડે.
 ગા તું ફરી અતુલ ગાયન એક વેળા,
 હે દિવ્ય વાદિનિ ! તુંને અમરો વરેલા.
 પૂરા સુણાય નહિ આજ સુરો સતીના,
 તે થાય શું લય હતી નહતી થતી ના ?
 માટે તું ગા કરીથી એક જ વાર રૂઠું,
 કેવી પ્રસન્ન ! તુજમાં રતિરૂપ કિંકરું.
 આપી શવાંશ તુજ પ્રેમતણે પ્રભાવે,
 ગા તું કરી, રહિજ ભક્તિ તુંમાં રવલાવે.

લીમરાવ.

૬ વિનંદિત ગાન.

[જય જય ગરવી ગુજરાતઃ એ લય.]
 બન્ધુ હો ! ગાન સુણી તે સાંઝ.
 હૃદય મુજ દીન બન્ધું સહસા જ;
 મધુરતા--હિરે જનમ્યાં બાળ --
 હર્ષ ને શોક, જ્વલય--તે કાળઃ
 અને મુજ હૃદય કરી રણભૂમિ,
 બાળ એ સબળ રહ્યાં તહિં ધૈમી.—

“ મૌન સનાતનમાં મધુર આ રવ થશે વિલીન !
ને શું કરી નવ મહેં સુણવો એ ? ”-એમ વિચારે દીન.

બની હું સ્તબ્ધ રહ્યો ક્ષણવાર,
ગાન સુણ્યું ઉંડું અવર તે ઠાર...બન્ધુ હો !
વિરમતાં ગાન વિરમી સહુ જાય,
મધુરતા એ નવ સાંચી રખાય;
મધુરતા અનુપમ કેરો સાર
વિનશ્વર કેમ કર્યો ? કરતાર !
કવિતપદ મુજ ટકશે કંઈ કાળ,
ગાન તુજ શમશે શમતાં વાર;
વિનશ્વર આત્મા, સ્થાયિ શરીર; —
જેઈ અન્યાય થયો હું અધીર.
તરંગ એવા મન વિશે ઉછળી ઉપની આશ,—
ગાનમધુરતા રાખું સનાતન, પામે ન કદિ વિનાશ,
વાસ કરી અનન્તતાને દ્વાર
કવિત, સંગીત વસો ચિરકાળ...બન્ધુ હો !

નરસિંહરાવ.

૭

એક ચિત્ર.

(લાવળી)

મધુર કંઈ મંદ મદ રવ વાય,
વીણાઉર અંગુલી નાચતી જાય;
રમણી રસપૂર્ણ સુકોમલ ગાય,
વિમલ પરિમલમય કુંજની છાંય;
જીવનવન કલકોકિલ મલકાય,
મૃદુલ અનુપમ ‘સરિગમ’ છલકાય;
સુખદ સૂરગન્ધ સુગન્ધ સુહાય.

ઉછળી લગી ઉર્મિ લલિત લહકાયઃ .
 હૃદયમાં પ્રણયરવો રેલાય,
 મિઠલડાં સ્મરણુઝરણુ શું ન્હાય,—
 અનિલ અહિં ગાનવિલીન, ચન્દાય
 અમીદ્રવ, આત્મ સુરસભર છાય.

સહસ્રલિંગ તળાવના કાંઠા ઉપરથી પાટણ.

સુમન્ત

(રેણાવત્ત)

અહિયાં સહસ્રલિંગ તળાવ વિશાળું હૂતું.
 અહિયાં પાટણુ જીનું અહિં આ લાંબુ સૂતું,
 અહિયાં રાણીવાવતણું આ હાડ પડેલાં,
 મહોટા આ અહિં યુરજ મળ્યા માટીના ભેળા.
 એમ દઈ દઈ નામ કરવી રહી વાતો હાવાં,
 પાટણુપુરી પુરાણુ ! હાલ તુજ હાલ જ આવા !
 યુજરાતનો પૂત રહી ઉભો આ સ્થળમાં
 કેણે એહવો જેહ નયન લીંબ્યાં નહિ જળમાં ?
 જળ નિર્માળ લઈ વહે કુમારીસરિતા પેલી,
 ન્હાસે, પાસે ધસે, લાડતી લાજે ઘેલી,
 ઇશ્વરકરૂણા ખરે, વહી આ નદી સ્વરૂપે,
 સિમત કરી પ્રીતિભરે, ભરે આલિંગન તુંપે;
 તુંપે પાટણુ ! દયા ધરંતી એ સૂચવતી,
 ભલે કાળની ગતિ મનુકૃતિને ખૂઝવતી,
 મુજ પ્રેમસરિતપૂર વહું બશે અણખૂટયું,
 છો ધન વિભવ લૂટાય, ઝરણુ મુજ બંધ ન લૂંટયુ.
 તોડી પર્વતશૃંગ મનુજ મહાભરિયો મ્હાલે,

જાણે નિજ કૃતિ અમર, ગળે કાળ જ તે કાળે;
 ને મુજ તનડું ઘડ્યું કોમળું પાણીપાયું,
 તે તો તેમનું તેમ રહે યુગ અનંત પ્હોંચ્યું.

નરસિંહરાવ.

૯

હિંદુ અંતિહાસિક સિંહાવલોકન.

[વસન્તવિલકા.]

હો વને સુતર સુન્દર આમ્ર આલં,
 વિખ્યાત જ્ઞાનબળમાં વસુરાગવાલં;
 દેવાંગના સરખી જ્યાં હતી અંગનાઓ,
 ગૌલપ્રવાહપુર ભારતવર્ષ આવો.
 જ્યાં લંક અંક ધરી હેમ હિમાંબુ સારાં,
 દ્વીપાકૃતિ રહી ભરી નદી નહેર નાળાં;
 અત્યંત પૂર્વ રણ રાઘવનું સ્મરાવે,
 મૌલીમણિજડિત દક્ષિણ એવી આવે.
 પૂજ્યા અખંડ શિવ જાણી કૃપા કરે એ,
 સીતા ગદ્ય ફરી મળે મનમાં બળે એ;
 જેને નમ્યા અસુર ચિત્ર ગવાઈ ગાથ,
 મોજે મહાલય મનોહર રામનાથ.
 બે હસ્ત અદ્રિ બની બે ગઢ મુષ્ટિમાંથી,
 ભૂલાય કેમ તુટિ જે પડતા ત્યહાંથી,
 અંગાર જાદુગરના કરમાંદિ બેઠા,
 વસં જ તે શરતથી વિખર્યા મરેઠા.

વેણુ સુણી વિરહથી બની જે અધીરી,
 વેણી સરી ન ગણતાં ધરી સંગ વીરી,
 ગોપીસહાય મજ કુંજ છકેલ છેંચો,
 કાલિંદી રમ્ય તટ રાસ રમ્યો કનહંચો.
 હંસે હસાવી કલિએ કલહો કરાવ્યા;
 અર્ધાર્ધ વસ્ત્ર વનમાં નળરાય લાવ્યા;
 ભૂલી ભમી ભટકતી તણ સેજ દીધી;
 વ્યાધે વિરોધી, વિધિએ જ કિંગારી લીધી;
 વેપારીવૃંદ મળી ફર અઝઝ મારી;
 દાસી થઈ, નૃપસુતા શિર ચોરી પાડી;
 રોતી રહી પિહરમાં, સહસા જ સ્વામી,
 પામી સતી સુલગ એ દમયન્તી નામી.
 અત્યસ્વરૂપ યુધમાં સ્થિરધર્મ યોગી,
 ભીમસ્વરૂપ સુત માફત મત્ત ભોગી,
 અગ્નિ સ્વરૂપ નર ભારત સૂર્ય સોતો,
 વર્ણાંગમાં નકુલ બન્ધુ ભવિષ્ય જોતો,
 પ્રાંડુકુમાર વનવાસ વિહાર શોભ્યો;
 સૌન્દર્ય જેનું દમ્યું દુર્ભતિ જેમ લોભ્યો;
 શ્રી માધવીસમ દિવાકર શૌર્ય તૃણા,
 રાખી વરી, રણ કરી, હતી એક કૃષ્ણા.
 ધારી ઉમંગ પ્રિય શ્યામ સુભૂર્ત કીધો,
 અન્તે દીવાની બની પ્રાણ સમર્પી દીધો;
 રૂકમાલિમાની તુછકારી વિદર્ભલક્ષ્મી,
 ચાલી સતી હરિવરે કરી શત્રુ જખમી.

આકાશવાસ દહને દુભિ ઊભિ ઊભિ,
 સૃષ્ટિ નીહાળતી, અંનગસુતે વિલોભી;
 છાનો છળ્યો ચતુર શૂર સુરંગ નોખા,
 રાખી રમી રતિની લાડકવાઇ ઓખા.
 નહાની નદી વનવને, પ્રતિ જાતિ છોડે
 રંગીન પંખી, કુસુમે તરૂવૃન્દ મોડે;
 ગાજે તણે દિશ સમુદ્ર મરૂત સુગંધિ,
 સર્વ પ્રકાર પરિપૂર્ણ વિલોકી સંધિ?
 પાષાણ રત્નતણી ખાણ, વખાણ શાંશાં?
 સૂને રૂપે અધિક ઓપતી છે ભૂમિ જ્યાં;
 અન્તર્વિકલ્પ કરી લોક ન અલ્પ જોલે,
 પૃથ્વીતણે સુલગ બાગ જ એમ તોલે.
 ક્યાં ક્યાં થકી ઉલટીને પરદેશી આવ્યા?
 કેવા પ્રયત્ન! મન કેવી રીતે લમાવ્યા!
 પાસે વિદ્વર થકી જ્યાં થઇ થોક થોક
 લૂંટ્યા જનો અવનિમાં પસર્યોજ શોક.
 શું જોર? શું કશું પરાક્રમ? શોર્ય તે શું?
 ક્યાં કોઇ માન મળ્યું દુર્બલને જીત્યે શું?
 જ્યારે કુસંપ ઘર કલેશ વિશેષ પેસે,
 એ નીમ નિત્ય પર તે ઘર આવી જોસે.
 જ્યાં કોઇ કાળ રમતી સઘળી કળાઓ,
 ગર્વે ગવાય ત્યમ ભારત જોલ આવે;
 યોગે મહા મુનિવરે અવધાન ધારી
 પ્રત્યક્ષ પ્રહ્લ કરી સૃષ્ટિવિભા વધારી.

* * * *

જ્યાં વિક્રમાર્ક અતિ વિક્રમ યુક્ત વીરે
 શત્રુ થયા શક હુણ્યા, ખસ્યું ધ્વાંત ધીરે;
 તેથી પ્રચંડ શક સંવત એક સ્થાપી,
 ઉત્ત્ર પ્રકાશ રવિ કીર્તિ અનન્ત આપી;
 જે તેજ માંહી કવિ પંડિત સર્વ ડૂબ્યા,
 આકાશનાં ઉડુગણો સમ દિવ્ય ઉભા;
 જેના પ્રતાપ થકિ ભૂતળ ભવ્ય ઉભું;
 રાત્રિ થતે રવિ પડયો, નૃપ તેજ ડૂબ્યું.
 યોગે કરી વશ જ ઇન્દ્રિય જ્યાં વસિષ્ઠે
 ધાર્યું મહા મુનિતાણું બહુ માન શિષ્ઠે;
 આત્મપ્રભાવ થકી મંત્ર મહાન ગાયા;
 જે આઘ ધર્મ ગુણ આ જગમાં જણાયા,
 જેના સમાન પરિપૂર્ણ પૃથુ પ્રજામાં;
 આવી શકે ન બળમાં નૃપ કોઈ સામા
 એવા સ્વતેજ થકી સર્વ દિશે જણાયો,
 ધર્માર્થરૂપ કવિએ નૃપ રામ ગાયો.
 સ્વર્ગીય ભૂમિ ઉપન્યા સુરતુલ્ય લોક;
 ઉત્તંગ જ્યાં નગ પડ્યા થઈ થોક થોક,
 રાખી વનરૂપતિ મંહાવધિ ખાણ પાસે
 મૌને મહોચ્ચસમ જીવન આપી રાચે.
 જ્યાં સિંધુ ઓઘ અટકી અટકી પવિત્ર
 સ્નાને કરે પુનિત ગાઈ મહા અરિત;

જ્યાં શત્રુનાં હળ પડ્યાં રગડાઈ રોષે.
 ને રોષ મૈથિલસુતા પતિના વિયોગે.
 જ્યાં આર્ષ છંદ કરી ઉન્નત આ પ્રજાને,
 ભારે વિકાર શમવે હઈ શુદ્ધિ પ્રાણે;
 અત્યંત દુશ્વર તપી તપ જ્યાં તપસ્વી,
 ટાળ્યું તમિસ્ર, બહુ વીર થયા યશસ્વી.
 જ્યાંહાં મહામુનિ ધરી દૃઢ વૃત્તિ ધીરે,
 સત્ત્વે કરી શમહમે થઈ સર્વ શિરે,
 ધારી સમાધિ ચિત્તમાં નિજ રૂપ સ્થાપી,
 વેદાન્તજ્ઞાન શિખવી દૃઢ ભક્તિ આપી.
 સંધાનનો સુકર, તીવ્ર પરાક્રમેથી,
 સંહારનાર સહુ દુર્ગુણનો જ તેથી,
 પ્રેમાવતાર થઈ, બંધુવિરોધ છાએ,
 જ્યાં વિષ્ણુરૂપ કહી કૃપણ પુરાણ ગાયો.
 પિતૃવ્યઘાતભય ધારી અડી ઉભેલો,
 આણી વિરાગ, સહસા યુધમાં પડેલો,
 સદ્ધર્મતત્ત્વ ખરું અર્જુનને જણાવી,
 ગાણડીવઘોષકૃતિ કારમી જ્યાં કરાવી,
 જ્યાં પ્રેમનાં ભરત તાત શકુંતલાનાં,
 સૌભાગ્ય ખોઈ તપતી જનકાત્મજનાં,
 ગાઈ ઉદાર ચરિતો, પદ શારદાનાં,
 પૂજી થયા અમર બે કવિ મુખ્ય માન્યા.
 જ્યાં બિંદુમાં મહુ ગણી રવિ નામ ધારી,
 દીધો સ્વકાર્યવશ સર્વ ખગોળ ભારી;
 વિસ્તારિ તે ગણિતની સહુ દેશ લીલા,

લીલાવતી વિરચિ સત્કૃતિમાં રસીલા.
 આકાશથી ઉતરી ગહૂવર ગુહ્ય લેદી.
 ગાઢાં શિલા તરૂથો બળમાંહી છેદી,
 જેને તટે મુનિવરે ધર્યું ધ્યાન લોભે,
 ભાગીરથીસમ સરિત નહીં કોઈ શોભે.
 ને ક્યાં હિમાલય સમો પણ અદ્રિ એવો,
 ઉંચો શિલા હિમતણી ધરિ કોટ જેવો;
 જેણે ઉતારી દળ દાનવ દીન કીધાં,
 આ દિવ્ય ભૂમિ ઉઠરે જ શમાવી દીધાં.

ભીમરાવ.

૧૦

ત્રિખંડ ત્રિવેણી.

[લાવણી.]

અહા ! શા પડ્યા હતા અમ તુતક-મસ્તકે સ્વસ્થ !
 મધુર રજની-અંકમાં, શયનમાં, અર્ધસ્વપ્ન નિદ્રસ્થ !
 તે વેળા અમ નીચે સુતું શું સમુદ્રજળ પણ ઉજ્જવલ,
 રસીલું કટિ અંબર પરિધાન,
 તારલે રૂડલે શોભાવાન !
 છે ત્રિવેણી શી આ મળી રહી !
 એ ત્રિવેણી અમ નયન ખિલવશે, અવયવ સઘળે
 અમારે, સરિતા આનંદની શી રે'શે વહી !
 છે ત્રિવેણી શી આ મળી રહી !

૨

ચંદા શી નભમાં હસી રહી !
 વાદળી પટ નિપટ શું રસી રહી !

ખસતું વસન કિરણે કરણે કસી રહી !
 એ પણ હોડકું, કળા કળાયે, રસીકું, છળીકું, લેધ તરતુ,
 કાંઈ દૃષ્ટિથી ડુખતું,
 કાળ સરિતામાં ખેલે સહી !
 કંઈ થાકે ! શી રસની હેલી વહી !
 છે ત્રિવેણી શી આ મળી રહી !
 એ ત્રિવેણી અમ હૃદય રીઝવશે, અવયવ સઘળે
 અમારે, સરિતા આનંદની શી રે'શે વહી !
 છે ત્રિવેણી શી આ મળી રહી !

૩

હતી એક કાળ અંદા ! શું નહિ
 જનમેદિનિ ?-તારાગણે કંઈ !
 રોમક શ્રીક યવનો હવણે કહિ
 મિસર ધુસર રગદોળ્યું કાળ તે ! બેશુદ્ધ યહુદો !
 નહિ ગ્રીસ ઇટલી કરમાઈ કળી.
 એશીયાઈ વાડી વિલાસ ગઈ !
 નહિ નામ નિશાનીય તેની રહી !
 છે ત્રિવેણી શી આ મળી રહી !
 એ ત્રિવેણી અમ સ્મૃતિ પ્રબોધશે, રતિ વિરતિ
 કે અગતિ સહિત કોઈ રે'શે વહી !
 છે ત્રિવેણી શી આ મળી રહી !

૪

દિસે કંઈ નવનવા જ પ્રસંગ !
 ખીલે કંઈ અદ્ભુત નવલા રંગ !

નવલ યૂરોપ ધૂમે શું ઉમંગ !
 નસ જેહ જુગલ આ ખંડ અખંડિવ સાંધી રહી'તી,
 સ્વેચ હવેજ કપાઈ ગઈ,
 શોણિત ભૂમધી... શેણિત સિંધુએ મળ્યું જઈ !
 નદી નીલનું સલિલે મળ્યું જઈ !
 છે ત્રિવેણી શી આ મળી રહી !
 એ ત્રિવેણી કયમ મન ન મુંઝવશે, ઝરણુ ન ઝરશે,
 નયન નીતરશે હરશે નહીં;
 છે ત્રિવેણી શી આ મળી રહી !

૫

સાત્ત્વિક જંબુદ્વીપ રંગ—
 રાજસ યૂરોપના ખંગ—
 આક્રિકા તામસ અડખંગ—
 ત્રિગુણ ત્રિકાલ ત્રિખંડ ત્રિલંગી મળી ત્રિપુટી,
 શું હશે હવે ? કોઈ કહેશે ? કહિં ?
 હરિ હરિ હરિ ! કાંઈ કળાય નહિં !
 છે ત્રિવેણી શી આ મળી રહી !
 એ ત્રિવેણી નવ ચેતન કોઈ દિન અમને ચેતવશે,
 ઉર્જિત કરશે અકળ કળા !
 કોઈ એ ખૂટ અહિં !
 છે ત્રિવેણી શી આ મળી રહી !

હરિલાલ દુવ.

૨૦

૧૧

ઉપા.

(સાખી-ગજલ.)

સનાતન યૌવને રાતી હસું આનંદ હું લહાતી;--
આનંદ કુસુમ વીણતી દિવ્ય ઉપવનની માંહિ,
ને કુસુમો એ વેરતી મર્ત્ય લોકમાં કાંઈ;
કુસુમ વેરી મનુજલોકે સુખસુગંધો ભરું થોકે,
કૃતિ એ ઉદારને યોગે મધુર ગાન હું રહું ગાતી;...સનાતન
મુજ પ્રિય રવિના ઉર મહિં દિનભર રહું લપાઈ,
સંધ્યારૂપ ધરી ફરી સુઉં ઉદયિની માંહિ;
સૂતી રવિનાથની સંગે ઉઠું જોડી કંઈ ઉમંગે,
ગગનનું આંગણું રંગે પૂરું હું કાંઈ મકલાતી...સનાતન

નરસિંહરાવ.

૧૨

પ્રભાતની વદળીને

(તોટકમણિ.)

વધ, કોમળ વાદળી ! આગળ જા,
તુજ સુંદર કોમળ વસ્ત્ર ધરી,
ઉગતા રવિ પાસે ઉમંગભરી.
નિધિમાતૃતણું લઈ કાગળ જા !
નિજ દ્વાર પ્રભાત ઉઘાડી દઈ
રવિની પથરામણી કેવી કરે !
નિજ આંગણમાંહિ ગુલાલ ભરે;
વધ, જો તહિં શી સુખવાદી થઈ !

વધ, વાદળી ! તું ઉડતી નલમાં,
સુસમીર વિમાન વિશે હસતી,
નલ ધ્રુમટમાં લહરે લસતી;
બહુ મોહ ધરું તુજ સૌરભમાં.

* * * *
વધતી વધતી બહુ રંગ નવા
કસળી તુજ અંગ વિશે ભર તું;
ખીલતું તુજ ઉર વધે સરતું
રવિની પ્રીતનું કંઈ અંશી થવા !

* * * *
વધ વાદળી ! તું તહિં જ્યાર જશે,
રવિ ત્યાર તને ગાળીને તનની,
અતિ તેજમયી દિવ્ય કંચનની,
શુભ માળ જ તુજ શિરે ગુથશે !
અથવા તુજ સુંદર અંચળને
કસળી મૂકશે કંઈ કોર નવી;
કરશે કદી અર્પણ તાત રવિ
મણિમાણિક્યનો શુભ હાર તને !
તવ હું તુજ એ સહુ સુંદરતા
કલપી બહુ મોહ ધરું મનમાં;
તુજ રંગ બધા મુજ આ તનમાં
પ્રસરી કંઈ નૃત્ય નવું કરતા.

* * * *
મધુરાં કંઈ સ્વપ્ન વિશે પડી હું
નલમાં તુજને તરતી નિરૂંખું;

તુજને પૂછતો મુણતો હરખું,
 પણુ ભગી ભૂલું સહુ તે ઘડી હું
 તહપિ રવિ પૂર્વગૃહે નીકળી
 ઉંચકે મુજ દષ્ટિ ઊંચે ગગને,
 તવ હે પ્રિય વાહણી ! જોઉં તને
 બમણા હરખે સ્મરી વાત વળી !
 તુજ સાથ મને લઈ ત્યાર હવાં
 વધ આગળ તું ઝટ પૂર્વ ભણી;
 તુજ તંબુ કરી શુભ ત્યાં, રમણી,
 મુજને ઘડી એક જ હે ઠરવા !
 રવિ ત્યાં મુજને બહુ પ્રીતથકી,
 તુજ અંતર સર્વ બતાવી જશે;
 તુજ ને રવિના કંઈ રંગ હશે;
 વધુ જે સહુ તે સમજીશ નકી—
 વધ, કોમળ વાહણી ! જા ઝટ તું !
 રવિ પાસ અરે અહિં આવી રહ્યાં !
 અહિં શાં ઝરણાં દિવ્ય જાય વહ્યાં !
 અહહા ! અહિં હર્ષ ભરે ઘટ શું !
અખરદાર.

૧૩

ગોપિકા.

[વસંતતિલકા.]

દોહી રૂપાળી મધુરી મુજ ગાવડીયું,
 ને દૂધડાં મિઠસડાં ભરી તામડીયું :

આરો નીરી, ધણ મહિં મુકી મેન, આલી,
 જાશું રૂડાં જાળ હવે જમનાંજી, આલી !
 સાહેલી સાથ સરખો, ઠીક જોડ જમી,
 આનન્દ ગોઠડી મિઠી પનઘાટ પામી;
 માંજ્યા, સુનેરી હીપતાં શિર, જોડલાં આ,
 ને પાણીડાં ભરી વળ્યાં ઘર સર્વ જાવા.
 રાંધ્યું ઉન્હું ઉન્હું ધર્યું પકવાણ બાણે,
 ઠાકોરયાળ પીરશી; મન મોજ માણે.—
 ખાધાં પીધાં, શયન સેજ લીધાં; થઈ ત્યાં
 જાવાની વેળ લઈ સોરસ વેચવાનાં.
 જૂલે ખીલી નવલી સુન્દર મંજરીયું,
 ડોલે પરાગ ઝરતી કુલ પાંદડીયું;
 વૃંદાવને ઝઝુમતી નદીતીર કુંજે:—
 ક્યાંથી મધુર સૂર ?—શેા વનલેહી ગુંજયો !
 કોયેલ ગીતડું શમ્યું, મનવેગ કંખ્યા,
 ગાયો અને હરણિયાં ભર હૃદય થંભ્યાં;
 વાયે રસીલી અમી રેલતી વાંસળી જ્યાં,
 ગોપાળ બાળ, ઉર આ સરી જાતું ત્યાં, ત્યાં.
 (સંસાર—ઉપવનમાં ગૃહકુંજ શોભે,
 કર્તવ્યધેનુ પય અમૃત શું મધુ દે;
 પ્રીતિપનોતું શુભ સ્નેહી—કુટુમ્બ રાજે—
 ત્યાં ચે સદા સતીહૃદે પતિવેશ્ય ગાજે.)
 જેઠ્યાં બધાં વિવિધ રાસલીલા અનેરી,
 અન્દા ઢળી, સખી રી ! વેળ વીતી ઘણેરી;

હોડું ન હોય ખનતું ચિર સૂર પેલો,
ધૂમ્યા કરે જીવન ડોલતી વાંસળીનો !
સુમન્ત.

૧૪

ધણ.

[આધવજના સંદેશાના ગીતનો ઢાળ.]

હોયો સૂરજ જે લીલુડા વનમાં રે,
હોયો હોયો સરવર ગિરિવરને તટે.
જાગ્યાં ઘોર ઘટામાંનાં પંખેડૂ રે,
જાગ્યાં જાગ્યાં મેનાં પોપટ, મોરલા.
ધણ લઈને ચાલ્યા વન ખાલ ગોવાળો રે,
ગાયો લઈ જાશે રે આઘી સીમમાં.
ફરતો ફાલ્યો આંખલિયાનો ફાલ રે,
શીળો રે સરવરિયા પરનો વાયરો.
ધણ ચરશે લીલમડું ઘાસ લવિંગ રે,
સરવરનીર પીશે ને તેમાં ધૂમશે.
ઘાડાં જાગ્યાં જાંબુડીનાં ઝાડો રે,
તેને શીળે ધણ વેરાતું ઢળી જશે.
ફૂરનાં સરવર ભરતાં ઝરણાં જેવો રે,
ગીતડાં ગાતાં નાદ રાયડો રેલશે.
આંખાની મંજરીઓ ખાતી કોયલ રે,
વસન્તની વાંસલડી સરિખી ખોલશે.
-માં છેડીશ તું આજે હારી વેણુ રે,
પ્રભુનાં ગીત વનવનથી વહી તને વધાવશે.-

ચીલામાં ચળકન્તા મરવા વીણી રે
 છાંયે બેઠા રાયકો ભાત આરોગશે.
 વૈશાબે વંટોળ ઉન્હાધખ વાસે રે,
 ધુળના વાદળ રચશે વનના વાયરા.
 બળતાં કિરણોના વરસાદ વરસશે રે,
 બળશે ધરતી, બળશે પ્રાણી, પાંદડાં.
 વિયોગ શો કંઈ ધોમ ધબે આકાશે રે,
 સૂકવશે સૃષ્ટિ, રસ આંબે સ્ત્રીચશે.
 ચરતાં પંખી ડાળે બેળાં થાશે રે,
 વિસામે વિરમશે જગના પન્થીઆ.
 કડવી લીમડીઆની મીઠી છાંયે રે
 રૂમાલના આશીરે રાયકો પોઢશે.
 કિલકિલ કરતાં વહાલપડાં પંખેડૂ રે
 વહાલા ગોવાળ હાલરડે ઉઘાડશે.
 લળીલળી નમતી કુલવતી નીચી ડાળ્યોરે,
 પોઢયા ગોવાળ ઉપરથી માંખ ઉડાડશે.
 લીલમછમ પલ્લવમાં ઠરતો વાયુ રે,
 થાકેલા ગોવાળનો થાક ઉતારશે.
 -સંકેરી લે પાલવ ત્હારો ઉડતો રે,
 વસન્તના પાલવની લીજ્જત જો ! ઘડી.--
 નમતો ખેડાર થશે ને સૂરજ નમશે રે,
 વાદળિયા સરવરમાં લહેરો આવશે.

તટના ઘાસ વિશે મધમાંગ્ય ગગણુશે રે,
 પાળોને શણુગારશે બગની વેલડી.
 તરૂંવર કરતાં વાધી તેમની છાયા રે,
 પશુપંખી પણ લાગ્યાં મદ્દભર ડોલવા.
 પોઢયા રાયકા આળસ મરડી ઉઠયા રે,
 ઉઠીને વગાડી ચતરંગ વાંસળી.
 આઘી આઘી ખોમાં વળતી ગાયો રે,
 વાંસલડી સાંભળશે, ટપ ત્યાં ઉભશે.
 જળજળનિર્મળ કમળો છુંદતી ભેંશો રે.
 વાંસલડી સુણુશે ને જલને ત્યાગશે.
 —જે જે ! ઘેરા ભવયમુનાતટ રમતા રે,
 અનહદ રે વગાડે ગોવિન્દ વાંસળી.
 સુણુ, સમજ, આચર એ ગીતના ભેદો રે,
 પશુથી એ પામર શું આપણુ માનવી?—
 માંઝ પડી, આ તડકા કુમળા થાય રે,
 સૂરજ પણ ધરતીના ઉરમાં ઢળી પડ્યો.
 ક્યાં છે ધણુ? એ ક્યાં છે બાલ ગોવાળ રે?
 ક્યાં છે વાંસલડી એ વનવન વીંધતી ?
 માત્ર સરોવરજલમાં રમતાં લાળું રે,
 દોડતી વાદળીઓનાં ભૂખરાં લ્હેરિયાં.
 —આછા ઘુંઘટ ઉઘાડ, વદન વિકસાવ રે,
 વાદળિયોને વેર, પ્રગટ મુખચાંદની.

પ્રિયતમપ્રિય જોઈ લોકડિયાં લજ્જાશે રે,
 વસન્ત તો પાંખડિયે પ્રેમ વધાવશે.
 ધન્ય નયન ! શું હાસ્ય સરલ ! હું પામ્યોરે
 આશિર્વાદ હૃદયમાં ઉભરાતા ઝીલ્યા.
 લાલકમળ સૌભાગ્યસુધા મહેં પીધી રે,
 ધણુમાં નવ એ દૂધડિયાં લાધ્યાં મહુને.
 ન્હાનાલાલ

૧૫

સાગર અને શશી.
 આજ, મહારાજ ! જલ પર ઉદય જોઈને-
 ચન્દ્રનો, હૃદયમાં હર્ષ જામે !
 સ્નેહધન કુસુમવન વિમલ પરિમલ ગહન-
 નિજ ગગન માંહિ ઉત્કર્ષ પામે !
 પિતા ! કાલના સર્વ સન્તાપ શામે !
 નવલરસધવલ તવ નેત્ર સામે
 પિતા ! કાલના સર્વ સન્તાપ શામે !
 જલધિજલદલ ઉપર દામની દમકતી !
 યામિની વ્યોમસર માંહિ સરતી !
 કામિની કોકિલા કેલિકૂજન કરે !
 સાગરે ભાસતી લવ્ય ભરતી !
 પિતા ! સૃષ્ટિ સારી સમુદ્ભાસ ધરતી !
 સરલ તરણી સમી સરલ તરતી !
 પિતા ! સૃષ્ટિ સારી સમુદ્ભાસ ધરતી !

સરોવર.

૧

નરી સરલતા કોણ પૂજશે ?
 નથી તેજ, નથી તરંગઃ
 તુજ મુખ શું ભર્યું સૌમ્ય, મુજ લાડિલી !

૨

અલૌકિક નીલ પટ સન્ધ્યા લઇને
 પ્રશાન્ત નિદ્રિત બાલ પ્રભાત
 અન્તરિક્ષના રંગ ધરી સૂતું
 તુજ નયન સમા જલહૃદયે, મુજ લાડિલી !

૩

એ સુન્દરતા કોણ નિરખશે ?
 કોણ સમજશે ? કોણ સુહૃવશે !
 કોણ નીર ચંચુ ત્યાં ભરશે ?
 —અનિમિષ, અકલ ગહન સૌન્દર્યઃ
 તુજ નયનમાં ઉંડું શોભતા આત્મન સમું, મુજ લાડિલી !

૪

વિશાલ નલ વીંધતા ગરૂડ ઉડશે,
 પ્રભા વીણુન્તા દિગન્ત ઘન ધૂમશે,
 સઉ શમશે, સઉ શમશે, ઉતરશે,
 તુજ હૃદય સમા સરવર પર, મુજ લાડિલી !

૫

મુજ કુંજ પેલી જો ! બુલે,
 પ્રભુના દીધાં કંઈ મુખ કુલે,

મહારાં-તહારાં કંઈ કંઈ કુસુમ મધુરાં ખીલે:
સખિ ! તુજ હૃદયજલ ત્યાં અમલ સીંચી શોભજે,
મુજ લાડિલી !

નહાનાલાલ.

૧૭

વનવર્ણન.

[હરિગીત.]

મંદમંદ સમીર જો તરુકુંજમાં બહુ ગહાલતો,
ગિરિગર્જવરે અથડાઈ મીઠા રાગ મૃદુ આલાપનો:
હોર જલમાં ચાલતી વાંકી ચુંકી લચકાઈને,
એકાગ્રતાથી મળી મળી તટપર પડે મીઠે રવે;
તાલ દે તે ગાનને તરુવર ઝુકે બહુ ઝુંડમાં,
દે માન તે શુભગાનને વળી ધવલ પુષ્પ વધાવતાં;
વ્યોમ તરુ તટ વિશ્વ, સઘળું નાચતું પ્રતિબિંબમાં,
ઉંચા સુણે ગિરિવર રહ્યા બધું ગાન ગંભીરતાઈમાં.

મણિલાલ.

૧૮

આરોહણ.

(પૃથ્વી છંદ)

સખે, હૃદય ! ક્યાં હશે ? પથ કયો ચુકો આ સમે ?
ચુકે અવર કોઈ સંગ, થઈ કે રહ્યા એકલા ?
અને નયન જે સદા મધુર દીપતાં, તે હજી
લસે અસલરૂપ, કે કંઈ શું થાક્યાંમાં થયાં ?

જરા વિષમ આ રહ્યાવ, સહ સાથી હારી ગયા,
વળ્યા પગથી અન્ય, જે ઉતરતી તળેટી વિશે.
ખપોર સહુ ગાળશે સ્ફટિક કે ગુહાકુંડને
પડ્યા હિમશિલાતટે, નિરખતા નીચે ફરનાં
વિસર્પિ સરિતાકુલો, ઉઠજકુંજ છુટી છુટી,
અને વનવીટેલ ખેતર વિશાળ વાળી ખીણો.

મૂને પણ ઘણું કહ્યું વિરમવા નીચે સાથમાં,
પરંતુ રહડવું, હજી રહડવું, એજ મહારી તૃષા.
રહડું, વળી ઉભો રહું, પ્રતિપદે દિશાઓ ખસે,
ખને વિમલ તીક્ષ્ણ અંતર ઉકેલતાં લોચન.

નિહાળું જગચિત્રની પલટતી જ છાયાપ્રભાઃ
વિચારું કંઈ જીવતી નિધનવાહિ કંઈ પંક્તિઓ;
વિલોકું નર, ચિંતવું પ્રકૃતિશાયિ નારાયણ;
અને વિધિસમુદ્રમાં નિરખું લંગ સંકલ્પના.

જલો અવનિનાં સંજી અનિલ પાંખ, નિર્મલ ખની,
તરે વિહંગમાલ સંગ ફરતાં જ આકાશમાં;
સુવે ઢળતી ઝાડના ધુમટકેરી શય્યા વિશે,
રચે ઝૂલતી લગ્નઅંધિ કર સાહી તરુચુગ્મના;
ભરે કુસુમકોશમાં સ્ફટિક, મોતી વેરે હલે,
શકુંતલકળી ખચે ચળકળુંદ હીરામય;
વિદગ્ધ તરુ ઢાંકી લે, ક્ષણ કરે કપિ ય શોભતા,
શિક્ષા પણ પરિખજે, કઠિન ચિત્ત કોમલ સરે.

વસે અહીં મઠો વિષે ‘મુરતીઓ’ ધરી ખાખ ને
 વિરાગ વહને, પરંતુ ઉર અન્ય સૌ જેહવાં;
 નીચેની વસતી તણા સતત ‘પંચભાગો’ વળી
 ‘પ્રસાદ’ ચહુડતા અહિં, જઠર તેથી ભરતા જ એ;
 ચહુટે ઉપર ભાષિકો, હરખથી જ જાત્રાળુઓ;
 ધરે ‘કુલ નહિ-તથાપિ કુલપાંખડી’ તે ગ્રહે;
 ઘણી ગિરિની ઓષધિ, વન અંનત કાલ્યાં કલ્યાં;
 કુઠારિ, વળી કાછિયા, કણુળી, માળી, વૈદ્યો, અને
 વિવેકહુત દર્દીના અધમ ઉટવૈદ્યો જ એ;
 સમાધિછલ જાણતા, કપટપ્રજ્ઞચારી, સદા
 અધોગતિ સ્વીકારતા અશચશી જ ગાંજકળી.

સ્મરે કવિ કહ્યું તમે, “કુદરતે બધું સુંદર,
 અને ફક્ત માનવી અધમ,”—એ અહીં તો ખરું!
 અરે નહિં નહિં! અહિં પણ કદાપિ એકાદ કે
 મઠોતણી શિલાભૂમિ વીંધી જ મૂલો ઉંડાં,
 તણ ફલક વર્તમાન, પ્રાચીનથી પોષીને,
 પુરાણ ઋષિયોગિનો તપ શમે અને જ્ઞાનમાં
 સમાવડ બની રહે, હૃદય-બુદ્ધિ-આત્માથકી
 પ્રસારી વળી કૌમુદીધવલ સૌમ્ય કિરણો સદા,
 ન હોય જડ કુદરતે ધરી રહે જ ઐન્દર્ય તે.

ચહુડું ઉપર. હા ! સખે, વિકટ આ ચહુડાવે તમે
 નહિં નિકટ, કર ચહે તમ ખલો જુની ટેવથી.

નાહું પગથીયાં રચ્યાં; પથર ધારવાળા લીસા,
 અને તરુલતા તણી નિખિડ ઝાડી આ કારમી !
 પદેપદ વળું નીચો, ઉઝરડા તથાપિ ખમું,
 અને ક્યંહિં ક્યંહિં દીસે પદવિ વ્યાધ ચિત્તાતણી.
 અહા ! ગદ્ય જ ઝાડી, નિર્મલ લસે ઉંચું વ્યોમ શું !
 —અરે, પ્રખર સૂર્ય, સત્યવર વત્સને શો દમે !

દીસે કુદરતે અહીં રચ્યું શિલાતણું આસન,
 તપાવ્યું રવિએ, તથાપિ ઘડી થાક ઊતાડું હું.
 નિહાળું પથ જે ચ્હડયોઃ જલ રસો જ નીચે રહ્યા;
 જણાય ન જણાય સૃષ્ટિ સુંદર ગુંથેલ રંગેલ એ !
 હવાહલ વિશાળ આ ભુખર દીપતું, તે મહિં
 સરે રસળતાં જ મીન, ખગવાદળાં એ ડુબ્યાં !
 ખુણેની ઘનશ્યામ છાય નિજ મોહિનીમાં પુરી
 લપેટી જતનેથી ખીણ, લોભાવતી લોચન.

અહા, સ્વર મીઠો ! ફરી ! નગર આ શું ગંધર્વનું ?
 ફરી જ રણકાર ?—હા, અનિલ, આવ, રમ આ દિશે.
 પડેલ-તણ દીધ આ ઉંચી ટુકો વિશે મંદિરો,
 રહ્યાં વિવિધ પંથ ને વિવિધ કાલનાં સ્મારક,
 ધરે હજી સુકંઠ ઘંટ, અનિલો જ પૂજામિષ્ટ
 વગાડી રમતા, વળી વહી જતા ધરી એ સ્વર,
 સુનાવી પથિકો કરે ચક્રિત લોક બેઠેમી લલા.

અહા મધુર ઘંટ, મંદિર વિશે અનાયાસથી
 થતા મુખર,—શા વિચાર પ્રકટે તમે આ ઉરે !

રહ્યાં શું 'પૂર્વજ મહા પ્રબલસત્ત્વ આર્યો તણો
 ખરો વિમલ ધર્મ—ઘન્ટરવ મિષ્ટ આ કેવલ ?
 અહો જગતવંદ્ય ધર્મદ્યુતિ સેવતા પૂર્વજે !
 ભગીરથ પ્રયત્નથી જગરહસ્ય પામ્યા તમે:
 વહે અનિલ ઇશ્વરી નિયમથી, કદાપિ વહે
 સ્વરો તમતણા, પડે શ્રવણ, તોય સમજાય ના.
 કદાપિ નજરે ચહુડે સજીવ મૂર્તિ તમ ધર્મની,
 ન એ નિજ પ્રકાશ, રાખ-કળખ્યા જ તનખા સમે,
 નપુંસક, શકે કરી પ્રકટ અન્ય આત્મા વિશે.
 ગઈ ઘણી પ્રજા; ગયા વિરમી ધર્મ પણ કેટલા;
 રહ્યાં વચન એમનાં, ફકત કલ્પનાસૃષ્ટિ એ
 ગણાય, ગત કાલના ઇતિહાસ-સાહિત્યમાં.
 જશે ગરવી આર્ય જાત, બ્રહ્માની પુત્રી વડી ?
 ત્રયી શમી જશે અભંગુર શું ક્ષીરસિન્ધુ વિશે ?
 થશે શું ભારત યુનાની હોમર તણાં જ કાવ્યો સમું ?
 નહિં શશિકલા ધરી, કુસ શું ધારશે મંદિરો ?
 સખે ! ઊર તુટે, રૂંધાય જીવ કાલ—ઓથારથી
 -અને મુજ વિશે બળે અયુત આર્યકુલ પિતૃઓ !
 પ્રભો, કિરણ આશનું ! ધરતી કોરી દુષ્કાલમાં
 ચહે સલિલજ્યોતિમેઘ ઊગારવા સંતતિ !
 ચહુડું ઉપર; હોંસ ના: ફકત પૂર્વ નિશ્ચયથકી
 વધે પગ,—પહે કઠોર પડઘા પદાઘાતના.
 અવાજ પણ એ સુવે પલ માહું સુના આ સ્થલે,
 મળી, કુળી અશબ્દમાં ગળી જઈ થતો ના થયો.

વસે શ્વસી લસી રહે વિશદ હૃદય શાંતિ અહીં,
ગભીર, અવિલોલ,-જે જગત મેલ આત્મા તણે,
વળી જગત પાપડંખ, દુઃખ સ્થૂલ રાગોતણાં,
ઉતારી ભુલવી વળી રૂઝવી, અંક પોદાડીને,
કરંતી નિજ ધામ યોગ્ય ભ્રમભગ્ન આત્માશિશુ.

અનંત અવકાશનું હિત સૃજંત ચેતન ઉર !
અનન્તપટ કાલના સતસ્વરૂપ શશ્વત્પ્રભ !
અનંત જીવ્યોનિના સગુણ કોટ સંકલ્પના
અવિકૃત નિધાન-આદિ-અવસાન શંકર્ષણ !
અનંતમુખ જે સ્ફુરે, સ્ફુરણમાં જ જીવી રહે,
વિચાર-અભિલાષ-ગાન-રતિ, તે તણે ભાસ્કર !
લજે ઉર ઉમંગથી, સરલ દીન શિશુભાવથી,
અનેક યુગદેશના કંઈ મ્હાનુભાવો તને:
પીતાં મૃતસજીવની વિમલ વાર્ણી તાહરી
દૂગો સકલ દેશ-કાલ-લખરૂપ ઝાંખાં લહે,
રંગેરંગ વસી રહે અચલ જ્યોતિ શ્રદ્ધાતણી.
જશે કંઈ પ્રજા ? પડે કડક ભાંગી શું રાજ્ય કો !
થશે અમુક ધર્મસંસ્કૃતિ તણે પ્રલય કે કદા ?
—ભલે વિવિધ ખેલ કાલ નટરાજ વર્તાવતો,
વસે તું નિજ રંગમાં, સકલ સૂત્ર તુજ હાથમાં.

બલવંતરાય.

૧૯

ગિરનારને ચરણે.

[વસંતતિલકા.]

હૃદયું સવાર સુખરૂપ સખી ! અમારું,
યાત્રા હજે શુભમુખી અમ ગિર્ધગામી;

માંડી સિંહાસન રવિ ગિરનાર શૃંગે
 યાત્રાળુને કનકઅંગુલિથી નિમન્ત્રે.
 આકાશમાંથી ઉડુમંડલ સંચર્યું 'તું,
 આતિથ્યઅર્ધ્ય રવિ એક જ અર્પતો'તો:
 તે લેઇ લેઇ નમણું ઉર નામતું 'તું,
 લીલાવિમુગ્ધ પડતું લચી દેવપાદે.
 પ્રાચી વિશે વિચરતા અમ સૂર્યદેશે,
 જ્યાં તેજનાં ઝરણ કોટિક ફટતાં'તાં:
 જ્યાં ઊડતા અમિત ભાર્ગવના કુવારા:
 આત્મનૃત્યા છીપવવા લીધ પન્થ ત્યાંના.
 નહોતી સીમા ગગનનીય રચન્તી બાધા,
 નહોતી સીમા જગત કે જગબન્ધનોની:
 નહોતાં જ સંકલન તે સ્થલકાલકેરાં:
 નિઃસીમ એમ વહતા પ્રભુના પ્રવાહે.
 લેતા વિરાટ પગલાં સખિ ! વિશ્વગોળે,
 વર્ષો સહસ્ર કુદતા મૃગલાંની કાળે:
 ઊભા પુરાણતીર, લોચન વર્તમાન:
 એવું હતું બલ વિભુ નવ પ્રેરણાનું.
 હા ! કાલરાશિ સરિખા ગિરિ રાજતા તે,
 ને એક ભૂતકણ ત્યાં ચરણે પડેલો:
 રાજેન્દ્ર કે થઈ ગયા સખિ ! ધર્મગોસા,
 તે ગાય વંશવિધુની ગુણવંત ગાથા.
 શું સ્થૂલસૂક્ષ્મ લહરી નથી એક પૂરે ?
 શું સ્થૂલ નેત્ર નવ ચેતનમન્ત્ર વાંચે ?

શું સૂક્ષ્મની ન વસી સુન્દરતા સ્થૂલોમાં ?
 શું સ્થૂલમાં ન ઉભરે ચિર ચેતનત્વ ?
 જોયું અમે ગિરિકણે, સ્થૂલની શિલામાં,
 જોયું અમે ઉંડું ઉંડું, અહ્ભુત દીકું:
 તે એક શૈલકણના ઉરમાંહિ જોતાં
 ઇતિહાસવાહી લીધે દર્શન ત્યાં પ્રભુનાં.
 આઘન્ત આ જગત જીવનને ભરીને
 ઘોરે અઘોર નીર સાગર કાલ કેરો;
 ને તે મહાકમલની દલપાંદડીમાં
 મોંઘો સખિ ! પરમ બ્રહ્મપરાગ ઉઠે.
 મારી છલંગ સખિ ! સાગર એક કૂદા:
 નિહાળ્યું ભારત સુસાત્વિક વન્દનીય:
 નિહાળી શ્વેત ગિરિમાળની હિમભૂમિ,
 ને સાધુસાધ્વીની દીઠી મહિં શિવ રેખા:
 ઓળંગી એ હિમભૂમિ, જલધિની ઝાડી,
 આહૂલાદિની વિચરતી દીઠી ધર્મધેનુ:
 ત્યાં નિરખી સુભગરાઘવપાદ લંકા,
 ને વીરવીરી બટુકો મહિં સ્તોત્ર ગાતાં:
 સિદ્ધાર્થદેવ દીધે ભારતી એક વત્સા,
 પોષી સહર્ષ સુરનન્દિની ચન્દ્રગુપ્તે;
 દે ખંડ ખંડ દુધ રાજર્ષિ અશોક:
 સૌ એક શૈલકણમાં ગૂઢ પ્રાણ ! દીકું.

ગાલે ઢળે નમણી પાંપણ અર્ધ મીંચી,
 ઢાંકે પુનઃ પુનઃ પાલવ ઉરદેશ;
 સંકોરી કોરં સરતી કરવેલડીએ:
 તેના નથી રસિક શાસ્ત્રીય લાખ્યકારો ?
 દીઠી શિલા મહિં ય સાગરની સમૃદ્ધિ,
 દીઠો સ્થૂલે મહત્ ચેતનઓઘ ઝેતો:
 તો શૈલને જડ પછી વહવું સખિ ! કાં ?
 તો શૈલને જડ કહી સખિ ! નિન્દવું શેં ?
 જ્યોતિ ઝીલી મહત્ભાવ દિનેશ કેરી,
 સત્કાર સપ્રભ વિશાલ કૃપાની ધારા,
 ચાલ્યા અમે પછી પીતા જ વરેણ્ય ભર્ગ
 આતિથ્ય દેવકુલનું સખિ ! યાચવાને.

જ્ઞાનાલાલ.

૨૦

ટકરિયામાં એક સાંઝનો સમય.

ગરબી.

[ઈતિહાસની આરશી, એ ચાલ.]

પડ પાછળ પડ રચી ઉભાં શિખર ગિરિવર કેરાં,
 રચી અર્ધચક્રનો વ્યૂહ ગુંથાયાં અહિં લેળાં;
 ઘેરી ઉભાં આ ઉચ્ચભૂમિ, નિરખી રહેતાં
 ટગટગ કરી ભરઆશ્ચર્યભાવ અંગે લેતાં.

નિર્જન વનમાં આ વેળા શૂન્યતા શી વ્યાપી,
 વ્યાપી પેઠી ગિરહૃદય, શાંતિસત્તા સ્થાપી,
 અહિં શાંતિશૂન્યતાપૂર સીન્ધુ અંગે અંગે,
 ધારે ટેકરિયો સર્વ, વૃક્ષ પણ તે સંગે.
 ગંભીરશાંતિસરજળે વિશ્વ અહિંનું ડૂબ્યું,—
 અહિં લય આશ્ચર્યનું સર્વમૂર્તિમત શું ઊભું !
 આ સ્થળ મીઠી નીંદરે સૂતી શાંતિદેવી,
 તેને ટેકરિયો સર્વ નિરખી રહી આ કેવી !
 આ એક શિખરના સ્કન્ધ ઉપર ડોકું જ કરી
 પાછળ ઉભું બીજું શિખર નિરખતું શું કરી કરી !
 ગિરિટોચ છુટાં તરૂં ઊભાં ચોકી કરતાં જ શકે !
 તે પણ અહિં અચરજ ધરી શાંતિ સૂતી નિરખે;
 નિરખે જો વળી ઉપરે ચઢી બ્યોમ-અટારી
 ચંદ્ર કૌતુકથી લરી મંદ સ્મિત મુખ ધારી;
 નિરખે વળી સન્ધ્યાદેવી રંગ નારંગ ઉરે,
 ધરી શુક્રતારલો બાળ, લરી આશ્ચર્ય પૂરે;
 એ શુક્રબાળ પણ રહ્યો નરખી કૌતકભરિયો
 નિજ દિવ્ય રૂપેરી નેન નાંખતો શો ઠરિયો !
 આ વેળા રઝળતું કોઈ પાંખી રવ ઝીણું કરે,
 કે દૂર આમના વાસ વિશે કલકલ ઉભરે,
 તે પણ અહિં જતા ડૂબી શૂન્યતા પૂર મહિં,
 ને શાન્તિતાણું સામ્રાજ્ય અડગ રહેતું જ અહિં;
 ને મધ્યરજનિ નલકુહર વિશે ધસમસી ભારે
 ઝેતો અણહીઠા પવનસિધુ ધુધવે બ્યારે,

ત્યારે પણ અહિં જે સૂતી શાંતિ તે નવ જાગે,
 ગાળે સ્વચ્છંદ સમીર લલે એની આગે,
 આ નિખિડ શાંતિનું સ્થાન, ધશ ! તેં વ્યર્થ નહિ
 રચિયું, કંઈ ગૂઢો ભાવ અપિંચો એહ મહિ,
 આ શાંતિપૂરનો અંશ હૃદય મુજ સીંચી લઉં,
 એ અમોલ ક્ષણનો લાભ લઈ કૃતાર્થ થઉં.

નરસિંહરાવ

૨૧

ફાયસાગર.

(મંદાકાંતા.)

શાંતિ ! શાંતિ ! ઝરમર ઝરી ગઈ ગળી વાહળી આ,
 અંધારી નીરવછદગતિ શૈલશૃંગે સરી આઃ
 ઉંચો દીપે ધુમટ ફરીથી વ્યોમકેરો વિશાલ,
 જેમાં તારાજડિત લટકે કેંક રેખાબ્રમાલ.
 બેઠો બેઠો સખી સહિત હું માલતીમંડપે ત્યાં
 ધારા જોતો, શ્રવણ ભરતો નૃત્યથી બુદ્ધબુદ્ધોનાં,
 ત્યાં ગઈ ધારા, શમી વળી ગયા બુદ્ધબુદ્ધો, ને નિહાળ્યા
 શૈલો વચ્ચે સર નલ સમું મસ્તકે વ્યોમ, તારા.
 ને કોરેથી સલિલ ફરકયું, શુભ્ર ચળકયું, અને જ્યાં,
 વૃક્ષો સીંચી જલ નથી રહ્યાં ડાળીઓનાં બૂમિમાં
 ત્યાં એ આખું સર લસી રહ્યું નીલશુકિત જ જેવું,
 —પાછું જોતાં, ગિરિપર લસે ધન્ડુનું બિંબ કેવું !

“ બહાલા, ભેયું ”--અયિ શશિગણે સાર આ ચિત્ર કેરો
જાણે ! હારો સ્વર સરગિરિ ઓમમાં મંજુ કેવો !

બલવંતરાય.

૨૨

એક ચિત્રદર્શન.

(હરિગીત છંદ)

કવિઆદ્ય વાલ્મિકે, વ્યાસ, કાલિદાસ આદિ વિનાશથી,
ગંધર્વ વેદ પ્રકાશ નારદકળા શારદા ન્યાં શમી:
ન્યાં વિશ્વકર્માદિ કળાધર સ્મરણ રણ રઝવ્યા પછી-
પ્રતિ રસિક હૃદય રસાવતી થઈ ચિત્રવિદ્યા અણુછતી !
ન્યાં ચિત્રપ્રતિમાકાર, ગાયક, કવિ રૂડા ભુજ મુખ નહિ-
ઉદ્ભવ પામી સ્વતંત્ર બળકળ વિકળ ધારી તું રહી !
હા ! નૂર ક્યાં તુજ ઉડી ગયું ? શું શૂર પણ સ્વપ્નું થયું ?
ઉલ્લાસ ને ઉત્સાહનું પણ પૂર હાય ! ગયું વહ્યું !
ધા ભરતભૂમિ સચેત ! તુજ મૂર્છા હવે પાછી વાળો !
તુજ કળા-શ્રી બળકાવતો પામે ઉદે દિન ઉજળો !
સમૃદ્ધિ સર્વ પ્રકારની ગઈ, નિરખિ દુઃખિ સરસ્વતી
નિજ હંસ ગુણ અવંતસ ચિત્ર કળાંશ પ્રેરે ભાવથી !
વાહન વિના આ તેહનાં ઝાંભાગ્ય ક્યાં બીજે ખુલે;
કલ્પના રૂપી કમળ તંતુ ન હંસ મુખ તો ક્યાં મળે;

જન સૃષ્ટિનું સૌંદર્ય તારૂંશ દાખવે ચેતન દહ !
 વરતર્ક મુક્તાક્ષણ ચરે, પછી સંભવે શું ત્યાં નહિ !
 અરણ્ય આ રમણીય રેખા, રાગ, રસ, સૌભાગ્યથી
 અવનવું આલેખ્યું સુઅદ્ભુત, ગુણ પરાગ અથાગથી !
 શી અરણી વાંકી ચુકી વેછે ધરણિ આ સફળા કદી
 સુ-વનસ્પતિ રોમાંચ શોભિત ગિરિચરણ ચુંબન કરી !
 આકાશમાં શરદ્ભ્રમ મંડળ વિમળ શું શોભી રહ્યું !
 જુગ પક્ષી દૃગ આનંદતું મન મોરને લોભી રહ્યું !
 શુભ શ્વેત પુષ્પની ચમરીથી દીપંતી, માળા મુગટથી-
 હરિયાળી ક્ષેત્રભૂમિ શી અગાધી આ રહી અહિં આપતી !
 આ કોર ખેડુત બાપડો, તરૂં છેદવા વાંકો વળે !
 આ મસ્તકે ધરી ઘાસ કે જળ-પાત્ર વનિતાદંકિ વળે
 ત્યાં સુધા ધવલ સુખંધથી દીપતા કૃપની આગળે !
 ધોરી ધુરંધર ધીર થંભિ રહ્યા, રહ્યું થાળે જળે !
 શી પગથિ કાપી કાઢિ છાયા શી આલેખી સમસ્તની !
 અહિં ખુશનુમા કુદરતી ખુબી ચિતરી ! કલમે મસ્ત શી !
 આ વૃક્ષ શોભિત સામસામાં વાત અબ્રથિ કરી રહ્યાં—
 નિજ વિમળ પત્ર પ્રભાથી ઉજળી ડાળો બાહુ ભિડી અહા !
 કપિદળ સ્વછંદ રમણ કરે ભ્રમણા વિશે ન ભુલાં પડે !
 કંઈ કોઈ જોઈ ઘચુમલે તરૂંને ઠરે કોડે વડે !
 આ ચડે વૃક્ષ વિલોકિ વિમુખ કપિ, ભિડે એ બાથ ત્યાં !
 ધુરકી રહ્યાં વાનર ! ખલે વાંસી ધરી ભરવાડ બ્યાં !
 આ આમ તેમ છુટાં છવાયાં અન્તજુથ નિડર ચરે
 ત્યાં હરિભ્રમંડળ હરખમાં નિઃશંક એક હરે કરે !

ઓ ઉતરવા તત્પર થઈ વૃક્ષાગ્રથી કેકી નમે !
 ગંભીર રસ શૃંગારપ્રતિમા સરસ સારસ આ ભમે !
 ગિરિ શિખર શોભા ખડક ખૂળી-નદીના સુપ્રવાહમાં
 ચક્રચકિત સર્વ સફેત સદ ક્રરક્રરે એવાં નાવ આ-
 ગુલમ્હોરઆદિ સપુષ્પ વૃક્ષ અનેકની રચના ફૂડી-
 વીંટાતિ વેલડી આ અહિં તહીં બધાથી હ્રદ વળી વડી !
 આ દૂર પર્વત ટોચ ઉપર પૂર્ણ ચંદ્ર કળા સમી
 શી દેરડી ઝબકી રહી ! પવને ધળ શી રહી નમી !
 તે માર્ગ ચડતા ઉતરિ વળતો ખિલુ વિશે કે ગિરિશિરે-
 સુવિચિત્ર વેષથી ભક્તજન ભાવિક સ્થળસ્થળ તરવરે !
 એક ચકિત અશ્વ વિલોકિ મહિષ તથા પુરૂષ બીજે વળી
 પગ ખડગ આગળ વક્રધારી, પુંઠ વરણે ઉજળી
 ધરી-તરતિ કરતો ચમર પુચ્છે જળ પીએ મન મોહતું-
 એમ જોડું જંગલી હયતાણું સરિતા પ્રવાહે સોહતું !
 આભો બનેલો આ ઉભો રાભો ગ્રહી કર સારડી
 ભડાક ભડકી જડ ભેંસ પાણુ પાણી પિયે ના એ ઘડી !
 એવી રીતે ચિતરી અઢાકિક રસ ભરી નાના વિષે-
 વન ગ્રામ લીલા સૃષ્ટિનું મોહ્ય જોની ખૂળી વધે.
 આ ચિત્રમાં મુજ ઉકિત નળળી કયમ કરી પુરી વધુંવે ?
 સાનંદ આશ્ચર્યથી દૃષ્ટિ સ્થળે સ્થળ જ્યાં ઠરી રહે !
 મુજ ધન્ય ગુર્જરભૂમિ તું ! ખડ ભાગ્ય આ તુજ ખાળથી !
 પૂરધન્ય વીર-ક્ષેત્ર તું ! દ્વીપતું તેમ વિશાળથી !
 અંકે લક્ષી આનંદ માને આજ ચિત્રક હંસ આ !
 ગાયન તથા કવિતાનણા શશિ સુરજ પાણુ તારા અહા !

તે પૂર્ણ પ્રેમાનંદ અનુપમ બક્ષમૌલા સાથમાં
દિન દિન કળાથી ધવળ ઉન્નવળ હંસ ઉદયેરો' સદા !

હરિલાલ ધ્રુવ

૨૩

વર્ષાવર્ણન.

[૪૪૧]

ધન્ય ધન્ય ઓ ચિત્ત મુજ તું ! ભાગ્યશાળી ના
તું જેવું કેા મ્હેં તો દીકું : ભમી ભમી દુઃખ-
પારાવારે, દુસ્તર વીચિ ઘણી તરીને,
દિવ્ય દેશને કાંઠે આખર આગ્યું છે તું ;
રાચ ! રાચ ! રતિ સજી રે ! વિશ્વમાં રતિ ઘણી હજી રે !
ગિરિવરકેરે શૈલે શૈલે, વૃક્ષમાત્રને
પત્રે પત્રે, નદીની ઊર્મિ ઊર્મિ ઉપર,
વાયુની લહરી લહરી સાથે, પશુ પક્ષીને
અંગે અંગે-શબ્દે શબ્દે, મેઘમાળને
ખંડે ખંડે, અંશુનાથને કિરણે કિરણે,
નાચે લક્ષ્મી વિવિધ વેશથી વિવિધ રંગમાં
અંચળ અપળા હાવભાવ કરી રમણીય કેવા ?
જેની જેની રતિ સજી રે ! વિશ્વમાં

*

*

*

*

અહો ! રતિ જડ જાગદગણુમાં શી આ દેખું-
નહિ ચેતનમાં જે કહી દીઠી ! ઉઘું છું કે

જાગું છું આ ? વિવિધ રૂપ લઈ વારિપુંજ ઓ,
કંઈ હાથી બની શુણ્ડ ઉછાળી ગંભીર ગાળે;
વ્યાધાકારી પુચ્છ પછાડી દોડે પેલો.

* * * *

વળી પછે શી સુંદર જાળી શ્વેત મેઘની
પડી રહી છે ! વળી અગાડી ધીર સમીરે
સરવર ઉપર રમ્ય રચેલી નાજુક લહરી
વાંકીચુકી એક બીજાની આગળ પાછળ
કંઈ સંઘાતી, કંઈ ત્રુટતી ધીમે ધીમે
પ્રસરે, તેવી જ પાડી મેઘમાં ભાત શી દીસે
લહેરિયાંની આ ! સ્તંભ સમાંતર મ્હોટ મ્હોટ બની
વ્યોમધુમટને ધરી રાખવા પછે રહ્યા છે.

પણ એ પાછા ગતિમાન આ થયાજ દીસતા
રવિરાજની પાસે આવે ગજગતિથી ગજ—
ચરણસમાન શું ? પણ અંધારું આગળ આ શું
થતું દીસે છે ? હાં હાં—એ તો સલિલભારથી
શ્યામ ચળકતો મૃદંગ સ્વર્ગની-નીકર રતિની—
બની ગાજતો મન્દ્ર મનોહર, પવન પીઠ પર
બેસી દોડે સાર્થ પયોધર, બીજા મેઘને
ભેટી કરતો લીન સ્વહૃદયે, થાકી ગયેલા
ઉણ્ણરશ્મિને ખલે સુવાડી, વધ્યો અગાડી,
દિગન્ત સર્વે દીધા જ છાઈ ! મેઘ સર્વ, રવિ,
તારા, ને નલ, સર્વ આજ રતિ હૃદયે ગ્રહીને
એકરૂપ જે થયાં જ તેનું દિગન્તવ્યાપી

શરીર જળધર કૃષ્ણવિષ્ણુરૂપ આ છે નક્કી !
 સ્નેહ એકલો એને ચિત્તે-સ્નેહ એકલો
 એને ચિત્તે—તે જ સ્નેહને દેખી મહારા
 ઉરથી ઉછળ્યો સ્નેહ નક્કી આ ! સ્નેહ, લક્ષ્મી, ને
 આનંદની આ ત્રિપુટી આજે એકબીજાને
 બાંધીને વા એકબીજામાં લીન થઈને
 એક બીજામાં શીવાઈ જઈને આજ રહી છે !
 નથી હૃદય મુજ ભુવનથી ભુદું; નથી ભુવન વા
 મુજથી ભુદું ! એક, એક, આ સર્વ ભુવન છે.
 ભુવન, લક્ષ્મી, આનંદ, એકઠાં ગાનયોગમાં
 લીન બની જશ રતિના ગાતાં ! નહિં હું પણ કંઈ
 મુજને દેખું ! અન્ધ બની રતિ-કીર્તિ ગાઉં છું !
 ગાઉં છું રતિ સજીરે ! વિશ્વમાં

*

*

*

*

જે ! જે ! જે ! આ ત્રુટી પડ્યો શો મેઘ જોરથી
 નલકટિપરથી, પ્રસારી લાંબા ધારાકરને
 ધરતીને ઝટ બાંધી પડવા ! અહો પવન પણ
 વચમાં આવી સુ સુ સુ સુ કરતો ઝટ આપટી
 ગલરાવી લઈ લેઈ બાથમાં ધારાપટને
 શો આ હોડે હા હા હા હા કરીને હસતો
 ઉચ્ચ સ્વરથી ! અરે, મુકી આ પાછો દેઈ
 તેને ચાલ્યો અવર દિશામાં માતરિશ્વ, ને
 મન્દ આપટું પડી ગયું ને રૂમરૂમ રૂમરૂમ
 રૂમરૂમ કરતું થાકી હાંફતું હળવે હળવે

પાછું પડી એ જાય ભૂમિ ભણી, જીવતો રહેજે !
 જીવતો રહેજે ! અગણિત વર્ષા વિષે તું. રસધર !
 સ્નેહગર્ભ તું હારી પેઠે, જોને, આજે
 ભુવન સર્વ છે, અમી દૃષ્ટિ તે ઉપર કરી તું
 રાચ ! રાચ રતિ સજી રે ! વિશ્વમાં

પડી રહ્યો એ મેઘ એટલે શાં ખેચરનાં
 ટોળે ટોળાં સ્વતંત્ર થાતાં સ્વસુખ કેરા
 અંક વિષે ફરી કલોલથી કોલાહલ કરતાં
 આવે પાછાં ! હર્ષ-પ્રમત્ત બનીને આવે
 એક બીજાને અંટીવાળે, ઉડે ઉપર ને
 નીચે પાછાં ! ચક્રગતિ કરી, રાસ રમી, ગીત
 મનહર ગાઈ આણી મુકયું વૃન્દાવન આજે,
 વિષ્ણુપદમાં શું આ પાછું ? અહો ! પણે પણે,
 જોને, અધિક જ કૌતુકકર્ષિ થાય શું પેલું ?
 સ્નેહવિષ્ણુરૂપ કૃષ્ણમુકુટશિખીકલાપકેરી
 કમાન સુંદર ! આછી આછી દિવસદીપસમ
 પ્રથમ ભાસતી ! વધ્યો પ્રકાશ ! વધ્યા વળી રંગ !
 વિલાસી બન્યા રતિમૂઢ કરાકર સૂર્યતણાં
 જલહોદરમાં પ્રસરી નવ રૂપ ગ્રહે અતિ સુંદર;
 નામ કહે જન “ અમ્બુદયાપ, ” મને પણે લાગતી
 સ્નેહકમાન વીંટી સઉ ભૂમિ અને નલને
 લઈ લેતી સ્વગોળા વિષે જમિની; મન જો ! મન જો
 રતિ રંગ કરે ઇતરેતરશું, બહુ આજ સઉ;

નાલ, લાલ, પીળો, વળી ચાર ખીજા, રમી એક ખીજા
 તણી સાથ રહ્યા, કરઅશ્વકિપર રવિએસી ફરે,
 મુખ સમ ધરે હૃય તે જ ! તું તે, મન જો ! મન જો !
 ફરી જો ! ફરી જો ! પણ એ લખી ગઇ નિજ મૂળ વિષે
 રતિ ગાઠ ધરી:-પ્રભુ સ્નેહતાણી અકળિત લીલા
 મન તેં પરખી,-નીરખી લઈ લઈ-નીરખી પરખી
 લીધ ! લીધ રતિ સજી રે વિશ્વમાં
 ગોવર્ધનરામ.

૨૪

વૃષ્ટિ.

[મહાદેવની ચાલ,]

રસ રસ રસ કરી દીધું જ જગત પલકમાંહી
 શીત શીત શીત કરી જ ગાત્ર ઉંઘને વધારી ! ધ્રુવ.
 રસદ ધન ઉરેથી-ઉતરી-ઉતરી હું કવિતા
 આપટે પડું છું ત્યાં જ દ્રવતી ધરતી ધીરા—રસ૦

*

*

*

*

પડું પડું ઉંચ અભ્રઉરથી; સડું જ ધરતી ઉરે,
 રસ રસ થતી ધરતી એવી લીલું વપુ ધરી ઝુરે...રસ૦

*

*

*

*

કહી હું રમતી રમતી ઉતરું આડી ધીમી ધીમી તે
 નિસરણી મુજ સમીર થાય, મુકું પડતું વળી પડીને...રસ૦

ટપક ટપક પડતી બોલું મીઠડું બીણું હું,
 ઘડ ઘડ વળી દોડી પડું, ખડ ખડ જ હસું હું...રસ૦
 કુસુમવૃષ્ટિ સમી જ દેહ-કદી વળી સરૂં-ધારી,
 ઉભી ઉભી પડું કો દી જેમ અરતી ઘણીક આરી...રસ૦
 કદી સરતી ન દેખાઉં, તોય પડું જ નીચી આવી;
 યમ સમી પડું એમ પણુ હું પડું જીવને જ લાવી...રસ૦
 જગત આ સમય ઉંઘતું, તોય ગતિ મ્હારી
 પરખશે, પ્રભાતની જ નવલ છળી નીહાળી...રસ૦
 રસ રસ રસ કરી જ દીધું જગત આમ મ્હેં તો !
 રડતું હોય તોય રસથી ઓગળ્યું જ એ તો!...રસ૦
 રસ રસ રસ ઉરમાં જનો તણે હું પ્રેરું;
 રસ ચેપી ભરું સૃષ્ટિમાં, તો રસ જ દ્રવે મેરૂ...રસ૦
 મુજ પ્રભાવ એમ વિષમ સકળ જગત્ ઉરે
 લલિત ચલિત રસની લહરી કંકી કુંકી ખુલે...રસ૦
 રસસમીર કુંકું, ત્યાં જ કંઈક હૃદય કમ્પે;
 કંઈક હૃદય કેરી વળી બુની આળ જમ્પે...રસ૦
 નાચું તરૂને પાંદડે ને ઉડું વાશું બાઝી:
 ઘનથી નીચી તુટું જ, ન્યાં રહે તડિત ગાજી...રસ૦
 પૃથ્વીમાં ને ઓમમાં ને અંતરાલભાગે:
 રસથી એમ ઝુકું, ત્યાં જ ચમકી જગત જાગે...રસ૦

ગોવર્ધનરામ

લાગત હુલી ઉઘડતી વખતની રચના.

(જમનાબજ બરડું મ્હારે કુંવર કનૈયા રે, એ ચાલ.)

ઘોઢેવી દીર્ઘકાળ મેઘ બંધી કીધી રે,
 ઘન કારાગૃહની માંદા પૂરી દીધી રે,
 એવું નિરખી દેવીનો કાંત રવિ આ ઠારે રે
 તોડી નાંખી કારાદ્વાર પાદપ્રહારે રે,
 કીધી ઘોઢેવીને મુકત, એ હસતી ઉલ્હાસે રે,
 તેને ભૂમિસખી નિરખંતી રહી પ્રતિહાસે રે.
 હવે જાણું જે પ્રલય કરંત મેઘ જશે ન્હાસીરે,—
 ત્યારે જ ને એકાએક રચના આ શી રે !

(સાખી) પવનતુરંગ પલાણીને આવ્યું ઘનદળ આમ !
 જોતામાં સહુ દિશ ઝુકી, કરે વૃષ્ટિ પ્રહારો સહુ ઠામ;
 કહીં સંતાયલી જો સેના મેઘની આવીરે,
 ઘોઢેવીને ગ્રહી લઈ જોરે અતિશ અકળાવી રે.
 ફરી વર્તાવ્યું સામ્રાજ્ય જો ઘનરાયે રે,
 કયાં સંતાયો રવિરાય, કંઈ ના જણાયે રે.
 આહા ! પાછી જો પલટાઈ રચના કેવી રે,
 પડયે જતી વૃષ્ટિની ધારા એવી ને એવી રે,
 તો એ કો કો સ્થળ રવિતેજ લેલી પ્રકાશ્યું રે,
 ઘુતિલીલા વૃષ્ટિની સંગ પ્રકાશી આ શું રે ?

(સાખી) જેવી કેા મૃદુ સુંદરી રૂદન કરંતી જાય,
મહિં વેરે સ્મિત ચળકતાં, એવી રચના આ રમ્ય જણાય !
હવે જાશે ધનનું જોર એવું ભાસે રે,
અટક્યો વર્ષાઘાત, ને આમ જો આકાશે રે
છિન્ન ભિન્ન થયો શતખંડ મંડપ ધનનો રે,
ને દેખાયો ભૂરો ગંભીર ઉદ્ધિ ગગનનો રે;
ભૂરા ઉંડા એ સાગરમાંહિં ધરી દ્વીપલીલા રે
શા મેઘખંડ સુવિશાળ ઠર્યા રંગીલા રે !
ને નીચે લીલેરૂં આ ક્ષેત્ર ટેકરી તે પારે રે,
દેવાલય ઉભું ભવ્ય ટોચે તે ઠારે રે,
રવિકિરણે ચુમ્બિત તેનાં શિખર વિરાજે રે,
તેની ઉપર ઇન્દ્રધનુ રમ્ય રચ્યું રવિરાજે રે;

(સાખી) ઇન્દ્ર-ધનુ આલેખિયું ગગનપટે રવિરાય,
મેઘાસુરસંહારનું એ વિજયતોરણ શું જણાય !
આમ વિજયી જો રવિરાય ઘાંઢેવી સંગે રે
રંગે રમતો મકલાઈ પડ્યો તે ઉછંગે રે !
જેવાં વિજયલક્ષનાં ગીત યોગમ ગાજ્યાં રે,
મીઠાં પંખીડાં હર્ષનાદ કરીને નાચ્યાં રે,
અને મધુર મધુકરવૃન્દ સ્થળ સ્થળ ગુંજે રે;
વૃક્ષવેલી કુસુમ ઉપહાર અર્પે કુંજે રે,
લીલી ભૂમિ વર્ષાખિન્દુ તૃણતૃણ ધારી રે,
અર્પે ભરીને મરકત થાળ મોતીડાં ભારી રે;

સાખી) એમ વિજય વ્યાપી રહ્યો, જગ રેલ્યો ઉછરંગ,
 એવાં વિજયી લમ્બો મુજ હુઈ લાગ્યો રંગ;
 રંગાઈ હુઈડું મહાઈ કરે ગુંજારો રે,
 હું એ અર્પું પ્રેમે કાવ્યકુસુમઉપહારો રે.

નરસિંહરાવ.

૨૬

મેઘને.

[મિશ્રહરિગીત]

૧

ઓ મેઘ ! વૃષ્ટિ લાવજે,
 તુજ રેલ અહિં રેલાવજે !

ગડગડ કરી,
 લડલડ ભરી,

રણવાદ્ય તુજ વગડાવજે !—

ધરણી વિશે કંઈ તાપના સંતાપ છે,

પૂઠે પડ્યાં મનહરમુખી કંઈ પાપ છે;

એ સર્વને તુજ રેલમાં ઘસડી જઈ હોમાવજે:

ઓ મેઘ ! કર કર વૃષ્ટિ ! ફર ફર સર્વ એ ંહેવડાવજે !

૨

આકાશને સહુ છાઈ દે,

તુજ સફળ હળની વધાઈ દે;

સરસર સરી,
રસરસ ઝરી,
જગને અમીરસ પાઘ દે !—
નિર્દોષ કંઈ જગબાળકો અથડાય છે,
જીવન નીરસ ગણીને નિરાશ જ થાય છે,
તું તેમનાં ઉર છાઈને આશા નવી અંકાવજે,
ઓ મેઘ ! કર કર વૃષ્ટિ ! રસરસ અંતરે ઉછળાવજે !

૩

તુજ બાણ રંગિન તાણજે,
મહિ રંગ હસતા આણજે;
દિનકરતણા,
મુખ સખતના,
હયના ખુખાર પ્રમાણજે !—
શુદ્ધ પ્રેમને જગમાં હું જોઉં રીખતો,
બહુ શોકઘેરા રંગમાં, ધૂળી જતો;
એ પ્રેમમાં તુજ બાણના રંગો મુદિત રંગાવજે;
ઓ મેઘ ! કર કર વૃષ્ટિ ! તુજ શીત હાસ્યમાંહિ હસાવજે !

૪

તુજ દાન દેતો ધૂમીને
કર તૃપ્ત ભૂખી ભૂમિને !—
સહુ ભય હરી,
જય જય કરી,
ઉર ઠારશે પદ ધૂમીને !—

ભૂખ્યાં ભૂખ્યાં આ જગતનાં બહુ માનવી,
 તૃષ્ણા ઉડી અતિ વિકટ છે સહુ જાણવી;
 જરી વેળ પણ તું તેમની ઉડી ભૂખને ભૂલાવજે !
 ઓ મેઘ ! કર કર વૃષ્ટિ ! જય જય તારી ત્યાં ઉચરાવજે !

૫

અયિ ! કૂદતો કંઈ આવજે !
 ભર સિંધુને ઉછળાવજે !

જળપૂરમાં

ખુબ શૂરમાં

નદી ને ઝરા હોડાવજે !—

આ દેશનું વીરત્વ મંદ પડી ગયું,
 ઉડ્યું તેજ, કાળપ્રહાર સહી જ રડી રહ્યું;
 તેને જગાવી મંત્ર કૂંકી ઉમિએ ઉછળાવજે,
 ઓ મેઘ ! કર કર વૃષ્ટિ ! હરહર વીર હાક પડાવજે !

૬

જળધોધ તારા ઢાળતો

પડ બ્રીજને ચગદોળતો;

નલ ભરી નીરે

તુજ રિપુશિરે

નાચે રહે રણ રોળતો !—

જૂઠાં કલહ ને કપટ આ સંસારમાં,

વળી કૂરતા ને દ્વેષ કંઈ નરનારમાં;

એ સર્વ સુખરિપુને જગતમાંથી હરાવી હઠાવજે,

ઓ મેઘ કર કર વૃષ્ટિ ! સૌ તુજ ધોધમાં જોડાવજે !

૭

ઓ મેઘ ! વૃષ્ટિ લાવજે !

પશુપંખીને હરખાવજે !

તુજ રવ ભરી,

છલછલ કરી,

હર ગાનમાં છલકાવજે !—

કવિ-અંતરે કદિ શુષ્કતા આવી વસે,

નીરસ કદરહિયુ જગતથી મંદ જ થશે;

તેને ફરી તું જગાવીને તુજ ગાનપાન કરાવજે,

ઓ મેઘ ! કર કર વૃષ્ટિ ! તુજશું કલ્પના નહેવડાવજે !

૮

રસધર ! ઉતર આકાશથી !

રમિયે અહીં ઉલ્લાસથી

જગ અણુદિઠા

અદ્ભુત મીઠા

કંઈ ખેલ રાસવિલાસથી !

મુજ હૃદયને ચમકારથી ચમકાવી દે !

રસ દિવ્યધામથકી ઉંડા મધુ લાવી દે !

રે આશ ! કુચિયે નાચિયે ! કંઈ વિવિધભાવ જગાવિયે !

ઓ મેઘ ! કર કર વૃષ્ટિ ! જગને રસરસે નહવડાવિયે !

ખબરદાર.

સર્ગદર્શન.

(શાફલવિકીડિત છંદ)

મધ્યાહને વર્ષાદ થઈ દિવસમાં માધુર્ય રેડી ગયો,
 ઓમે એકજ વાદળી કનકની ગુંથેલી મેલી ગયો;
 જોતામાં મુજ નેત્ર ત્યાં ઠરી ગયું ને સ્તબ્ધ ઇન્દ્રિયગણે
 જોયું સાંભળ્યું જેહ અંતર લહું, વાણી કયમે તે ભણે.
 એ સૌવર્ણ પયોદમાં નિરખી મેં જ્યોતિભરેલી જટા,
 જેના શુભ્ર મરીચિ સ્વર્ગ સ્ફુટીને ઘ્ર્ણાંડમાં વ્યાપતા;
 ને એ કેશકલાપધારિ નિરખ્યો અબ્રાસને શોભતો,
 મૂર્તિ યોગતણી, છખી પ્રણયની, સર્ગધ્વનિ ગુંજતો.
 એ ગુંજારવના સુકોમલ અને ગંભીર મીઠા સ્વરો,
 વાહ્યા, શાંતિ પ્રસારતા, ઉઘડતા આત્માકલિનાં ફલો;
 ને એ ગીતપ્રવાહ, એ શુચિ જટા જ્યોતિ કુવારામહી,
 આત્માઓ ઉડતા અસંખ્ય નિરખ્યા, પીતા દ્યુતિ ને ધ્વનિ.
 જ્યોતિસ્તંભ જલાશયે રવિ રચે ત્યાં જેમ મત્સ્યો બધા,
 રહે સર્વત્ર પરંતુ સ્તંભજલમાં આવી જ થાતા છતા;
 રંગો જેમ અનંત વારિકણમાં છુપા રહે સર્વદા,
 ને જ્યાં મેઘ કમાન ખેંચી વિલસે ત્યારેજ થાતા છતા;
 ગંધો જેમ અસંખ્ય દ્રવ્યકણમાં રાચે લપાઈ સદા,
 ને જ્યારે ઋતુરાજ રાસ રમતો ત્યારે જ થાતા છતા;
 પ્રેમો જેમ ચરાચરે સતત બંધાઈ રહે મુગ્ધ, ને
 અંતરહીપ જ્યહાં સ્ફુરે તુરત ત્યાં જાગી પ્રવાહી બને;

આત્માએ ત્યમ ગીતજ્યોતિમય એ શાંતિવિષે આવતા,
 એના પ્રાણપ્રવાહમાં લળી નવા વેગો જ્યહાં પામતા,
 ત્યાં જગી જ સ્વતંત્ર શુદ્ધ બનતા, જ્ઞાની બલી થૈ જતા,
 સૃષ્ટિસર્ગતણા બધા નિયમ ને સંકેત પામી જતા:
 જ્ઞેતાં જે નિજ ભૂતજીવન તણા ચીલો પડ્યો સૃષ્ટિમાં,
 માન્યાં જે સુખ દુઃખ તે નિરખતા તેના ખરા રૂપમાં;
 લાલાલાલ ગણી લહ્યા અનુભવો તે સર્વને તારવી,
 યોગપ્રેમ સ્ફુરત એ વહનમાં ઘડતા પ્રવૃત્તિ નવી.
 એ સૌવર્ણ્ય પયોદ સૌમ્ય જટિલ પ્રેમી ઘુતિસ્રોત એ,
 વ્યાપતો નિરખ્યો દિગંત ત્યહિંથી આ સ્તબ્ધ ઇંદ્રિયગણે.
 સંધ્યા રાગભરી હસી ઝળકી ત્યાં લોપંતી એ દર્શન,
 પણ એ જ્યોતિર્ધ્વનિછળી સતત આ ધારી રહેશે મન.

બલવંતશય.

૨૮

નદી.

(લાવણ્યમયી.)

મુજ ઝહેવું થાય ઘડી ધીર,
 મુજ ઝહેવું ઘડી વણ ધીર,
 મુજ રહેવું ઘડી નવ સ્થિર,
 મુજ વહે નીર ગંભીર ઘસડતું તીર તિમિરમાં ગાળે,
 મહાભયો અન્ધ સંસાર શુભે નહિ લેાય નીર છલકાયે.
 વનમાં જ્યમ કોકિલમાળ
 ઘડી જ્ઞેતામાં વહી જાય,

પડી ન પડી નજર ચઢી જાય
 ઝીણું ઝરતી કૃન્નિતગાન,
 અનુસરતી માળ પુઠં માળઃ
 ત્યમ બન્ધુર લહરીહાર
 વહી જતી મુજ એકાન્ત,
 વનમધ્ય ભરતી ઝંકાર;

પણુ તિમિરોદ્ધરમાં સર્વ થાય એ, કોઈ શુણે ન, ન દેખે,
 વધી જતો લેહાય ઉર-છાક ! અહો મુજ છાક ! અચળ તું રહેજે !
 વહી જતી હું તિમિરની માંહિ ઉદ્ધિ છે જ્યાંહિ લેતી ત્યાં લેટો !
 સમદૃષ્ટિ રહે દિનનિશામાંહિ જ્યાં વહી રહે રતિદ્વેરો !

દિન અને અહો દિનનાથ !
 શું કામ તેજ-અભ્યાર,
 ઘડી થાય ન જો ઉર-લાસ ?
 સ્વર્ગંગા ! તુજ લંડાર
 નિજ આભોગે ભરી રાખ !
 પણુ તિમિરે સંગમસ્થાને
 મુજ જેવી ગર્જના થાયે,
 ઉર-ઉર્મિ સુરત રચાય,
 કે શકે ન પામી પાર,

એ રમતગમતના ઢંગ હૃદયના સંગ પરિચિત કોને ?

નભ કે શુચિ આવો માસ !

નીર ભરાવ ને સુકાવ !

સઉ કાળ લેહાય રહી એક, ઉરે પ્રિયને જ ગાઠ હું બાઝું.

મર હોય વિજન એ સ્થાન,
 મર હોય નગર પડયું પાસ.
 મર મુકી સર્વ મર્યાદ,
 રહે જોઈ સૂર્ય શશી તાર,
 મર જડે જ શય્યા કાજ
 મૃદુ વાલુ કે પાષાણુ,
 મર હોય શૈત્ય કે તાપ,
 મર શોક્ય ઉભી રહે પાસ,
 મર હોય ગમે તે કાળ:

ઉરસુરત નિરંતર ત્હોય મચી રહ્યું સદા, સદા મચી રહેશે,
 ઉરઉદ્ધતિજો અવકાશ જડ્યો મુજ ઉરને જ જડી રહેશે !

ગોવર્ધનરામ.

૨૯

આકાશ.

(હરિગીત.)

હું વિશ્વમંડળમાં વસું ને વિશ્વ વસતું મુજમાં !
 વિભુના પ્રભુને એમ અનુકરું, વિભુ થઈ વસું વિભુમાં.
 અણુમાં વસું, વિભુમાં વસું, વિભુ-ઉર જેવું વ્યોમ હું !
 અણુને ધરું, વિભુને ધરું, વિભુ ઉર જેવું વ્યોમ હું
 દૂરથી ણિન્દુસમાં દેખાય જે મનુનેત્રને,
 પણ નિકટથી ન મપાય વીતતાં જુગ જેના ક્ષેત્રને,

અગાણુત એવા સૂર્ય સરખા ઉદરમાં ગર્ભો ધરૂં,
 પણ તોય માનવ-નેત્ર જેવા ગર્ભને પણ પોષું હું.
 પોષું હું એવા નેત્રને, પોષું હું એવા શ્રોત્રને,
 સમદૃષ્ટિ મારી સર્વનાં સરખાં ગણે છે ગોત્રને.
 હું! ખયારી પૃથ્વી આખી તે તણા ઉર ઉપરે,
 હસ્તસ્થળી સમ ફેરવું ધન: ચુમ્બું વળી નગચિબુકને.
 ઊંચું નીચું એ લેદ ગર્ભે વસતી દૃષ્ટિ ભાળતી,
 વિભુ સૃષ્ટિમાં એ બહાર આવી લેદ ભુલ્લી મ્હાલતી.
 મનુમન્દિરે મુકું છાપરાં, રૂપે હસે જન જોઇ તે,
 કંઈ ગરૂડ તેને લેદીને મોભે મ્હડી ઉભા રહે.
 તે વીર રાચે ન્યાળીને આ અમળ મુજ અનન્તતા;
 મુજ જેવું ઉર કરી કરી કુલે કુલે જગ જીતતા.
 ધુમસ સમા ધુમકેતુ છાય ઘડીક તેની દૃષ્ટિને,
 ઉડી જાય પણ તે ઘડીકમાં ને જીવે એ મુજ સૃષ્ટિને.
 દેખાય નહિં પણ દોરી લેખા રાખી જગના પન્થની,
 ખેંચાતી ખેંચતી ત્યાં જ ચાલી ગુરૂ લઘુ ગ્રહમંડળી.
 વણુ આદિ ને વણુ અન્ત વણુ આકાર ને વણુ માપ હું!
 દેખે જનો જે ગોળ તે નિજ બિમ્બ જેની ખાપ હું.
 સ્થિર એક ને જગ સંચરે તે માંહિ જે તે એક હું,
 સ્થિર ભાસતું સ્થિર કે સરૂં તે કોણુ મુજ વણુ જાણતું ?
 સ્થિર સત્ત્વ હું સમ કેટલાં સ્થિર ખાઝીને વળગી રહે ?
 એ નાટ્યકેરા સૂત્રધાર તણા પ્રપંચો ક્યાં વહે ?
 નર ! આંખ હારી ઠારી હું પર, જોની સત્ય જ આવું જે !
 જોનાર ! એ આ આંખ તુજમાં આંસુ ક્યાંથી જ આવ્યું જે ?

ઉર મ્હોટ ! વિશ્વની કીધ ચિન્તા, એ સમાયું તુજમાં,
 શરમાય રોતાં નહિં શું તે જે રહ્યું એવા સાથમાં ?
 મુજ બન્ધુ ! એા વિભુ ઉર ઘડીમાં આમ વપુ સંકોચતાં,
 તું શીખિયું ક્યારે જ ? ભુલ્યું ભાન તું શું શોધતાં ?
 નથી નાશ કોઈ પામિયું, નથી જોડ કો વીખુટી પડી,
 ઘનરાજી એાગળી લોય ધરતી-ઉરમાં સરીને વહી.
 આ વાગતી'તી વાંસળી, સ્વર રમ્ય રૂડા સાંભળ્યા,
 સ્વર સંભળાય ન લોય એ આકાશ હું તેમાં ભળ્યા.
 દેખે ન તું લોયે રમે તુજ સાથ વાયુ-વહ્નરી,
 કમ્પે જ આજું તે સમે દેખે તું એની અલ્લરી.
 નથી તે નવું થાશે નહીં, છે તે નથી ના થઈ જશે,
 તાપે તમ્હું જળ આળ્ય બનશે, નષ્ટ પણ તે ના થશે.

ગોવર્ધનરામ.

શ્રાવણી અમાંસ,

એક વેળા રાત્રિ પડતી હતી
 અને મ્હારાં નયનોમાં નિદ્રા ઘેરાતી.
 અન્તે નયન ફરક્યું ને પ્રવૃત્તિ પ્રબળી;
 હું ઉઠ્યો અને રાત્રિના તદ ઉપર ઉભો.

સઘળે નીરવ શમશમાકાર હતું,
પણ મ્હારે અન્તર અનામી ઓઘ કંઈક ગળતા.

હું ઉભો હતો:

રાત્રિનાં જલ ભેતો ન ભેતો

અથેત શો સથેત

જડતાને કાંઠે ચેતન હું જડવત ઉભો હતો.

મધ્યરાત્રિ હૃદયના ભેદ ખોલતી:

શૂન્યમુખ ચિદાકાશ, મહાકાળની શુક્ર સમું,
નિરવધિ વિભુ વિરાટ શું વિસ્તરતું.

કાલ રાત્રિની કિનાર ઉપર

સહોદર સંગે હું ઉભો હતો.

આકાશમાંથી તારા વાળી લીધા હતા,

મ્હારે પ્રભુતેજનાં દર્શન ન થતાં;

બહાર તેમજ અન્તરમાં નિસ્તેજ હતું:

અન્ધકાર શ્યામળ જયધ્વજ ફરકાવતો,

ઘનદળ તેના ચરણમાં નર્તવું.

પૃથ્વીના પ્રાણમાં જડેલી તેમની છાયાઓ શી

કાળજાકાળી ડાલન્ત પર્વતાવલિ

સૃષ્ટિ બાંધી પડી હતી,

કશું ય કાંઈ સૂઝતું નહિ.

તમરાજની સંશયભૂમિકા જેવી

શોક રાત્રિની સીમ ઉપર હું ઉભો હતો.

શૂન્યતાના તરંગ જગત ભરી તરવરતા,

મ્હને રસબોળ ભીજવતા,

શૂન્યાત્મ કરતા.

આંખ ઉઘાડી હતી પણ દર્શન ન થતાં:
કીકી દિશાભુવનોમાં ફોડતી
પણ પ્રભુનો જ્યોતિ ક્યાંઈ જ નહોતો નિર્ખોતો;
અન્ધકાર અલૌકિક હતો:
યમદંડના કિરણજૂથ સમાન,
વિખુધોના આત્મામાં વસે છે એવો,
મૃત્યુની વિશાલ પાંખ સમો,
ઉંડા અમાનુષ લેહના પ્રકાશ શો,
પાર્થિવથી પર, પરમ અલેધ,
અન્ધકાર પણ અલૌકિક હતો.
બ્રહ્માંડ ઝીલતા તમસાગરને આરે
સહોદર સંગે હું ઉભો હતો.

સાગરના મહામોજ

નયન આગળ રમતા
અમને શીકર છાંટતા,
પણ અમે એ જાણતા નહિ.

વિમાન આવ્યું, સૌ ખેડાં,
અન્ધારરાત્રિનાં હૃદયમાં અમે જોવા માંડ્યું.

પછી-પછી પગ લપસ્યો કે શું ?

અન્ધ ! તું ક્યાં ગયો ?
તમસાગર માનવ દૃષ્ટિથી અગાધ છે;
હેતું એ વજ્રતલ ફાડી પાર ગયો ?
ત્યાં તો પ્રભુપ્રદેશ છે: સખા !

શબ્દ થયો ? પડ્યો પડ્યો ?

કોકિલા શું બોલી ?

ધીમી ધીમી કુલડાં વાતો કરે છે ?

કે વીર ! ત્યારા બોલ શા

પ્રભુભૂમિનાં ગીતના મીઠડા તે ઘોષ ? પ્રભો ! ?

જ્ઞાનાલાલ.

૩૧

સમુદ્રમાં બે લિન્ન રાત્રિયોનાં કર્શન.

(વસંતતિલકા.)

જે આંહલાનું મધુરું મુખડું નિહાળ્યું,

તે અંદ્રનાં કિરણનું કરમાવું ભાળ્યું;

સંધ્યા ઉપાની રવિશું નિરખી સુરેખી,

લીલા-નિશા ઘનમયી શી હવેય કેખી ?

ના વાહળી દુધતણા ઉભરા સરીખી,

મીઠી ઝીણી, પવન-લ્હેર ઉછંગ દીઠી,—

ઓઢી રૂપાળી અતિ ખારિક આંહનીની

કું ઓઢણી નમુલતી, ન સુતી વિલોકી !

કે એ નીલા, અરુણ બાંબુ, પિરોળવણી;

સોનેરી કોર, કંઈ છાંટણુ, ભાત-ઝીણા,

સાળુ ધરી, લટકમાં કનકાદ્રિ શૃંગે

ના અખસરા વલસતી, દીઠી સૂર્યસંગે !

આકાશ આ ધુસર રેતી ઝીણીથી છાયું

ફીકું, લુપ્તું-રવિ મુખે જહીં અંબવાયું,
 જ્યાં ચંદ્રની કલિ ગળી ઘનઘોર આલે,
 એલું હીસે કંઈ કંઈ વીજળી ઝબાકે.
 જે સિંધુના જલ શશાંક સુધા સમુદ્રેઃ
 કે સૂર્યના મધુર મોહક વા સુવર્ણેઃ
 સુતાં હતાં-અનિલ દહેર શું ઢાળતો ને,—
 તે એ હવે શું અકળાઈ ચડે હિલોળે !
 મીઠાશ ક્યાં અનિલ ? ઉત્કટતા શી આવી !
 ગંભીરતા કહિં ? સમુદ્ર શી રૂદ્રતા-શ્રી ?
 કે રમ્યતા રવિ શશી ? શી અગમ્યતા આ !
 ક્યાં મોહની ગગનની, ઘનની પ્રભા ક્યાં ?

હરિલાલ મુખ.

૩૨

રાત્રિ.

(શાર્દૂલવિકીરિત ઇંદ.)

અંધારૂં થયું પાતળું નભ વિશે, તારાદ્યુતિ નીતરી,
 વીણા તાલ મૃદંગ, રાગ તરીને, કાને પડે આ ઘડી;

રાત્રિ આ અણુણાટ જેમ કરતી, વેગે ઊડી જાય છે,
નિદ્રાની મીઠી પાંખમાં જન બધા જાગે પ્રશાન્તિ વિષે.

મણિલાલ.

૩૩

રાત્રિવર્ણન અને મધુરાકાશદર્શન.

(શાદ્દલવિકીડિત છંદ.)

હીરાની કણિકા સમાન અળકે તારા અગારે થ્રહો !
મોતીનાં લુપ્તમાં બધે લળી રહ્યાં નક્ષત્રમાળાઃ અહો !
ઘોળી શી ઉલરાસમી દુધતણા આકાશ ગંગા ખીલે !
વાંકી કોર રૂપેરી ચંદ્રની કળા જે આસમાની ઝુલે !
શાંતિ, શીતળતા તથા મધુરતા, સાંદર્ય શોભા, પ્રભા,
રાત્રિ રાણી સુહાવી સાડી શરીરે દીપાવી આ જ્યોત્સના !
હૃદયે નિર્મી અલે હલેતિ રમણી બાળા ચક્રોરી-કુળ !
ગાયે ગાન મિહુ રૂડા હલકથી આનન્દમાં બુલબુલ !
આવે શાંત સમે શી બળબળ વહી, અણુ, નદીઓ, લળી-
સંગીત-ધ્વનિ વિસ્તરે ! અનિલની દહેરો વિલાસે ઢળી !
તારામંડળ સાથે રાસ રચીને બાળા તરંગોજ્જવળા
શી આદર્શ સમે સરોવર-જળે નાચે શશીની કળા ? !

હરિલાલ મુવ.

ચંદ્રિકા વિભૂતિ

એક સુભાગી પળે પ્રિય હારી કેવી વિકાસી હતી વિભૂતિ,
ધીરે ધીરે ઓમહૃદય પર હસતી રમતી તું ચૂડી'તી.

હો બહાલી ચંદ્રિકારે.

પૂર્ણ નિહાળી કાન્તિ હારી ઓમસરે, ડુખી તારા સખી,
જે સરનાં પ્રતિ રજકણોએ પ્રત્યક્ષ ધારીતી હારી ઘૂતિ.

હો બહાલી ચંદ્રિકારે.

જાંખી જાંખી ત્યાં ઉદધિ ઉપર લાગ્યો હારા સામો રેલવારે,
અંજલિ ભરી ભરી તવ પદ અરપી લાગ્યો હતો શું પખાળવા?

હો બહાલી ચંદ્રિકારે.

જડમણિએ ચેતન ધાર્યું, ટપક ટપકયાં બિન્દુભેતીડાં
લતામંડપથી એહ વેળાએ ખરવા માંડયાં કાંઈ ફૂલડાં.

હો બહાલી ચંદ્રિકારે.

વિહંગડાં કંઈ નામ્યાં નિહાળ્યાં, ચક્રોર તું પદ ચુમવારે,
મંડયો હતો વળી પ્રેમઘેલો બની લાગ્યો ગગનમાં લોટવા

હો બહાલી ચંદ્રિકારે.

કુમુદસખીએ મલકાતે મુખડે આનંદહીન્દોલે હિંચી હિંચી,
ક્ષણેક્ષણે દહેરાતી ખાળા અમૃતપાન એ પીતી હતી.

હો બહાલી ચંદ્રિકારે.

ત્રિભુવન પ્રેમશંકર.

ચંદા ને એક પ્રશ્ન.

સૂતું જગ નિદ્રા અંક, હું પૂછું ચંદા !
 સૂતા તારક નલ અંત, હું પૂછું ચંદા !
 ત્યારે કરી ગર્જના આમ, હું પૂછું ચંદા !
 ફેંકે શું ઉદધિ કટાક્ષ ! હું પૂછું ચંદા !
 ને ઉડી ઉડું ચંકાર; હું પૂછું ચંદા !
 નાચે નિરખી તુજ કોર ? હું પૂછું ચંદા !
 ગાએ કયમ આ બુદ્ધબુલ, હું પૂછું ચંદા !
 મસ્તી ભર્યું પ્રસન્ન પ્રકુલ ? હું પૂછું ચંદા !
 ને અનિલ લહરીચુમ્બિત, હું પૂછું ચંદા !
 નિરખી હરખે શું કુમુદ ? હું પૂછું ચંદા !
 તવ હર્શનથી ઘેલાં બને ! પૂછું ચંદા !
 એને સુખડું નિરખે તને ! પૂછું ચંદા !
 એ તે શી પ્રીતિરીત ? હું પૂછું ચંદા !
 શી વશીકરણની વિધ ? હું પૂછું ચંદા !
 શો મોહ તણા એ મંત્ર ? હું પૂછું ચંદા !
 શો અજબ ચતુરાઈ પંથ ? હું પૂછું ચંદા !
 નહિલ-(છ. ન હવે.)

૩૬

ચંદા.

[વિષમ હરિગીત]

શાંતિ શીતળ વરણને સુખમાં સુવાડું રાત્રિયે,
 જે નહી, સરવર, અદ્રિ, તરવર, હવસ તપિયાં સૈમને;
 ૬

કુમુદિની કરમાઈ દિવસે થાકીને સૂઈ જતી,
 તેને જગાડું કરવડે મૃદુ સ્પર્શ કરીને પ્રેમથી,
 કન્યકા હું કુળવતી, મુજ માત મોટી મેદિની,
 તેજસ્વી સૂર્ય પિતાજી મહારા, એમનાથી રહું ખીની;
 માત મહારી પૂજ્ય તેની પ્રદક્ષિણા કરું ઉરથી,
 મુજ તાત તે પણ પૂજ્ય તેવા, વંદના કરું દૂરથી.
 નામ ચંદા મધુરું મહારું પાડિયું ભુજ માડીએ;
 ઘણી વેળ વિચરું ખેલવા આ ઓમકેરી વાડિયે:
 માંહિ ઝેતી ઓમગંગા દૂધ જેવી ઉજળી,
 ને ફૂલડાં ખીલ્યાં રૂપાનાં તે ગણતી કરું વળી.
 કરું ખીતી તાતથી, પણ માત મુજ મન ભાવતી,
 નિજ સંગ લેઈ ધીમી ધીમી પ્રદક્ષિણા જ કરાવતી;
 બન્ધુ મહારો રાહુ તે ઉઠ્યો કુછન્દી કૂબડો,
 કંઈ કોટિ વેળ મુને કનડતો, એ અકારો થઈ પડ્યો
 ખહાર જાય પિતાજી ત્યારે આંગણે રમું કોડથી,
 રૂપા અને હીરા તણી ગેંદો લઈને દોડતી,
 એક લઈ, ખીજી ઉછાળું ત્રીજી શિર ઝીલું ધરી,
 વળી ફેંકી સઘળી વેગળી માડી ભણી નિરખું હરી.
 માગ્યું માત મહી કને ને તાતની અનુમતિ લીધી,
 આ મૃગલું મહારું;-આપુ ! તહે હજી સુધા કેમ નથી પીધી ?
 સુધા પાતી એહને,-ભરી કુમ્ભ આપ્યો તાતજી—
 રાખું ઉછંગ મહિં સદા એને કદાપિ ન દઉં તજી.
 વાંકું વળિયું રમ્ય રીતે અણીવાળું નાવડું,
 માતાપિતાએ આપ્યું મુજને કોદી તેપર જઈ ચડું,

ચઢી મૂકું તરતું તે સ્વચ્છન્દ આલ્યું જાય ત્યાં,
 ઉંડુ ભૂરું આકાશકેરું જળ અમળ ફેલાય જ્યાં.
 ત્યાં ઘને કો કામ વેરી જીણી રૂપેરી રેત તે
 લઈ ખેલવા લાંબાવી કરને નાવડેથી જતે જતે;—
 ને બધી આ વેળ હરણું મહારું જે બહુ બહીકણું,
 મુજ સોડમાં સંતાઈ સૂતું, એ મુને રૂચે ઘણું.—
 એવી મેઘની રેતી સરસું નાવ મુજ ઘસડાય જ્યાં,
 મધુરા, રસીલા, મંદ જીણા, સુંદરા, સુર થાય ત્યાં;
 માત્ર દિવ્ય જનો સુણે એ મીઠું ગાન મનોહરું,
 ને સુણે હરણું માહરું ને ઉંઘ મીઠી લે ખરું.
 ઉઠી હું મૃદુ ને સુવાળી સેજમાંથી જળતણી,
 નાખું નજર જીણી સીધી સાગર અને ભૂમિ લણી;
 રંગરાતું મુખડું મહારું કંઈ વિશાળું સિન્ધુમાં
 ઘોઈ કરી ચડું વ્યોમ, વળગ્યાં વાળશું જળખિન્દુડાં.
 મેઘ પેલો મસ્તીખોરો મુજને રંગડવા
 કંઈ યુક્તિયો બહુવિધ કરે લંગાણુ સુખમાં પાડવા.
 પણ હું તો હસતી રમંતી ફરું ઉપર નભવિશે,
 ને એહ અસ્થિર મેહુલાશું કદી ભરાઈ નવ રીસે;
 એ જ મુજને પ્રેમભર આલિંગીને કદી લાડતો,
 કો સમે નિજ સિંહાસને મુજને વળી ખેસાડતો,
 ને રૂપેરી કોરનો રૂમાલ ઘોળો દે કદી,
 કદી પાથરે મૃદુ સેજ તે પર વળી ક્ષણભર રહું પડી;
 કો ઘડી વળી શામળી નિજ શાલ લેઈ તે વડે
 મારી ઝડપ રમતો રમંતો મુખડું મુજ ઢાંકી દિયે,

ને ત્યહાં અંબોડલો મુજ જાય છૂટી તે સમે,
 ને વાળ અળકંતા રૂપેરી વિખરી ચોગમ રમે.
 પૂર્ણ પામી વિકાશ મુખ મુજ હાસ કરતું પ્રેમથી,
 તે સમે સિન્ધુ વિશાળું નિજ ઉર વિસ્તરે સામે હશી,
 ને કરંતો મંદ મંદ ઘુઘાટ ભરઆનંદ શું,
 ફેંકી તરંગો મુજ ભણી ધીમે ધીમે નાચંત શું !
 ભેટવા વિસ્તારી કરને ખાથ ભીડું માતને,
 તે મુને મંદ હસંતી નિરખે પ્રેમભીનાં લોચને;
 અચળ પેલા તારલાની આસપાસ ધૂમન્તી તે
 સમર્પિ ફેરી ગાડલીમુ જ દષ્ટિ પડતાં ફીકી બને.
 નદીમાં, સરવરોમાં, ને સિન્ધુમાં કદી નહાતી હું,
 તે વેળ થોડા તારલાને સંગ મુજ લઇ જાતી હું;
 ત્યાંહિ નાચું દહોર કરતી, વળી ડુબકાં ખાતી હું,
 ને મૃગલું મ્હાડું તેહને એ નવલ જળ કદી પાતી હું.
 કદી ઉંચા પર્વતે ચઢી ટોચ પર ઉભી રહું,
 નીચે ખીછાવી મ્હેં રૂપેરી તેહ જાજમ નિરખું:
 દ્રષ્ટિ ઉંચી ફેકું વળી ઉંડું ભૂડું આકાશ જ્યાં
 ફરી જોઉં વળી રમતો પવન વનવેલી સંગે રાસ ત્યાં.
 એક પર્વતરાજ મુજ નીચે વિરાજે વિસ્તરી
 જેનાં શિખર પર હિમ નિરંતર વાસ કરી રહે છે ઠંડ -
 નિજ તળે સુવિશાળ ખંડ પડ્યો અલૌકિક, તેહની
 વિધવિધ દશાઓ ઉંચી નીચી કાળચક્રે ફરી ઘણી,
 ને અનંત ગયો જ વીતી કાળ તેમાં નિજ સ્થિતિ
 નિશ્ચળ રહી, તે જોઇ કરતો હાસ કંઈ ઉજ્જવળ અતિ,-

બહુવો મોટો મહીધર નલમહિં ધરતો રસે
 હજ્જાર શૃંગે દર્પણો પ્રત્યેકમાં મુખ મુજ હસે.
 કો સમે વળી મધ્ય નલમાં રહું ઉભી ઝાંઝમતી,
 નીચે સુતાં જે ઝાડ ઝુંડો ત્યાં નજર મુજ ધૂમતી;
 મુજ કરે રૂપેરી બુટ્ટાદાર શતરંજી ગુંથી
 ત્યાં પડી તે જોવા હું નાખું દ્રષ્ટિ ઝીણી મથી મથી.
 પછી નીચે ઉતરું જ્યાં ઓમપૃથ્વી ચુમ્બતાં,
 ને તરૂંઘટાળાકાં મહિં મુજ ખોળું મુખ ધરી થંભું ત્યાં;
 પછી સિન્ધુકિનાર પર પળમાત્ર હું ઉભી રહી,
 કરી ડોકિયું ફરી એક વેળા; સૂઈ જળસેજે જઈ.
 મેઘ નિજ ચઢતી સમે મુજને હમે વિખુટી કરી
 માડી થકી બહુ વેળ લગી આ વહાલસોહી દીકરી;
 વિરહ ટળી જે વેળ મળી મુજ માડીને નિરખું ફરી,
 તે વેળ કેવું પ્રકુલ મુખ મુજ ! ધરે શોભા સુંદરી !
 કોઈ કોઈ સમે તથાપિ વિયોગ અવધિ અંદરે
 પાદપ્રહારે તોડી ધનપડ, પછી જનની મન્દિરે
 ડોકિયું કડું જ્યાંહિ જ્યાંહિ પાડી બારી એમ મ્હે,
 ને માતમન્દિર મુકુર મૂકિયા મુખ નિરખવું ત્યાં ગમે.
 નહાનું મ્હોટું થાય વપુ મુજ પશુ નિરંતર અમર હું,
 ને જે સમે દેખાઉં નહિ તે સમે તાતની ગમ રહું;
 એક ફેરી ફરી રહું માડી પછાડી જ્યાહરે
 જઈ એક વેળા ભેટ લેવા તાતની તો ત્યાહરે.
 સલૂણી સંધ્યા સખી પ્રિય મુજ, ભેટ લેવા તે તણી
 મુજ હોડલામાં બેસીને જઈ કદી હં બની ઠની;

પવન મૃદુથી આંગણું વાળી સમાર્યું રનેહથી,
 વેર્યાં કુસુમ નવરંગ એમાં ઝીણઝીણા મેહથી.
 શાંત એનું નિરખી મુખ, મુજ સુખનદી નવ શોભતી,
 નારંગી રંગે સાળુ સુંદર ખેરી સખી શી શોભતી !
 ચકચકિત સહુ ખેલ ચડોડયો તારલો સખી લાલમાં
 લાડંતી અડકું એહને કદી આવી જઈ બહુ બહાલમાં.
 એવી એવી રમત વિધવિધ સખી સંગ રમંતી હું,
 પણ ભેટવા આવે મુને એ ત્યાહરે ચમકી બીહું,—
 કેમકે સ્હામેથી પેલી આવી કાળી રાક્ષસી—
 મુઠ્ઠ રાત્રિ-એણે ફર સખિયો કીધી ફૂર વચે ધશી.
 ઉડી ગઈ મુજ સખી ઝીણી પાંખ નિજ ઝળકાવીને,
 ને મુજને તો રાક્ષસીએ પકડી લીધી આવીને,
 રાખી કરમાં થોડી વેળા પછી મુને તે ગળી ગઈ,—
 જાણે નહિ હું અમર છું ને બેઠી મુજ મન્દિર જઈ !

નરસિંહરાવ.

હૃદય સુન્દરીઓનાં ગરબી.

(ગરબી.) “ તેજે ઘડયાં અમ-અંગ, અમોલા તેજે ઘડયાં છે;
 કરિયે ન તિમિરનો સંગ, તિમિર અમ વેરી ઠર્યાં છે.

(સાખી.) દિવ્ય લોકમાં ધુમતાં ફરિયે સહુ રસભેર,
ને પ્રેમે કંઈ રેડિયે મર્ત્યલોકે અમીની સેર,
અમોલી સેર અમીની. તેજે ઘડયાં ”

ચંદા—

‘ પ્રેમીજોડાં કલહમાં રીસાએ ક્ષણવાર,
તેનાં હૃદયે રેડતી ચંદા હું પ્રેમ અમીની ધાર,
રસીલી ધાર અમીની. ’ તેજે ઘડયાં ”

‘ મુગ્ધા સૂતી અગાશિયે ચિન્તનમાં ડૂહોળાય.
સીંચી છેના હૃદયને ખિલવું પ્રેમકળી હું કાંઈ,
ઉજળીશી પ્રેમકળી હું. ’ તેજે ઘડયાં ”

શુકતારા—

‘ હાસ કરતું આકાશમાં નિરખે ન્હાનું બાળ,
છેને હૃદયે રોપું હું શુકતારા કવિત્વ રસાળ,
અતિ ગૂઢ ખીજ કાવતનું. ’ તેજે ઘડયાં ”

‘ હૃદય વિકસી કવિજન ઊભો નિરખે અનિમિષ નેન,
ત્યાં ઝરતી હું પ્રેમથી કાંઈ કવિતસરિતનાં બેણુ,
કવિતની દિવ્ય સરિતનાં. ’ તેજે ઘડયાં ”

તારાસખી—

‘ ચિત્રકાર કવિમિત્ર જે ઊભો ફલકસમીપ,
તત્ત્વદર્શિ તેને હૃદય પ્રગટાવું હું પ્રતિભાદીપ,
પૂર્યો દિવ્ય દીપ અમીએ. ’ તેજે ઘડયાં ”

ત્રણે ગગનસુન્દરી—

“ અમે તેજનાં બાળ સહુ, સીંચીને નિજ નૂર,
મનુજહૃદય ગુંગળાવતું હરિયે અન્ધતિમિરનું પૂર,
હૃદયે રિપુ પૂર તિમિરનું. ’ તેજે ઘડયાં ”

વનદેવી—

*ગરબી—સંગીતની અધિદેવી હું અલભેલડી,
 વનમાં રાસ રમું સવિલાસ સમીરણું રે લોલ.
 ચંદા, તારાયુગલ, ત્રણે અમીવેલડી !
 ભલે આજ મુજ મંદિર અમીરસથકી રશ્યું રે લોલ.
 સખી શુકતારા ! તું કવિતા રેડતી
 તે હૃદય મધુરવની લહરી હું ભડું રે લોલ;
 ચંદા સખિ ! તું પ્રેમઝરણુ જે પ્રેરતી
 હૈને ગીતધ્વનિ દઉં હું દ્વિગુણું કડું રે લોલ;
 મનુજહૃદયમાં અદૃશ્ય કરથી છેડીને
 દેવ જગાડે હર્ષશોકના ઉંડા સુરો રે લોલ,
 તે સવેને મુજ વીણામાં રેડીને
 ગીતધ્વનિ હું મચાવું અદ્ભુત પૂરેપૂરો રે લોલ.
 એ ધ્વનિના સુર ઝાંખા ઝાંખા ખેંચતાં
 મર્ત્યલોકમાં માનવગાન બધું બને રે લોલ;
 એહ ગાનનું મૂળ ઉંડું શોધતા
 ધન્ય વિરલ કેા મુજ ગીતધ્વનિ ઝીણો સુણે રે લોલ.
 સંગીતની અધિદેવી હું છું ઉપાસમી,
 મર્ત્ય દિવ્ય એ ઉભય લોકને જોડતી રે લોલ.
 ધીર સમીરણું રાસ રસેથી સદા રમી
 મધુરા ઘેરા સ્વરની માળ ગુંથું કોડથી રે લોલ. ”

નરસિંહરાવ.

* ‘આસોમાસો રાસપુન્યમનો ચાંદ જે, કાગળિયા લખતાં રે ચંદન-
 ચોકમાં રે લોલ’—એ ચાલ.

પંખીડાંને.

[ગઝલ]

પધારો પંખીડાં પરદેશવાસી હો !
 પધારો ! મોકળી છે અમ અગાસી હો !
 કુશળ છે. ત્યાં પ્રજા ને સૌ પ્રજાના પાલ ?
 કુશળ છે રાજ ? ત્યાં મિત્રોની રાશિ હો ?
 કુશળ વાયા અનિલ પન્થે પ્રભુપ્રેરેલ ?
 કથા કંઈતો કહો બહાલાં પ્રવાસી હો !
 કહો, ઘાડી સખા ! કે પાતળી રજની ?
 પ્રભા કેવી મધુરમધુ ત્યાં વિલાસી હો ?
 પધારો આગળા ઉઘડેછ અન્તરના !
 વિરાજે દેવસંગે દિવ્યવાસી હો !
 પુણ્યશું દેવ સમ પુણ્યશું કુલ સાથે !
 વીંઝી પાંખો ઉડાવો રજ સુવાસી હો !
 અને-કાંઈ ખળર દેશે સખી કેરી ?
 હમે આવ્યાં છતાં એ શું ઉદાસી હો ?
 પધારો પંખીડાં મુજ પ્રાણુવાસી હો !
 પધારો, મોકળી છે ઉરઅગાસી હો !

નહાનાલાલ

કોકિલાને

(એવા રૂડા આંખલિયાની ડાળ—એ લગનગીતનો ઢાળ.)

નીલ લીલમ સમાં લાલ ગાલે બેઠાં તમે જેતણે રે,
એવા રૂડા આંખલિયાની ડાળ મુકીને, કોયલ, ક્યાં ગયાં રે?
ઉંચે સોહે પ્રભાતના રંગ રાતા રાતા આલમાં રે,

તેવા નાચે નીચે આના મ્હોર ! ...મુકીને૦

ફાલ્યો ફાલ્યો આંખલિયો આ કાળ વસંતસમીરમાં રે,
સુનો તોય તમો વિના આજ ...મુકીને૦

કાળા કાળા લેદી જડા મેઘ, કિરણ શશિલેખાનાં રે,
ઠારે આંખ ન લેખા જણાય ! ...મુકીને૦

લેદી તિમિર તણું પડ એમ ઉંડાં ગાણું તમતણું રે,
શુણે કાન, તમો ન દેખાવ ! ...મુકીને૦

*

*

*

*

શશિરેખાની સુંવાળી જાત નદીના તરંગમાં રે,
ઉંચી નીચી ન્હાની મ્હોટી થાય:- ...મુકીને૦

નૈક દહેરીમાં નૈક જ થાય, પરપોટાના ઉરમાં રે,
બેસી બેઠી બેઠી સરી જાય:- ...મુકીને૦

તેમ આજ ઘણું અમ ઉર તેમાં ગાન તમતણું રે,
એક લપસે બની શતકાય ? ...મુકીને૦

ઉંચી નીચી ઘણી વીચિમાળ ઉપર બાણ સમ સરી રે,
જેતાજેતામાં શફરી જાય, ...મુકીને૦

તેમ તિમિરતરંગની માળ ઉપર ગાન તમતણું રે,
લીસું લીસું આજે સરી જાય ...મુકીને૦

* * * *

અર્ધ નિદ્રાસમે પ્રિયસ્પર્શસમું કૂળયું તમતણું રે,
અમકાવે અમારાં ચિત્ત ! ...મુકીને૦
ભર નિદ્રા સમે પ્રિયસ્પર્શસમું કૂળયું તમતણું રે,
અમ ઉરમાં ભરે સુખસ્વપ્ન. ...મુકીને૦

* * * *

રૂઠે ચાંદલે રમ્ય કલાંક, તેવાં તમે સરઉરે રે,
ચંચુ ભરતાં ભાસે તે કાસાર. ...મુકીને૦

* * * *

કળી કુસુમતણી ! તમ વાસ આવે આ તિમિરમાં રે,
કુળી પાંખડીઓ ન દેખાય. ...મુકીને૦
તેજ તારાતણું દેખાય ઝીણું ઉંચું આભમાં રે,
તારો જોવાય ના, ન ઝલાય ! ...મુકીને૦
તેવું ગાન તમારું, શુણાય ઉંડું ઉંડાણમાં રે,
તમે દેખાવ ના, ન ઝલાવ ! ...મુકીને૦

ગોવર્ધનરામ

કોકિલ ગાન.

(સાખી-ગઝલ.)

એસી આંખાંડાળ આ કરતી કોકિલ ગાન,
 ટહુ ટહુ મૃદુ ટૌકાતાણું આનંદે મુજ કાન.

શુણું એનો મીઠો ટૌકાર,
 અહિં રેલે અમીની ધાર;
 શકે તાપો સમાવી શું !
 હૃદે વેરાન કરે લીલું !

અલૌકિક શો મીઠો ટૌકાર, ઉરે રેલે અમીની ધાર.
 રીઝવવા ઋતુરાજને ગાતી મંબુલ ગાન,
 કાર્ય સારવા કામનું, ભુલવે કામી ભાન.

હશે તું કે પરી કિવ્યા;
 ન તો, કયાંથી મૃદુકંઠ;
 હવી પંખી ઋષિ શ્રાપે,
 ટુહી ટુહી સ્તવે ગાને:

શુણું એનો રૂઠો ટૌકાર, ઉરે રેલે અમીની ધાર.
 નારંગી પીળી વળી કહીં ગુલાબી લાલ,
 મોરે લીલું શોભતું રૂખડું રૂડું રસાલ.
 રસાલે એ રમે નાચે,
 ગીતે એના જનો રાચે.

લીલા સૃષ્ટિ તણી ગાયે:

પ્રિયા પ્રિયે ક્ષણે યોજે.

રસાલે એ કરે ટાંકાર ઉરે રેલે અમીની ધાર.

મધુરી સોડમ મોરની, મધુરું કોકિલ ગાન,

છાયા શીત રસાલની, કરે હૃદય ગુલતાન;

શુણી ટાંકાર, ઉડું વ્યોમે,

રમું એ સાથ ઘણે કોડે:

બુલું આધિ જરા માંહે,

શું આનંદો ઉરે વ્યાપે !

મીઠો એનો 'ટુહી' ટાંકાર ઉરે રેલે અમીની ધાર.

જમિયતરામ ધીરજરામ વૈષ.

૪૧

મધ્યરાત્રિએ કોયલ.

(બિષમ હરિગીત)

શાન્ત આ રજની મહિં મધુરો કહિં રવ આ-ટુહૂ-
પડિયો ઝીણો શ્રવણે અહિં ? શું હું સ્વપ્નમાં સુખ આ લહું;

મન્દ વાદ સમીર આ દિશ જો વહે રવ એ ફરી,

નહિં સ્વપ્ન એ તો ગાન પેલી ગાય કોયલ માધુરી.

મધ્ય રાત્રિ સમે તને અલિ કોકિલા ! શું આ ગમ્યું ?

હાં, મેહુલો વરશી રહ્યો તેણેથી તુજ મનડું ભમ્યું;

હું:ખ નવ સ્વપ્ને દીડું ને સુખ મહિં તું રેલતી,

આ રમ્ય રાત્રિ મહિં અધિક આનંદગાને ખેલતી

નીતરી રહી ધોળી વાદળી વ્યોમમાં પથરાઈ આ,

ને આંદની ઝીણી ફીકી વરશી રહી શી સહુ દિશા !

ગાન મીઠું અમી સમું તેણે ભયું તુજ કંઠમાં,
 આ શાંતિ અધિક વધારતું તે જાય ઉભરી રંગમાં.
 નગર બધું આ શાંત સૂતું, ચાંદની પણ અહિં સૂતી,
 ને વાદળીઓ ચપળ તે પણ આ સમે નવ જાગતી,
 અનિલ ધીરે ભરે પગલાં પળે શાંતિ રખે સહુ,—
 ત્યાં ઉછળતી આનન્દરેલે કોકિલા ખોલે—ટહુ !
 સૃષ્ટિ સઘળી શાંત રાખી મુજને જ જગાડતો,
 ટહુકો મીઠો તુજ પવન લહરી સંગ જે બહુ લાડતો;
 ગાન તુજ સીંચે હૃદયમાં મોહની કંઈ અવનવી,
 ભૂલી ભાન, તણ મુજ રમ્ય શય્યા, હૃદયું દોડે તવ ભણી;
 દોડી ખેલે મધુર તુજ ટહુકાની સંગે રંગમાં,
 આનન્દસિંધુતરંગમાં નાચતું એ ઉછરંગમાં;—
 હા ! વિરમી પણ ગયો ટહુકો, હૃદય લલચાવે બહુ,—
 ફરી એક વેળા, એક વેળા, ખોલ, મીઠી ! ટહુ ! ટહુ !

નરસિંહરાવ.

૪૨

નિર્દોષ ખાળ.

(ગઝલ.)

અરે ઓ ! ખાળ ખાળુડા ! બહિર ને અંતરે રૂડા !
 ફરે તું ગેલ કરતો રે ! ઉરે આનંદ ધરતો રે !
 સ્વ-પરનો ભેદ નહિ તારે ! કંઈ નહિ જોઈયે તારે !

ગમે ત્યાં જઈ ગમે ત્યાં રહે ! નથી કંઈ ભાનઃ છું ક્યાં રે !
 વડીલો જે સ્થળો નિદે જઈ તું ત્યાંય પણ ખેસે;
 વડીલો જે સ્થળો વંદે કદિ તું ત્યાં નહિં ખેસે !
 પરંતુ હોર આવી જ્યાં તને, જઈ ખેસશે તું ત્યાં;
 અહા ! નિર્દોષ શી ચેષ્ટા ? ખરે નિર્ગુણ માનું હા !
 કદી જઈ શત્રુને હાથે, ચડી ખેસે વિના શંકે,
 કદી જઈ મિત્રને માથે, નહિં ખેસે વિના શંકે.
 કશે દુર્ગુણ કે શંકા નહિં લાવી ફરે વંકા !
 રમે ત્યાં જઈ રમાડે જ્યાં, હસે ખેલે ફરે હ્યાં ત્યાં !
 રમાડે કોઈ સાચેથી, રમાડે કોઈ દંભેથી,
 રમાડે કોઈ વેરેથી, પરંતુ સર્વ સમ રીતિ !
 નહિં લાવે કશું હૃદયે, અરે નહિં કાંઈએ જાણે !
 હશે કંઈ જાણવાનું એ, કશી શંકા નહિં ઉરે !
 હસે જે લાવથી માતા અને પિતા તણી પાસે,
 હસે તેવાજ લાવેથી ખરેખર શત્રુની સાથે !
 ખરેખર ખેલ છે ન્યારો ! જગત જંજાળથી તારો,
 જગત્નો જેહ અભ્યાસી,—થવાનો તેહ જગવાસી.
 પરંતુ બાલવયવાસી ! ખરે છે જગત સંન્યાસી !
 કશું શું તાતની તારા અને મારા તણી ખૂબી.
 થવાનો જેહ જગવાસી, ખરે તે આજ સંન્યાસી !
 અરે ઓ બાળ બાળુડા ! બહિર ને અંતરે રૂડા;
 તું શું એ કાંઈ જાણે છે ? જગતને કંઈ પિછાણે છે ?
 જગત તુંને પિછાણે છે, જગતને તું શું જાણે છે ?
 તું જાણે છે ? ‘હું ક્યાં જઈ છું’—અને ‘હું ક્યાં જવાનો છું’ ?

નથી તું જાણતો ભાઈ ! નથી કંઈ ભાન રહેવાનું !
 ખરેખર એહની અથવા, નથી કંઈ તાહરે પરવા !
 અહા સ્વાતંત્ર્ય શું હેખું ? સુખી સંસારમાં લેખું :
 દશા તારી વિચારી આ, કઈ ઇર્ષ્યા હું તારી હા !
 હઉં જો બાળ તું જેવો, કઈ આનંદથી કેવો ?
 હઈશ હું બાળ તું જેવો હઈશ આનંદમય કેવો ?
 થયો આજે સુખી દુઃખી ! થયો આજે ધની ભૂખી !
 થયો આજે વડો નાનો ! થયો આજે સમજવાળો !
 પડી જગના પ્રપંચોમાં, શુભાશુભ કાર્યતંત્રોમાં;
 થયો છું હું સુખી દુઃખી, થયો છું હું ધની ભૂખી;
 અરે ઓ બાળ બાળુડા ! દયાના પાત્ર ઓ રૂડા !
 ગુરૂ વયમાં તું આવીને, થઈશ કેવો મને કહેને ?
 થઈશ કે બાળ ! હું જેવો ? રહીશ કે બાળ તું જેવો ?

દેવચંદ રામજી.

૪૩

કુલની સાથે રમત.

(ગરબી.)

(શ્રીજી શાસુજી દેહે રે વહુજી રહો ટંગે, એ માલ.)
 આવો કુલડાં મધુરાં રે આપણુ રંગે રમિયે,
 દિન એક આનંદે રે લેળાં રહી નિર્ગમિયે.
 મહેને મુખડું લહમાઈં રે સલણું લાભે વહાણું,

એમાં નિમળ પ્રીતિ રે વશી હસતા કાલું.
 તમમાનું હું પણ રે કુસુમ એક કોમળિયું,
 રહી મનુજસમૂહ રે વદન કરમાઈ ગયું.
 નહાશી ત્યાં થડી આજે રે આજે તમ પાસ હું તો,
 હુએ કોમળ હૃદય રે, મુને નવ ગણશે જુદા.
 નહિ તમમાં કુટિલતા રે, નહિ વળી કૂરપણું,
 નહિ વચન કપટનાં રે હૃદય પ્રેમાળ ઘણું;
 કદી હાસ કરતાં રે તો નિશ્ચે આનંદભર્યા;
 કરમાઈ કદી સૂતાં રે તો સત્યે દુઃખે જ ગળ્યાં;
 જેહું અંતર થાએ રે તેહું તમ મુખડું દીસે,
 જેહું મુખ દેખાએ રે તેહું તમ હૃદય વિશે.
 ત્યારે આવો મધુરાં રે આપણુ રંગે રમિયે,
 દિન એક તો મુખમાં રે સાથે વશી નિર્ગમિયે.

નરસિંહરાવ.

૪૪

પંખેડ, જા વન ઉડી.

[ભેસ્વીડું ૫૬.]

જા ઉડી, બંધન છુટી...પંખેડ ! જા વન ઉડી.
 તે તુજ ભૂમિ રસે ખુડી, પંખેડ ! જા વન ઉડી-ટેક.
 આ તન આવું, ગાન મધુરું,
 કયમ રાખે પિંજર પૂરી ? પંખેડ ? જા વન ઉડી.

ઓમ વિશાળું, રંગ રસીલું.
 ત્યાં ફર જા મનડું મૂકી...પંખેરૂં ! જા વન ઉડી.
 ગિરિ ઝરણે, નિર્મળ સરવરનાં,
 સ્નાન લહે શીતળ ઝુકી...પંખેરૂં ! જા વન ઉડી.
 ત્યાં લયતાં તરંગો ફળથી કંઈ,
 એની લહેજત અતિ મીઠી...પંખેરૂં ! જા વન ઉડી.
 ત્યાં પરજન્ય રહે પરવરતા,
 રાગ રસિક લહે ઝુંટી...પંખેરૂં ! જા વન ઉડી.
 ઉડ અયિ લય થા નભ ગાતો,
 કે દિગ્માન્ત સુરે પુરી...પંખેરૂં ! જા વન ઉડી.
 સુણી સુણીને ધરતો ચક્ષુ ઉર,
 હું એ ઝુકાવું હૃદય તુષિ...પંખેરૂં ! જા વન ઉડી.

જ. લ. દવે.

૪૫ વસન્તગીત.

૧

[ગરબી.]

કોયલડી ! તારી મોરલી લલિત ખેનાં ! છેડી જજે !

હીંચે નમે તું ખેન ! આંખલિયાને ડાળ જો !

કોયલડી ! તારી મોરલી લલિત ખેનાં ! છેડી જજે !

[વસન્તલિલા.]

રંગ્યાં દિશાચીર વિધુની વિશુદ્ધિરંગે,

અર્ચા પ્રભાવી અરચી દિનને દિનેશે;

નવગન્ધકેષ કંઈ ગન્ધવતી ઉઘાડે,
ઉઘાડીને ઘુંઘટ ગાવ, વસન્ત સખી ! પધારે.
કોયલડી ! હારી વેણુથી વસન્તદેવી સત્કારને !

૨

કોયલડી ! હારા વનમાં પ્રભાત આજ જિંડાં ઉગે,
સોનારૂપાની મહીં રમતી રેખ અનન્ત જો !
લાંબી શિશિર તણી રજની વીરી ! આજ ડૂબી જતી,
સાત્ત્વિક પ્રકાશને પગલે પધારે વસન્ત જો !
[હરિગીત.]

મીઠડી,
સાન્ત્વની,
ભાગ્ય સમ સંજીવની
જગજીવનમન્ત્ર શી ઉદ્ધારિણી,
પ્રભુકિરણ સરિખી સકલ સંચારિણી,
પ્રાચીપ્રતીચી, દિગ્ભુવનઃ સોની પરમ કલ્યાણિનીઃ
સાત્ત્વિક પ્રકાશને પગલે પધારે વસન્ત જો !
કોયલડી ! હારી વેણુમાં વસન્ત દેવી સત્કારને !

૩

[સોરઠ શાગિણી.]

પડ્યો કયાં પડ્યો ? રસબાલ !
લેહી લીવણુ જગના દુર્ગ અનિલ કયાં આથડ્યો ?
રસબાલ !
ઉપર જ્યાં અનહદ બાજે સાજ, દુહુરવ ત્યાં ચડ્યો ?
રસબાલ !

[હરિગીત.]

સંસ્કૃતિનાં સૈન્ય વ્યૂહો માંડતાં,
પૂર્ણિમા ને અમાંસ નેજા ખોડતાં,

યશકિરીટી ઇન્દ્ર પુષ્પ વધાવતા,
 ગાન્ધર્વ જયનાં ગાન નિજ વેણુ લરી વાતા જતા:
 [ગરબી.]

આછેરી પીંછીથી બ્રહ્માંડતીર્થ આલેખિયાં,
 ધૂમે પ્રશસ્ત તટે મન્દાકિનીનાં નીર જો !
 મુષ્કેઅસુરોની મેદની અખંડ ત્યાં રાસે રમે,
 નૃત્યનેતા અમી મોરલી હલકે મુધીર જો !
 પહતાલી લવ્ય ધમકે મહા ગમ્ભીર જો !
 કાચલડી ! હારી વેણુથી અનેરી વેણુ વાગે ત્યહાં;
 કાચલડી ! સહ વેણુના વિલોલ શબ્દ જાગે ત્યહાં;
 રમે-રમે આદ ભુવનને દહે પરમ ભારતરણ અખંદીત કાલ,
 પડ્યો ત્યાં પડ્યો, રસબાલ !

૪

[ગરબી.]
 ફુલડાંની આંખોમાં વસન્ત ! કાંઈ આંખયું હમે,
 આંખે જાદુગર આંખણુએ મુજ નેન જો !
 [હરિગીત]

મહેકતું,
 મહેકાવતું,
 પ્રાણુને ચેતાવતું,
 વિરલ સૌન્દર્ય કદી કદી ભાસતું,
 પ્રિયનયનની કાન્તિમાં સ્થિર વાસતું,
 સ્નેહના સોહાગ સમ સપ્તલ યશસ્વી વિલાસતું:
 ફુલડાં ને ફુલડાને પગલે વસન્ત ! પધારજો !
 આલ્યાં વને તો દેવી ! આવજો માનવદેશ જો !
 આંહાસૂરજ કેરી જ્યોતિ પામરીએ પરિમલે,

આપી જન્મે એ દેવપરિભક્તના આદેશ જો !
આવો વસન્ત ! પ્રાણુઆંગણના આલ અમે વાળી લીધા.

૫

કોયલડી ! મ્હારે ખારણે હો ખંડેન ! કાલ યોલી જજો !
કાલે મ્હારે ઘેર પ્રભુજીનાં વરદાન જો !
કાલે મ્હારે ઘેર વસન્તદેવી મહેમાન જો !
કોયલડી ! ત્હારી મોરલીનાં વીંધ ખંડેન ! યોલી જજો !
વિધે વિધે તે કહે ંહાલમ કેરાં વેણુ જો !
વીંધે વીંધે તે કહે ંહાલમ કેરાં ફેણુ જો !
કોયલડી ! મ્હારે ખારણે વસન્તમન્ત્ર યોલી જજો !

ંહાનાલાલ.

૪૬

અનંત કુદડી.

[ગરબી-આવેને નંદલાલ: એ ઢાળ.]

ંહાલાં રમિયે ઉમંગે, ફરતાં કુદડી અનંત,
શીતલ નિર્મળ, શ્વેત નયનહર, શાંત અજકતી આંદની સુખકર,
જામી રહી કેવી રમ્ય— ! ંહાલાં
સાખા. સ્નાન પાન અમિતું કરી, લલિત લગ્ન દયો દહાવ,
મીઠી આજની રાતડી, કડવી આવતી કાલ;
લુખા દિવસની રાતજ લીસી, ઉડાં નયનની આંસુની લીટી,
લુછવાં લઈ અનુકર્ય—ંહાલાં

સ્કંધે સ્વજનને, વિશ્રમલને સ્થાળ, ભૂલી જઇ ગત વાતડી પાળપાળ,
ગળતાં મહિં ભુજખંધ—ઠહાલાં.

સાખા. સ્નેહ ધરી સુરખી ભરી, પર ફરતાં ફગદંદ—
હેખે રસ ખાલાંડમાં, પ્રિયજનમય કંઈ રંગઃ
એ રંગમાં રસભાળ રહીને, ગુમ કળા નિરખી પ્રિયજનને,
સૂચવતાં કંઈ મર્મ—ઠહાલાં.

લલિત

રમણીયતાજનિત શોક.

(વસંતતિલકા.)

એકાંત આ ગિરિતણા ઉદરે પડેલું,
સૂતું જ જાગતું સરોવર સ્વચ્છ પેલું;
આકાશ ફં જળા નિર્મળમાંહિ દુષ્ક્રમું,
ઉપે મુખે ભટકતું વફવંદ ઊભું.
દુષ્ક્રમું સમસ્ત પ્રતિબિમ્બ જગત્ સુરેખ;
હા ! કોણ એહ પદશે અતિ ગૂઢ લેખ ?
ગંભીર આ વટવટ્ઝ નિજ બિમ્બ સાથ
પ્રેમે થકી કરી રક્ષાં કંઈ ગૂઢ વાત.
સૂતું સરોવર, હૃદયે નભ ઊંડું પેલું
ઊંચે રક્ષા નભની સાથ હુશી રહેલું.

દીસે શું ઊંડું જળમાં જગ અન્ય એક,
 જેનું સ્વતંત્ર રહ્યું જીવન ભિન્ન છેક.
 ગંભીર મૌન ધરીને તટવૃક્ષ પેલાં,
 ઊંડી અલૌકિક સમાધિવિશે પૂજેલાં
 શાં ઘોળતાં હૃદયમાં કવિતાવિચારો !
 ને દેખતાં અનુપ ભૂમિતણા ચિતારો;
 ઉંડું નિહાળી જળમાં સ્થિર લોચનેથી,
 તેજસ્વી વિશ્વ પ્રતિબિંબતાણું જ લેદી,
 તેની પછાડી રહી ઝાંખતી દિવ્ય ભૂમિ
 તે દેખતાં તરવરે તટ આ ઝંઝૂમી.
 ગર્જીત ઘોર કંઈ અમ્યુધિ ઉત્તરંગ
 તેનો કદી નવ શુણ્યો ધ્વનિનો જ જંગ,
 એવું સરોવર સદા રમણીયમૂર્તિ;-
 તો કેમ આ હૃદય શોકની ધાય સ્ફુર્તિ ?
 જતાંજ રમ્ય છળી આ હૃદયે શું ઊડા
 કાં શોકના પ્રગટતા ધબકાર ગૂઢા ?
 હાં, જણ્યું, આ સરતણા મૃદુ હાસમાંહિ
 છુપ્યા અનેક અતિઘોર નિસાસ કાંઈ.
 આ વારિને તટ રહી હૃદયે નિહાળું
 આ મર્ત્ય જીવનનું વાદળ કાંઈ કાળું;
 ને કારમી થતી ખડી ભવદુઃખ કેરી
 નેનો સમીપ જ ભુતાવળ કાંઈ ઘેરી,
 જો આ છળી સરતણી રમણીય એક,
 તો છે છળી દુઃખભરી જગમા અનેક.

ને કાંઈ કાળ વળી આ છળી તો મધુરી
 થાશે વિનાશકરથી જ વિલુપ્ત પૂરી.
 માટેજ આ મધુર મૂર્તિ પછાડી છુપ્યા
 ઘેરા અનેક દુઃખરંગ દીસે જ ડુખ્યાઃ
 સૂતું મનોહર સરોવર આ મુણાવે
 ગંભીર ગાન લયકાળનું ઘોર લાવે.

નરસિંહરાવ.

૪૮

ઉંડી રજની

(રાગ મહાડઃ મ્હારી ભુમાં ત્હારે ઓઢણે મેવાડોરે મઘીર—એ ચાલ.)

આ શી ઉંડી રજની આજની ભણે ઉંડા ભણુકાર !
 ઘેરી શુદ્ધ આકાશની રે માંહિ સુતો ઉંડો અંધકાર,
 ઉંડા ડુખ્યા નભતારલા કંઈ ગૂઢ સંદેશ બેઠનાર રે;
 આ શી ઉંડી રજની !

શાંતિપૂર રેખી રહું રે ઉંડું, અદ્ભુત, સદુ ઠાર,
 એ પૂરને ~~ઝીણું~~ ઝીણું હલાવી છાનો અનિલ રમે સુકુમાર રે;
 આ શી ઉંડી રજની !

ડુખી ઉંડી એ પૂરમાં રે તરૂરવકેરી હાર,
 મીઠમંત્રથી મૂઢ બની એ કાંઈ કરે ન ઉચ્ચાર રે;
 આ શી ઉંડી રજની !

મૂઢ બન્યો એહ મંત્રથી રે સ્તબ્ધ ઉલો હું આ વારઃ.
 મૂઢ અસંખ્ય બેઠો કંઈ કરે યોગમ ઘોર અંકાર રે;
 આ શી ઉંડી રજની !

ભગી ઉઠી એ ઝંકારથી રે અનુભવું દિવ્ય એધાર;
ભરાયું લેહ અસંખ્યથી રે મ્હારું હૃદય કાટે શત ધાર રે;

આ શી ઉઠી રજની!

ગૂંથાયું એ શત ધારથી રે એહ સ્તબ્ધ હૃદય આ ઠાર,
શાંત, અદ્ભુત, ઉંડા કંઈ શણે ઉચ્ચ ગાનના પુકાર રે;

આ શી ઉઠી રજની!

નરસિંહરાવ.

૪૯

એક સેનાપતિનું મધ્યરાત્રે ચિન્તન.

(તહાર ગોકુળ જોવાને આવ્યારે મધુરાના વાસી એ ગરબીને ઢાળ)

“ આ શાં અણુગણ તારાવૃન્દ રે દીપે શ્યામ નિશામાં,

સહુ હળી મળી જતાં સંગ રે દીપે શ્યામ નિશામાં.

ધનતિમિરે નલ ચેરિયું રે ધસતું પૂરવ પાસ,

તેજ રવિનું અસ્ત થયે, તે ઉગ્યું, પશ્ચિમ કીધો આવાસ રે;

વશ્યું શ્યામ નિશામાં.

પવન પર્ણ હાલે નહિ, ને હાલે ન અંધારું ઘેર,

અહુગણ પણ હાલે નવ ચાલે, હાલે ચોરશાહક ને ચોર રે;

મ્હાલે શ્યામ નિશામાં.

પશુ પંખી જોલે નહિ; ને જોલે ન જળ સ્થળ કાંઈ,

મૃત અમૃત નિદ્રાએ ઘેર્યું, તમરું તમતમ કરતું આંહિ રે

તીનું શ્યામ નિશામાં.

એ અવસર અલખેલડી રે, હીંચી હિચોળાખાટ,

આંસુ ઢાળે, ઉર સંભાળે, રણ પડિયા પિયુને માટ રે;

શેતી શ્યામ નિશામાં.

કોક મળે કો ટાળવળે રે, કો રણ જાતી સાથ,
કોઈ સૂતી સ્વપ્નામાં જાતી આવી અડિયો પિયુનો હાથ રે,
જાતી શ્યામ નિશામાં.

હુગણ આજ્યા જીતવા રે ધાયું તિમિર ચોપાસ.
ધરી ધરીને કાઢ્યું પછવાડે કીધાં કેસરિયાં તનુવાસ રે,
લીધાં શ્યામ નિશામાં.

બ્રહ્મંડળ પડ્યું નીરમાં રે, ધરી તરુવરનાં શિર,
વીર જીવે ચિન્તામાં ફરતો સહુ શમિયું સરસ્વતીતીર રે,
સૂતું શ્યામ નિશામાં.

શાન્તિ વિશે ચૈતન્ય નહિ રે ચૈતન્ય શાંતિ ન એક,
જ્ઞાન વિશે ગમ્ભીરપણું નહિ, પ્રભુ રાખે ક્ષત્રિનો ટેક રે,
આવી શ્યામ નિશામાં.

સત્ય સનાતન રાખવી રે કુલભૂમિની મરજાદ,
સહજ જાતી સંભાળવી તે મોંઘી માતપિતાની લાજ રે,
ઉડી શ્યામ નિશામાં.
ભીમરાવ.

૫૦

ચિત્રસંસાર.

(લાવણી.)

મચી રહ્યો કોલાહલ આજે, દશે દિશે ગાજે !
તે તળે સરે કો લિલ્લ ચિત્ર સંસાર ! જગત ના જાણે !

તરી રહે ઉપર વ્યવહાર,
સઉ સરી જતા જ પ્રવાહ,
સઉ હવસ લલુકતો તેજે,
રવિ સળગી રહે જગદેહે,

તે નીચે નિશા નિજ ખેલ જમાવતી, અંધ સોડિયું વાળી
શ્રી ચરિત્ર કરતી નિશા દિવસનું રૂપ ધરી આ જામી !

નલ ઉડુગણથી ઉભરાતું,
તિમિરોદર ઘણું ઉપસાતું,
ઉર ચિત્ર સ્વપ્ન ભણી ધાતું,
જગ મદનતન્ત્રી ધરી ગાતું:—

તે નહિ દેખુ, નહિ શ્રુણું, રજનિ જ્યાં રૂપ દિવસનું ધારે,
ઓ રજનિ ! ધુંધટ ઉઘાડ ! નીરખવા તને ચિત્ત લલચાચે.

ઓ રજનિ ! તારે કાજ
મુકી દઇશ હું આ સહ સાજ !
ઓ રજનિ ! જોવા તુંને,
આ બુદ્ધબુદ્ધ ફેડીશ હું તે !

ગૃહજાળ, લક્ષ્મીની જાળ, રચી મુજ શિરે રહે બુદ્ધબુદ્ધને,
એ બુદ્ધબુદ્ધ ફેડી, તોડી બન્ધીના બન્ધ, જોઇશ હું તુંને.
ઓ રજનિ ! જોવા તુંને મુને અલિલાખ ઘણો છે આજે !
બહુ બહુ વર્ષ અલિલાખ ઉંડો ઉરમાંથી ધર્યો છે સાચે !
હું ચન્દ્ર ! રજનિ, તું રજનિ ! જીવ હું, તું જ જેમ પરલોક;
તુજ તિમિર વિશે તરી જોઇશ—“ઉભો તુજ સમો ક્યાંજ પરલોક !

તોડી જ સજડ આ બન્ધ,
મુજ નવો થશે અવતાર !
નવું તેજ પ્રકટશે આંખ !
મુજ સરવા થાશે કાન !
શુભી શ્રીકીશ હું યમનું ગાન !

આ દમ્ભ થકી, આ ઢોંગ થકી સરી પડીશ રસાતળમાં હું !
આ નાટકના પટને ચીરી પેંસીશ-ન્યાં વણુવેશ નિશા તું.

ગાવર્ધનરામ,

૫૧

અમર આશા.

(ગજલ-બૈરબી.)

કંઈ લાખો નિરાશામાં અમર આશા છુપાઈ છે !
ખંડા ખંજર સનમનામાં રહમ ઊડી લપાઈ છે !—કંઈં
જુદાઈ જીંદગી બરની, કરી રો રો બધી કાલી,
રહી ગઈ વસ્ત્રની આશા, અગર ગરદન કપાઈ છે—કંઈં
ઘડી ના પસ્ત્રની આવી, સનમ પણ છેતરી આલી,
હજારો રાત વાતોમાં, ગમાવી એ કમાઈ છે—કંઈં
અખમ દુનીયાં અખાનોના, મુસીબત ખોડનાં ખંજર,
કતલમાં એ કદમખોસી, ઉપર ક્યામત ખુદાઈ છે—કંઈં
શમા પર જાય પરવાના, મરે શીરી ઉપર ફરહાદ,
અગમ ગમની ખરાબીમાં મજેદારી છુટાઈ છે—કંઈં
ફના કરવું, ફના ધાવું, ફનામાં શહ સમાઈ છે,
મરીને જીવવાનો મંત્ર દીલબરની દુહાઈ છે—કંઈં
અહરનું નામ લે ચોખી, તુરત પી લે ખુશીથી તું,
સનમના હાથની છેલ્લી હકીકતની રક્ષાઈ છે.—કંઈં
સદા દિલના તડપનામાં સનમની રાહ રોશન છે,
તડપતે તૂટતાં અંદર ખડી માથુક સાંઈ છે.—કંઈં
ચમનમાં આવીને ઉલોગુલોપર આફરી થઈ તું,
ગુલોના ખારથી બચવાં બદનગુલને નબાઈ છે—કંઈં

હજારો ઓલિયા મુરશિદ ગયા માશૂકમાં ફૂલી,
ન ફૂલ્યા તે મુવા એવી કલામો સખત ગાઈ છે--કંઈ

મણિલાલ.

પર

આશાપંખીડું.

(સીતાબના મહીનાની ચાલ,)

આશાપંખીડું મ્હેં તો પૂરું કનકમય પાંજરે,
રમ્ય રંગ ધરતું અનેક, જેવો મેઘ સાંઝરે;
ઝીણી ચંચૂ મુવર્ણની મેખસમી રી ઓપતી !
ધન્વધનુરંગ ધારી એક કલગી શિર શોભતી;
ઘોળી બરફશી ડોકની મધ્ય સુનેરી કાંઠલો,
આસમાની પાંખની માંહિ પચરંગી ચાંદલો,
પીંછિ કરમણ રંગ સોહાય, ને ચરણ મુવર્ણના,
હીરા સરિખાં બે ઝીણાં નેન ચમકચમકે ઘણાં;
સુંવાળું શું એનું શરીર ભર્યું દિવ્ય કાંતિયે !
પણ બહલી ઘડી ઘડી રંગ મ્હને નાંખે બ્રાંતિયે;
વળી અમૃત શું મીઠું ગાન કરે દિવ્ય પંખીડું,
ત્યારે નાચતું ભૂલી લાન હાંપડું મુજ મૂરખું.
પણ એક દિવસ એ તો, હાય ! ઉડીને ચાલિયું,
તોફી કનકનું પંજર ત્યાંય, રહ્યું નવ આલિયું;
તોએ ગાન કરતું બય, પાછળ ફોડયો બાઉ હું,
પણ એ તો નવ પકડાય, અધિક લલચાઉ હું;
ઉડી પેઠું એ એક દિવ્ય હાતું વન તે મહિં,
હું પણ સ્વઅનુસારે ધાઈ પેઠી ત્યાં તો મહી,

દીકું બેકું ગુલાબને છોડ, ગયો હું ઝાલવા,
 ઉડી બેકું બીજે ઝાડ, ગાઇ લાગ્યું મ્હાલવા;
 વૃક્ષે વૃક્ષે, છોડે છોડ, મુને લટકાવિયો,
 આબ્યું તોએ એ નવ હાથ, અધિક અકળાવિયો.
 અંતે બેકું ઊંચી ડાળ, પછી લાગ્યું બોલવા,-
 “ અરે મૂર્ખ મનુજના બાળ ! ફાંફાં શાં આ મારવાં !
 નવ આવું કહી હારે હાથ, મૂર્ખ એ માનવી !
 હું તો ધારી નવા નવા રંગ ધારૂં મૂર્તિ નવનવી;
 પૂર્યું પાંજરે મુજને તેંહ; ધારીશ નહિ મન વિશે,
 એ તો ઘડિયું મ્હારે પ્રભાવ, હુંને ઉલટું દીસે.
 પણ મન નવ થઇશ ઉઠાસ, કહું શુભ વાત તું,-
 ખુણે નાંખ નજર, ખુણે દૂર, ઓમ બ્યાં ડૂબી જતું;
 પેલી રૂધિરભરેલ કપાળે ઘડેલી કમાન જે;
 અંતરિક્ષ ઉભી, જે’ના સ્તમ્ભ રચ્યા મ્હોટા હાડકે;-
 દીસે તુજને ભયંકર તેહ, તથાપિ એ રમ્ય છે.
 બીજા બાજુ કનકનો ઘાટ ઘડેલો લબ્ય છે;-
 આણી કોરે રાક્ષસ એક બેઠો છે બિહામણો,
 મૃત્યુ એવું એનું નામ, તુને અળખામણો;
 પણ તું જઇશ એને દ્વાર, પછી પેલી પાર તું
 જઇ જોઈ પામીશ આનંદ ત્યહાં તે વાર તું;
 ત્યારે ત્યાંહિ જા ! લેટીશ તુંને હું આનંદથી,
 ત્યાં લગી થઈ ધીર તું થીર રહેજે મન શાંતથી. ”-
 એમ બોલી ઉડી ગયું એહ પંખીકું ના રહ્યું,
 ઉડતાં ઝળકંતી એની ફેહ, ગાતું ગાતું એ ગયું;

જઈ લય પામ્યું ચન્દ્ર માંહિ, વશી ગાતું ત્યાં રહે,
શાંત અજવાળી રાતે કો વેળ, સુણું એનું ગાન એ.
નરસિંહરાવ.

૫૩

આશાદેવીનું ગાન.

(ગરબી.)

મહારી મીઠી મીઠી વાત સુણો રે માનવી !-
સ્વર્ગતણી દેવી ંહાલી હું તો અલખેલડી,
મહારૂં ભુવન બધું પ્રજ્ઞાંડ વડું વખણાય;
મહારે મન આવે ત્યાં ઉડતી ઉડતી બાજી હું,
મહારી સુન્દરતા દેખી જગ સહુ અંબય !-
મહારી મીઠી મીઠી વાત સુણો રે માનવી !
તારલિયા મહારે ત્યાં રોજ દિવાળી દીપવે,
મહારે આંગણુ અંદા ચોક પૂરીને બય !
મહારે માંડવ બય સુવર્ણ જ સૂરજ વેરતો,
તેને ઉંચકી લેતું હસતું જગત સુહાય !-
મહારી મીઠી મીઠી વાત સુણો રે માનવી !
ઉગતા પ્રભાતના જેવી છું આશાદેવી હું,
મહારા સાળુડામાં વિધવિધ રંગ પૂરાય,
એવા રંગ જગતના હૃદયે પૂરી દેઇને
તેની આગળ નવી ઉઘાડું હું દિન-કાય !-
મહારી મીઠી મીઠી વાત સુણો રે માનવી !

જનઅંતરને કાળાં વાહળ આવી ઘેરતાં

તેનાં ભુવન ભુવન અંધારૂં ઢાળાય,
ત્યારે તારલડા જેવી હું તેમાં ફૂટીને

કાંઈ નવાં નવાં તેજે ચમકાવું ત્યાય !—

મ્હારી મીઠી મીઠી વાત સુણો રે માનવી !
માનવ-હૃદય ગુંચવાય નિરાશાની ગીચ ઝાડીમાં,

મહુ ઉદ્ધાસ ઉડે ને અન્તર શૂન્ય જણાય;
ચંદ્રકિરણશું ઝાડીમાંથી ત્યાં ડોકાવી હું
તેને ફરી જગાવી દોડાવું જગમાંય !—

મ્હારી મીઠી મીઠી વાત સુણો રે માનવી !
જેઠું પ્રેમભ્રમરને જગમાં લમી લમી ગુંજતો,

કોને ચટકો હૃદયને છૂપો ન્હાસી જાય;
તેને પાસે પાસે લાવીને હું ઉડાવતી

કહી પકડાવું કે કહી ન્હસાડી મૂકું ત્યાંય !

મ્હારી મીઠી મીઠી વાત સુણો રે માનવી !
દુનિયાની સખી થઈ આશ્વાસન તેને આપું હું,

મ્હારા માંડવનો ખતલાવું બહુ મહિમાય;
કંઈ કંઈ સ્વપ્ન મીઠાં દેખાડું દૂર આકાશમાં,

એવું સખીપણું છે મ્હારૂં અતિ સુખદાય !—

મ્હારી મીઠી મીઠી વાત સુણો રે માનવી !
મ્હોટાં મ્હોટાં કામ કરાવું જનની પાસે હું,

એક ફલંગે ખાડ કુદાવું કરીને સ્થાય !

રાજરાણા રાંક બધાનાં હિરમાં હું વસું;

મુજ ત્વજ જગમાં જનનું જીવું વ્યર્થ ગણાય !

મહારી મીઠી મીઠી વાત સુણો રે માનવી !
 મહારૂં ગાન સદા જન-હરને પોષે પ્રેમથી,
 મહારૂં નાચ નચાવ્યું તે તો નાચ્યું જાય !
 મહારી વીણામાંથી ટપટપ અમીખિન્દુ ઝરે;
 જેને મુખ પડે તે હસી હસી હરખાય !—

મહારી મીઠી મીઠી વાત સુણો રે માનવી !
 મહારે આંગણ પૃથ્વીથી મહેમાનો આવતાં,
 તેનાં અંતર મહારાં-મધુરાં ગીતો ગાય;—
 મહારી વાડીમાંથી મીઠાં ફૂલ લાવી આપું ત્યાં,
 સુંઘતાં સુંઘતાં કદી નહિ તે તો લેશ ધરાય !—
 મહારી મીઠી મીઠી વાત સુણો રે માનવી !
 કોને આવી આલિંગન દઇ પૂરું કોડ ને
 કોથી દૂર નહાસી જઇને ઉચરાવું 'હાય' !
 મહારો મર્મ કદી નહિ આપું કોને ને કડું
 કોને હસ્તે કોને રડતે મુખ વિદાય !—

મહારી અંતરની ખરી વાત સુણો રે માનવી —
 એવા કંઈ કંઈ ખેલ મચાવું જગમાં હું બધા,
 માનવજીવન મીઠું કંઈ મહારાથી જ થાય;
 એ બાળકોને શિર અમરકળીઓ ખોસું હું,
 તેની સાથે એ તો ખીલતું રહે સદાય !—
 મહારી મીઠી મીઠી વાત સુણો રે માનવી !

પ્રભુના રંગમહેલતણી હું તો અધિદેવી છું;
 તેનાં દર્શન કરવા જીવ સહુ ચિત્તામાં મહાય;

પણ જે સત્ય પથે શુદ્ધ આવે ઉર ધારી મને,
 પ્રેમે દ્વાર ઉઘાડી લઉં તેને જ હું માંદા;—
 મહારી મીઠી મીઠી વાત સુણો રે માનવી !

* * * *

તારલિયા મહારે ત્યાં રોજ દિવાળી દીપવે,
 મહારે આંગણુ ચંદા ચોક પૂરીને જાય,
 મહારે માંડવ જાય સુવર્ણુજ સૂરજ વેરતો;
 આવો, આવો, લલે પધારો મહારે ત્યાંય !
 આવો મીઠી મીઠી વાત કહીશ રે માનવી !

અખરદાર.

૫૪

ચક્રવાધી.

[માલિની]

રજનિ અધીય ગાળી ! શોકની સીમ ભાળી !
 તિમિરની તતિ થાકી દૃષ્ટિથી જાતી આધી !
 અરુણ ઘણી કીનારીવાળી આ સાડી ધારી,
 ઉભી શિશુ રવિ ધારી કેડમાં બેસનારી.
 રમત ખડુ રમાડે, ઘેલી ઘેલું લગાવે,
 શિર ઉપર ચઢાવે, ઉંચ ઉંચો કુદાવે;
 નીરખી ધરતી ખાળા કહાડતી રાગ કાલા,
 ઉંચી ઉંચી કરી દૃષ્ટિ સારતી હર્ષવૃષ્ટિ.
 નિકટ, તુ રહીયાળા, આવ, ઓ ચક્ર બહાલા !
 ભુલી જઈ કાણું પાછા દુઃખમાં ખેંચે કહાડયા;

થયું ન થયું પુછે, જગતું હોય ઉંઘે,
ઉંઘી ગયું જગ એ ! છે આપણે આપણુએ !
ઉંચું, ઉંચું પ્રિય જ્ઞેની ! તેજ જોઈશું મોહી !
ચલ ચલ ઉડીયે ત્યાં, પંખી બીજાંય છે જ્યાં.
(ચાપાચા-૭૬)

“ ઉડે મેઘ તેની પાંખોમાં પુરે રંગ રવિ તાજ !
ચાલ ! ચાલ ! આપણુ પણ જઈએ રંગ આપણા ઢાલા !
પુરે ઉપરથી તેજ સુનેરી રવિ, પિયળ સમ ફેલે;
તે, તે સળગતી પુલિનવાલુકા જગત ઉડતું દેખે.
લલાટપટપર હોય રક્ત સાંભાગ્યચિન્હ, તે જેવાં.
ચાલ, ચાલ, પુલિને થઈ રહીશું ! તું જ કહેની તે કેવાં ?
રૂપેરૂ જળલરી નદી આંખ સમી બુબનની ઉઘડી પ્રકાશે,
તેની કીકીયો સમ થઈયે, પ્રિય, ઉડ સલિલમાં નહાતે.
ચાલ ! ચાલ ! નલશું નલખિન્દુ સમો ઉદ્ધિ પણ સ્પર્ધા
કરે, તો શું આપણુ કંઈ જઈએ ? એજ રંગના રસ્તા :—
મ્હોટાં ન્હાનાં વધુ મ્હોટાંમાં, તો ન્હાનાં પણ મ્હોટાં !
વ્યોમદ્વીપ રવિ નલખિન્દુ, તો ઘરદ્વીપડાં નહિ ખોટાં !
ચાલ ચાલ, પડીએ રસરસ્તે, નવું નવું જોવાશે,
ઉભી લાગતી ધરા તેય ખેંચાતી ને ખેંચાશે !
ખેંચાતાં પણ જવું જ તો તો જવું ન શીદ ખુશીથી ?
ચાલ ચાલ, ઉડીયે જ અગાડી આનંદે વણુ બીતિ !

ગોવર્ધનરામ.

૫૫

સરસ્વતીને.

[મધુબૃતા વ્રત.]

હા ! હા ! તે માણેક ખોવાયું ! રતન થયું ખેતાલ !
સ્વદેશ પ્રીતિ સ્વતન્ત્રતાશ્રી સુખ સૌ થયાં અકાળ !

સરસ્વતિ ! તે હાય ! દિવસ નહિ ભરતખંડના હાલ !
તે શું આસુ આ ઉન્હાં !

મુક્તાકારે સતત નિકળતાં તુજ કપોલની લાલી
હરે ! મ્હાડું હરે હીર હા ! દેવ વિપરીત ખ્યાલી !
હરે ! હો દેવ વિપરીત ખ્યાલી !

હશે, હશે, પ્રિય ! વિસાર ક્ષણભર, ઉઠ્ય ઉઠ્ય થાશે,
પ્રકાશ અશ્ણા અળહળશે કંઈ દીપે સુવિદ્યાસે !

પૂર્ણ પ્રકાશ થાતાં મંગળ જય-ગીત ગવાશે !
ઉઠ ! ઉઠ ! ઉત્સાહે !

વીણા બહાલી લઈ ઉચ્છંગે શૃંગાર રસભરી
કોમળ મધુરી વાણી પ્રકાશ સુખદ વિશદ લહરી !

હરે ! હો ! સુખદ વિશદ લહરી !

કોમુદી પૂર્ણન્દુ સુધામય, નિશિલવ મુક્તાપ્રાશી,
વિશદ નિશાએ વિકસિત કુમુદનું ખિસ વિશદ આસી,
શરદાગમથી મદકલ કલરવ શશિપદ વિન્યાસી,
માનસ સરવર તટે

વિસામતા શુભ હંસે બેસી, ધવલ કુમુદ તારકથી
સ્વર્મન્દાકિનીતટ નિકટે રહી ભરત નિરખ હરખી !
હરે ! હો ! ભરત નિરખ હરખી !

હરિલાલ ધ્રુવ.

૫૬

માનસ-સર.

(મરાઠી સાખીની ચાલ)

અંતર ઉછળ્યું હો-સહસા ધૈર્ય ગળ્યું હો,—ધ્રુવ.

ક્ષોભ થયો વૃત્તિમાં અતિશય, તરંગ જખ્ખર ચાલે,

માનસસર માડું ડોળાયું, ખૂબ ચલિત જલ હાલે;

સ્થાનક ન મળ્યું હો ...સહસાં

હાય ! વધે જલ, અદ્ય દિસે સ્થલ, છેવટ રે ! શું થાશે ?

નાનુક પાળ પ્રચંડ ભરાવો, હા ! શી રીત સમાશે ?

જલબલ ન ચળ્યું હો ...સહસાં

આવે ઉમ્મ ઉછાળા ઉપર, તોફાન ખડું જામે,

નાનું સર, ઢેખાવ ભયાનક; શાથી સદ્ય વિરામે !

પાછું ન વળ્યું હો ...સહસાં

રંગ ગયો બદલાઈ ખરેખર ! નિર્મળતા પણ ઉડી,

જલસેના ઉભરાવા માંડી, પાળો પણ ગઈ ખુડી,

સ્થલ સાથ ભળ્યું હો ...સહસાં

ઉપર થઈ ઢોળાય બધેથી મસ્ત ધોધવા ઢોડે,

જંગ બરાબર થાતાં નિર્બળ પરિસીમાને તોડે,

આખર ન કળ્યું હો ...સહસાં

મણિશંકર.

૫૭

ભણકારા.

[મંદાકાંતા]

આથે ઉભું તટધુમસ જેમાં દુમો નીંદ સેવે,

વચ્ચે સ્વપ્નસ્મિતકિરણમાં શાંત રેવા સુહાવે:

ઉંચાં નીચાં સ્તનધડકમાં હાલતાં સુપ્ત વારિ,

તેમાં ધીમે તલ સમ પડે ઉપડે નાવ મ્હારી;

માથે બાણે નિજ નિરખતાં નમ્ર કાંતિ કદાપિ
 બાગે સૃષ્ટિ, કુસુમવસને તેથી જ્યોત્સ્ના લપાતી;
 ને ખીડલાં કમળ મહિં બંધાઈ સૌન્દર્યઘેલો
 ડાલે લોટે અલિ મૃદુ પદે, લાય આ વાયુ તેવો.
 ત્યાં સૂતેલો લલું નવલ અર્ધા અનામાસ છંદ,
 કે ડાલંતી ગતિ પર લળું ખીનના તાર મંદ;
 તેમાં ક્યાંથી, રજમિ ઉરથી, નર્મદાનીરમાંથી,
 સ્વર્ગગાની રજત રજ કે વાદળી ફેનમાંથી,
 -પુષ્પે પામે વિમલ હિમમોતી સરે તેમ છાની,
 ખાની નહાલી ફરી જ ફરી કાને પડે છે “સેહેની.”

બલવંતરાય.

૫૮

મણિમય સંધી.

જગ ! ગજબજે ઘોર ગીતડાં;
 ઘડી નચવજે કાન્ત ચિતડાં;
 નમેરી છાયાનો વિકટ તુજ ઘેરો ઘટ થશે,
 ચળાતી જ્યોત્સ્નાનો મણિમય પ્રીતિપન્થ દીપશે.

૨

લલે પ્રિયે ! તો અનિલો ધૂમે અને
 ભૂરી સખે ! વાદળિયો વીંટે લહેને;
 કઠોર ના માનવ દૃષ્ટિ નાંખશે.
 સૌન્દર્યરેખા પ્રણયાર્દ્ર આંખશે

૩

ચુમ્મે પેલા શ્યામ અધિતરંગે
આછા જેવા પાતળા મેઘરંગે;
ખદ્ધાંડો એ સન્ધિકામાં રમે છે;
ઝહાલી ! હારી રસદ્યુતિ ઝીણુ પ્રેમમાં આથમે છે.

૪

ભલે પ્રિયે ! તો ઘડી સૌમ્ય ઝાંખશું,
રસેન્દુનું અન્તર સ્થાન રાખશું;
ખતાવજે ઉજ્જવળ પાટ પાથરી
પ્રાણેશ ! સેંથી કદિ દિવ્યતાભરી.

૫

આછા પેલા શ્યામ અધિતરંગે
ઝહાલી ! હારી મૂર્તિ જે ! મેઘ રંગે;
વિશ્વાન્તર્માં, ગીત શાં ઘોર ગાજે !
ઝહાલી ! ત્યાં ચે પ્રણયરસીલું આત્મખિન્દુ વિરાજે.

૬

જગત ! ગીત હારાં ગજવજે:
કદિ વિમલ આત્મા લજવજે:
નમેરી છાયાનો વિકટ ઘટ ઘેરો ય મટશે,
ચળાતી જ્યોત્સ્નાનો મણિમય પ્રીતિપન્થ દીપશે.

ઝહાનાલાલ.

૫૯

ગ્રામ્ય માતા.

હજે છે સુરખી ભરી રવિ મૃદુ હેમન્તનો પૂર્વમાં,
ભૂરૂં છે નલ સ્વચ્છ સ્વચ્છ, દિસતી એકે નથી વાદળી;

થંડા હિમલયો વહેં અનિલ શો ઉત્સાહને પ્રેરતો,
જે ઉત્સાહ ભરી દિસે શુક ઉડી ગાતાં મીઠાં ગીતડાં !

મધુર સમય તેવે ખેતરે શેલડીના
રમત કૃષિવલ્લોનાં ખાલ ન્હાનાં કરે છે;
કમલવત ગણીને ખાલના ગાલ રાતા,
રવિ નિજ કર તેની ઉપરે ફેરવે છે !

વૃદ્ધ માતા અને તાત તાપે છે શગડી કરી,
અહો ! કેવું સુખી બેડું કર્તાએ નિરમ્યું દિસે !

ત્યાં ધૂળ દૂર નજરે ઉડતી પડે છે,
ને અશ્વ ઉપર ચડી નર કોઈ આવે;
ટોળે વળી મુખ વિકાસી ઉભાં રહીને,
તે અશ્વને કુતૂહલે સહુ ખાલ બેતાં !
ધીમે ઉઠી શિથિલ કરને નેત્રની પાસ રાખી
વૃદ્ધા માતા નયન નબળાં ફેરવીને બુવે છે.
ને તેનો એ પ્રિય પતિ હજી શાન્ત બેસી રહીને,
બેતાં ગાતો શગડી પરનો દેવતા ફેરવે છે.

ત્યાં તો આવી પહોંચ્યો એ અશ્વ સાથે યુવાન ત્યાં
કૃષિક એ ઉઠી ત્યારે “આવો ખાપુ” કહી ઉભો.
“લાગી છે મુજને તૃષા, જલ જરી દે તું મને” બોલીને,
અશ્વેથી ઉતરી યુવાન ઉભીને ચારે દિશાએ બુવે;
“મીઠા છે રસ ભાઈ ! શેલડીતણા” એવું કયાથી કહી,
માતા ચાલી યુવાનને લઈ ગઈ જ્યાં છે ઉભી શેલડી !

પ્યાલું ઉપાડી ઉભી શેલડી પાસ માતા,
ધુરી વતી જરીક કાતળી એક કાપી;

ત્યાં સેર છુટી રસની ભરી પાત્ર દેવા
ને કેં વિચાર કરતો નર તે ગયો પી.

“ખીજું ખ્યાલું ભરી દેને હજી છે મુજને તૃષા,”

કહીને પાત્ર યુવાને માતાના કરમાં ધર્યું.

કાપી કાપી ફરી ફરી અરે કાતળી શેલડીની,
એકે બિન્દુ પણ રસતાણું કેમ હાવાં પડે ના !

“શું કોખ્યો છે પ્રભુ મુજ પરે” ? આંખમાં આંસુ લાવી,
બોલી માતા વળી ફરી છુરી લોકતી શેલડીમાં.

“રસહીન ધરા થૈ છે, દયાહીન થયો નૃપ;

“નહીં તો ના બને આવું,” બોલી માતા ફરી રડી.

એવું યુવાન સુણતાં ચમકી ગયો ને

માતા તણે પગે પડી ઉઠીને કહે છે—

“એ હુંજ છું નૃપ મને કર માફ બાઈ !

“એ હુંજ છું નૃપ; મને કર માફ ઇશ !

“પીતો’તો રસ મિષ્ટ હું પ્રભુ અરે ત્યારેજ ધાર્યું હતું—

“આ લોકો સહુ દ્રવ્યવાન નકી છે એવી ધરા છે અહીં;

“છે ત્હોયે મુજ ભાગ કેં નહિં સમો તે હું વધારું હવે,

“શા માટે બહુ દ્રવ્ય આ ધનિકની પાસેથી લેવું નહીં ?

“રસે હવે દે ભરી પાત્ર બાઈ,

“પ્રભુકૃપાએ નકી એ ભરાશે;

“સુખી રહે બાઈ ! સુખી રહો સા,

“તુમારી તો આશિષ માત્ર માગું” !”

ખ્યાલું ઉપાડી ઉભી શેલડી પાસ માતા,
છુરી વતી જરીજ કાતળી એક કાપી;

ત્યાં સેર છુટી રસની ભરી પાત્ર દેવા,
ખેડાળો વહે રસ અહો ! છલકાવી ખ્યાલું !

કલાપી.

૬૦

કૃતદ્વનતા.

(સિખરિણી.)

ભલે કુંકો કુંકો પવન ! તમ જવાલા સળગતી !
ભલે વંટોળાની ગગનપડમાં ધૂળ ઉડતી !
સુસાટામાં છોને ગિરિશિખર મ્હોટાં ઢળી પડે !
ભલે સૂર્યે ઢાંકી રજ સહુ દિશા મેલી જ કરે ?
ભલે બેડેતાં બહાણે સઢ સહુ ચીરાઈ તુટી પડે !
પ્રચંડોર્મિ છોને જલધિજલના ઉછળી રહે !
ભલે હોડી ડૂબી ગરક દરિયામાં થઈ જતી !
ભલે જાતી આખી જન સહુ રસાતાલ પૃથિવી !
હવે તો હું વેરી જગત સઘળાનો થઈ રહ્યો !
અહો ! જેને માટે મમ હૃદય બાળી દુઃખી થયો !
કૃતદ્વની લોકોને કદર નવ કાંઈ હૃદયની !
ન જોવાની ધન્યતા ! કદર કરવા સાધન નહીં.
તુફાની સરવો આ કુદરતતણામાં મળી રહું !
બને તો વંટોળો થઈ જગત આ ઉજ્જડ કરું !
ગડેડાટો મ્હોટા, કડડ કડડાટો વીજળીના,
મને બહાલાં બહાલાં પ્રલયઘમસાણો પવનનાં !

દયાના, પ્રીતિના, મૃદુ હૃદય ને માર્દવ તણા
 તમે લોકો વેરી, મમ હૃદય લે વૈર કયમ ના ?
 હસો રોતાં દેખી ! હસીશ તમને આજ ચગદી !
 અહો ! રોનારાં આ મમ નયનમાં જબાણ સળગી !
 દયા રોનારાંની ઉપર નવ મહારા હૃદયને !
 હમારું રોવું એ કપટમય ને ફૂર જ દિસે !
 હમારાં લોહીમાં મમ હૃદય આ સ્નાન કરશે,
 અને હોયે સૌ એ ઘટિત જ થયું એમ ગણશે !
 અહોહો ! આ મીઠી કુદરત તણી કેવી મૃદુતા ?
 અરે તેમાં કયાંથી હૃદય તમ શીખ્યાં અજડતા ?
 હમારું માટે કે હૃદય ભગવું જે કરી રહે,
 અરે ! તેને ચીરો ? તમ હૃદય તો ચીરીશ હવે !
 સખે ! તેં એ શું આ જિગર ચીરવા ખંજર લીધું !
 હતું ખુલ્લું હોયે હૃદય મમ તેં એ નવ દીધું !
 કહું શું લોકોને ? અરર ! સઘળાં પામર નકી !
 વૃથા ઢોળું ત્યાં હું મમ હૃદયનો ક્રોધ જ નકી !
 તને તો ના ઓહો મુજ જીગર કેં એ કહી શકે !
 મૂક્યું ખોળે માથું પછી કતલનો શું ડર રહે !
 દગો ત્યાંએ ત્યાંએ પછી જગતને શું કહી શકું ?
 વિના બોલ્યે કાંઈ પણ નવ હું મુંગો મરી શકું.
 ભલે કુંકે કુંકે અનિલ અથડાયા વગર સૌ
 ગિરિ તો આ રૂનો થઈ જઈ હવે પોલ ઉડતો !
 ઘણા બહોળી સામે અડગ રહીને ટક્કર લીધી,

હવે તે ખેંચાતો તૃણવત થઈ તાણની મહી !
 જવા સામે પૂરે સરપ સરખો યતન કરશે,
 હજી એ ખેંચાતો પણ નવ ખુશીથી કદી જશે !
 અરે ! આશા કિન્તુ જરી પણ રહી ના હૃદયને
 પડ્યો જે નીચે તે જગત કયમ ઉંચે લઈ શકે ?
 સખે ! અન્યાયી તું મમ હૃદયને ને જગતને,
 અરે રે ! તે કીધું જગત કડવું આ હૃદયને !
 કૃતઘની તું થાતાં દિલ મમ કૃતઘની થઈ ગયું !
 પ્રભુની લીલાને વિષમ ગણતાં એ શીખી ગયું !
 તને કેં કહેવું એ દિલની નખખાઈ મુજ નકી,
 વિના સ્વાર્થે પ્રીતિ મમ હૃદયથી ના થઈ શકી !
 નકી આશા કાંઈ મુજ હૃદયમાં રાખીજ હશે,
 ન તે પૂરી થાતાં મમ હૃદયને આ દુઃખ, સખે !
 હશે ! ભાઈ ! કિન્તુ હૃદય ત્યજવું તે સુખથી શે !
 ઉછેર્યું મેં તારું હૃદય કુમળું દુઃખી ગણીને;
 હવે કાંટા લાગે ! અમર તુજ એ કંટક હજી !
 પરન્તુ ખીજથી જરી વધુ હવે કોમળ થજી !

કલાપી.

૬૧

મળ કયાં છે ?

(ગગલ,) :

કયાં છે મળ ? કયાં છે મળ ? કહે તું મુસાફર ખલ્લના ?
 દુનિયાં મહિ કયાં છે મળ ? માની લઉં શામાં મઝા ?

છે ક્યાંઈ ખાણુ ખુશાલીની આ ખલ્લકને કોઈ ખુણે ?
 દેખાડી દે ! જો હોય તો, ખોદી લઉં ત્યાંથી મળ !
 આલમ શુણે ખડેરી ન ગાણું જ્ઞાનનું દરિયાતણું !
 તે દુઃખ પોતાનું રહે તો માની લઉં શેમાં મળ ?
 રાવે હસે અસ્થિર ભૂત શોષે ન 'શું' ક્યાં સત્ય છે ?
 દુઃખભાર લઈ મુંગી ફરે ધરતી : લઉં શેમાં મળ ?
 ત્યાં આસમાને આલલાં બુદ્ધાં બુદ્ધાં કંઈ ચકચકે,
 સમજે ન કો, તેથી નિસાસા સોં ભરે ! શામાં મળ ?
 દરિયામહી-ધરતી મહી-ત્યાં આસમાન મહી ઉડે,
 કહે તખ્ત ખુશાલીતણું-શું કામની પણ તે મળ ?
 છે ત્યાં ગયાં ભૂત તો હજારો માણુવા જ અખુટ મળ;
 સાથે લઈ પાછાં ક્યાં દીકાં નહિ : તો ક્યાં મળ ?
 વર્ષા ખીચારી ગલિણી સ્હેતી પ્રસૂતી વેદના,
 પછડાય ચીસો પાડતીને ગર્ભ જળ રૂપે પડે;
 થીજાય શિયાળામહિ, સીઝાય ઉનાળામહિ;
 દુનિયા બધી એમ જ પીડાતી દેખું છું;-તો ક્યાં મળ !
 ખુબસુરતી આલમતણી હસતી ખીલે જે કારમી,
 દેખું હું પણ કરમાય ક્ષણમાં ! માનું તો શામાં મળ ?
 શુણુવા કહે, અવલોકવા કો, વાંચવા કોઈ કહે;
 હું મહાવરો રાખું ઘણો, તેમાં ન આવે પણ મળ !
 આલમતણી મેં ચોપડીનાં ફેરવ્યાં પાનાં ઘણાં !
 માલિકના ઠહાપણ થકી સમજી થયો પણ ના મળ !
 હું ગાન દુનિયાનું શુણું અવલોકું સારી ખલ્લકને !
 જોણી લઉં છું ભેદ સઘળો હોય તેમાં ના મળ !

જીગર વિના તનહા ફરું તેથી ન આવે રે ! મળ;
 આ ઈશક વિણ રોતું ન માને દીલડું ક્યાંઈ મળ !
 ઉડી ગયેલા નૂરથી ઝાંખો ફરું જનમંડળે,
 ધારી ફકીરી હું પુકારું “નૂર ! એ મુજ નૂર ક્યાં ? ”
 શણે ન કે ! રડવું જીવે ના મુજ હાલત આલમે !
 દેખું જ તેને રડતી હું : તો દુનિયામાં ક્યાં મળ ?
 દુનિયામહિં આપુ ! નથી-ક્યાંઈ નથી-કાંઈ મળ ?
 ગમગીનીને લંડાર આ છે, -માનું તો શેમાં મળ ?
 જીંદગી છે જ્યાંસુધી સ્હેવું બધું રે ત્યાં સુધી,
 આ જીંદગી પૂરી થશે તો આવશે ઉંચી મળ !
 સ્મરવા ગયેલાં સ્નેહીને, રડવાં ગયેલાં સ્નેહીને,
 લક્ષ્મીશ જીવિત મુજ એ છે ! હાલ તો કહો તે મળ !
 કહો તે મળ કે હંલ કે મૂખાંઈ ડહાપણ જે ગમે,
 અવસાન સુધી હૃદય મુજ તેમાં જ માની લે મળ !
 અવસાન બાદ ઉડી જતાં અકળિત અગમ્ય જ સ્થાનમાં
 આ ખલકમાં નથી ક્યાંઈ એવી કરીશ ત્યાં સાચી મળ.

લલિત.

૧૨

એક આગિયાને.

(હરિગીત)

તુજ પાંખ અગકે પર્યાનાં ઝુંડો મહીં ચક્રો રચી
 પ્રદ્યાંડને પોષી રહી તે દષ્ટિ અહીં એ છે નકી;

તુજ ઉદર પોષણમાં તને તુજ રૂપ ઉપયોગી થતું,
 તુજ નેત્ર આગળ હીવડો કેં શ્રમ વિના દેખાડતું
 વળી કોઈ કન્યા પાતળી તુજ તેજ ઉપર મોહતી,
 જે ભાલને ચોડી તને ત્યાં હર્ષથી ચળકાવતી;
 વળી કોઈ વિસ્મય સ્મિતભરી તુજ તેજ માત્ર નિહાળતી,
 ના સ્પર્શતી એ બીકથી તુજ રજ રખે જાતી ખરી.
 અદૃશ્ય ના ધનથી બને ના ધૂમસે મેલું થતું,
 તુજ તેજ તે મુજ ઉપવને હું નિત્ય જોવા જાઉં છું;
 મમ પ્યારીનાં કુલડાં અને મુજ વૃક્ષ જ્યારે કંધતાં,
 તું જાગતો રાત્રિ બધી ત્યારે રમે છે બાગમાં.
 તું જાગજે, તું ખેલજે, ને પત્રપત્રે મ્હાલજે,
 ચળકાટ ત્હારો એજ પણ તુજ ખૂનની તલવાર છે !
 તું કેમ એ માની શકે ! આધાર ત્હારો એજ છે,
 એ જાળ તું જાણે નહીં, હું જાણું ને રાઉં અરે !
 રે ! પક્ષી કોની દૃષ્ટિએ તું એજ ચળકાટે પડે,
 સંતાઈ જાતાં ન્હાસતાં એ કાર્ય વેરીતું કરે;
 ધુતિ જે તને જીવાડતી ધુતિ તે તને સંહારતી,
 જે પોષતું તે મારતું એવો દિસે ક્રમ કુદરતી.
 આ પ્રેમ સંસારીતણો તુજ તેજ જેવો છે નકી,
 એ અમૃતે શું ઝેરનાં બિન્દુ ભર્યાં વિધિએ નથી ?
 અમ એજ જીવિત, એજ મૃત્યુ, એજ અશ્રુ ને અમી,
 જે પોષતું તે મારતું શું એ નથી ક્રમ કુદરતી ?

ક્ષાપી.

કીસ્મત !

(ભેરની ગંગલ)

કહીં તું જાય છે દોરી દગાબાજી કરી ? કીસ્મત !
 ભરોસે તેં લઈ શાને આ હરરાજી કરી ? કીસ્મત !
 થવા નિજરૂપ દુનિયામાં ઉતરવાનું ઠયુ' કીસ્મત !
 કરી તુજરૂપ રંજડી લપેટી ઘા કરે કીસ્મત !—કહીં.
 ચલાવી પુષ્પમાલા પર નીચે સર્પો ભર્યા કીસ્મત !
 સનમ્દીદારમાં નાખી પલક જુદાઈની કીસ્મત !—કહીં.
 લગાડી કાર્ય કારણની ખરાબર સાંકળો કીસ્મત !
 ભરાબ્યાં ત્યાં શી રીતે તેં ઊલટના આંકડા કીસ્મત !—કહીં
 પિછાની બે અને બેને કહીને ચાર હે કીસ્મત !
 લખાવ્યા હાથથી શાને ? તેં બે ને એક આ કીસ્મત—કહીં
 ગણી માઝું વળી માઝું ભર્યું દિલ પ્રેમથી કીસ્મત !
 તથાપિ ત્યાં ભર્યું શાને ? શી રીતે ? જેર તેં કીસ્મત !—કહીં.
 ધરી આશાતણે પાયો ચણાવી તે ઉપર કીસ્મત !
 કહીં ? ક્યારે ? લીધો તાણી એ પાયો તેં અરે કીસ્મત !—કહીં.
 મૂકાવી ને મીઠે જોબે ભરોસે શીશ હે કીસ્મત !
 કપાવી શી રીતે ગરદન ? વહે ના ખૂન પણ કીસ્મત ?—કહીં.
 ઉઠાવી અસ્તિથી દિલને લગાડયું નાસ્તિમાં કીસ્મત !
 દરદદિલ રોવું ત્યાંએ તેં વગોવાવું ભર્યું કીસ્મત !—કહીં.
 વહે આંખો ગળી ધારે—ધ્રુવે દિલદાગને કીસ્મત !
 ખુદાઈની મીઠાઈમાં ભરી ખારાઈ ક્યાંકીસ્મત !—કહીં.

મુંડાવી કે રંગાવી ને કરાવ્યો ત્યાગ તેં કીસ્મત !
 તથાપિ ત્યાં બઝાડી શી ! ઉપાધિ બેવડી કીસ્મત !—કહીં.
 મુખે અદ્વૈત ઉચ્ચારી લહી મનથી પૂરું કીસ્મત !
 કવિતા આ બકાવાતું કર્યું શેં દ્વૈત તેં કીસ્મત !—કહીં.
 કહીં કહીં આ દગાબાજી કરે હા ના તું શું કીસ્મત !
 મને માલીકના કાને પટે લણુકાર ત્યાં કીસ્મત !—કહીં.
 રમાડયો આ દગાબાજી વિષે બહુ છું ખુશી કીસ્મત !
 મળ્યો માલીક વેચાયો:—કરી લે આહો તે કીસ્મત !—કહીં.

મણિલાલ.

૬૪

ચાલ, સખી ! ઉડીએ.

(લાવણી.)

સખિ ! સહુદયતાના સત્ય લેહ સમજે જ્યાં ન કોઈ મૂઠ,
 તે જડ જગમાં કદી ગમે કેમ વસવુંય;
 મારાં સહુને ગણી સરલ થઈ મળું લળું સહુમાં કોડે,
 સખિ ! તોય બહેમથી લય્યાં ! મને તરછોડે.
 જે થએલ મારાં ઉડ્યાં તેથી ઉર—ફરીર તનહા લમતો,
 દુલતા દિલનો કર સખિ ! તેં જ તો પકડયો.
 તુજ શુદ્ધ પ્રણયનું પ્રિયે ! આચમન હઈ નૂર વળી ચળકયું,
 આ વિરક્ત મુખડે ફરી સ્મિત કંઈ ફરકયું.
 સખિ ! તિમિર તેજના અગણિત થર અવનિ તળમાં મેં ખોલા,
 માનુષી શક્તિએ રાતાં નિજ નખ ખોલા.

માટીનાં રમકડાં જડે, સોનાની રજ ચકચકે,
પણ સ્પર્શ થતાં તે ઉડે, ભરભર થઇ નીચે પડે.

કંઈ પડ ઉખેળતાં અગમ્ય વિધિનાં સૂત્ર ગૂઢ ઉકેલ્યાં,
નવ ત્યાં જડ્યાં કંઈ ઇષ્ટ સુખડાં ઘેલાં.
છવિ રમ્ય, રસિક સ્વિ હૃદય સૃષ્ટિની અવનિપટ પર પાડે,
પણ પીછી ધ્રુવની અનિલ લીસોટા રાખે.
ચંચળ વિધિની વાટિકા મહિં આ ભમે નિત્ય ચંચળતા,
કરમાય કુસુમડાં ખીલે રમે પણ ત્યાં હા !
દુનિયા ફાનીના ક્ષણિક જીવનમાં રંગ સીકર કંઈ ઉડે,
સુખ દુઃખની ખ્યાલી પીતાં વિરહ-પીડ સ્ફુરે.
પ્રિય સખી ! રજસ્તમસાવૃત પુતળાં રમે હસે ને જીવે,
ત્રિવિધ તાપથી ફડફડી સૂતાં સૌ ઉડે.

અસ્થિર મન તેનાં ભમે, વિધિ જોમ થકી તે ભરે,
નવ હૃદય ખેલ શીખવે, સૌ વિરસ બિચારાં રહે.

એ ધૂર્ત વિધિના પેચ ચળકતા અતિ તીક્ષ્ણ વળવાળા,
એસે ખૂંચે કદિ નહિ નીકળવાના: હા !
વિંટળાય પરિચય થકી પેચ પર રક્ત નીકળતાં સુધી,
લવણ અડચે બળતાં રડે, જાય રૂડી સૂઈ;
સખિ ! અલેહને સ્મરસિદ્ધ અધમ સાધક કરી સિદ્ધિ સાધે,
એ ક્ષુદ્ર રીત ઉચ્ચ હૃદયને કયમ છાજે ?
એ અંબાયેલા કીડા એમ ખદખદે સ્થૂલ વ્યવહારે
અંધારામાં દુગ દીન મીંચાઈ જાય.

તિમર તેજની સંધિ ક્ષિતિજે પરવશ ભૂતડાં ફીન નાચે,
અનુભવી શકે સત્ત્વનું સ્વપ્ન કદી ના તે.

પ્રતિકૂળતાથી તે ખીજે, અનુકૂળતાથી તે રીઝે,
રીઝ ખીજમાં જીવે મરે, મૃદુ ભાવ ન હોયજ હ્રદે;
સખિ ! ન હોય નિમિત્ત સ્થાન આપણું અસાર આ સંસારે,
નકી પ્રણય અંશનો વાસ અન્ય સૃષ્ટિએ.
પ્રકૃતિજ પીંજરા બાળી સૂઘ ભીડી બાય ચિતાશય્યામાં,
ભૂત ભભૂત ચોળીએ ચાલ, પ્રણય-વેદીમાં.
અગણિત ગોળા પર થઈ રચી અદ્વૈત લોહમાં ભાળશું,
ત્યાં વિશ્વ—યંત્રની ચીસ દૂર સુણીશું.
રસ-નીતરેલો ભવ ત્યજ, સરલતા સજ, ચાલ, સખિ ! ઉડીએ !
આ અનન્તતાના ઉદ્ધિ મહીં રસ છણીએ.

સલિત.

૬૫

ત્યાગ

(ગજલ)

હું જાઉં છું ! હું જાઉં છું ! ત્યાં આવશે કોઈ નહીં !
ના આંસુથી, ના જુદમથી, ના વસ્ત્રથી, ના બન્ધથી,
સો સો દિવાલો બાંધતાં ત્યાં ફાવશે કોઈ નહીં !
દિલ જે ઉઠ્યું રોકાય ના ! એ વાત છોડો કેદની !
સો ખુશ રહો જેમાં ખુશી ! હું જ્યાં ખુશી તે હું કહું !
'શું એ હતું ? શું આ થયું ?' એ પૂછશે કોઈ નહીં !

કેં છે ખુશી ! કેં છે નહીં ! દિલ જાણતું જે છે તે છે !
 જ્યાં જ્યાં ઠરી દિલની ખુશી ત્યાં ત્યાં ખુશી દિલ છે નકી !
 પેઢા કર્યો 'તો ઇશક ત્યાં ના કોઈને પૂછ્યું હતું !
 એ જૂંસવા જો છે ખુશી તો પૂછવું એ કેં નથી !
 છે ઇશક જોયો ખૂબ તો જોવું હવે જે ના ફીકું,
 કિસ્મત બતાવે જોલ તે આનન્દથી જોવા સહી !
 આ ચશમ ખુરજે છે ચડ્યું આલમ બધું નિહાળવા,
 તે ચશમ પર પાટો તમે વીંટી હવે શકશો નહીં !
 મહારી કબર ખાંધી અહીં ત્યાં કોઈને સૂવાડજો !
 હું જ્યાં ફટાઉં ત્યાં કુલોને વેરશો-કોઈ નહીં !
 છે શું કુલો, શું ઇશક, ને શું સા તમે જાનારને ?
 આ માછલું દરિયાતાણું તે ઊર્મિઓ ગણતું નહીં !
 મુજ ઊર્મિ એ તમ વારિધિ ! તમ વારિધિ મુજ ઊર્મિ છે
 જે હિકમતે આ છે બન્યું તે જાણશો કોઈ નહીં !
 શું પૂછવું ! શું જોલવું ! ખુશ છો અને રહેજો ખુશી !
 વ્યથા આંસુ ખેરશો તો લૂછશો કોઈ નહીં !

કલાપી.

૬૬

એકાંત.

[પૃથ્વી છંદ.]

' રહે પડી શું એકલો ? ચલની, વાડીની મોજમાં,
 જમી, રમત ગાન ધૂમ મચશે જ ગપ્પાંતણી.

ઉઠ એ ! નહિં શું આવ તું ? અરર, કોણ તું જેહવો ?
 બળેલ ! દિલ લહેજતો તુજ સરિખ માટે નહિં.
 ગયા. વિષયકીટ એ દિલ લહેજતો શું વહે ?
 ભરે પવન મસ્તકે, નહિં વિચારમિત્રો મળે.
 ભલે રમત એમની, મુજ કને મહા ખેલ શા !
 અને ટિણુટિણીતણું મળતું શુષ્ક કો કંઠમાં
 સુણી વહન, ગાન એ ગણી, મને ઘણું રાચતા.
 ક્ષમાં સદય દેવી ! ધૃષ્ટ જનનાં જ અજ્ઞાનને !
 પધાર, નિજ લક્ષ્મણું હૃદય તારું સિંહાસન,
 મિલાવ ગુણ, પૂર સૂર, બહુલાવ તુજ બાનીને:
 શુભે, ગ્રહી રહે પ્રસાદ, તુજ ખ્યાસી આ મોરલો,
 અને વિધુ સુધાથકી, ત્યમ ઘરે કલાઓ બધી.

બલવંતરાય.

૬૭

આત્મબોધ.

[પૃથ્વી છંદ.]

ગદ્ય ઋતુ વસંત, પ્રાવૃષ વળી જશે પરવરી,
 કિશોર વય ગદ્ય વહી, ભર જીવાની ચાલી પળી:
 —દીસે નહિં દીસે તને, પરમ એક કર્તાવ્ય કે ?
 સમર રવામ, ધરની હામ, સફર લાંબી છે મસ્તકે.
 નડે પ્રકૃતિ પ્રીત આશ ગત કાલ ફેરી ઘડી
 જડો જીની ઉખેડવાં ખટકી જાય ઉલટી ઉડી;

—દીસે નહિં શું ફરતું સુલગ શાંત કર્તવ્ય કે?—

સમર સ્વામ, વમળ વામ, સફર લાંબી છે મસ્તકે.

નડે પશુપાણું, નડે સપરિવાર પાપો બુનાં,

રઘાં ધર કરી, હસે ફટ કરી, વળી ડંખતાં:

—નવીન બલ હે નહિ વિમલ સાધુ કર્તવ્ય કે?—

સમર સ્વામ, લજની મામ, સફર લાંબી છે મસ્તકે.

નડે વિતથ કલ્પના, ભમતી ચક્ર ખાતી મતિ,

અધૈર્ય, ચલ ભાવના, ઉડું ઉડું જ શ્રદ્ધા થતી:

—દીકું નવ દીકું ખરે સતતજ્યોતિ કર્તવ્ય કે?—

સમર સમર સમર સ્વામ, સફર લાંબી છે મસ્તકે.

બલવંતરાય.

૬૮

બોધ.

(ગજલ.)

ગુજરે જે શિરે હારે, જગતનો નાથ તે રહેજે,
ગણ્યું જે પ્યાડું પ્યારાએ અતિ પ્યાડું ગણી લેજે.

દુનીઆની જૂઠી વાણી વિશે જો દુઃખ વાસે છે,

જરાએ અંતરે આનંદ ના ઓછો થવા દેજે.

કચેરી માંહિ કાળનો નથી હિસાબ કોડીનો,

જગત કાળ થઈને તું વહોરી ના પીડા લેજે.

જગતના કાચના યંત્રે ખરી વસ્તુ નહિં લાસે,

ન સારા કે નકારાની જરાએ સંગતે રહેજે.

રહેજે શાંતિ સંતોષે સદાએ નિર્મળે ચિત્તે,
 દિલે જે દુઃખ કે આનંદ કોઈને નહિ કહેજે.
 વસે છે ક્રોધ વેરી ચિત્તમાં તેને તણ દેજે,
 ઘડી બચે ભલાઈની મહા લક્ષ્મી ગણી લેજે.
 રહે ઉન્મત્ત સ્વાનંદે ખરું એ સુખ માની લે,
 પીએ તો શ્રી પ્રભુના પ્રેમનો ખ્યાલો ભરી પીજે.
 કટુ વાણી સુણે જો કોઈની વાણી મીઠી કહેજે,
 પરાઈ મૂર્ખતા કાળે મુખે ના ઝેર તું લેજે.
 અરે પ્રારબ્ધ તો ઘેલું રહે તે દૂર માગે તો,
 ન માગે દોડતું આવે, ન વિશ્વાસે કદી રહેજે.
 રહી નિર્મોહી શાંતિથી રહે એ સુખ મોટું છે,
 જગત્ આજીવનીનાં તું બધા છલ્ખલ જવા દેજે.
 પ્રભુનાં નામનાં પુણ્ય પરાવી કાવ્યમાલા તું,
 પ્રભુની પ્યારી શ્રીવામાં પહેરાવી પ્રીતે દેજે;
 કવિ રાજ થયો, શી છે પછી પીડા તને કાંઈ,
 નિજનંદે હુમેશાં બાલ મસ્તીમાં મળ લેજે.

બાલારાંકર ઉદ્યાસરામ.

૬૬

અમો મસ્તાન.

(ગમલ)

જીવરનો ચાર જુદો તો બધો સંસાર જુદો છે,
 બધા સંસારથી એ ચાર બેદરકાર જુદો છે.

ગણું ના રાવ રાયાને ગણું ના આખી દુનિયાને,
 પરંતુ જન આ પર ખ્યારીનો અપત્યાર જુદો છે.
 હજારો બોધ મંદિરો મહીં નિત્યે લલે થાજે,
 અમો મસ્તાનના ઉસ્તાદનો હરખાર જુદો છે.
 બધા પરકાર તુફાને થઈ ચંચલ ચુકે નિશાન,
 અમારા ચિત્તનો ચાડ અચલ પરકાર જુદો છે.
 ઘડીભર બેશ બતલાવું, શીખાવું પ્રેમનો જાદુ,
 અમો જાદુગરોનો ચાર જો ખાઝાર જુદો છે.
 શીખે જો પ્રેમ પૂરો તો જ અચલ અલોહ પામે તું;
 નથી જ્યાં પ્રેમ જ્યાં છે લેહ, એ વ્યવહાર જુદો છે.
 લલે ને માહુરા પંથે બધાએ દુઃખને દેખે,
 મને તો સુખ સાગર લહેરીનો કંઈ ખજાર જુદો છે.
 થયો જે પ્રેમમાં પુરો થયો છે મુક્ત સરવેથી,
 મહા મસ્તાન જ્ઞાનીના મગજમાં તાર જુદો છે.

ખાલાસાંકર ઉલ્લાસરામ.

૭૦

વીરાંગના.

[ગરબી.]

સખિ ! મહારા વીરનાં જો ! ગઢ ઉંડા આકાશમાં રે,
 સખિ ! મહારા છેડલાની કોર શેષ લીંજે છે જો;
 સખિ ! મહારી આંખડીમાં કોટિ કોટિ લાનુ લય્યાં રે,
 સખિ ! મહારી નણહલનો વીર હીર સીંચે છે જો;

સખિ ! કુંળી રાજપુત્રી લ્હાય હું તો વીરાંગના રે !
 સખિ મ્હારા ઓઢણામાં ભાતડી કંઈ ચમની ગુંથી રે,
 સખિ મ્હારી છાંયડીમાં ઝેર લીલું ઊગે છે જો;
 સખિ ! મ્હારી કાન્તિમાં જો ! જોગણીનાં ખપ્પર ઝીલે રે,
 સખિ ! મ્હારાં કંકણોમાં પ્રત્યગીત ગાજે છે જો:

સખિ ! કુંળી રાજપુત્રી લ્હાય હું તો વીરાંગના રે !
 સખિ ! મ્હારા નાથની સમશેર કાંઈ હુલે ઝુલે રે,
 સખિ ! મ્હારી તેજલી કટાર તેજ પીએ છે જો:
 સખિ ! મ્હારા વીરની ભડ મીર ગઢે રૂમે ઝુમે રે,
 સખિ ! મ્હારી સહિયરનાં શસ્ત્ર હીચ લીએ છે જો;

સખિ ! કુંળી રાજપુત્રી લ્હાય હું તો વીરાંગના રે !

ન્હાનાલાલ.

૭૧

એક અખળાની વિનંતિ.

[સંવેશ.]

અહો પ્રભુ ! મને હૃદય લીધું તો શાને નથી કરતો સખળા ?
 રંગભવન મુને નથી ભાવતું, નથી રાચતી અંલકૃતિ;
 આમ દેશી જન દુઃખી થાય ને મહું સુખ શું હું જ રતિ ?
 ઉઠો, ઉઠો, તમે શૂરવીર જો, દુઃખ કાપોને દેશીનાં !
 લોગ ચમન તજી ધુમો ધુમો ઘણું, હૃદય કરી શૂર કેસરીનાં.

સરસ્વતી તમે બહુ આરાધી ને. આરાધ્યો યુદ્ધપતિ;
 સમો થયે નહિં કામ આવશે શું તેમાંનું કોઈ રતિ ?
 શોધો શોધો વસુંધરા કયમ, વસુ નથી દેતી લોકોને ?
 તિમિર લોકનાં મનનાં ટાળી, જ્યોતિ બધે પ્રકટાવોને !
 બુદ્ધિઅભ તમ મનમાં ગાજે તો તેને વરસાવોને !
 દુષ્ટ અસુર બહુ ફરે ફાટી, તે બાહુભાર દર્શાવોને !
 જુઓ જુઓ ઘર ખહાર નીકળી અસુર ફાટી ફરતા કેવા ?
 રંક લોકને દળી દળી બહુ રગદોળે ભૂમિ લેગા !
 અરે તમે ઘડી ઘડી પુછો છો “ કહેની તું જ કરવું શું તે ? ”
 નહિં પ્રશ્ન એ ચાલે, ઉત્તર તમે લ્યોની શોધી પોતે.
 ઉગ્યો લાલુ વિદ્યાનો તમમાં પુછો પછી ખીજને શું ?
 નહિં ચાલે એ, નહિં ચાલે એ, રોધ રોધ આખર મરશું ?

ગોવર્ધનરામ.

૭૨

યુદ્ધ સંગીત.

(લાવણ્યમયી.)

જય ઉદય વિજય શિવસમય અલય સંભારો—અલય સંભારો
 હર હર હર હર રણનાદ ગાજિ ઉચ્ચારો—ટેક.
 અતિ ઉદાસીન લવ વિલવ ભાવ સંહારી—ભાવ સંહારી
 લયવૃત્તિ પ્રલય કાલીન—સુનિદ્રાધારી;
 બહુ કાળ શ્યાળ પ્રિયમાળ હાલ નિવારી—હાલ નિવારી
 ઝટ અપટ ઝટપટો દશા જાગૃતિ સારી,

ખડ ખડ ઉત્કટ અટહાસ સરસ વિસ્તારો ! જય૦
 ભારતી કળાનિધિ ઉદય સુભગ રાજે છે—સુભગ રાજે છે
 રતિ સતી નીતિ મતિ ઉમા દ્વેર છાજે છે.
 ઝળહળ તરંગકળ પ્રબળ વિમળ મન મોહિ—વિમળ મન મોહિ
 રસ તર્ક કલ્પના સુરતરંગિણી સોહિ.
 બુધ કમળ-લેહિ ગજ વહેમદનુજ સંહારો ! જય૦
 કુડ કપટ અવિદ્યાવતી અનીતિ સમસ્ત—અનીતિ સમસ્ત
 તે ત્રિપુર દાહ કરી કરો અસુર કુળ અસ્ત !
 વિષ વિશ્વ વિનાશન હરો હળાહળ ઝેરી—હળાહળ ઝેરી !
 પ્રેમળ ઉન્નવળ વિસ્તરો નજર અમિ દ્વેરી !
 તવ શુદ્ધ વિબુધ ગણુ આર્ય બાળ ઉદ્ધારો ! જય૦
 રણુતૂર શૂર રણુવાદ્ય પૂર બળ જગવો—પૂર બળ જગવો !
 ઉદ્ધાર હેતુ સંગ્રામ સદ્ય આ સજવો !
 નાગર નર ગણુ બળ વીર રસ ઝીલો—વીર રસ ઝીલો !
 હઠ લપટ સંકટ કટ બિકટ ઝટ્ટ કરણી લો !
 કર નિહર વાવરો હરિ ! કરી સુપ્રહારો ! જય૦

હરિલાલ મુવ.

વિકરાળ વીર કેસરી.

(અગ્રશાવત.)

૧

ધુ ધૂ ધૂ ધૂ ધુધવતી ! ગહનગિરિ, ગુફા કાનને ગાજિ ઉઠે !
 પ્હાડોએ ત્રા'ડ તોડી ગગન ધુમિ જતી, આભના ગાભ છૂટે !
 ભભી છે પિંગળા શી ચટપટિત સટા ! પુચ્છ શું વીજ વીંઝે !
 સ્વારી એ કેસરીની ! ત્રિભુવન જયિની ચંડિકા એથી રીઝે !

૨

એ તે શું નાહ કેરો અવિરત અરતો ધોધ આકાટ ફૂટયો !
 કે એ શું ગર્જનાનો ત્રિભુવન દળતો ગેળી ગોળો ! વછૂટયો !
 વર્સે શું વન્હિ કર્શે નયન પ્રજળતાં ! વળ પંજે અંગજે
 હા હા શું રંજ ? અંગે હૃદય ભડકતાં શૂરના ચૂર ભંજે !!

૩

અંઝાવાતે ધુમાવી અતળ વિતળ સૌ એક આકાશ કીધું !
 ઉલ્કાપાતે ધુમાવી તિમિર મિહિર સૌ ઘેરિ એ ઘોળિ પીધું !
 શસ્ત્રાઘાતે ચલાળ્યું શર વહનિ અરે લોહિનું સોત સીધું !
 ડોહ્યું સિંહાસનેરે ! નૃપ મુકુટ પડ્યો ! ક્રાંતિએ રાજ્ય લીધું !

૪

ફહોડો કોની સહાયે ! સહુ ભય વનમાં બ્રાંતિમાં ભીડૂ ભૂલ્યાં !
 સરંશે કોણ પક્ષે ? મરણ શરણમાં લક્ષ લક્ષ્યેય હૂલ્યાં !
 તેં તેં તેં કેસરી તેં તડુકી તળપિ તેં છિદ્ર છિદ્રે વિંધાવી !
 સંકોડી અંગે અંતે રૂધિર અરણ્યમાં ભીષ્મ-વૃત્તિ સુહાવી !

[અનુબંધ ૪]

વીરશ્રી ધન્ય એ ભક્તિ ! ધન્ય પ્રાઠ પરાક્રમ !

અખ'દોહંડ સામ્રાજ્ય કેસરી વન-વિજ્રમ !

હરીલાલ ધ્રુવ.

૭૪

જન્મભૂમિનું જયમંગલ.

(ઝીઝોટી તાલ ઢાદરો)

જયમંગળ પ્રિય જન્મભૂમિનું ગળાવિયે;—ધ્રુવ,

રઘુવીર સમ વિરલ વીર, ભારતી સુભટ સુધીર,

ઉર સમુદ્રને હિમાલયે ઉછાળિયે—જય૦

જનનીઅંક ઝીલિયે ઝનૂની રંગ રેલિયે,

આત્મ બળ-ઉભાસથી બધું ઉભાળિયે—જય૦

સત્ય અર્થ સમજ થાઓ, વિજય વાવટો ઉઠાઓ,

વીર ધર્મથી ધરા સદા ધ્રૂળવિયે—જય૦

સત્વથી સત્યવાય સ્વત્વ: સમજી એ થઇ પ્રવૃત:

ધૂમિયે ઝઝૂમી, જંગ તો મચાવિયે—જય૦

ભૂતળ ફેાડી ફેડિયે, અફલ જડો ઉખેડિયે,

દોર ને દમામ દેશનો જમાવિયે—જય૦

સ્થિતિ સમય સ્વીકારિયે, પ્રવૃત્તિયજ્ઞ ચોજીયે,

ભાતને સ્વદેશ કાજ કાં ન હોમિયે ?—જય૦

માતૃ દીન દુભાય છે, સપુત ! પીડા પીછાનિયે,
 દુધ દીધાવિયે ઉંમગને વધાવિયે—જય૦
 દેશસેવના સ્વધર્મ, અન્ય ન કર્તવ્યકર્મ,
 આત્મભાવથી બધું પ્રભુમય પીછાનિયે—જય૦

સંલિત.

૭૫

લાવણ્યમયી.

[રાગ-કૃયાણ]

અરુણ તરુણ આ ઉદય થયો સહુ જાગો સૂતા લોક,
 આળસ તજી શુભ સુવ્રતવસ્ત્ર સજી હરખે મુકવો શોક,
 સૂર્ય ઉદય આ ભાસે.

વિભુવર્ણન ઉપકારસ્મરણ કરિ નમન મનન દિનરાત,
 જનસુખકારક લવઉદ્ધારક ઉદય ઉદય વિખ્યાત,
 કાર્ય સકળ શુભ કરતો.

સદ્ગુણધારણ સત્કૃતિકારણ વિમલ હૃદય વર્ણાય,
 ધીરજ દૃઢપણ સત્યવિવેક સંપન્ન સજ્જેથી થાય,
 મહાદેવશનાં મહાકર્મો.

જગદ્વ્યાપ્ત સંતતસ્થિતિમાં પરિપૂર્ણ પ્રેમ સાક્ષાત
 દયાગુણો ભરપૂર ભરી તું ધર ગરવી ગુજરાત,
 વસન ઉપવન મન હરતાં.

સમનિયમે સદ્વૃત્તિ વધારી ધારી ભુવની દાઝ,
ઉદ્ધવ કરતો દુઃખ સંહરતો પ્રગટ્યો ધર્મ સમાજ,
કલેશ કલહ લય કરતો.

દુરાચાર બહુ ત્યાગ કરી કરિ વિનય નિરંતર પુણ્ય,
તિમિર વિદારી કુત્સિતપટ કહાડી પ્રદીપ્ત કરવા શૂન્ય,
જ્યોતિ સકલ જથમ શિવનો.

ધર્મ વધારો શુભ ગુણ ધારો તારો દીન અતિ રંક,
સદાચરણપ્રતિપાલન સમયે નિશ્ચય થવું નિઃશંક,
એજ વચન ગુરુ ઉચરે.

નામ સમાન મહાન કરી બહુ હામ ધરી ધરિ કામ,
ઉન્નવલયશ પૂર્વનો અધિક કરિ ધ્રુવો દુરિત સહુ શ્યામ,
અધમ મતિ તજિ ધરમુળથી.

પાપ થયે ક્ષય સત્ય વિષે જય દયા સુકૃત કહેવાય,
સમવૃત્તિ પરમાર્થ ન્યાય એ, એજ ધરમ શ્રુતિ ગાય,
કર્મ બિન્ન સહુ ખોટાં.

આ અવસર આકાશ સ્વચ્છ સંપૂર્ણ સ્વભાવે શાન્ત;
મધુર વાયુ નદિયો નિર્મલ વન મોહન કામ વસંત,
નિરાશ નિંદા નકામી

ઉઠો ઉઠો અજ્ઞાન નિવારણ શૌર્યબળે લડવીર,
લય કરિ દૂરધૈર્ય ધરો તો તેથિ થવું તરિ તીર,
સુધીર સુલક્ષણ નરનું.

દુષ્ટ્યું દુષ્ટ્યું જન આવિ ઉગારો ધર્મ વિશે કશિ ઠીલ,
વિદ્યા સંપત વીર્ય વધારી પુરૂષ સ્ત્રીયોના શીલ,
એ નાગરની વિભૂતિ.

એકલપેટો સ્વાર્થ તજી તજિ ધર્માને અભિમાન,
એક દિલે હંગામ કરી ફરિ હુંટો હુંટાતું માન,
માન સમાન ન કાંઈ.

ઉદમ વાડી લહિ નરનારી કહાડી દુર્મૈતિશૂલ,
પરમકૃપા છાયે મળી રમતે મહો સુગુણનાં ફૂલ,
સુવાસિત દેશ વિદેશે.

ભામરાવ.

૭૬

ભરત-વીર-ભગૃતિ

નહિ પ્રાણલુ, નહિ ક્ષત્રિય, ન વૈશ્ય, ન શૂદ્ર, આર્ય આપણુ તો;
“સ્વર્ગાદપિ ગરીયસી” જનની, ભરતભૂમિ બાળક હો !

વીરા ભગી ઉઠો !

અરુણ ઉદય અજવાળે,

ભાનુ પ્રેમ-શાયે પ્રજવાળે ! વીરા. નહિ-ધ્રુવ.

ઉચ્ચ નીતિથી, ઉચ્ચ રીતિથી, શુદ્ધ હૃદય, આત્માથી
પ્રકાશતા પરિપૂર્ણ સુધાંશુ, શું તમથી અસાચો ? ક્યાંથી ?

દીવો દીપી રહો !

કળાથી કાં કુમળાઓ !

દેવો દિદીપી રહો !

બળેથી કાં ગુંગળાઓ ? દીવો. નહિં

વેસયા ઓપાસ બંધાયા, શત્રુ થકી વિંટાયા !

બાહ્ય તથા અંતરથી રૂંધાયા ભલે બધે કોપેટાયા !

ત્યારે તો, બમણા ખિલો !
 સમરમાં આઝા ઝુઓ,
 ત્યારે તો તો તેમાં ઝિલો !
 જખમ કરિ લેઈ ઝુઓ ! ! ત્યારે તો નહિં ૦
 વકારવા બીજાને પડશે વખાણવા એ અવરને ૦
 બરહાવિયે શું તમને બળિયા કેસરિયા નર વરને !
 આલો આલો હવે !
 દબી કાં રહેવું નકામું !
 છલંગે ઉછાળો હવે
 લાગ ક્યાં સુધી તકાવું ? આલો ૦ નહિં ૦
 તમે તથાપિ ન નિજ કર્તવ્યે કુદી પડશે અભાગ્યે !
 જળ મૂક્યું હરિ ધર્મ જગતથી ઉઠી ગયો વેરાગ્યે !
 આર્યપણું અસ્ત થયું !
 હૃદય જખમી રડશે !
 આર્યપણું નષ્ટ થયું !
 રૂધિર અશ્રુ પડશે ! આર્ય ૦ નહિં ૦
 હરિયાલ મુવ.

૭૭

તકાલ મહિમા.

[હરિયાલ]

બહુ ગૂઢ તરૂંમાં બેસીને જે ગાય મીઠું કોયલ,
 આલે ઘડી તે એક ને પછી બંધ તે અદ્ભુત સ્વર;

ગાનાર ના દેખાય ને તે જાય સઘળું સ્વપ્ન શું,
 એ એક ક્ષણનું મંજુ ગાયન ના સુણ્યું તે ના સુણ્યું.
 કદિ કુસુમ કોમલ ખીલી રહે નાંજુક લતા શોભાવતું,
 રંગે લલિત ને ગંધ મીઠો સહુ દિશે ફેલાવતું.
 કંઈ કાલ રહિને ખરિ પડે ને જાય ધુળમાં એ બધું,
 એ અંતરે-મીઠું કુસુમ એ ના સુંધ્યું તે ના સુંધ્યું;
 આકાશમાં ઉંચે થકી તારો ખરે કદી રાત્રિએ,
 સળગી ઉઠીને મધ્યમાં પણ એક જ્યોતિ પ્રકાશી રહે;
 ઝટ પડે તે ક્યાંય ને ના ચિન્હ રહે એ તેજનું,
 દુર્લભ પણે એ વિરલ દર્શન ના દીકું, તે ના દીકું;
 કદી ફીટી નદી લાવણ્યની, અનુભવી વરસતી ચાંદની,
 આશા તણી છાયા ફીટી કળી પુષ્પની જ્યાં નીકળી;
 કે ફીટી વીજળી ચમકતી સ્મિત નીરખી કે યુવતીતણું,
 ને ભાવઉદીપન તરત ત્યાં ના થયું તે ના થયું.
 તરૂણી સ્વહૃદય રહસ્ય કહેતી દૃષ્ટિ નીચી રાખીને,
 ત્યાં ગાલપર તે સમય સુરખી ઉછળી રહી રાતી જે;
 તે ચિત્ર પામે નાશ જ્યાં ઉત્પન્ન થઈને ક્ષણ ટક્યું,
 તે પર તહિં તત્કાલ ચુંબન ના લીધું તે ના લીધું.
 જાતે જ જે ખરી કીર્તિ છે બહુ હર્ષને સુખનું ભયું,
 જિંચું સહુથી શૃંગ છે જીવનતણા પર્વતતણું;
 અનુભવ કરાવી વિવિધ જે ક્ષણમાં જતું રહે દોડતું,
 યૌવન, મિઠી ! તે સફળ જલદી ના કર્યું તે ના કર્યું.

એક ધા.

[મંદાકિંતા.]

તે પંખીની ઉપર પથરો ફેંકતાં ફેંકી દીધો !
 છૂટ્યો તે ને અરરર ! પડી ફાળ હયા મહિં તો !
 રે રે ! લાગ્યા દિલ પર અને શ્વાસ રૂંધાઈ જતાં,
 નીચે આંચું તરુ ઉપરથી પાંખ ઢીલી થતાંમાં.
 મેં પાળ્યું તે તરફડી મરે હસ્ત મહારાજી આ !
 પાણી છાંટ્યું દિલ ધડકતે હોય ઉડી શક્યું ના !
 ક્યાંથી ઉઠે ? જખમ દિલનો ફર હસ્તે કરેલો,
 ક્યાંથી ઉઠે ? હૃદય કુમળું છેક તેનું અહોહો !
 આહા ! કિન્તુ કળ ઉતરીને આંખ તો ઉઘડી એ,
 મૃત્યુ થાશે ! જીવ ઉગરશે ! કોણ જાણી શકે એ !
 જીવ્યું આહા ! મધુર ગમમાં ગીત ગાવા ફરીને,
 આ વાડીનાં મધુર ફલને આખવાને ફરીને.
 રેરે ! કિન્તુ ફરી કદિ હવે પાસ મહારી ન આવે,
 આવે હોયે ડરી ડરી અને ઇચ્છતું ઉડવાને;
 રેરે ! શ્રદ્ધા ગત થઈ પછી કોઈ કાલે ન આવે !
 લાગ્યા ઘાને વિસરી શકવા કાંઈ સામર્થ્ય ના છે !

કલાપી.

કુમ્ભકુમ્ભંદરીના સરસ્વતીચંદ્રને પત્ર.

(સવૈયા.)

બવનિપરથી નલ ચ્હડયું વારિ પડે જ પાછું ત્યાં ને ત્યાં:
 ટુંકું કર્મ ટુંકું રહેવાને સરજેલું આ ધરતીમાં.
 નલવચ્ચોવચ રંગીન થાતાં ગરુડરાજની પાંખ થકી
 સુભગ ઘડિક એ બન્યું; નવાઈ ન, એ દશા જે નાજ ટકી.
 પણ ઉંચા નલના સંચારી પક્ષિરાજ, તું આવ્યો આ
 ધરતીપર ત્યાંથી ઉડ પાછો; પક્ષહીનનો દેશ જ આ.
 કંકડાવી પાંખો સોનેરી, રચ રસયત્ર તું રસધરમાં !
 વિશાળ વ્યામ માપી લે, ને ન્હા સૂર્યકિરણના સરવરમાં
 ગિરિશિખરે, ધનમાં, ને નલમાં ઉઠ્યો તું ઉડશે જ્યારે,
 સૂર્યભિમ્બથી સળગી ઉતરતાં કર-અંખાર વિશે જ્યારે;
 સુવર્ણપક્ષની જશે લલક લળી તે સમયે તુજ કીર્તિને
 જોઈ જોઈ પૃથ્વીપરથી પૂજશું ઉરમમંથી અનુમોદીને.
 નહિ ઉડાયે પોતાથી-પણ પ્રિયની વિમાનગતિ જોઈ
 રાચવું એટલું રહું ભાગ્ય તે રાખ ! નીકર રહીશું રોઈ.

ગોવર્ધનરામ.

હમારી પિછાન.

(ગરબ)

હમે જોગી બધા વરવા રમશાનો દુંદનારાઓ !
 તહીંના ભૂતને ગાઈ જગાવી ખેલનારાઓ !

જહાં જેને કરી મુઠું કબરમાં મોકલી દેતી,
 હમે એ કાનમાં જાદૂ હમારું ફૂંકનારાઓ !
 જહાંથી જે થયું ખાતલ અહીં તે છે થયું શામિલ !
 હમે તો ખાકની મૂઠી ભરી રાજી થનારાઓ !
 જહીં જખમો તહીં ખોસાતણો મરહમ હમે દેતા,
 બધાનાં ઇશકનાં દર્દો બધાં એ બહારનારાઓ !
 હમે જાહેરખબરો સૌ જિગરની છે લખી નાખી,
 ન વાંચે કોઈ યા વાંચે; ન પરવા રાખનારાઓ !
 ગરજ જો ઇશકખાજની, હમેને પૂછતા આવો,
 બધાં ખાલી કિતરથી તો સદાએ જ્હાસનારાઓ !
 જહીં રૂપર્યાં તણી જગની દબલ ના ખેંચતી ત્યાં ત્યાં,
 જમીં ને આસમાનોના દડા ઉડાવનારાઓ !
 ગમે તે બેહયાઈને દઇ માથું ધરી ખોળે,
 હમે આરામમાં ક્યાંએ સુખેથી ઊંઘનારાઓ !
 સનમની બેવકાઈથી નથી સુખ કાંઈ એ ડરતાં,
 હમે જાણ્યું, હમે માણ્યું, ફિકરને ફૂંકનારાઓ !
 જખમથી જે ડરી રહેતાં, વગર જખમે જખમ સ્થેતાં;
 હમે તો ખાઈને જખમો ખુબી ત્યાં માનનારાઓ !
 બની ઉસ્તાદ આવો તો થશે આંહી તમે ચેલા,
 મગર મુરશિદ કરો તો તો હમે ચેલા થનારાઓ !
 હમારું આંસુથી આંસુ મિલાવો, આપશું ચાવી:
 પછી બંજર ભલે દેતાં; નહીં ગણકારનારાઓ !

ભલાપી.

અમે દિવ્યગીતો ગાનારા, સ્વર્ગીય અમારો સૂર;
 અમે પીયૂષ પી પાનારા કંઈ સ્વર્ગતાલું સુમધુર;
 અમે દિવ્યઝરણુ ન્હાનારા દાખવતા નવલું નૂર;
 અમે કુદરતને ન્હાનારા, અમે ઘડી ન રહિયે દૂર.
 અમે એકાંતે જઈ વસિયે, કરવા કુદરતનું ગાન;
 અમે ધાંધલમાં પણ ધસિયે ધરવા દુનિયાનું ધ્યાન;
 અમે વસિયે, જગથી ખસિયે, કસિયે અમ ઉરની તાન;
 અમે કદી કદી ખુબ હસિયે, કદી રડી દઈયે સહુ પ્રાણ !
 અમે અંધારામાં ઉડિયે બુલબુલશું ગાતા ગીત;
 અમે રસસાગરમાં ખુડિયે, ખુડતા તરતા શુભ રીત;
 કદી મેઘસમાન ગડુડિયે, કદી શાંતિ ધરિયે શીત;
 અમે સત્ય બધેબધે દુડિયે, છે સત્ય અમારી પ્રીત.
 અમે સરિતાકાંઠે ખેશી કરિયે ઘડી કેંક પસાર;
 અમે સાગરહૃદયે ખેશી ભરિયે અમ રતનપટાર;
 આકાશ પતાળ પ્રવેશી કરિયે સ્વછંદ વિહાર;—
 અમે સર્વ બલકના ખેશી, વળી સેવક ને સરદાર !
 અમે સૂરજ સાથે ફરિયે, કદી ચંદાનો ધરી હાથ,
 કદી તારકમાંહિ વિચરિયે, કદી ભીડિયે નલશું બાથ,
 કદી સખી ઉપાને કરિયે, કદી રમિએ સંધ્યા સાથ;
 અમે વિશ્વ બધું ઉર ભરિયે,—છે સદાય ત્રિભુવનનાથ !

અમે આશ નિરાશ જડિયે આંસુ ઝરતો અમ પ્રેમ;
 અમે સુખને દુઃખમાં ઘડિયે, અમે દુઃખને ગણિયે ક્ષેમ !
 છાયા તજી તડકે પડિયે, અકળિત અમ ઉરની નેમ;
 અમે હસતા હસતા રડિયે, વળી રડતા હસિયે તેમ !
 અમે રસ ઝરતા કૂવારા, અમે તેજભર્યા ભવ્ય બાણ,
 અમે ઝગઝગતા જગતારા, અમે ચૌદે રતનની ખાણ;--
 જગમાં ને જગથી ન્યારા, માનુષી ને દૈવી પ્રાણ;
 અમે અણુગમતા ગમનારા, અમે બાણીતા અણુબાણ !
 અમને નહિ દેશે કોષોઃ અમે કુદરતનાં હથિયાર;
 અમે તો કુદરતના કોષો; ભવરણુશીંગાં કુંકનાર !
 કદી હસશે ને કદી રોશેઃ અમે ભાવિદ્યપંથુકાર;
 અમ હૃદય અજબ કંઈ જોશે-અમે એક અનેક પ્રકાર !

ખખરદાર.

૮૨

એક પત્ર.

[અંબની ગીત.]

રૂમ ઝુમ ઝરણું-સાથે નીકળ્યાં,
 હસતાં નાદ કરતાં રસળ્યાં,
 ડગલે ડગલે ઢળતાં આગળ,
 સાથી એ મહારા !
 અંગ ધરા નત ઉન્નત કરતી,

પાછે પગ, ખોળો પાથરતી,
લળી લળી આકર્ષી ગઈ આગળ,
સાથી ઓ મહારા !

હૃદય ગભીર વિશાલ બન્યાં જ્યાં,
દૃષ્ટિ તણો વિસ્તાર વધ્યો ત્યાં,
મૂલ વિમલતા ગઈ પણ રહી ત્યાં,
સાથી ઓ મહારા !

તે પછી સંગમ પ્રકુલ કેવો !
ભાવિ કે સૃષ્ટિક્રમ જેવો !

કે એ ઈશવ્રસાહ કહેવો,

સાથી ઓ મહારા !

અને હવે ? ઉત્તર ઉચ્ચરજો !

ગતજીવન ઘડિ તો ઉર ધરજો !

ભલે પછી ઇચ્છા અનુસરજો,

સાથી ઓ મહારા !

બલંતસ ૫

પ્રેમ અને સત્કાર.

[ગદ્ય.]

લખ્યું તેં પત્રમાં પ્યારા ! “ નથી સત્કાર મેં કીધો,
ખબર વિવેકની મુજને, નથી તો તું ક્ષમા કરજો.”
અહો ! સત્સનેહને અંગે, સુહૃદ ! એ બોલવું છાજે ?

ચહે જો પ્રેમ આદરને, નહિ એ પ્રેમ પ્રેમીનો.
 અખંડિત પ્રેમને બંધુ ! જરૂર શું હોય આદરની !
 ‘ પધારો, આવજો, બેસો ’ વૃથા એ વાદ શા સાર !
 હૃદય સત્કાર જ્યાં થાતો ઉભય ઉરમાં વિના માગ્યો,
 નયન સત્કાર નવ ઇચ્છે, વદન સત્કાર શાને તો ?
 વિનય રસનાતણો એવો બતાવે પ્રેમમાં ખામી,
 પ્રપંચી કાજ રહેવા દો, ન ઇચ્છે પ્રેમનાં પાત્રો;
 હસે દિલ પ્રેમનાં ભરિયાં રહે જુદાં છતે સંગે,
 વિનય સત્કારને એમાં નથી અવકાશ મળવાનો.
 ‘ પધારો એમ કહેવાથી પધારે તે પધાર્યા ના,
 નિમંત્રણ પ્રેમીને શાનાં ! અનાદર પ્રેમીને શાનો ?
 મળ્યાં છે ચિત્તવિણુ યત્ને, શરીર તો જોડવાં છે ક્યાં ?
 કરે કર આપવો શાનો ? મને મન જ્યાં મળેલાં છે.
 સુહૃદનું આગમન થાતાં ઉઠે સત્કાર કરવાને,
 અરે એ તો જનો જુદા, ખરેખર બાહ્ય પ્રેમી તે !
 ભલે એ થીગડાં દેવાં હજી અતિ ઇષ્ટ શિષ્ટોને,
 સ્પૃહા સત્પ્રેમના ભોગી જનો તે તેની કયમ રાખે ?
 વિનયની પૂરણી માગે, અધુરી તેટલી પ્રીતિ,
 પ્રતીતિ પ્રેમની કરવા નથી અધિકાર આદરને.

અંગત ગમન.

(રાખરિણી.)

મધા ઝાંખા તારાઃ વિધુ પણ મહિ તેજ ન મળે;
 થયેલું અંધારું, પથિક તરુ છાયાથી સઘળેઃ
 નહીં ચાલે તેમાં ચરણ દિલ તો ફર ફરતું—
 સખે, ખીજે તો ક્યાં ? પ્રિય હૃદયની પાસ સરતું.
 નથી હેં શું ક્યારે, ક્ષણ વિરલ એવી અનુભવી ?
 સ્કુરંતી ઉડાણે, અસર સહસા અદ્ભુત નવીઃ
 વિચારો રેલીને, પ્રણય રસ સર્વત્ર ઉભરે,
 અને ન્હાતાં ન્હાતાં હૃદય હૃદયાલિંગન કરેઃ
 અને ત્યારે આંખો મૃદુલ શિશુનાં સ્વપ્ન સમ ને
 જતી ભાસે સ્વર્ગે, સહજ શિરનાં સ્વરૂપ નમને.
 ફરી પાછું હૃદય ક્ષણ અવરમાં વાસ વસતું,
 અને અંધારાથી ચરણ સમજી શીઘ્ર ખસતું.

મણિશંકર.

કલ્પના ને કર્તુરીમૃગ.

સુર સદન તણી જે વાડીઓમાં રમે છે,
 હૃદય થકી નિહાળી આપને જે નમે છે,
 પ્રમદવન તણો એ અખસરાઓ જ સાથ,

નમન સહ મને આ મોકલે પ્રાણનાથ.

આંચો હતો પરમ યોગ થકી પ્રસંગ,
જાગ્યો હતો સકળ વૃત્તિની માંહિ રંગ,
શબ્દો પડ્યા ઉપર અમૃતધાર જેવા,
તાજ થયા હૃદય સાથ તરંગ તેવા.

માથું ડિંચું કરી નયનને સ્વરૂપ ડિંચું કરું છું,
જેવા જેવું નિરખી મનને હું સુધાથી ભરું છું;
અંગે અંગે ખુબી નિરખીને આંખ તો જાય ચોટી,
સાચું માને નહિ હૃદય ને વાત દેખાય ખોટી.

એક અદ્ભુત વસ્ત્રોમાં અપ્સરા નજરે પડે,
વૃત્તિઓ થાય છે મૂઢ મુગ્ધાની મોહની વડે.

અધર મધુર તેનો જોઈ પામે વિકાસ,
વિવિધ કુસુમની ત્યાં નીકળે છે સુવાસ.
મુજ નયનની સાથે યોગ્ય જોડું રચાય,
ખખર નહિ પડે ને કીકીઓથી નચાય.

હેયાના હોજમાંથી આ શું પાણી છલકાય છે ?

પ્રેમ છે એ: નહિ બીજું, પ્રતીતિ એમ થાય છે

જોલે પછી પ્રણયથી નવરાવતી એ,
વાણી સુધારસ બધે છવરાવતી એ;
જાણ્યું હશે હૃદય એમ મને કહે છે.
કે આપની અમર લોક વિશે રહે છે.

કવિતા દેવીની તેથી, અમે હાસી જ આપની,
દેખી એ દિવ્ય અશ્રુથી, બીના આપ પ્રતાપની.

આવો નહિ વિપદ આપ સમી જરાય,
 શરી રહો અમર એ કવિતા સદાય,
 જેની કૃપા થકી થયો સુર લોક વાસ,
 સાહિત્ય જ્યાં સુખદ કોટિ જણાય પાસ.

રચના દુનિયાંની હું, દેખાડું સરદારને,
 પાંખ ઉપર બેસીને, બુઝ્યો દેશ હજારને.

આહા ! એવું વચન વદતાં અન્ય દેખાવ થાય,
 પાસે ઉંચો ગિરિવર બને પ્રવેત શોભા જણાય,
 ઘોળાં ઘોળાં ઝરણુ ટપકે વાદળાંઓ ઘસાય,
 આબુખાબુ ગહન વન આ એક ઉંચુ જ થાય.

રહો એ કાંઈ જોવાનું દિસે છે આ દિશા મહિ,
 આવે છે કોઈ પ્રાણી એ, તેમાં સંશય છે નહિ.
 છે મંદ મંદ ગતિ આ જ પ્રદેશ સામી,
 આંખો થકી કહી શકાય અપૂર્વ કામી,
 કસ્તુરિકા મૃગ સમાન વપુ જણાય,
 દેખાવને નિરખતાં મન ત્યાં તણાય.

બાણે કોઈ શર શિર વિશે તોક્ણુ લાગેલ હોય,
 ટોળું છોડી પરમ દુઃખથી જેમ ભાગેલ હોય,
 તેવી રીતે ઘડી ઘડી પછી એ અગાડી ધસે છે,
 વૃત્તિની કેં ખબર ન પડે એ પ્રમાણે હસે છે.

અચાનક મને એનું અનુમાન થઈ ગયું,
 વાઘ અદ્ભુત અરુપ, સંભળાય અહિં કયું ?
 ઉંચે બધાં શિખર પ્રવેત થયાં જણાય,

નીચે નદી વહનમાં તરૂંએ તણાય,
વચ્ચે જળ્યા વિકટ ઉપર એક ચાલે,
ગાડી કોઈ નજરેથી ગુફા નિહાળે.

અસામાન્ય છટાથી એ, બબલે હાય ! બીનને
ચાલે તે ચિત્તમાં તંતુ, જ્ઞાન કયાં બુદ્ધિહીનને,
દેખે છે કાળને સામે, તોય પાછો નહિ વળે.
જવાની તો કહો કેમ, આજ્ઞા સંગીતની મળે.

અશ્રુ પડે નયનથી બહુ ખિન્ન લાગે,
છે મૃત્યુની બબર તોપણ બદ્ધ રાગે;
દેખી સમાન હળવે ડગલાં બરે છે,
અંત્યત હર્ષ સહ ચિન્હ બીજાં કરે છે.
આવે ચંડાળની પાસે, સુણે એકાગ્ર ચિત્તથી;
લુબ્ધ લુબ્ધકનું ચિત્ત, થાય કસ્તુરી વિત્તથી.

ધીમે તેથી કંઈ પડી ગયો બીનનો એહ નાદ,
રે રે કેવો શબરપતિ આ થાય તારો પ્રમાદ !
જાંખું તેથી મુખ થઈ ગયું એમ જ્ઞેતાં જણાય,
ધીમા તો એ સ્વર સમજવા નાડીઓ કુદ્ધ થાય.
કહે કરૂણ ચીસોમાં, અરે રે આમ શું કરે ?

પ્રાણહાન કરૂં તોયે, તૃષ્ણા અત્યંત શું ધરે ?
અરે ખુની સામે મૃગવર બિચારો ટળવળે,
તથાપિ પારાધિ હૃદયતાણી પીડા ક્યમ કરે ?
કરે તૈયારી એ શરતણી ફરે ચિત્ત મુજનું,
બરે ! પાપી પ્રાણી નિધન કરૂં હું હૃદય તુજનું.

આપે છે શસ્ત્ર તેજસ્વી, સખી એ અપ્સા મને,
 દોડું ચાંડાળની સામે, રાખીને ખર્જને કને;
 માફ જઈ શિર વિષે તલવાર એને,
 નીચે પડે અરર ! ખીન—બચાવું કેને !
 તે જોઈનેજ મૃગ મૂછીત થાય, હાય !
 આવું થતું નિરખતાં જ મિળજ જાય.
 અપ્સરા અહીં કયાં લાવી, કહી હું કુદ્ધ થાઉં છું,
 કદપના જાય છે ઉડી એકલો રહી જાઉં છું.

મણિશંકર

૮૬

સ્નેહનિહાન.

(હરિગીત.)

મુજ વૃત્તમાં નથી કેા નવાઇ, શીવાય પણ હું શું કહું ?
 પૂછયું તથાપિ તમે જ તો હું નકાર પણ શી રીતે ભણું ?
 મુજ જેવું વૃત્ત ઘણાંકનું શુણ્ણશે પુછયે આ દેશમાં;
 પરદેશી સજ્જન ! હીન્દુઓ ગાળેજ જીવન કલેશમાં !
 નરજાત સુખી હશે અહીં કદી મહાલતી સ્વચ્છન્દથી;
 પણ નારીને શેવા વિના નહિં કર્મમાં ખીળુ કંઈ.
 પહિડત પિતા તણી આત્મજા ભણી કંઈ હું તાતપ્રતાપથી;
 મન વિકસિયું, ઉર રહોટિયું સદ્ગુણ વિશે બહુ ભાવથી.
 હું ન્હાન પણથી આશ આણી ઘણી ધરી મન ભાણતી,
 પણ હાય ! હીન્દુતણે લલાટ લખ્યા ન લેખો ભાણતી

શૈશવ વિશે કર પીડિયો અજ્ઞાત એક શિશુજને;
 ઉદ્ધાહના જ કરારમાં સહી કીધી મુજ, મુજ ગુરુજને;
 તાતે કહ્યું “તુજ કાન્ત આ, બહુ ભાવ એ પર રાખજે;
 “પ્રિયપતિ ગણી એ સાથ તારો જીવ જોડી રાખજે.”
 હું બોલી: “કાન્ત ગણાય છે ઉરવારિધિના ચંદ્રમા;
 “મુજ ચિત્તમાં આના પ્રભાવથી વીચિ જાગે કેમ ના?
 “સન્ધિ થયો નથી, છે નહિ નક્કી ન કે થાશે જ તે,
 “અમ ચિત્તનો; તો શીખવો, પ્રિય તાત, કયમ મુજ કાન્ત એ;
 “તમ પાસ ભણુતાં હું ભણી-મન જોડવાં વિધિહાથમાં;
 “વિકસે જ પદ્મિની એકલા દિનનાથ કેરા સાથમાં.
 “સંસારમાંહિ પ્રયાણ કાજ જ પાન્થ ચેતન સર્વ છે;
 “એ એકથી જ ભલાં પ્રવાસ વિશે વળી: કહ્યું એવું ચે.
 “એ મિત્રતાનો હેતુ, પણ રસઅંકય વણુ નહિ મિત્રતા;
 “નહિ ગ્રહે ઉરપારો વિગુણ ચિત્તસ્થળી પર સ્થિરતા;
 “રસઅંકય વણુ મન અંકય નહિ: એ સૂત્ર શીખવ્યું તે દિને,
 “મનઅંકય વણુ નહિ મિત્રતા પ્રભવે, ગુરુજી, કે રીતે.
 “શ્રી પુરૂષ કેરું લક્ષ એવી મિત્રતાનો હેતુ છે:
 “ધણીવાર આપની પાસથી મહેં, તાત, એવું જ શુણ્ય છે.
 “અન્યોન્ય કેરી ન્યૂનતા પૂરે અનુગુણ હમ્પતી,
 “વિનિમય કરે નિજ રસતણો ઉર ઉર આગળ ઉઘડી;
 “સંસાર સ્વાર્થે અલિપ્ત થાતાં ભેદનું કારણ નહિ,
 “શ્રીપુરૂષની તેથી જ સઉમાં મિત્રતા ઉત્તમ કહી.
 “એ મિત્રતા વા સ્નેહ કહો, તે હાર્દ હમ્પતી ભાવનું

“ રસઐક્યથી ઉત્પન્ન થઈ રસઐક્યને જ વધારતું.
 “ રસઐક્ય તો નહિ હોય ત્યાં ક્યમ મિત્રતા એ સંભવે ?
 “ રસઐક્ય વળી વિધિવણુ નહિ કદી ઈતર કેા સરજી શકે.
 “ હે તાત ! તે સજવાતણી આજ્ઞા કરી આપે મને;
 “ તો કેમ કરી કરવું અશક્ય જ એવું તે શીખવો હવે.
 “ હું કિંકરી છું તમતણી, કડું હોય શકિતસાધ્ય જે;
 “ શિર વેચી પણ તમ વચન પાળું—શકિત એટલી સાધ્ય છે.
 “ વિધિહસ્તગત ઉરતન્ત્ર પણ ક્યમ કરી કડું ગતિવાળું હું !
 “ મુજ ઉરતણું પરઉર સાથ શી રીત લમ કરાવું હું ! ”
 ગોવર્ધનરામ.

૮૭

પ્રેમ-વિકાસ

પ્રેમની મટકી આખી હૃદય દ્રવતું બન્યું;
 સૂક્ષ્મ પ્રીતિની જ્યોતિ નિર્મળ પ્રકાશ કરી રહી.
 પ્રકાશ વધતાં વધતાં હૃદય ઉભરાતું બની રહ્યું,
 છલકતે હેયે શોધી સહધર્મચારિણી સખી પ્રિયા !
 હૃદયનાં અંદરે વધતું આલ્યું પ્રેમીપીયૂષ.
 સૂક્ષ્મ હૃદયને વળગી રહેતાં—રહ્યાં સ્થૂલ હૈડાં,
 પરસ્પર પ્રીતિના યજ્ઞમાં થયો ભસ્મ સ્વાર્થ,
 વિકસી વૃત્તિ સૂક્ષ્મ બનતી, વિકસ્યાં હૈયાં—દેહ વિકસ્યા;
 ભીંભયેલી પૃથ્વીતણા કુંડ નાવા વિષે,
 હૃદય બીજ રોપાયેલું ઉગતું આલ્યું પ્રચંડ વીર્ય !

મૂળ ઉગ્યાં, દઢ બાઝ્યાં, ઉતર્યાં ઉડાં પાતાળમાં,
 પૃથ્વીનાં અંતરપટ સર્વને મૂળ શાખાઓ બાઝી રહી.
 વૃક્ષ ઉગ્યું, વધ્યું વધ્યું ઉચ્ચ સ્વર્ગ નભમાં,
 દિશાઓમાં સર્વે અનન્ત વિભાગો વધી રહ્યા.
 દઢ સૂક્ષ્મ પ્રીતિએ વૃક્ષ કંઠ વળગેલ રમ્ય વેલી
 વિકસી વિકસી ફાલી ફાલી પિયુ વિકાસમાં;
 વૃક્ષ વેલના છાંયા નીચે શાન્તિ લેતાં
 લોક પશુ પક્ષી જડ ચેતન પદાર્થ સઘળાં;
 વેલીનાં મધુર પુષ્પો સુવાસિત કરતાં સહુ વિશ્વને
 કદપવૃક્ષના અખૂટ કુલડાં ખાતાં વધતાં પ્રાણી સઘળાં;
 હૃદય વેલી વધતી વિશ્વમય બની રહી,
 સૂક્ષ્મ પ્રેમની જ્વાલા ઉઠી રહી અખિલ બ્રહ્માંડમાં.
 મૂલ્ય દુર્લભ વેદ.

૮૮

સંયોગન્ય રતિ.

(હૃદ્ર વિજયની ચાલ.)

જોતજોતામાં સરી ગિરિથી, મુજને પણ તેં તુજ સાથ લીધો,
 શી નીરખી પ્રિય તેહ સમે અયિ કુદરતમાંહે અપૂર્વ રતિ ?
 ગંગા અને બ્રહ્મપુત્રા ધરી નિજ બાહુલતા મોતીમાળ સમી,
 હિમગિરિના કંઠ પરે ગજવહનની પત્નીસમી દીપતી.
 તે દ્વય પત્નીતણી છુટી બાહુલતા ઉદ્ધિ ગમ શી ધસતી ?
 ને ઉદ્ધિની અન્તર ઉર્મિઓ શી તુજને નીરખી હસતી ?

તે ગિરિ ને તે ઉદધિ ઉરે તુજ રૂપ સમું મીઠું હાસ્ય હતું;
 એ જ મીઠાંશતણું રસલાણું હતું અનિલે રસથી મયગ્યું.
 ના અનિલે કે ન વારિધિએ, નહિં કેવળ હિમગિરિ ઉરમાં,
 એજ ઉદારતા ગાળી ઉઠી હતી વન વને વર ધારી છટા.
 સાગરશૈલ્ય, સુગન્ધિ વનસ્પતિની, વરહાસ ગિરિમુખનું,
 ધુધવતો વર રનેહ સરિતનો, એણે મયાગ્યું તું ગાન રૂડું.
 એ જ સુગાન થઈ અનિલારૂઢ પ્રાણુના રોમ વિશે સરતું,
 ઇન્દ્રિયનો સહુ થાક ઉતારી અન્તર અમૃતથી ત્રપતું.
 છાયું હતું ઔદાર્ય સ્થળેસ્થળ ત્હારા સુધાદૃગપાત સમું,
 નીંદ ભૂલી હતી ના એ પળે દીનદીનની શાન્તિદા પત્ની થવું.
 દિશા નમી નમી યોગમથી હતી ચાંપતી રનેહથી ભૂઅંગને,
 જ્યાં હતી ધોમ ધખી કુંળી પાંખડી ત્યાં હતું શૈલ્ય વસ્યું જ દીલે.
 આહા! મનોહર હર્ષ હતો વસિએ સહુ શો તે દિશાવદને ?
 અન્ય સુખે સદૃયત્ન ફળે મન કોણનું ના આનંદ ઝીલે ?
 કુંજ સકલ કારમીરની, ને કલ્લોલ સહુ વારિધિ પરનાં,
 ગુહા સહુ ગિરિની જહાં ખેલન્ત ઝમ ઝમ રવ હડતાં ઝરણાં;
 એણે મયાગ્યું તું ગાન રૂડું ગમ્ભીર હૃદયરસથી ભરતું,
 જેનું અન્તર તુજ ભૂમિતણા પદ ઉઠી ઉડું ઊડું નમતું.
 શાન્તિ વિહારતી જે હતી સૌ સ્થળ; ગાન જે ગર્જતું વિશ્વવિશે,
 રનેહ વિલસતો જે પ્રતિવ્યક્તિ, આનન્દ કૂદી રમતો સૌ દિશે;
 શાન્તિ તે ગાયન તે વળી રનેહ અને આનન્દની તે રતિમાં,
 એવું મધુર પવિત્ર હતું કંઈ જાવું પડે ન છુપી વસતિમાં.
 આવી ઉદાર પરસ્પર સંગીત ભાવ નિહાળી પવિત્ર જગે,
 એ મહિમા મૂળ જાણવા બાઝી લગાવી મેં આ દૃગ તારી દૃગે.
 ત્રિજીવન પ્રેમશંકર.

‘હું હું શંકર.’

[શાર્દૂલવિકીરિત ઇંદ.]

હું હું શંકર તું સતી શિરમળી સૌન્દર્ય ધારાવત્સી
તું છે પ્રેમળ મારી નિશ્ચલ સખિ ! પ્રેમે સમાધિ સ્થિતિ;
તારે છે મુખ ચંદ્રમા મુજ શિરે ચંદ્રાર્ક સારસ્વતી—
હાંહાં ભેડ સમોવડી મળી પ્રિયે ! વિદ્યાપતિ શ્રીમતી.
જેણે એકજ બિન્દુપાન કરિયું સૌન્દર્ય ધારા થકી,
રે ! તે પ્રાણીતણી ગતિ અવર શી તર્શી સહાયે ગતિ;
રે ! કાં કાંતિ પટાંચલે લપટિને સંસારમાંહી રમે,
રે ! ચંદ્રાનનદર્શનાર્ત સ્વમતિ આરૂ ચકોરી ભમે.
તે શ્યામા અલકાવલી સઘન કુંજે રમ્ય ગુંબરવે,
આ ચિત્ત ભ્રમર પ્રકામી તુજનો બ્રાન્તિ વિના જે રમે.
હાહા ! દૈવવશાત્ વિયોગી જીવ એ લોગી ભ્રમે બ્રાન્તિમાં,
રે ! એક ક્ષણ પુષ્પ ગુન્ધિત લટે દે લેટવા શાન્તિમાં.
ધારા ઉપર હું પદે પદ સખિ ! તારા વિચારે ધરૂં,
આધારે તુજ મૂર્તિના નયનથી સંસાર માંહી ફરૂં;
ભાનુ રોહિણીનાથ તારી નજરે બોલાતું બે સાક્ષિયે,
સાક્ષિ અંતર શુદ્ધની ખરી પુરે સત્યં પ્રવીમિ પ્રિયે.
ભાનુ દ્વાદશ ચંદ્ર કોઇ દિવસે બે પાંશુમાં રોળશે,
વારિ માંહિ વસુન્ધરા કવચિદપિ સ્નેહેયિ અંગેળશે;
ના ના સભજન પ્રેમ નાવ તરણી કિંચિત્ કવચિત્ ગર્કશે,
મારી ટેક શુચિ ધ્વજા પ્રલયના પાથોધિમાં ફર્કશે.

સૃષ્ટિના શ્રમથી વિનિદ્રિત પરબ્રહ્મ પ્રશાન્તિ ગ્રહે;
 સંસારી જીવમાત્ર નામ રૂપમાં ના લેહ કાંઈ રહે;
 કાંતે ! કોઈ દિને દિનેશ કિરણો બ્યારે તમે તર્જશે ?
 મારો નાહ “તુંહીતુંહી” સધન જો શૂન્યાત્મમાં ગર્જશે.
 બાલાચંદ્ર ઉદલાસશમ.

૬૦

પ્રેવસીલીલા.

(શિખરિણી.)

થયું માફ તાફ મિલન શુભ એ દેવી ભૂમિમાં,
 પ્રતાપી દેવીના નવ રસભર્યા પ્રાંગણસુમાં,
 રહીને એકાંતે તુજ ધવલ મેં રંગ નિરખ્યા,
 વ્યભિચારી તારા વિવિધ મુજ શું ભાવ પરખ્યા.
 કવચિદ્ રંગે ઘેરે સરવર લહેરે ઠમકતી,
 કવચિત્ જ્યોત્સ્નામાંહિ સ્વરણમયી કાન્તિ ઝમકતી,
 કવચિત્ પ્રાચી માહિ શિરમણિ ધરીને રીઝવતી.
 કવચિત્ અંધારામાં, પ્રણતલય ખેલે ખીજવતી.
 વસંતી સાલુડે કવચિદપિ સુલીલા લહરતી,
 કવચિદ્ વાયુ લહેરે વ્યજન સુરભિએ મહકતી,
 અભિસારે તારા પરખી મુજ હાક્ષિણ્ય નખળું,
 કટાક્ષે તાકીને મુકતી અપળા બાણ રમતું.

કવચિદ્ રૂડા રૂપે નવપ્રણવ શાલી અવયવે,
 કવચિત્ કુંજે કુંજે છુપી, નયન કેરા અભિનયે,
 કવચિત્ તારા તારા જરકશ દુશાલે મન ઢ્યુ;
 અહા ! તારા પ્રેમે નિરમળ મહાઈ મન ઠ્યુ.

બાલાચંદ્ર ઉદ્યાસરામ.

૬૧

પ્રેમીની મૂર્તિ પૂજા.

(તોટક.)

કર તું કંઈએ, કર તું કંઈએ,
 મધુ તેથી બને વધુ શું કદીએ ?
 તુજ કાર્ય સહુ દિલ નિભ સ્મરે
 વધુ નિર્માણ શું ઉર પૂજી શકે ?
 કંઈ બોલ અને દિલ ધ્વજીતું કે,
 કંઈ બોલાતું બોલ સદા જ પ્રિયે !
 તુજ વાણી સદા સુણતો જ રહું,
 ઝરતાં કુલ એ વીણતો જ રહું.
 તુજ એ સ્વર ગાયનમાં સ્મરતાં,
 વળી એાર જ ધૂન મયે ઉરમાં;
 તુજ યાચક આ ઉર થાય પ્રિયે !
 ફરી ને ફરી એ સ્વર માગી જ લે.

ઉર ધચ્છતું કે હજી ગા તું પ્રિયે !
 નવ જોલ કશું પણ ગા જ, પ્રિયે !
 કંઈ દે કંઈ લે સહુ ગીત મહિં,
 વ્યવહાર બધા કર એ સ્વરથી;
 હુકમે સહુ ગાયનથી કરજે;
 મુજ જીંદગી એ સ્વરથી ભરજે.

તુજ નૃત્ય સ્મરું ? ભુલું ભાન, પ્રિયે !
 કંઈ પ્રશ્ન કરું સ્મરી નૃત્ય, પ્રિયે !
 ક્યમ ઊર્મિ બની ન તું વારિધિની
 બસ નાચત દિવસ ને રજની;
 ઘુઘવાટ વળી તુજ હું બનતે,
 હસતો નકી તાલ દીધા કરતે.
 કર તું કંઈએ કર તું કંઈએ,
 કરજુાર્દ્ર પ્રભુ પ્રતિ કાર્ય પદે;
 તુજ શું તુજથી શું મધુતર છે ?
 વળી નિર્મળ શું તુજથી શું ? પ્રિયે ?
 સ્મરતાં સ્મરતાં સ્મરણે ચડયું જે,
 બસ પૂજશ પૂજશ તે જ પ્રિયે !

કલાપી.

પ્રેમી હૃદયની વાંછના.

[સંગ્રહ.]

નીચી ભૂમિ પ્રમાણે તલપદવત હું જો થયો હોઉં નીચો,
 ને તું, આકાશ જેવો, રમણિ-ઉરતણાં પ્રેમ ! તું થાય ઉચો;
 તો એ મ્હારા વિચારો પવન રૂપ ધરી ઉડીને ત્યાંજ આવે !
 ઉંચે ઉંચે ચઢે તે વિહંગગણ પરે ભેટવા સદા ભાવે !
 જો હું આ ભૂમિ માથે અતિશય જ ઉંચો હોત જો એ પ્રમાણે
 ને તું ઝહાલી રસીલી ! ઘણી જ ઘણી નીચે, ઓમથી એમ જાણે,
 જેવી દીસે જ ભૂમિ, ઉદ્ધિ તલ ઉંડી, તેવી તું થાત નીચી
 તોએ ત્હારી જ પાસે, સદુષ્ટી ! મન ભમે પ્રેમનું સૂત્ર સીંચી.
 રામા જો હોય તું તો મહી નીચી મહિલા, હોઉં જો ઓમ રૂપે
 તોએ મ્હારો હમેશાં, રમણિ ! દશ દિશે, પ્રેમનો સૂર્ય ધૂપે;
 ત્યાંથી તુંને નિહાળું દશશત નયને લાનુનાં કિણું પેરે,
 આચ્છાદું ઝહાલી ! તારી ધરતી મન તણી પ્રેમ જ્યોતે નિઃશંકે.
 સૃષ્ટિ અંબાઈ જાએ અતુલ અરકની કાન્તિથી આ સદા રે,
 વિયોગાંધી જ નાશે જળહળ ઝગતું ! પ્રેમના તેજ પાસે !
 જ્યાં જ્યાં કાંતે ! તું જાએ ઉંચી જ નીચીજ કે
 ઓમ કે ભોમ માહિ,
 ત્યાં ત્યાં ત્યાં ત્યાં જ મ્હારું હૃદય પ્રણયથી તાહરી પાસે આવે.

જન્મસંકર ત્રિ. વૈષ્ણ.

પ્રિયતમની ઉક્તિ.

(હરિગીત.)

યદિ હોત હું વર્ષાદગિન્દુ ને તું કોમળ પાંદડું,
 વાદળ વિશેથી આવી તુજ ઉર ઉપર આવી વસત હું;
 ને લેત વિશ્રાન્તિ તહીં મીઠી અનુપમ સુખભરી,
 હું રહાત તુજને રહાત આનન્દે અને ઉત્સાહથી.
 તું હોત સુંદર કમળ, ને, જો જમર હું વહાલી ! કદી,
 તુજ હૃદય આવી રહત હું કંઈ જોળ કરતો તાહરી;
 હું ચુસત પ્રેમે ચુસત હારા અધરનું મીઠું અમી,
 ને ચુમત તુજને ચુમત હું જની હર્ષવેલો સુખ થકી.
 ‘જો હોત મૃગ હું, મમ પ્રિયે, તું હોત નિર્જર નિર્મળો’
 કાન્તા કહે ‘શું કરત તું, વિચાર કર તું તેહનો;
 નીચો પડીને તુજ કિનારે તૃણલીને, હે સુન્દરી !
 હું પીત લલના ! પીત મીઠાં પાણી તુજ પ્રીતિ થકી.

ડાહ્યાબાઈ લક્ષ્મણ.

“ કયમ ના મોહું તે મુજ પ્રિયા સંગે જો.”

(મોઘવણ સંદેશો. એ રાહ.)

ચળક ચળક રહી શી આકાશે તારલી,
 હાસ્ય કરંતી નિર્મળ મુખડે વેલી જો.

વેંત અંતરે ચંદા પાસે જે ઉભી,
 સ્પર્શ અડપલું કરવા જાયે પેલી જો.
 ખડકાઈ ઝીણી શી સઘળી વાદળી,
 નદી રેત સમ આછી સઘળે ઓમ જો;
 સંધ્યા, પલુ જળ પીવા મંદાકિનીનું,
 ભટકે નાચંતી ઉર ધારી જોમ જો;
 સંધ્યા, ચંદા, તારલી ને વળી વાદળી,
 ગેલ કરંતાં હર્ષ ધરી નિજ મુખ જો;
 જન કો જગમાં એવો જન્મેયો જે હશે,
 જોતાં આ નવ ઉપજે તેને સુખ જો,
 અહિં જન મંડળમાં શોધંતાં નિર્મળી
 મળવી મુશ્કેલ તમ સમ સઘળી નારી જો:
 પલુ મુજ હૃદયે છળીલી એક વસી રહી,
 તે તમ સદ્ગુણ થકી શોભંતી સારી જો.
 તારલીની પેઠે ઉચ્છૃંખલ છે છતાં,
 ડહાપલુ ને ગાંભીર્ય ધરે તે હૃદયે જો;
 કલંક વિણ ચંદા સમું તેનું મુખડું
 શાંતિ અમીમય પ્રેમળ કરતું ઉર જો.
 સંધ્યા રંગ સમી અસ્થિર છે આંખડી,
 પલુ સ્થિર તેમાં પ્રીતિ કેરું જોર જો;
 વાદળી પેઠે નૂતન વસ્ત્રો તે ધરે,
 પલુ તે સઘળું બનવા પતિચિતચોર જો.
 તારલીને આંખોમાં ચમકાવે ખરી,
 સંધ્યા ચંદાને નિજ મુખના રંગે જો;

વાદળી પેઠે નમ્ર હૃદય તે ધારતી,
ક્યમ ના મોહું તે મુજ પ્રિયા સંગે જો.

અંબાલાલ માણેકલાલ.

૯૫

બન્યો હું પ્રેમનો બંદો.

(ગમલ-સાખી)

બન્યો હું પ્રેમનો બંદો—બીજી રૂથે નહીં ધંધો !!
કામકાજ સૂઝે નહીં, મન પ્રેમે મશગુલ;
તું મુજ સુંદર ગીતડું, હું તારૂં ખુલખુલ;
મધુરા નાદથી આજે, અમળ મુજ પ્રેમને કાજે;
લવું તાનો મિઠાં રાજે, રસિક જન ખુબ આનંદો !! બન્યો.
મુજ મુખ વાઘ સમારીને, ઠાઠ મેળવી ચાર;
સુર અલાપી તાહરૂં, ગાન લજન કરૂં સાર;
અહા બીજું અહીં શું છે? સરવમાં શ્રેષ્ઠ તું તું છે !
સદા પ્રેમી દીલે ખુંચે, વિયોગે, તું શું છે ચંદો ? બન્યો.
રસબસ પ્રેમે માહરૂં હૃદય થયું દિલદાર;
લલે જીવાડે કે હણે, પ્રેમ એક આધાર;
બીજાં જન આદ્ય તે બોલે—ગણે જીવ તૃણને તોલે;
કપટ વિના હૃદય બોલે—મને ખળ દુષ્ટ છો નિન્દો !! બન્યો.
મુજ મન ઘાયલ પ્રેમથી, નિન્દા શું કરશેજ ?
મરી રહેલું બાપડું, કહો શું ફરી મરશેજ ?

અમળ શુભ પ્રીત શું જાણે, ઉંચી રસ રીત શું માણે ?
 ભલે મત દુષ્ટ જન તાણે, વિવિધ જન દુષ્ટના કંદો ? બન્યો ૦
 આશંકા જગની તજી, મનડું બન્યું મસ્ત;
 પ્રેમ વગર દેખે નહીં, જગ ખાલીજ સમસ્ત;
 તુને દિલદાર ધ્યાળું હું, સુરૂપે લીન થાઉં છું,
 બની અલમસ્ત ચહાળું છું, નયન બે ધ્યાય આ બંદો !! બન્યો ૦
 ધાયલ દિલ પ્રીતિરણે, તલસે જે તરશેજ;
 ચિતમાં મરવું આદરે, મોતે શું ડરશેજ ?
 લીધી દિલ ઢાલ મેં રૂડી, જગત છો વાત કેહ બુંડી;
 મને સરખી રૂડી કુડી, ગણું જગના નહિં કંદો ! બન્યો ૦
 જોકે આ દિલ માહફું, હોય થયેલું ખાખ;
 પ્રેમ ભજન બુલે નહિં, પ્રેમ ! પ્રેમ ! કહે રાખ;
 ખરે મુજ ખાખ કહેવાની, રૂડું તુજ નામ દેવાની;
 હૃદયમાં આશ રહેવાની, “થઈ રહું પ્રેમનો બંદો” !! બન્યો ૦
 તુજ કારણ મુજ પ્રેમની, મૂર્તિ જોકે આજ;
 હણવા તત્પર થાય કે, સેવક ના કહે નાજ;
 મીઠી ! તુજ કારણે મરવું, હૃદયમાં દુઃખ ના ધરવું;
 હઠી પાછું નહિ ફરવું, મને પ્રિય પ્રેમના છંદો ! બન્યો ૦
 સૂળી સન્મુખ રાખીને, પૂછે મુજને કોય;
 તું તું એકજ માહરે, મને વસેલી હોય;
 પ્રીતિ એ બોલ સૌ પહેલો, લવું તુજ નામ હું ઘેલો;
 ભણું હું તેજ સૌ છેલ્લો, બીજું બોલે નહીં બંદો !! બન્યો ૦
 હા હા સમ ખાઈકહું, “પ્રેમ ધર્મ મેં લીધ;”
 તે વિણ માનું નહીં કશું, પણ મેં એવું કીધ.

એ પ્રેમ માનું છું-ગમે તે જાતિ જાણું હું,
 ૧ રળિયાત થાઉં છું, ચરણ જગ પ્રેમને વંદો!! બન્યો.

ડાહ્યાબાઈ પી. દેરાસરી.

૯૬

મન-પંખીને.

(ગઝલ)

ડી જા તું! પ્રિયા પાસે, લલા જા રે! તું મન-પંખી!
 ખર તું લાવ, એ દિલના, પછી પૂછું હું પંખીડા!
 ગોઠે તું ન બેસે તું! થઈ સ્થિર ને કદી હેઠું!
 ગાઠે કાજ સૌ મ્હારું, કરે નહિં કાંઈ પંખીડા!
 કાટ વ્યવહાર દુનિયાના, ન દેખે તું ન લેખે તું!
 મેયાના પ્રેમની ધૂનમાં, બન્યો તું મસ્ત પંખીડા!
 દબ નહિ આમરૂં જ્હાલી, નહિં આજીવિકા જ્હાલી,
 ધી બ્યાં પ્રેમની ખાલી બધું વિસર્યો તું પંખીડા!
 રાખે ઝાડની પરવા, નહિં કંઈ બીક પડવાની,
 ધર ઉડે તું આકાશે ભર્યો શ્વાસે તું પંખીડા!
 રીર-માણો જ હારો આ વિખાએ તેની નહિં પરવા:
 ડે નાચે કુદે જાવા પ્રિયાની પાસ પંખીડા!

ભલું ભુરું જનો જે કહે છતે કાને સુણે નહિં તે !
 જકિલો થઇ જપે પ્રિયને અજળ એ રીત પંખીડાં !
 ધરમ ને ધ્યાન કીર્તિમાનથી વિશેષ માનીને,
 ન રાખે ભાન ને પ્રેમે બન્યો ગુલતાન પંખીડા !
 લખે બોલે વિચારે તું ! 'પ્રિયા' 'બહાલી' જ એ શબ્દો.
 ધત્તર કાને, જીલે, આંખે, સુજે ના કાંઈ પંખીડા !

જન્મરાંકર ગિ. વૈદ.

૬૭

વર વહુ અમે.

(ખંડ-શિખસ્ત્રી .)

જતાં'તાં સાંજે બ્યાં, વર વહુ અમે ધાન્ય લણતાં,
 ન જાણું જે શાથી, વર વહુ અમે તો લડી પડ્યાં;
 લડ્યાં, રોયાં, પાછાં વર વહુ અમે આંસુ ગુમતાં,
 હતાં જેવાં તેવાં વર વહુ અમે તો થઇ રહ્યાં.

અરે કેવી મીઠી,
 લડાઇ તે દીઠી,
 કરે હૈયાં ખાલી,
 અને આંસુ ઢાળી,

હતું તેથી બ્યાંડે પ્રણયિ જનનું ઐક્ય જ કરે,
 જ્યહાં આંસુ સાથે અધરરસ પીયૂષ જ ઝરે !

પછી ખોંચ્યાં જ્યારે વર વહુ અમે તે નદીતટ.
જ્યહાં સૂતું 'તું' જે ગત સમયમાં બાલક હતું;
ત્યહાં તેની નાની—

અરે ! તેની નાની કબર કુમળીની જ નિકટ
થયું પાછું આંસુ અધરરસ પીયૂષ ઝરતું.

બલવંતરાય.

૬૮

દિવ્ય રથ.

(ગરબી.)

ઠહાલમ ! રૂપાળો રઢિયાળો રથ શો આપણો !

ચમકે રવિનાં તેજ સમે ચમકાર !

અમીશાં અજવાળાં ઠારે અંતરની આંખડી,

ચાહ રત્નતણે શો લીડલંજન લંઠાર !

ઠહાલમ ! રૂપાળો રઢિયાળો રથ શો આપણો !

આવો, પ્રિયતમ ! એ રથમાં અંતર પધરાવિયે;

મનહર મહિમાવાન મહા એ જગમોઝાર;

ઋષિ મુનિ સંતજનોની નિર્મળ ઉરજ્યોતિ દીપે,

તેમાં આવો, ફરિયે કરતાં આત્મવિહાર !

ઠહાલમ ! રૂપાળો રઢિયાળો રથ શો આપણો !

પુણ્યપ્રકાશિત પ્રભુનો મણિમંડપ રણિયામણો,
 તેનાં સૂર્યપ્રભાશાં દિવ્ય ઝળકતાં દ્વાર;
 વિશ્વવિરાજિત એ શોભાની છાંયે મ્હાલવા.
 ચાલો, ઠહાલા ! એ રથમાં કરિયે સંચાર !
 ઠહાલમ ! રૂપાળો રઢિયાળો રથ શો આપણો !

ધૂ ધૂ ઘોર ગરજતા ગંભિર જગસિંધુતટે
 અમૃત સિમત ઝરતાં ખીલે કુસુમો સુકુમાર;
 તેનો નિત્ય વસંતસુગંધ રસે ભરવા ઉરે,
 હૃદયો ગુંથી ચાલો જમ્યે પ્રાણાધાર !
 ઠહાલમ ! રૂપાળો રઢિયાળો રથ શો આપણો !

જીવનદેવ ! પ્રયાણ નથી જ સુકર ને સોદ્યલુઃ
 જંગલ, ઝાડી, કોતર, કુંગર, ખાડ અપાર !
 મોંઘો, કોમળ પુણ્યપ્રભાલર રથ ત્યાં આપણો
 નિર્વિઘ્ને અણિશુદ્ધ ચલવવો પ્રભુ આધાર !
 ઠહાલમ ! રૂપાળો રઢિયાળો રથ શો આપણો !

કંટકમાર્ગ કઠોર વિકટ છે એહ પ્રયાણનો,
 અનિલો ધુમે ને આકાશ વહે અંધાર;
 તેમાં સાચવજે, પ્રાણેશ્વર ! પાર ઉતારજે,
 દિવ્ય, સુરગ્ય, અમુલ્ય રથ એ સર્વ પ્રકાર !
 ઠહાલમ ! રૂપાળો રઢિયાળો રથ શો આપણો !

આલો, હાલો ! ધીરા, શૂરા, મુખ મલકાવતા !

જાડા જાડા છે હૃદયોનાં અમીઉચ્ચાર !

હેયાહેત ઝરંતી આંખલડી આ આપણી

મધુરાં અજવાળાં કરશે કાંઈ ઠારોઠાર ?

હાલમ ! રૂપાળો રઢિયાળો રથ શો આપણો !

પ્રભુના પુણ્યવિલાસગૃહેથી કદિ કદિ આવતા

સુમધુર મંગલ સ્વર્ગગીતોના કંઈ લણુકાર;

રસભીનાં તે ગીતોનો રસ પૂરણ ઝીલવા

હસતાં જધયે એ રથમાં, હેયાના હાર !

હાલમ ! રૂપાળો રઢિયાળો રથ શો આપણો !

આવો, પ્રિયતમ ! મંગલ ઘડી છે સુખસૌભાગ્યની:

આકાશે છે શા નવરંગ સન્યા શણુગાર !

એવા રંગ વિશે શો વિલસે છે રથ આપણો !

પ્રભુના મંગલ આશિષ વરસે છે શતધાર !

હાલમ ! રૂપાળો રઢિયાળો રથ શો આપણો !

હસતો રમતો રુડલો રથ એ, પ્રાણુ ! ચલાવશું

ઝગઝગ જગમાં એનો ઝલકાવી ઝલકાર;-

ધીરી, શૂરી તમ વાંસલડી, પ્રાણુ ! વગાડજો !

હું પશુ પૂરીશ સાથે ગાનતણુ લલકાર !

હાલમ ! રૂપાળો રઢિયાળો રથ શો આપણો !

પ્રેમસ્વરૂપ.

(દીઠ.)

પ્રીતિ પ્રેમ વડું જય જય જય વાણી,
 ભર્યાં પ્રેમથકી પવન આલ પાણી,
 શીતલ પ્રાણસાથ આપતો સમીર,
 સુરજ અંદરતણે પ્રેમ શો ગંભીર !
 પિતા પુત્ર માત પત્ની ને સંસાર
 દીસે પ્રેમવડે દીપતો ઝગાર,
 તુટયો પ્રેમ ફીટી જાય છે સંસાર;
 પર બ્રહ્મતણી યોજના અપાર !
 પુરો પ્રેમી અંશ પ્રેમનું જ અંગ,
 સદા ઝીલતો પ્રીતિતણા તરંગ;
 મળે સાથ કદિ લાખમાંથી એક,
 ગહન પ્રેમ અકલ યોજના અલેહ.
 શકે અમૃતતણું પાન કર્યું છેક,
 શીતલ સેક રોમરોમમાં અનેક,
 અદ્ભુત પ્રીતિપાનનો ઠર્યો વિવેક,
 ગહન, પ્રેમ ! તારી યોજના અનેક.
 પશુ પ્રાણી સમુદ સંઘમાં ફરે છે,
 વિવિધ ઘાટતણી યોજના કરે છે,
 મનુષ્યજીવ મનુષ્યજીવશું તણાય,
 પ્રકટ, પ્રેમ ! તારી કલ્પના જણાય.

પ્રિયા પ્રીતમતણે કંઠ લીન થાય,
 પિતાકંઠ વિષે બાલકો ભરાય,
 ભિન્ન ઠામ ભિન્ન ભિન્ન રૂપ ભાસે,
 અધે પ્રેમ ! તું જ એકલો પ્રકાશે.
 નથી દુઃખલેધ પ્રેમ ! શક્તિ તારી,
 તિમિરદુઃખ પ્રેમતેજ દે વધારી,
 અધે બ્રહ્મરૂપ બ્રહ્મ પ્રેમ બાણું,
 કૃતિ રીતિ ગતિ ભિન્ન ના પ્રમાણું.

મણિલાલ.

૧૦૦.

અસ્થિર અને સ્થિર પ્રેમ.

(ચોપાઠ)

ઉજડ એક ગિરિકેરી કરાડ, બ્યાં જનનો નહિ પગ સંચાર,
 તોપણ ત્યાં આગિયા અનન્ત, લટકાવે દીપક ચળકન્ત;
 ને ત્યાં એક અતિ લાબળ, ગુલાબકળી નાબુકડી બાળ,
 લલિત વસન્તાનિલને તેહ લલચાવંતી કુમળી દેહ.
 “અનિલ તું ચંચળ બંતે દિસે, સ્થિર રહી કે સહ નવ તું વસે;
 અનેક કળીયો ચૂમી આજ આંચો આંહિ તું ઠગરાજ.
 વળી તજ મુજને તું જશે, બ્યાં કળીયો ખીજ ખીલી હશે;
 માર્ગ જતાં સહુને તું ચૂમે, નિર્લાજ તોપણ હરખે ધૂમે.”

“કોમળ કળી ! તું કાં રીસાય ? તુજ સરિખી નવ દીડી ક્યાંય ;
 અનેક અનિલો આવી ભમે, અહિં તુજશું તે રંગે રમે.
 નવ તરછોડયો તેં કોઇને, સારલ સહુને દીધું મોહીને;
 હા, હું ચૂસું કળી અનન્ત, બ્યારે હું માર્ગમાં રમન્ત;
 પણ સારલ સઘળી એ તણું, નિજ અંગ ધરી હરખું ઘણું.
 સુગન્ધ સ્મરણ હું ધરું એમ, પણ તું તો નવ જાણે પ્રેમ;
 અનિલ અનેક ગયા અહિં વહી, તું તેવી ને તેવી રહી,
 સ્મરણ ન રાખ્યું કોઈતણું, પ્રેમીલી તુજને ક્યમ ગણું ? ”
 “રે ઠગ ! મુજને કાં તું બહાય ? નહિં એ જૂઠા અનિલ બધાય;
 જૂઠાં જૂઠાં રૂપજ ધરી, તુંનો તું આવે ફરી ફરી.
 હું જાણું સઘળા તુજ ફંદ, કો ઘડી ચંડ, તું કો ઘડી મંદ,
 કો ઘડી ઝીણો સ્વર કરી ગાય, કો ઘડી ગાજી તું ધુંધવાય.
 તું જાતે છે એકજ એક, ધારે રૂપ અનેક અનેક;
 કહે હવે મુજમાં શી ખોડ ? કપટ મહિં નવ તારી જોડ.”
 સુણી આ બે જણની ગોઠડી, હું ચાલ્યો મન ખેદજ ધરી;
 આગળ “ગમ્ભીર રસશૃંગાર-પ્રતિમા” સારસ દીકો સાર.
 હલો નજ કાન્તાની સંગ, નિરખે ઝીણા નહી તરંગ,
 કમળતન્તુ લઇ તેને દિયે, પ્રેમસુધા તે વેળા પીયે.
 ખોલ્યો તે નિજ કાન્તા ભણી, —“જો, આ લહરી સરિતાતણી,
 તેમાં આપણુ બેની છાય, મળી એકઠી શી મકલાય !
 જીવ આપણા એમજ મળ્યા, મરણ લગી નવ ટળશે ટળ્યા.”
 એમ કહી હંઆ નલ મહિં, સારસ જુગ ઉડી ગયું તહિં.
 ઉડતાં બૂખડું દીપે અંગ, પાછળ ઓમજ બૂરે રંગ;
 ને મધુરે સ્વર ગાન કરન્ત, ઉડતું જ્યાં આકાશ અનન્ત.

આ સઘળું નિરખીને તહિં, શાન્તિ વશી રહી મુજ મન મહિં,
ને આલ્યો સુખ હૃદયે ધરી, -ઉપર નભ નિરખે સ્મિત કરી.

નરસિંહરાવ.

૧૦૧

વીણાનો મૃગ.

ઉગતા સૂર્યની સામે આવે છે મૃગ દોડતો,
ઉતરે ખાગમાં હાવાં ફલંગે ગઢ ફૂટતો.

વીણા તણો નાદ તહીં સુણાય,

આનન્દલહેરે અનિલો ભરાય;

ઝુલે ફુલો એ કંઈ તાલમાં ત્યાં,

વસન્તલીલા સ્વર ખેવડી રહ્યા.

ભીતિ કશી એ મૃગને દિસે ના,

પિછાન જુની સ્થલની નકી આ;

નમાવી શુંગે ચળ પીઠમાં કરે,

યથેચ્છ પર્ણો તરુનાં જરા ચરે.

ઉડી રહ્યો છે જલનો કુવારો,

હોજે તરે રંગીન માછલીઓ;

ત્યાં કાન માંડી મૃગ તે ઢળે છે,

જરા નમીને જલ એ પીએ છે.

પાસેથી ત્યાં તો સ્વર દિવ્ય આવ્યા,

વાયુ તણી લહેર મહીં ગૂંથાયા;

ફૂદી ઉમંગે ચમકાવી કર્ણો,
સ્વરો ભણી એ મૃગ દોડતો ગયો,

હોંચકે ખાટમાં બેઠી કુંજમાં દિવ્ય સુન્દરી,
ખીનની મીઠી મીઠીમાં એ છે છેક ગળી ગઈ.

દિસે અંગ. ન્હાનાં હૃદયમય કે તાનમય શાં !
લતા શા ડોલે છે કટિ ઉપરીના સૌ અવયવો !
અહા ! કાળા ગુલે કમર પર એ વાળ સઘળા !
દિસે તારા જેવા અકચકિત શાં સ્નિગ્ધ નયનો !
મળી છે શું આંહી જગત પરની સૌ મધુરતા !
અહિં વેળાનું ના કરવત ઘસાતું નકી હશે !
અહો, તારા, ભાનુ, જરૂર ક્ષણ આંહી અટકતા !
સ્વરોની દેવીનાં નર્મ. નમી અહીં દર્શન કરે !

ફરથી આવતો દોડી ન્હાલો એ મૃગ જોઈને
કન્યા તે હસ્ત લગ્યાવી હેતથી આવકાર દે.

આનહલીનાં નયને નિહાળી,
પમ્પાળતી તે મૃગને કરેથી;
દાસત્વ મીઠું મૃગમાં દિસે છે,
પ્રેમાળ લીનાં નયને વસે જે.

પછી વીણાતારો મધુર સ્વર દેવી જગવતા,
હવામાં નાચન્તી સ્વરની કંઈ મૂર્તિ ખડી કરે;
જડી જાણે રાખે નયન મૃદુ કન્યા મૃગ પરે;
અને એ અંદરમાં નવીન કંઈ ભાવો પલટતા.

મૃગે એ લાસે છે વશ થઈ જતો કે ગળી જતો,
જરા ડાલે શૃંગો વળી અરધ મીઠ્યાં નયન છે;
નિસાસા લેતો એ મૃગ હૃદય જાણે ઠલવતો,
અને કન્યાશિરે રસમય અલિપેક કરતો.
અહો ! ક્યારે ક્યારે થનનથન નાચી કૂદી રહે,
વળી એ કન્યાના ધડીક પદ યાદે જીભ વડે;
ફરે વીણા તેવાં હૃદય, નયનો, અંગ ફરતાં,
દિસે ખન્ને આત્મા અનુલવી રહ્યા એકમયતા.

પ્રભાતકાલે મૃગ આમ આવતો,
વીણા સુણીને નનમાં ફરી જતો;
સ્વરો ન મીઠા મૃગ વિણુ ઉઠતા,
સુખી થતી ના મૃગ વિણુ કન્યકા.

લગની કો લગાડે છે ઉરોની રસએકતા;
પશુ આ માનવી આ એ કાંઈ લેહ ન પ્રેમને.
દિનો કે અનન્દે રસલર ગયા આમ વહુતા,
સદા રહેતાં ધૂને મધુર સ્વરની આમ દિલ આ;
પ્રભાતે કોઈએ પથિક ગઢ પાસે અટકતો,
ધડી સુણી વીણા નિજ પથ જતો આશિષ દઈ.

*

*

*

*

તહીં ઉગ્યો છે હજી અર્ધ લાનુ,
નવીન રંગે નભ છે ભરેલું;
શુકો ઉઠે ગીત હજાર ગાઈ,
સહુ સ્થળે છે ભરપૂર શાન્તિ.

ઉઠાસ શાન્ત સ્વર ખીન છેડે,
 ઉઠાર ભાવો મૃગનેત્ર રેડે;
 મચી રહી આદ્ર સ્વરોની હેલી,
 મહાન આનન્દની રેલ રેલી.

સરસર સુસવાટો થાય ત્યાં બાગમાં કે,
 અરસ ! મૃગ બિચારો ઉછળીને પડે છે;
 થર થર થર ધ્રુજે કન્યકા ત્રાસ પામી,
 શિથિલ કર થતાં એ ખીન તૂટે પડીને.
 મૃગહૃદય મહીં છે તીર લાગ્યો અરેરે !
 ખળખળ ઢળતું હા ! રક્ત ભૂમિ પરે એ !
 નયનજલ વતી એ કન્યકા ઘા ધુવે, ને
 મૃગ તડકડ થાતો હાંકતો શ્વાસ લે છે.
 બિચારી એ જાતાં નયન દરદે બે ક્ષણ, અને
 ઘડી કન્યા સામે રૂદનમય એ શાં નિરખતાં !
 અરે છેલ્લે યાચે નિજ પ્રિય કને એક નજરે,
 વહે છે કે આવું નયન મૃદુ ચોંટી રહી હવે:—

“ કરીને શીર્ષનું તુમ્બું, નેત્રની નખલી કરી,
 “ બળવી લે, બળવી લે, હાડે ખીન હજી હજી !
 “ કૃપા હોજો, હયા હોજો પ્રભુની ખીનની પરે !
 “ અનુકૂલ સ્વરો મીઠા હજો આ તુજ હસ્તને ! ”

કન્યા બિચારી દુઃખાળી થઇને
 એ શીર્ષ ખોળે મૂકતી રડે છે;
 ત્યાં પાછળેથી નર કોઈ આવે,
 વાતસલ્યભાવે વહતો જણાયે:

“અયિ પુત્રિ! શિકારી તો પાપી છે તુજ આ પિતા!
ભૂલી જાએ! બળવી લે હાડું બીન હવે જરા!”

હૃદય સ્થિર નથી એ કન્યકા બાપડીનું,
નજર નવ કરે તે, કોણ આબુનું ન આબુનું;
પણ દઢ થઈ અન્તે અશ્રુમાં તે ગળાન્તી,
દરદમય છતાં એ કાંઈ મીઠું લવે છે:—

“તુમ્મું તૂટી પડ્યું! અરે! જિગરના ચીરા થયા છે, પિતા!
“રે! આ સાંભળનારના જગતમાં એવું થયું છે, પિતા!
“વીણા બન્ન થયું! સ્વરો ઉડી ગયા! ખારી બની ઝિન્દગી!
“સાથી ના જગમાં રહ્યો! પ્રભુતણી આશિષ એવી મળી!
“મૃત્યુને વશ આ કલા થઈ ગઈ! હું એ બની મૃત્યુની!
“આ સંસાર અસાર છે! અહહહા! એ શીખ આજે મળી!
“ઠાલાં હાય અરે! જગતમાં ઠાલાં ઉરો ચીરતાં!
“બૂલોની જ પરમ્પરા જગત આ, એવું દિસે છે! પિતા!
“ક્યાં શ્રદ્ધા? અહ! પ્રેમ ક્યાં? જગત આ, આખું અકસ્માતનું!
“જે પ્યાલું મૃગને મળ્યું મરણનું તે હુંય માગું! પ્રભુ!
“જોઈ એ ઘડી આ લઉં મૃગ અને વીણા તૂટેલું, પિતા!
“એ નિર્માણ અનન્તના જલ મહિં ફૂળું પછી હું, પિતા!

*

*

*

*

દિનો કે કન્યાના દરદમય ઓહો! વહી ગયા,
ક્યાં છે એ ગાત્રો, મુખ પણ ક્યું છેક જ અરે!
હવે જો કોઈએ પાથિક ગઢ પાસે અટકતો,
શિલા ત્યાં આ વાંચી કંઈક દુઃખમાં તે ફળી જતો:—

“ કલા છે લોભ્ય મીઠી તે લોકતા વિણ કલા નહીં !

“ કલાવાન કલા સાથે લોકતા વિણ મળે નહીં ! ”

કલાપી.

અભાનોર્મિ.

[મફી.]

ગગને આજ, પ્રેમની ઝલક છાધરે, ગગને આજ-પ્રેમની—ટેક.

પૃથ્વી રહી છવાઈ,

પરવતો રહ્યા નાહી,

સચરાચરે ભરાઈ રે.

...ગગને૦

X + X

વાહ ને વિવાહ ગળ્યા,

ઝેર વિખવાહ ટળ્યા,

જુદા સઉ ભેગા મળ્યા રે.

...ગગને૦

+ X +

ધન્ય ભાગ્ય તેનાં જોણે,

પ્રેમ પી નીહાળ્યો નેણે,

સુખને શું કહેશે વેણે રે?

...ગગને૦

સાંભળશે કોણ કહેશે,
શા થકી વખાણી લેશે,
ન કહ્યે કહેવાઈ રહેશે રે.

...ગગને૦

પ્રેમ જે કહી બતાવે,
પ્રેમ જે કરી બતાવે,
મણિ તેને મન લાવે રે.

...ગગને૦

મણિલાલ.

સારસી.

મીઠા દીર્ઘ ધ્વનિ વતી વન બધું હુર્ષે ભરે કોકિલા,
ઝીણી વાંસળી શા સ્વરો સુખભર્યા ચંડોળ આલાપતાં;
ખિસ્કોલી તરૂના મહાન વિટપે ઝૂકી રહી ત્યાં ફૂટે,
ને રંગીન શુકો ઘણા મધુરવા આકાશ ઉડી રહે !

આવી આનન્દવેળાએ ખિચાઈ કોણ આ દુખી ?
હશે એ પ્રેમનું મારું હૈયું કોઈ રહ્યું તપી !

ગંભીર નાદ કરતી સરિતા વહે છે,
સીંચી જલે પુલિન શીતળ એ કરે છે;
ત્યાં દીન સારસી ઉભી જલપુર નેત્રે,
સૂતી, અરે ! શિર નમાવી રહી રહે એ !

અહોહો પાંખ પ્રીતિની તેની તૂટી ગઈ હિસે,
 આવું આ પક્ષી, તેને એ, આવી પીડા ખરી ! અરે !
 રેરે ! તેનો પ્રિયતમ તહીં પાદ પાસે પડ્યો છે,
 ખોળી પાંખો શિથિલ બની છે મૃત્યુનો હસ્ત લાગ્યે;
 પારાધીએ હૃદય પર હા ! તીર માર્યો દીસે છે,
 ખૂંચ્યો છે ત્યાં રુધિર વહતું બંધ હાવા થયું છે.

જીવું જીવ લઈને આહિં એવી દીસે રીતિ !
 કોઈને દુઃખ દેવાથી તૃપ્તિ કેમ હશે થતી ?

મૂકી ગયો કયમ શિકાર હશે શિકારી ?
 આવી હશે દિલ દયા કંઈ સારસીની ?
 બચ્યાં અને પતિપ્રિયા તણી એ ઘડીની
 નાસ્થો હશે હૃદય ચીરતી ચીસ સુણી !

ગાળે છે પ્રેમનાં અશ્રુ વળ જેવાંય દિલને,
 કો વેળા પારધીને એ પ્રેમનો ઠંશ લાગતો.

આવું આવું નિરખી દિલમાં કાંઈ કેવુંય થાય,
 કેવો છે રૂઢનમય આ કૂર દેખાવ, હાય !
 ન્હાનાં બચ્યાં ટળવળી રહી માત સામું જીવે છે,
 ને પંખાળે નિજ જનકને કંઠને ચંચુથી એ.

હજી તો ખેલવા પૂરું શીખ્યાં આ નથી બાલુડાં,
 રે ! તે શું મૃત્યુને જાણે લોળાં આ લઘુ પંખીડાં !

દુઃખ સહુ ઉડી જશે કાલ આ બાલકોનાં,
 રમતગમત માંહી હર્ષ લેશે ફરી આ;

પણ જુરી મરશે રે સારસી બાપડી તો,
જખમ નહિં રુઝાશે પ્રેમનો કારી લાગ્યો.

પ્રેમીએ પ્રેમી જતાં કો બીજાથી પ્રેમ જોડવો,
આવું કાં ન કરે સૌએ પ્રેમી જોકે મળે ખરો.
જોડવી એક જોડીને બે કો ખંડિત થાય તો,
બંનેનાં એકબીજાથી આછાં જેથી બને દુઃખો.

અઢલી માઝીને તરુ સહ રહે બીલતી લતા,
દઇ પુષ્પો પ્રેમે લઇ રસ જીવે છે પ્રણયમાં;
સુખી આવા ફહાડા સરકી કંઈ જતા રમતમાં,
અને એ વેલીને મરણપડદામાં લઇ જતાં.
મરેલી વેલીનું રમણુ નવ ભૂલે તરુ કદી,
અને પ્રેમી ગાળે દિવસ દુઃખના કેં રડી રડી;
પરંતુ આંખે છે હૃદય પર બીજી લઈ લતા,
અને પ્રેમે રેડે મધુર રસ તેના હૃદયમાં.
ધીમે ધીમે આવું તરુ થઇ જઇ વૃદ્ધ મરતું,
અને વેલી વીલી રૂદન કરતી કેં દુઃખભર્યું;
છતાં ટેકો બીજા તરુ પર લઇનેય જીવતી,
અને આપી પુષ્પો જીવિત નિજ તે પૂર્ણ કરતી.

ન કિંતુ સારસી આ તો આવો માર્ગ કદી અહે,
એકને દીલ અર્ધ્યું તે બીજા કોનું નહિં બને.
પ્રેમને કારણે સાથે સમ્બન્ધ કાંઈ એ નથી;
કારણ પ્રીતિનું પ્રીતિ: પ્રેમીની લક્ષ્મી તે બધી.

ઝૂરી ઝૂરી મરવામાં સ્નેહ સન્તોષ માને,
 નહિ કદિ રસ શોધે સારસી અન્ય સ્થાને;
 રસ દધ લધ લીધો ઇશ્વરે છીનવી તો,
 હૃદય હીણ બીચારાં પ્રેમીને મૃત્યુ આપો.
 પ્રેમીનો હોય બેલી કે તો આનું કેં થવું ઘટે,
 પામે છે ત્રાસ મ્હારો તો આત્મા આ દુઃખ ભેદને.

ત્યાં કાંઈ આ વન મહિં હીલચાલ થાય,
 પક્ષી બધાં ઉડી ઉડી અહીં શાં તણાય !
 સર્પો, હરિણ, સસલાં, સહુ દોડી આવે,
 લાંબો ધ્વનિ લયલયો શ્રવણે પડે છે.

ઉદ્ઘ્રપાત થયો કાંઈ હશે આ વનની મહિં,
 પ્રતીતિ થાય છે એવી ભેદ આ ગતિ સાતણી.

હા ! અગ્નિ ત્યાં સળગી ઘાસ પ્રજળતો રે !
 વૃક્ષો તણાં કુંપળ બાળી ઉડાડતો તે;
 ભૂખ્યો ધસી જીવ અનેક ગળી જતો તે,
 દિશા બધી ધૂમવતી છવરાવી દે છે !

ઠહાલો છે જીવ પોતાનો ઠહાલાંથીય વધુ ! અરે !
 ઠહાસે છે સિંહ પેલો ત્યાં સૂતી સિંહણ છોડીને.

પણ અડગ સમાધિ સારસીની ન તુટે,
 મરણશરણ જીવું હર્ષ તેને દિસે છે;
 ભડભડભડ થાતી અગ્નિની જાળ આવી,
 બળી મરી પ્રિય સાથે સારસી પ્રેમબેલી.

દર્દીના દર્દની પીડા વિધિનેય દિસે ખરી,
અરે! તો દર્દ કાં દે છે, ને દે ઔષધ કાં પછી?

કલાપી.

વસંતવિજય.

“ નહિ નાથ ! નહિ નાથ ! ન જાણો કે સવાર છે;
“ આ બધું ઘોર અંધારું—હજી તો બહુ વાર છે.”

હજારો વર્ષો એ વચન નિકળ્યાને વહિ ગયાં,
ખરે ! વક્તા શ્રોતા નથી તદ્દપિ એ વિસ્મૃત થયાં;
સહુ માદ્રી પાંડુ તરત જ પિછાને ઉચરતાં,
વટી જોકે વેળા અસીમ શતશૃંગે વિચરતાં.

ગિરિના પ્રાન્તમાં કોઈ બાંધી પર્ણકુટીદ્રવ્ય,
બન્ને રાસી તથા રાજ કરતાં કાલ ત્યાં ક્ષય.

નિદ્રા પ્રશાન્ત જરીએ ન હતી થએલી,
દુઃસ્વપ્નદર્શન મહિં જ નિશા ગયેલી;
ખુલ્લા પ્રદેશ પર જે ફરું થોડિ વાર,
ઉઠ્યો નરેન્દ્ર મનમાં કરી એ વિચાર.

ધીમે શયનને છોડી જરા એ ખૂદાર બચ જ્યાં,
“નહિ નાથ ! નહિ નાથ !” શબ્દો એ સંભળાય ત્યાં.

“ પ્રિયે માદ્રિ ! શું છે ? નથી નથી જતો સ્નાન કરવા,
 “ વહી નિદ્રા, મારે અહિં તહિં જરા બળે કરવા;
 “ મટયું આ અંધારું તરત નથી રાત્રિ પણ બહુ,
 “ હંમેશાંને સ્થાને પછી કરીશ હું આહ્નિક સહુ.”

ન જવાનું કહી દેવી નિદ્રાવશ થઈ હતી;
 બગૃતિ ક્ષણ રોકાઈ ફરી પાછી ગઈ હતી.

સાડું થયું પ્રિય સખી થઈ છે પ્રસુત,
 સાચી બિના નહિ જ રાખી શકાત ગુપ્ત;
 સંતોષથી નૃપતિ થાય હવે વિદાય,
 છે અંધકાર, પણ, બૂલ જરા ન ખાય.

કંસારી તમારાંઓના અવાજે આવતા હતા;
 સ્થલ—કાલ છતાં શાંત બન્નેને ભાવતા હતા.

વહે થંડો વાયુ કરી દઈ બધે શાંતિ વનમાં,
 ઘણા થોડા આજે ઉડુગણ પ્રકાશી ગગનમાં;
 હજી એકે પ્રાણી ઝિરિમહિં નહિ બગૃત દિસે;
 વધે અંધારામાં નરવર અગાડી વન વિષે.

ત્યાં, જવું હતું તે આખું સર સુંદર પાસનું;
 આખું હતું પુરા જેને નામ “માદ્રીવિલાસ”નું.

ઝાંખી ભરેલ જલની સ્થિરતા જણાય,
 ભેતાં જ તર્ક નૃપના ક્યંહિએ તણાય;
 બેસે શિલા ઉપર ચાલી સચિંત રાય,
 ઉડા વિચાર મહિં છેવટ મગ્ન થાય.

અનિદ્રાશ્રમથી તેનો ધૈર્ય શ્રિંશ થયો હતો;
 પૂર્વનાં સ્મરણોમાં જ ઘણો કાલ ગયો હતો.
 થવા માંડ્યાં ત્યાં તો રવિઉદયનાં ચિન્હ સઘળે,
 ઉઠેલી સૃષ્ટિના વિષમ સ્વર સાથે સહુ ભળે;
 જવા માંડ્યું સર્વે સ્થળ મહિંથી અધારૂં ઝટ જ્યાં
 પુરાયો પ્રાચીમાં નવીન સરખો રંગ પણ ત્યાં.

કોલાહલ થવા લાગ્યો અરૂણોદયથી બધે;
 પૂર્વની રકિતમાં સાથે સહુ આ ક્ષોભ એ વધે.
 વૃક્ષો અદૃશ્ય સઘળાં નજરે પડે છે,
 ઘોળાં અનેક ગમથી ઝરણાં દડે છે;
 એ દેશ ચક્ષુ તણ ઉપર જ્યાં ચડે છે
 ઉંચાં પ્રચંડ શિખરો નભને અડે છે.

“અરે શું આટલો કાલ નિષ્કારણ વહી ગયો,”
 સઘ એવું કહી રાજ સ્વસ્થાનેથી ઉભો થયો.
 ઉઠી જોતાં શોભા બહુ જ બદલાયેલ નિરખી,
 ડગ્યું પાછું ધૈર્ય સ્મરણ મહિં આવી પ્રિય સખી;
 “નિહાળું છું શું હું મનહર વસંતપ્રસરને !
 અરે રે ! શેની, શી અનુભવ કરૂં છું અસર એ ! ”
 સૃષ્ટિસાંદર્ભને જોતાં કે રોમાંચ થયું હતું,
 ઘણા દિવસનું પેલું યોગાંધત્વ ગયું હતું.
 ઉઠે દોડે એવી જલચર કરે ગમ્મત ઘણી,
 નિહાળી તે જોયું વળી પછી જરા પર્વત ભણી;
 ગમી ના એ વૃત્તિ હૃદય રસથી સંયમ ચડ્યો,
 “થઈ નહાવા વેળા ” નૃપતિ કહી એવું મહિં પડ્યો.

સ્નાનથી થઈને શાંત પડ્યો એ નિત્ય કર્મ માં;
જતાં રાગ બની વૃત્તિ પાછી તરૂંપ ધર્મ માં.

પૂરું કરી તરત તે સ્થલને તજે છે,
ધૃષ્ટાવિરૂદ્ધ દૃઢ આગ્રહને સજે છે;
“શાને થવું પતિત આશ્રમધર્મનાથી,
“સાદર્ય શું ? જગત શું ? તપ એજ સાથી.”

જઈ આશ્રમમાં લે છે નિત્ય માફક ભોજન,
ધૃષ્ટયું પછી જરી નિદ્રા પૂર્ણ વિસરવા વન.
ઉઠ્યો થોડી વારે નૃપતિ જ્યમ નિદ્રા કંઈ લઈ,
મનોવૃત્તિ તેવી સ્થિર વિમલ ને સાત્ત્વિક થઈ;
જઈ થોડે છેટે પછી અનુભવે શીતલ હવા,
પડે દૃષ્ટિ માટે વન તરફ લાગે નિરખવા.

અક્ષુબ્ધ હૃદયે જોઈ રચના એ ઋતુ તણી;
મળવાને પછી આદ્યો બીજી પર્ણકુટી ભણી.

માદ્રી જ ફક્ત હતી હાજર એહ વાર,
કુંતા ગયેલ કંઈ કારણથી બહાર;
માતા સતી નકુલ ને સહદેવની એ,
હા! તાપસી નૃપની સાથ હતી બની એ.

—ઝીણા વલ્કલને આજે એણે અંગે ધર્યું હતું;
નહિ લાવણ્યને ઓછું વનવાસે કર્યું હતું.
“નથી શું કુંતાજી ? નહિ અરર આંહિ રહી શકે,
“પ્રિયે ! તું એકાકી; સ્વજન વિણ વૃત્તિ ક્યમ ટકે ?

“ ખરે ત્યારે આનો અનુભવ જરા આજ કરીએ.”

“ જરા આ પાસેના ઉપવન વિશે કંઈ ફરીએ.”

પ્રસંગ બદલાતાં એ સિદ્ધાન્ત વિસરી ગયો;

મટી તાપસ એ પાછો ભર્તા--સ્વામી ખરે થયો.

શાન્તિ મહિં નહિં થયો કંઈ ફેરફાર,

એથી જ હાલ નૃપતિ વિસર્યો સવાર;

માદ્રી નહિં કરી શકી કંઈએ નકાર;

બાણેલ હોય કદિ શું વિધિના પ્રકાર ?

પૂર્વાશ્રમ તણી બુદ્ધિ પાછી આવી ગઈ હતી;

ફરે સાંપ્રતને ભૂલી વનમાં સાથ દંપતી.

વહી જતાં ઝરણાં શ્રમને હરે,

નિરખતાં રચના નયનો ઠરે;

મધુર શબ્દ વિહંગ બધાં કરે;

રસિકનાં હૃદયો રસથી ભરે.

વસંતે સ્થાપેલું પ્રબલ નિજ સામ્રાજ્ય સઘળે,

નવાં લીલાં વસ્ત્રો તરુવર ધરે છે સહુ સ્થળે;

બધી સામગ્રી એ મદનરસથી સૃષ્ટિ ભરતી,

જનોના બુદ્ધિમાને અતિ અપલ ઉદ્દીપ્ત કરતી.

ઉછળ્યું લોહી તેથી એ સાવચેત થયો નહિં;

સ્ત્રી સંગે નર્મગોષ્ઠીમાં વધે છે વનની મહિં.

ઉત્તુંગ નમ્ર સહકાર દિસે ઘણાય,

લાખો વળી અગર અન્દન ત્યાં જણાય;

વૃક્ષો લતા સકલ કંઈક અપૂર્વ રંગ,

જામે ન કાં પ્રબલ ભ્રમ વડે અનંગ !

કરતાં કરતાં આવ્યો એક માલતીમંડપ;
પ્રવેશ સતીની સાથે કરે છે તે મહિં નૃપ.

ધીમે ધીમે છટાથી કુસુમરજ લઈ ડોલતો વાયુ વાય,
ચોપાસે વહ્નીઓથી પરિમાળ પ્રસરે, નેત્રને તૃપ્તિ થાય;
ખેસીને કોણુ જાણે ક્યાંહિ પરભૃતિકા ગાન સ્વર્ગીય ગાય.
ગાળી નાખે હલાવી રસિક હૃદયને—વૃત્તિથી દાખ જાય.

“ સાંભળ્યું મોહ પામીને હવે કોકિલકૂજન;
“ પ્રિયા પંચમ વૃષ્ટિથી ન્હાવાનું થાય છે મન ! ”
જરા શંકા પામી તદ્દપિ નહિં કાંઈ કાંઈ કહી શકી,
વળી એવી ભીતિ નૃપવદન જોતાં નહિં ટકી;
નહીં રાજજનો હુકમ પણ પાછો કદિ કરે,
વિચારી એ માત્રી તરતજ જરા કેં શરૂ કરે.

દિવ્ય રાગ શરૂ થાતાં બન્યું શાન્ત બધું વન;
લોહચુંબકથી જાણે ખેંચાયાં સર્વનાં મન.

માધુર્ય એ ઉછળતું ક્યાંહિ ના સમાય;

હા ! કેમ આ હલક અંતરથી ખમાય !

સાથે મળ્યાં તરત દંપતી સર્વ દોડી,

લેટી રહ્યા સ્વર વિશે દઇ વૃત્તિ જોડી.

ઘેલી બની બધી સૃષ્ટિ રસમાં હાલ ન્હાય છે,

હાય ! એક જ પાંડુના હૈયામાં કેંક થાય છે !

સંગીતામૃત વર્ષતાં પ્રથમ તો આનન્દ વ્યાપી ગયો,
સાથે—એક—કરૂં પ્રિયા હૃદયને આવેશ એવો થયો;
ખેંચાયું પણ વેગ પૂર્ણ કરતાં આવી સ્થિતિની સ્મૃતિ,
રાખે અંકુશ તોય સ્પષ્ટ વપુમાં દેખાય છે વિકૃતિ.

નિહાળી નૃપને રાંસી જરા ગાતાં રહી ગઇ;
હાય રે ! ઉલટી તેથી તેની શાંતિ વહી ગઇ !
“ પ્રિયે ! માફી !—આહા !—સહન મુજથી આ નથી થતુ

“ નહિં મારે જ્યે તપક્લ લલે એ સહુ જતું.
“ ચલાવી દે પાછી મધુર સ્વરની રમ્ય સરિતા,
“ છટાથી છોડી દે, અરર ! કયમ રાખે નિયમિતા ! ”

વૃત્તિઓ પરથી તેનો અધિકાર ગયો હતો;

અપૂર્વ ધ્વનિથી છેક મહોન્મત્ત થયો હતો.

“ સખી દેવી—હાલી ! સ્વરૂપ તુજ આજે બહુ દીસે,

“ ખરે રંભા જેવી રસમય અહીં—નંદન વિશે; ”

નિહાળે વર્ષાવી પ્રણયરસ બન્ને નયનથી,

જરા ધાસ્તી પામે સતી પણ હવે હાય ! મનથી.

ગીત પૂર્ણ થતાં રાજા જાય છે પાસ કેં મિષે;

“ ક્ષમા ” “ પ્રાણ ” “ નહિ ” બોલી લે છે એને ભુજાવિશે.

“ રે હાય ! હાય ! નહિં નાથ ! નહિ ! ” કહીને,

છૂટી જઈ કર થકી અળગી રહી તે,

હા ! દીન દૃષ્ટિ કરી એ નિરખી રહે છે,

હુઃખે ભર્યાં નયનથી નૃપને કહે છે:—

“ ડરું છું—ભય પામું છું જોઈને આજ આપને,

“ અરે કેમ વિસારો છો ઋષિના ઉગ્ર શાપને ? ”

બહુ ખૂંટીતી ખૂંટીતી થર થર થતી એ કરગરે,

નથી ઓછી થાતી તદ્દપિ નૃપની વિકૃતિ અરે !

“ ઘટે છે શું દેવી !—હૃદયપર આ નિર્દય થવું !

અરેરે ! આ આવું પ્રબળ દુઃખ—મારે ક્યાંહિ જવું !

પ્રિયા—પ્રિયા—પ્રિયા ! તારા હાથમાં સર્વ હાય રે !

ત્વરાથી દેહ જોડી દે, આ તો નાંહિં ખમાય રે !

“ જાણું બધું, પણ દિસે સ્થિતિ આ નવીન,

“ મારું નથી બળ બન્યો જળ ખહાર મીન.

“ દેવી ! વિચાર કરવા સઘળા તણ દે,

“ રે હાય ! સ્પર્શસુખ પ્રાણસખી ! હજી દે.”

વિચાર કરવા જેવો હવે વખત રહ્યો નહિં;

અંપલાવી પડે માદ્રી નરેન્દ્રલુજની મહિં.

*

*

*

*

નહિં ચાલે આથી ગત વખતમાં દૂર હૃદય,

પડ્યા શબ્દો છેલ્લા શ્રુતિ પર બહુ મન્દ સહય:

જરા ત્રુટયાં વાક્યો કંઈ કંઈ થઈને રહી ગયાં,

હજારો વર્ષો એ પણ પછી હવે તો વહી ગયાં.

મણિશંકર

૧૦૫

નાયકનું પ્રાયશ્ચિત.

[શાર્દૂલવિહીડિત.]

પાંખો નૂતન લાગતી સ્ફૂટિત તે જોતો હશીને ઘડી,
ને જોતો ભવવ્યોમ ઉંડી નજરે જાણે ઉડું આ ઘડી;

જાણે અંખર મસ્તકે ચળકતા રંગો વડે વાદળી,

આશાએ સરળ, ઉડી સુભગતા પાંખો વિષે તે ભરી;

ઓળંગુ વળી એહ પણ પલકમાં, ને લોક સર્વ સ્થલે,
 ઉંચા નેત્ર કરી વખાણ વદતા જોઈ રહે વિસ્મયે.
 હા! એ સ્વપ્ન! હતું શું સુંદર! ન એ પાંગો, ન એ વાદળ
 ને એ લોક બખાણ—લીલણ પડે છે કર્ણયુગ્મે હજી.
 એ મૂર્ખાઈ વિષે લહે અવગણી—દીઠો ન રે સ્નેહને!
 તોયે ધૈર્ય ધરી તું ત્વમય રહી, કેવી તું વ્હાલી મને!
 ‘ભાવિમાં નહિ થાય એવું’, કયમ એ આપી શકું કોલ હું,
 ભૂત જ્ઞાનથી ખિન્ન છેક થયેલો,—માટે કહું અટલું,
 કે પ્રીતું તુજ પ્રેમ કોમળ સખિ! ને આ ઊરે હોય જે;
 ગાંભીર્ય દઢતા અને સરળતા, લહારા જ તે લેખજે.

અલપંતરા

૧૦૬

વધામણી—નાયિકાનો પત્ર.

[મંદાકાંતા.]

વ્હાલા મારા, નિશદિન હવે થાય અંખાં તમારી,
 આવો, આપો પરિચિત પ્રતીતિ બધી યત્તહારી.
 દૈવે જાણે જલ ગહનમાં ખેંચી લીધી હતી તે,
 આણી સ્કેજે તટપર ફરીથી મને છોળઠેલે;
 ને આવી તોપણ નવ લહું ક્યાં ગઈ, કેમ આવી,
 —આયુદ્ધોરી તુટી ન ગઈ તેથી રહું શીર્ષ નામી.

ને સંસ્કારો ગત ભવતણા તે કની સર્વ, બહાલા !
 જાણું સાચા તદ્દપિ દીસતા સ્વપ્ન જેવા જ ઠાલા;
 માટે આવો, કર અધરની રમ્ય સાક્ષી પુરાવો,
 મીઠો કંઠ પ્રણયિ નયનો, અમૃતાલાપ લાવો.
 બીજું બહાલા, શિર મૂકી જ્યહાં ભાર લાગ્યો શું ? કહેતા,
 ત્યાં સુતેલું વજન નવું વીતી ઋતુ અંક બહેતાં;
 ગોઝં ચુસે અખુટ રસથી અંગુઠો પદ્મ જેવો,
 આવી જોઈ, દયિત ! ઉચરો, લોચને કોણ જેવો ?

બલવંતરાય.

આપની યાદી.

(ગઝલ)

જ્યાં જ્યાં નઝર મહારી કરે યાદી ભરી ત્યાં આપની;
 આંસુ મહિં એ આંખથી યાદી ઝરે છે આપની;
 માશુકોના ગાલની લાલી મહિં લાલી, અને
 જ્યાં જ્યાં ચમન જ્યાં જ્યાં ગુલો ત્યાં ત્યાં નિશાની આપની !
 જોઈ અહિં ત્યાં આવતી દરિયાવની મીઠી લહર,
 તેની ઉપર ચાલી રહી નાબુક સવારી આપની !
 તારા ઉપર તારા તણાં જૂમી રહ્યાં જે જૂમખાં,
 તે યાદ આપે આંખને ગેબી કચેરી આપની !

આ ખૂનને ચરખે અને રાતે હુમારી ગોદમાં,
 આ દમબદ્ધમ બોલી રહી ઝીણી સિતારી આપની !
 આકાશથી વર્ષાવતા છે ખંજરો દુશ્મન બધા;
 યાદી બનીને ઢાલ ખેંચાઈ રહી છે આપની !
 દેખી ખૂરાઈ ના ડરું હું, શી ફિકર છે પાપની ?
 ધોવા ખુરાઈને બધે ગંગા વહે છે આપની !
 થાકું સિતમથી હોય જ્યાં ના કોઈ ક્યાંએ આશના;
 તાજ બની ત્યાં ત્યાં ચડે પેલી શરાબી આપની !
 જ્યાં જ્યાં મિલાવે હાથ ચારે ત્યાં મિલાવી હાથને,
 અહેશાનમાં દિલ ઝુલતું, રહેમત ખડી ત્યાં આપની !
 ખ્યાડું તજીને ખ્યાર કોઈ આદરે છેલ્લી સફર;
 ધોવાઈ યાદી ત્યાં રડાવે છે જુદાઈ આપની !
 રોઠું ન કાં એ રાહમાં બાકી રહીને એકલો ?
 આશકોના રાહની જે રાહદારી આપની !
 જીનું નવું જાણું અને રોઠું હસું તે તે બધું
 જીની નવી ના કાંઈ તાજ એક યાદી આપની !
 ભૂલી જવાતી છે બધી લાખો કિતાબો સામટી;
 જોયું ન જોયું છે બને જો એક યાદી આપની !
 ફિસ્મત કરાવે ભૂલ તે ભૂલો કરી નાખું બધી;
 છે આખરે તો એકલી ને એ જ યાદી આપની.

[વસંતતિલકા.]

હા ! આવિયો દિવસ આખર આજ એ નો,
 આ ચિત્ત કેરી ચિર શાંતિ હરી જ લેનો;
 ચાલી હવે સખિ ! તજ મુજને વિદેશે,
 શોકે ભર્યું હૃદય આ ક્યમ ભાર વહેશે ?
 સંધ્યા સલૂણી થઇ લુપ્ત સુષુપ્ત થાએ,
 નેને રમે તદ્દપિ રંગ રૂડા બધા એ,
 આનન્દ દેતું મૃદુ ગાન વિરામ પામે,
 તોએ ભમી શ્રવણમાં ધ્વનિ રમ્ય જામે;
 ખીલી હસે કુસુમ તે કરમાય જ્યારે,
 તોએ સુગંધ મનમાં કરી વાસ મહાલે:
 હા ! તેમ આજ તુજ દર્શન લુપ્ત થાએ,
 તહારા ગુણો સ્મરણમાં રમશે સદાએ.
 થાજે પ્રયાણ સુખરૂપ તને, સખિ એ !
 નિદ્રા મીઠી જ વસજે મૃદુલોચને જો !
 સ્વપ્નો અલૌકિક રસે ભરિયાં મધુરાં,
 એ નીંદરે રમી રહો સુખ દેઇ પૂરાં.
 મહારી ઉંડી હૃદયને મથતી વ્યથા જે,
 ગંભીર શોકસરિતાપૂર માંહિ ગાજે,—
 હા ! તેવી તુજ સુકુમાર હૃદે કદી એ
 મા રેલશે અસહ શોક તણી નદી—એ,

દેધ વદાય સખિ ! આટલું યાચતો હું,—
 થાઉં વિલુપ્ત ભવચિત્રપટ્ટેથી જો હું,
 કર્ણે પડે ખખર એ તુજ કોઈ કાળે,
 એ આંસુડાં મધુર નેનથપ્રી તું ઢાળે.

નરસિંહરા ૧.

૧૦૯

વિપ્રયોગ.

(અંબની ગીત.)

આકાશે એની એ તારા;
 એની એ જ્યોત્સ્નાની ધારા.
 તરુણ નિશા એની એ;
 દારા ક્યાં છે એની એ ?
 શું એ હાવાં નહિં જોવાની ?
 આંખડલી શું નહિં દહોવાની ?
 ત્યાં એ ત્યારે શું રોવાની
 દારા એની એ ?
 છે જ્યાં છે સ્વામીની દારા,
 સ્વર્ગોની જ્યોત્સ્નાની ધારા;
 નહિં જ નિશા જ્યાં આવે,
 દારા ત્યાં છે એની એ.

છે ત્યારે એ ત્યાં જોવાની,
આંખડલી એ ત્યાં લેહોવાની;
સ્વામી સાથે નહિં રેવાની—
દારા એની એ.

મણિશંકર.

૧૧૦

સ્વપ્ન-વારિકા.

(મંદાકાંતા.)

(૧)

જેની! લેતી અહિં તું ઘરથી દૂર નિદ્રા સદાની
શાંતિ ન્યારી રજનિ-દિવસે પામતી આ જગાની,—
નેત્રોને જ નહિં તું દિસતી પૃથ્વી નીચે સૂતેલી,
સ્મૃતિ ત્હારી નિશદિન થતી હ્યાં ગદ્ય છે તું મેલી.

*

*

*

*

(૨)

લીલા કેવી મધુર-લસતી સ્વર્ગ જેવી સુભાસે,
દેખું હું તો વિમલ બધું હ્યાં તુજ વિશ્રાંતિ પાસે;
લાગે કાંઈ તરલ ઝુલતી લાગણી આ હવામાં,—
આહા! એવી અસર વિરલી રે હશે દિવ્ય શામાં?

દેવાંશી ! તું અકલ ફરતી ના મળે જીવતી હ્યાં,
ના જો પામે નજર, ઉડતી, હોય જ્યાં તું ગતિ ત્યાં,—
રે આ વેલા તરૂવર વચે પામું હું ત્હારી હસ્તી,
જાણે હ્યાંથી કુલ ત્રિભુવને હોય ના તુજ વસ્તી ?

(૪)

ખડેની ! ત્હારાં મધુર વચનો હ્યાં થયાં બંધ જો કે,
ને જો ત્હારા સ્થૂલ શરીરને આ શિલા શ્વેત રોકે,—
જેવી મીઠી ઉપર ધરતી જીવતી તું હતી હ્યાં,
તેવી મીઠી અમ ઉર મહિં જીવશે તું સતી હ્યાં !

(૫)

તું જ્યાં સૂતી, કુદરત વચે શ્રાંતિ જેવી છવાઈ,
તેમાં દેખું ગગનપરની શાંતિ મંજુ સમાઈઃ
નિદ્રા લેતી રતનગિરિમાં સ્વપ્ન તું જોય મીઠાં,
જેવાં ફાની જગપર કદી માનવીએ ન દીઠાં.

(૬)

વાયુ ! જેવો અનુભવ અહિં પામતો હ્યાં વહે તું,
ધીમે ધીમે સકલ વસુધા વ્યાપતો તે રહે તું !
કે સૌ તેનું શ્રવણ કરતાં શાંતિ પામે સદાનાં,
ચાખે તેઓ અમર સુખ આ સ્વપ્નની વાટિકાનાં.

પે. ખ. તારાપોરવાળા.

તું ગઈ.

(હપખતિ.)

ત્યારે ગઈ શું અહિંથી પ્રિયા તું ?
 મૂકી ગઈ આ હૃદયું રીખાતું !
 હવે મીઠું તે મુખ તાકી તાકી,
 નિહાળવાનું નહિ શું કદાપિ ?
 ચિંતા અને દુઃખ થકી પીડાતા,
 આ ચિત્તને ટેકવવાની આશા
 તારા પ્રિયા પ્રેમથી આવતી જે
 હવે પછી શું સહુ મૂકવી તે !
 શરીરને ને મનને જરૂરે,
 આઘા પ્રદેશે કરતાં હતું જે,
 સ્વસ્થાન પાછું બળ ખેંચનારૂં,
 શું તે વિના દૂર હવે જવાનું ?
 ગ્રહો ફરે છે રવિ આસપાસ,
 છાયા ફરે જ્યાં વચમાં પદાર્થ;
 પ્રદક્ષિણા એ પ્રિય કેરી સર્વે,
 ક્યાં હું ફરું રે ? તુજ વિણ મધ્યે ?
 તારાની પેઠે સ્થિર એક ઠામ
 દુઃખો સુખો સૃષ્ટિ વિશે તમામઃ
 જાંઘ રહી ફોલ વિના જરીએ,
 રહું જડાઈ ?—ન બને કદી એ.

શરીર માફે સ્થિર રહે કદાપિ,
 આ ચિત્તને તો ન શકું જ રાખી.
 સ્વચ્છન્દ તો તે ભમતું ફરે છે.
 રે! તું ગદ્ય ને સ્થિર કેમ રહે તે ?
 શું કોઈ શોધું કહિં ધૂમકેતુ,
 જેને અગાડી વધતો જ દેખું;
 જેને ન મધ્યે કંઈ ખેંચનારું;
 પાછો ફરે જે નહિ કોઈ સાડું ?
 ને છોડી સર્વે સુખ શાંતિ પ્રીતે
 સ્વીકારીને સંગત તેની નિત્યે;
 નવા નવા રોજ પ્રદેશ ભાળું ?
 જાઉં અહિંથી--અહિંથી જ જાઉં ?

રમણભાઈ.

રેખાશૂન્યતા.

(દયનતિ.)

જેવી ફરંતી શરદબ્રહ્માય,
 પડે પડે ને વળી ઉડી જાય;
 ન હાય અજ્ઞો કંઈ રેજ અંતે,
 જતાં રહે સર્વ અદૃશ્ય પંથે.

પ્રતીતિ ચિત્તે ન રહે કશાની,
 સ્મૃતિ ન એકે બ્રમણા વિનાની;
 હતું કયું ને ન હતું કયું તે,
 જુદું ન પડે ના સ્મૃતિ-આંતિ-પુંજે;
 પ્રકાર તેવો તુજ ધ્વંસ કેરો,
 પ્રમાણમાં સંશય માત્ર તેનો;
 છાયા હતી તો ગઈ અજ સાથ,
 અજો હતાં તો નહિ તે-ન છાય.
 હતો શું તું બાલ ! અને ગયો છે ?
 કે ના હતો ને નથી તું ગયો રે ?
 કે તું હતો ને હજી એ રહ્યો છે ?
 એ સર્વ શંકા મુજ કોણ તોડે ?
 સમુદ્ર નીચે રવિ લીન થાય,
 જ્યોતિર્ગણે તે દ્યુતિ મૂકી જાય;
 તે સૌ કરાવે રવિની પ્રતીતિ,
 ચિત્તે રહે ના ભ્રમ કેરી ભીતિ.
 વર્ષાધનો જાય-ફરે ન પાછા,
 હિમાલયે જે ઠરતા સદાના;
 પછાડી મૂકે નિજ સારપૂર;
 ધનો રહે તે સ્મૃતિથી ન દૂર,
 જાયે ધસંતી સરિતા સમુદ્રે,
 ત્યાં જે મળી તે રહિ લુપ્ત રૂપે;
 લાવે પછાડી સતત પ્રવાહ,
 ને તે ગઈ તે ગઈ ના જણાય.

આદર્શ બીજે કંહિંથી લિધો તે,
 ન આજ રેખા રહી તું ગયો તે?
 શું આ ધરા યોગ્ય તને ન લાગી
 તેથી ન તારી પદપંક્તિ સ્થાપી;
 બીજી ધરા છે, નથી મૃત્તિકા જ્યાં,
 ન ધ્વંસી આકારની વંચના જ્યાં,
 ન ચક્ષુ ભીનાં વિરહે થતાં જ્યાં,
 અખંડ રૂપે તું વસ્યો સદા ત્યાં.
 તે દિવ્ય રાજ્યે ફરતો ન કાળ,
 ન લુપ્ત થાતાં કદિ વૃદ્ધ-બાલ,
 અન્યૂન રેખા તુજ ત્યાં જણાશે,
 પ્રતીતિ માંહે ભ્રમ ત્યાં ન થાશે.
 તથાપ અત્રે નહિં અંક-ચિન્હ,
 છાયા ન, રેખા ન, ન દૃષ્ટિલક્ષ્ય;
 ચક્ષુ ઉઘાડે નહિં તું જણાય,
 ચક્ષુ મિચ્યાથી નહિં ફેર થાય.
 મનુષ્ય કાયા શક્તી ના જ રાખી,
 ન સ્નેહ-આશા તણી પાશ ચાલી;
 ને યુગ્મ દુઃખી રહ્યું જોતું જોતું,
 ગયો ગયો બાલ! ગયો ગયો તું!

માળીને ઉપાલંભ

[ગદ્ય.]

અરે માળી ! અકાળે કાં કળી કાચી ચુટે, તું આ ?
 પડી એ પત્રના અંકે, કયેં શો દોષ તે રંકે ?
 નથી ફાટી, નથી ફુલી, હજુએ પત્રમાં બુલી,
 નિમિલ ચક્ષુ, એ જોની ! દયા તું લાવને તેની.
 નથી જોયાં હજુ ખ્યારાં, સહોદર પુષ્પ રૂપાળાં,
 સુવાસે ખુબ એ બહેકે, હિલે છે વાયુના લેકે.
 નિહાળે એ કૃતિ તારી, બનાવી રમ્ય તેં માળી !
 કળી કાચી ચુંટી લે તું, ફરી થાશે કહે એ શું ?
 બગીચો આ બનાવ્યો છે, ચતુરે તેં ઘણી પ્રીતે;
 ઉગાડ્યાં ચિત્ર વૃક્ષો બધાં, હવે આ શી કૃતિ છે ? યાં.
 ખીલે ના એ ન એ ફુલે ! પ્રમોદે એ નહિં ફુલે !
 હસે ના એ, રમે ના એ, સુવાસે ના જ એ બહેકે.
 જુવે ના એ કૃતિ તારી પૂરે પૂરી ચમત્કારી;
 ચુંટાએ તેટલામાં તો બગીચાનો શો હેતુ છે ?
 કહે તું એ વધારે છે કળીઓ બાગમાંની તે;
 કહે શું કામ વાળ્યાં તેં વધારે વૃક્ષ લાગ્યાં જે.
 વળી એ છે કંઈ જાતિ, ગુણીની એ કંઈ રીતિ ?
 કળી કાચી ચુંટે તું કંઈ ખરે બીજી સુકાઈ જઈ !
 ખીલેલાં પુષ્પ જે ટોચે, ન તારો હાથ ત્યાં પહોંચે !
 નીચે નીચે મરોડી લે, કળીને પુષ્પ તોડી લે !

બનાવ્યો તેં જીગરથી જો, મનોહર બાગ હર્ષે તો,
 કળી કાચી ન તોડી લે, પ્રકુલ્લ પુષ્પ થાવા દે.
 નથી એમાં તને હાનિ, સુહૃદ્ મારા તું વિજ્ઞાની !
 સુગંધી પુષ્પ કુલેલાં, નિહાળી તું સહર્ષ થા !
 કળીને લહાવ લેવા દે, ખીલી જીવે બનાવી તેં;
 કૃતિ આ ચિત્ર આરામે, નિહાળી સુખ તે પામે.
 લધુ મોટાં બધાં વૃક્ષ, તને આધીન છે વૃક્ષ,
 બધાંને રાખ સંભાળી, વડાઇ તેહમાં તારી.
 ખરે કાળે ચુંટાયે વ્રા, ખીલી પાછાં જ કરમાતાં;
 બગીચાનાં કુલો તારાં, ઉદાસી ના દિલે મારા.

ઈન્દ્રજીત જ્યોતારામ.

૧૧૪

પ્રાર્થના.

(અંજની ગીત.)

રોનાડું ભીતરમાં રોતું:
 લોનાડું ભીતર ના લોતું:
 દૂર સખાનું હૈયું—
 સાથે રોતું ને જોતું !

બહાલાંઓ, બહાલાંને કેજો:
 “ સાગરમાં તો સાથે બેજો:

સહેવાનાં એક બીજાનાં—
સાથે સૌ સહેજે ”

મણિરા કર.

૧૧૫

વિધવા બહેન બાબાને.

(મંદાકાંતા)

બહાલી બાબાં ! સહન કરવું એય છે એક દહાણું !
મહાશયું તેનું સ્મરણ કરવું એય છે એક દહાણું !
મૃત્યુ થાતાં ત્રપણ કરવું ઇષ્ટનું એય દહાણું !
આશા રાખી મરણ પછી ને જીવવું એય દહાણું !
સમ્બન્ધીના મરણ પછી ના સર્વ સમ્બન્ધ તૂટે,
બહેની ! આંહી વિરહ જ ખરો ચિર સમ્બન્ધ ભાસે;
તે પ્રેમી જે પ્રણયમયતા જોઈ મહાણે વિયોગે,
મીઠું કિન્તુ ક્ષણિક જ નકી સ્વપ્ન સંયોગ તો છે.
છે વૈધવ્યે વધુ વિમલતા, બહેન ! સૌભાગ્યથી કે !
છે ભક્તિમાં વધુ વિમલતા, બહેન ! શૃંગારથી કે !
બાબાં ! તારાં મૃદુ હૃદયને આપ વૈધવ્ય આપી,
ઊંચે ઊંચે તુજ દિલ જશે લેઈ ધીમે ઉપાડી.
ના બોલું આ તુજ હૃદયનાં અશ્રુ હું લૂછવાને,
શાને લૂછું હૃદયશુચિતા આંસુડાં દાખવે જે ?

બહાલી ! બાબાં ! કુદરતકૃતિ સવ દા હેતુવાળી,
 ઇચ્છે દેવા અનુભવ પ્રભુ સર્વને સર્વ બહાલી !
 બાપુ ! આ સૌ સુખ દુઃખ તણી વેઠ નાખી નથી કે,
 આ તો બોલે કુદરતતણે માત્ર કલ્યાણકારી;
 આ બહાડો જે પથિક સહુને આવતા માર્ગમાં ત્યાં,
 ચક્ષુવાળા શ્રમિત ન બને કિન્તુ સૌન્દર્ય જોતાં.
 આ કુંડાળું કુદરતતણું કોઈ જોઈ શકે, તો
 ના ના જોશે કંઈ વિષમતા કિન્તુ સીધાઈ લીસી;
 ટૂંકી દૃષ્ટિ જનહૃદયની અદ્ય ખંડો જ જોતી,
 ને તેથી આ સુઘટ સરણી દિસતી ડાઘવાળી.
 બાબાં ! જોને નયન ભરીને આંસુથી એક વાર !
 બાબાં જોને સુપ્રભ રચના વિશ્વની એક વાર !
 બહાલા સાથે નિરખતી હતી આજ જો એકલી તું,
 બાબાં ! ખુલ્લું હૃદય કરી જો, એ જ ઇચ્છ્યું હરિનું.
 જોને બાપુ ! તુજ જિગરનો મિત્ર તો ત્યાં વિલાસે,
 તારો ચહેરો ગત હૃદય એ ત્યાંય ઉભું વિમાસે !
 એ રેલાયું ઉદ્ધિ સઘળે કિન્તુ તું બિન્દુ તેનું,
 આડું આંચું પડ નયનને લેણ એ વારિ લેણ.
 ખેડેની ! આવાં પડ પછી પડો આવતાં જાય આડાં,
 અન્તે ગાઢાં પડ ચીરી દઈ પાર જાતાં સહુ ત્યાં;
 તુંને મહારી પ્રિય સખી ત્યજી હુંય જાઉં કદાપિ,
 એવું એ કે શુભ જ કરવા ઇશ ઇચ્છે કદાપિ;
 રે ! તો સાથે તમ હૃદયનાં ગાળજો અશ્રુ બન્ને;
 જે બાકી તે લણી લઈ તમે આવજો સાથે બન્ને;

બાબાં ! તું એ શીખીશ ફરી આ પાઠ ઔદાર્યનો, ને
મહારી ભોળી પ્રિય અબુધને દોરજે આ જ માર્ગે.

કલાપી.

૧૧૬

વિદ્ધ મૃગ.

(હરિગીત.)

સંગીત, લુપ્થક ! સુખદ લહાઈ આમ નવ અટકાવ તું,
રસમાં મને મરવા દઈ રસિકત્વ પૂર્ણ બતાવ તું;
આ મોક્ષથી મોંઘું અને સાકર થકી વધતું ગળ્યું,
તુજ બાણના સંપાતથી પંચત્વ આ સમયે મળ્યું.
શર લક્ષ બીજાં ફેંક વા તલવારનો કર ધા ભલે,
પણ ગીતના અવરોધથી નવ વ્યથિત કર મુજને અરે !
રસની ધુની હૃદયે વહે રસમાં અધિક છું મગ્ન હું,
રસ રૂપ જગત જણાય આ રસને વળી વરસાવ તું.
આને ભલે મૃત્યુ ગણી આણે દયા દિલ માનવી,
પણ વૃષ્ટિ પ્રેમામૃતતણી મારે હૃદયથી માનવી;
પ્રેમાબ્ધિ આ ગરજ રહ્યો રસમેઘ પણ વરસી રહ્યો,
મીંચી નયન, અવલોકતાં આજે કૃતારથ હું થયો.
વસુધા વિષે બહુધા ફર્યો ગિરિશૃંગ ઉપર આથડ્યો,
પણ હૃષંવર્ષણનો પુરંદર આજ તું મુજને મળ્યો.

મારી વ્યથા અવલોકીને દિલ નવ દયા લાવીશ તું,
 અવસાન સમયે ગીતનો ન નિષેધ મન માનીશ તું.
 મુજ માંસને માટે અધીરો એક પણ ન બનીશ તું;
 સારંગી રંગભરી ઘડી કરથી ન દૂર કરીશ તું.
 દૃઢ તાલ સાયકપાતથી કર ગાન એ પણ ઇષ્ટ છે,
 આ પ્રેમ પારાવારમાં ન્હાતાં મરણ પણ મિષ્ટ છે.

દા. ખુ. ખોટાદકર.

૧૧૭

મહારા મયૂરને.

(ખતા નહિ જાતીઃ કવિ કલાપીની એ ગઝલની ધૂન.)

પીડાતણી પરંપરા માંહે પડી રહેવું,
 મુંગે મુખે આવી પડ્યું રહેજે સહી લેવું; ધ્રુવ
 આનન્દનું વાયું નહિં બહાણું કદી બહાણું,
 તાપે ત્રિવિધ સુતાં સદા, ઉઠતાં બળી રહેવું;...પીડા
 શાને વિધિ! શિખાવ તું ન્હાવું અને સ્હાવું?
 છાજે ન એ સુખ સ્વર્ગનું: એને લખ્યું સહેવું....પીડા
 તુંયે તજી ન્હાલા ઉડ્યો, મહારા મયૂર બાપુ!
 ન્હાલાં પીટે ત્રિયોગથી એ એ સહી રહેવું....પીડા

ભગવા જીગરમાં આ, રમ્યો ! મહારા મયૂર બાપુ !
 ખાખી ગયો રાખી જ, તે સહેજે સહી રહેવું...પીડા૦
 તેં લૂંટનાં લહાણાં મળની જે ક્યાં બાપુ, !
 કારી જખમ તેમાં સદા તે તો ગણી રહેવું !...પીડા૦
 બંદો ખુદાનો ઇશકનો તું ચોલીયો બાપુ !
 કેકાથકી મંત્રો સર્થા તે તો જપી રહેવું !...પીડા૦
 જોતા પ્રણો ચુમ્યા ન ચાટ્યા તુજ જહાલાં એ,
 ગાયાં છતાં એનાં જ ગીતડાં : એ સ્મરી રહેવું...પીડા૦
 જુદી જહાંનો તું ફીરસ્તો ખોળીઉં બદલી,
 આવી ઉડયો જળકાવી પાંખો, જોવું અને સહેવું...પીડા૦
 માની મળ જ્યાં તેં કવિતા કોતરું ત્યાંની,
 ઘોશો જ આંસુ લેાય તે જળમાં લખી રહેવું...પીડા૦
 તૃપ્તિ તથા મુક્તિ ધરી વ્યાખ્યો સદા વિદ્યે,
 તુંને સદાય અનંતતામાં કદપતાં રહેવું !...પીડા૦
 માળા અમારે આંસુની અર્પા સદા રહેવું !
 પીતાં પ્રસાદી તેં દ્રવી જપી જરા રહેવું !...પીડા૦
 શિવમય થજે તું શાંત શક્તિને સુતાં અંકે,
 એવું હવે ત્વદ્રૂપને ઇચ્છી સદા રહેવું ?...પીડા૦

અશ્રુપ્રભાવ.

[મંદાકાંતા.]

બહાલાં કેરાં દુઃખ શ્રવણથી પીગળે હૈયું ભીનું ?
 બહાલાં કેરાં દુઃખ મનનથી ભાન તો થાય તીનું,
 એ ભાને તો ભવ અટનનું કંક ભૂલાય વીત્યું,
 ભૂલાવાના દૃઢ અનુભવે કંક સ્ફુરે અચિંત્યું.
 બહાલા ! તારૂં ગજબ ગતિનું દુઃખ દારૂણ શુણી,
 જૂની વીતી સ્મરી શરીર આ કમ્પી ઉઠે છ ધૂણી;
 આકંઠે તો દ્વિગુણ દુઃખમાં આંખ દીસે છ ખુની,
 કિંતુ અંતે મૃદુ થઈ દ્રવે આંસુની ધાર ઉની.
 નાહી લેજે, કંઈ ભીંજવજે, અંજલિ એય લે જે !
 પોતા વીતી કહી સ્વજનનું દુઃખ ભૂલાવી દેજે.
 લૂછાવંતાં તું પણ લુછજે સ્નેહીનાં આંસુડાંને:
 આંસુડાંના વિનિમય મહિં જન્મ સાકલ્ય હા ! છે.
 પામી પીડા ' અરરર ' કરવું એય ઉંચી મળ છે,
 બહાલા ! રોવું સાડન કરતાં એય ઉંચી મળ છે,
 રોતાં રોતાં મનની કથવી એય ઉંચી મળ છે,
 અંકે સુવું પછી સ્વજનને એય ઉંચી મળ છે,
 બહાલા ! મોટું મનુજ બળનું એ જ છે કમ ઉંચું,
 બહાલા ! આવા મનુ જગતમાં એ જ કર્તવ્ય ઉંચું;
 બહાલા ! વિશ્વે મનુ હૃદયનું એ જ આતિથ્ય ઉંચું,
 બહાલા ! આવું મનુ મનતણું ' આપ લે ' ભાન ઉંચું !

ઉંડા ઉંડા કંઈ સમયના કીટ જે કોતરે છે,
તેના અંતે સ્વજન હીનની કોણ સંભાળ લેશે ?
આવી ઘેલી મનુ મન કરે કોટિ શંકા સદાયે,
ને આંસુડાં અમુલ અરપી કંઈક સંતોષ પામે.

લલિત.

૧૧૯

મૃગલીને.

(હરિણ.)

ધીકી રહી ધરા, નીચે ! ઉંચે તપે રવિ તીવ્ર, ને,
બળબળતી લૂ ચારે પાસે રહે વરસી ભવે;
વિજન રણની ઉની રેતી ઉડે ! કરી અંધ દે !
લખ લખ કરી દહાતી જવાલા ફરી વળતી બધે !
તડફી ફફડી રૂંધાતાં તો ન ભાન કશું રહે !
ફીકર કડકે આ દેયાને વિરામ ન કે વળે !
વિરહ દવમાં હોમાએલી સખી બળતી હશે !
મુજ અધમની ચિંતાથી એ ઉભી સળગી જશે !
તૃણજલ ઠરી સૂતેલીને તૃષાર્ત દધ સુવા,
મૃગજલ પીવા બતાં હાર્યો ! પડી વિષુટાં ગયાં !
મધુર મૃગલી મારી રહેતાં અચાનક આ બધું,
તરફડી મીઝી રહેતાં થાશે શું ભસ્મનું પુતળું ?

પ્રિય વિરહિણી ! સ્હાજે શાંતિ તને મળું ત્યાંસુધી,
 તલસી ટટળી સોસાજેમાં દુઃખે મુજ ઘેલડી !
 સતત સુખના લ્હાવા લેવા કસાવું ઘડી ન કાં ?
 અવનતિ સહી લેવી શાણી ! ન ઉન્નતિ માટ કાં ?
 બળી વિરહમાં જશું ત્હોયે હુતાશનનાં હવિ
 જન જગતની કંકે સેવા જશું કરતાં, સખિ !
 યુગતણી લીલા લીલી થાતી જશે રસથી ભરી !
 ભવ મહિ ખુબી ખીલી રહેશે અનંત વસંતની !

લલિત

૧૨૦

મૃત્યુવશ મૃગ

મૃત્યુવશ છું આજ જીવ અરે ! જાતો નથી,
 દૃષ્ટે પડતાં કાજ આગળ પાછળનાં બધાં.”
 “ અરે આ ઉઘાને અવર મુજ સમ ને નિરખતો
 ખરે આ મધ્યાન્હે નિડર થઈ ફીડા કરી રહ્યા;
 હતાં માન્યાં મહારાં તરણ જળને આ મૃગલીઓ,
 અને તેનો ભોગી અવર અવનિમાં નવ હતો.
 સ્વચ્છંદે આનન્દે અધિક રસકંદે રમી રહ્યા;
 વળી નારીવૃંદે નવિન સુખકંદે ગળી ગયો;
 કુદંતો ખેલંતો મદ મત્ત ભરી ગેલ કરતો.
 લીલા અંકુરોના રસ ભરિત કે આસ કરતો,

અહીં આ વાડીમાં અવર મૃગ આવી નવ શકે,
 શિશુ ન્હાનાં મ્હોટાં નવ ફરી શકે આ વન વિશે,
 ઘણાં માર્યાં મ્હારાં કૃપણ નિજ સ્વાર્થી ઉર વિશે;
 મૃગોને સંહાર્યા અવનિતળ ઢાળ્યા બહુ બહુ;
 નહિ રહેવા દીધા મુજ વિલવમાં લુટ કરતા.
 પ્રિયાના ટોળામાં ઘણીક તરૂણી દાબલ કરી,
 પછી પ્રીતિ ભીતિ જખરજસ્તીથી વશ કરી.
 કહું કે ચાહું છું જીગર કંઈ આહે નવુંનવું,
 ન આહે એ મુને પણ નહિ વિખુટી જરી કડું.
 રમાડી રીઝાવી વળી કંઈક વિસારી મૃગલાઓ;
 નસાડી ખીજાવી વળી કરી પુરી ઝુરી મરવા.
 નિશંકે ઉમંગે મનમથતણી સેલ કરતો,
 નહિ ભીતિ નીતિ નવીનજ રીતિ એ પ્રણયની;
 અહો ! આવી રીતે વન ઉપવનોમાં પરવર્યો,
 અને મૃત્યુ જેવી ગલત નહિ વાતો મંહિં પડ્યો.
 હુતો એ મસ્તીમાં યુવતિ યૂથમાં આંહિં જ અહો !
 શિકારીને હાથે અરર ! શરઘાથી અહિં પડ્યો.

અહો ! આ શું ! આ શું ! રૂધિર સઘળેથી વહી જતું !
 અહો ! આ શું ! આ શું ! જિવન જાળમય થૈને સરકતું
 ગઈ ગોળી ચાલી વ્રણ પણ પડ્યા બહુ વિષમ તો
 કરી ઝોળી લીધો અવર ક્ષણ પહેલાં મલારૂં;
 અહો ! આ શું ! આ શું ! યવન જૂથ લણી ધસ્યું
 --અહો ! આ શું ! આ શું ! મૃગલી યૂથ મમ વળ્યું

“હતી હાથમાં વાત, જાવા દીધી તે તકો;
 “પડ્યો શિકારી હાથ, હાય હવે કંઈ નવ બને.”
 “મને થોડા દી’થી અધિક તરકો કેં મુઝવતા,—
 અને એની સાથે નવનવ વિચારો ઉપડતા,
 કહે છે કે—“પ્રેમી અવર દુઃખ દેખી નવ શકે,
 પરાઈ પીડામાં નિજ શરીર તે અર્પણ કરે;
 નહિં આશા રાખે બીજી નિજ ઇચ્છા પૂર્ણ કરતાં,
 નહિં યાચે ઇચ્છે વિષમ દુઃખ છોને પજવતાં;
 લુંટાવે પોતાનું ન લુંટી શકે સ્વાતંત્ર્ય વળી એ—
 જનોના હયામાં વ્રણ પણ કદીએ નવ કરે.”
 કહે છે કે—“પ્રેમી શૂરવીર તણી શુદ્ધ પ્રતિમા,
 હજારો ખડ્ગોમાં અડગ ટકી રે’ ન્યાય થડમાં.
 દબાવી દે જુસ્સા, અવર પર ના ક્રોધ કરતો,
 સુધારી લે લુલો પર પર નહિ રોષ ધરતો.”
 દાઝયા વિણ લાગે નહિ, વ્રણ વિણ વ્યથા ન થાય;
 જો પ્રભુ આપે પ્રેમ-બળ, થયું અન્યથા થાય.

અહહ પાપ મેં બહુ પ્રભુ કર્યોં !
 અરર જ્ઞાન આ શું સ્મશાનનું !
 હવે અરે મને સાંભરે બધું,
 નવ હતું અરે સુખ ત્યાં જરી.
 મથી મથી મુવો પ્રેમ પોષવા,
 અરર શું મળે મૃગજળો વિશે ?
 અરખું મેં હશે તો જરી જરી,
 અરર મેં લીધું સોનું સામદું.

પશ્ચાતાપ.

[મંદાક્રાંતા.]

હા ! પસ્તાવો વિપુલ ઝરણું સ્વર્ગથી ઉતર્યું છે !
 પાપી તેમાં ડુબકી દઈને પુણ્યશાળી બને છે !
 ઓહો કેવું સ્મરણ મધુરું પાપનું એ ધરે છે !
 માફી પામ્યું કુદરત કને એમ માની ગળે છે !
 રાજ્યોથી કે જીલમવતી કે દંડથી ના બને જે
 તે પસ્તાવો સહજ વહુતાં કાર્ય સાધી શકે છે !
 હું પસ્તાયો, પ્રભુ ! પ્રણયીએ માફી આપી મને છે.
 હું પસ્તાયો, મુજ હૃદયની પૂર્ણ માફી મળી છે.

કલાપી.

શિકારીને.

[અનુષ્ટુપ.]

રહેવા દે ! રહેવા દે ! આ સંહાર યુવાન તું;
 ઘટે ન રતા આવી વિશ્વ આશ્રમ સન્તનું,
 પાંડુ પડાં રૂડાં, લતા આ, ઝરણાં, તરુ,
 ઈંદ્રિયાં દષ્ટિ ત્યાં : વિશ્વ સંહાર્ય કુમળું.

તીરથી પામવા પક્ષી વ્યર્થે આ કૃરતા મથે;
 તીરથી પક્ષી તો ના ના કિન્તુ સ્થૂલ મળી શકે.
 પક્ષીને પામવાને તો છાનો તું સુણ ગીતને,
 પક્ષી તેના પ્રભુ સાથે હંયામાં મળશે તને.
 સૌન્દર્યો વેડફી દેતાં ના ના સુન્દરતા મળે;
 સૌન્દર્યો પામતાં ખેલાં સૌન્દર્ય બનવું પડે,
 સૌન્દર્યો મેલવું એ તો પ્રભુનો ઉપયોગ છે;
 પોષવું પૂજવું એને એ એનો ઉપભોગ છે.
 રહેવા દે ! રહેવા દે ! આ સંહાર યુવાન તું;
 બધે છે આર્દ્રતા છાઈ તેમાં કેં ભળવું ભલું.

ક્ષાપી.

૧૨૩

સરિસંગમ.

(સીતાજીના મહિનાની ચાલ—)

ગાન મધુર કરી ઉછરંગે હર્ષનદી નાયતી,
 ઘોર શોકસરિત ગંભીર ધુધાટે વહી જતી,
 એ બે સરિત તણાં જ્યાં નીર ભળે એકમેકશું,
 નહાની પર્ણકુટીમાં તે ડામ નિરંતર હું વસું
 મુજ વાસ નિરંતર આંહિં ભલે ઠરીને રો
 પ્રિયા ! તુજ સંગે બેશી હું ત્યાંહિ નિરખું

મહે.

વહી ચાલતી નિરખું દૂર દૂર એ આવતી,
 ભિન્ન એના પ્રવાહનું પૂર અંહિ એંચી લાવતી.
 એક સ્મિતમય ક્ષેત્રોની ભૂમિ મહિંથી ચાલતી,
 હાસમય રચનાની મધ્ય વહીને મ્હાલતી;
 ખીજ આવે વહી ગંભીર ઘોર ગિરિ ભેદતી,
 ચીરી કડણ કરોડોનાં મધ્ય પડંતી ઉંચે થકી.
 શીળી અંદામાં અળકંતી એક કદી કદી શી હસે !
 ઓમ મધુર રંગ નીચે કાંહિ રંગ લેતી એ ધસે:
 ખીજ ઘન ગંભીરો છાયો ઓમ તે નીચે વહે,
 ઘોર રંગ અધિક અધિક અગે નિજ એ લહે.
 એક તટકુંજ કુસમો અનેક નચાવે તરંગમાં,
 મીઠી કોયલરવ વહી આવે સમીર તે સંગમાં:
 ખીજ શુષ્ક અરણ્યનાં પર્ણ ધરે જળપટ પરે,
 અંઝાવાત એ સરિતાનું પૂર ધુધવી અદકું કરે.
 એવું સરિતયુગલ વહેતું આમ આમ આવે મુજ ભણી,
 તેને નિરખું રહી આ ઠામ શાંતિ ધરીને ઘણી;
 મુજ મનડું ડરેલું શાંત ડગે નહિં કે ભણી,
 જાય આમ નહિ, નહિં, આમ, ગભીરું રહે જની.
 મન શું ડગે ! વસું છું હું જ્યાંહિ સરિત જને ભેટતી,
 મિશ્રગાન કરી મુજ વાસ તજે નાચીને જતી:
 હર્ષજળમાંથી કડું પાન કદી શોકનીરનું,
 શોક ગી હર્ષનું નીર, મીઠું પીઠું ધીર હું.

ધોડક છેડે જળતી ચિતા.

(ચોપાયા છંદ)

મૂર્ખ મનુ ! માયાને રોતો ! મૂર્ખતાની નહિં સીમા !
માયા ઇન્ધનથી માયાને બાળું આ જ અવનિમાં,
સતેજ દિવસે અંધનિશામાં, આણુ અખંડિત મ્હારી !
બાળેલા માયાઆણુ નલમાં ધુમવદ્ધારી લઈ જાતી !

× × ×

બાળ, તરણુ, જરારૂઢ, પુરૂષ ને અબળા આહુતિ
બની પડે મુજ મુખ-ચક્ષમાં; એવી મ્હારી વિભૂતિ.
બાળું ને બળતી દેખાઉં બળતી બાળતી ખાઉં,
મૂર્ખ મનુ ત્હોયે ના સમજે માયાનું લોપાળું.

× × ×

વિયોગીને યોગી કરવાનો મ્હેં આ પ્રયત્ન માંડયો,
જીવે તું તે સહિ ત્હોય મૂર્ખ બની આમ રૂવે છે પાછો.
માયાગ્રહથી મૂકાવી વિભ્રુશું મેળવવા કર સ્હાયો,
જીવે તું તે સહિ ત્હોય મૂર્ખ બની આમ રૂવે છે પાછો.

ગોવર્ધનરામ

બહાલાંચોને ઉપદેશ.

(આધવજી સંદેશો એ રાહ)

સાંભળજો, બહાલાંચો ! વચનો દીનનાં
 દીનપણું છે પરમ દયાનું પાત્ર જો !
 મોટો એ અધિકાર તમારો માનવીઃ
 અધિકારી છો જેનાં માનવ માત્ર જો !
 એક પિતા પરમેશ્વર જાણો આપણોઃ
 નિકટ સગાંચો સમજો ભાઈ બહેન જો !
 નીકો નહાની મોટી જે જીવો તણીઃ
 વહતું તેમાં એક અખંડિત વહેન જો !
 હસનારાંચો સાથે હસવાનું ઘટેઃ
 રડનારાંની સાથે રડવું તેમ જો !
 એક ખીજાંનાં આંસુડાંચો લૂછતાં
 ઊંચાં ચડશે સ્ત્રીપુરુષો સૌ એમ જો !
 મૂતવ્યા છે ધર્મ બધાના મૂળમાંઃ
 સઘળાંચે સન્તોનો એ ઉપદેશ જો !
 દિન્ય દયાસાગર, યાચતાં આપજો !
 દીન જનોને અમને એનો લેશ જો !

એક ઈચ્છા.

[પૃથ્વી ઇંદ]

પડ્યા જખમ સૌં સદ્યા, સહીશ હું હજી એ બહુ,
ગણ્યા નવ કદી, ગણું નવ કદી; પડે છો હજી;
અપાર પડશે અને જીગર હાય! આળું થયું,
કઠિન ન બનેા છતાં હૃદય એજ ઈચ્છું, પ્રભુ!

પડી વીજળી તે પડી સુખથી છો, બળું છું સુખે;
અનન્ત ભભુકા દહે, બહુ દહેા ગળું છું સુખે;
ન દાહ વસમો કદી, જિગર ખૂમ ના પાડતું,
કઠિન બનજો નહિં હૃદય એજ ઈચ્છું, પ્રભુ!

બહુય રસ છે મને હૃદય છે હજી તો, અહો!
અરે! હૃદય જો ગયું રસ ગયો પછી તો બધો;
ભલે મૃદુ રહી સહી જખમ છેક ચૂરો થતું,
કઠિન ન બનેા કદી હૃદય એજ ઈચ્છું, પ્રભુ!

૨૧૪

૧૨૭

ચેતન.

[તોડકની ચાલ]

નથી નેત્ર, શું તેજ પીવાય, સખે !
નથી પાંખ. શી વિધ ઉડાય, સખે !
નથી ચેતન કેમ લવાય, સખે !

કંઈ ખોલ, સખે !

ઉર ખોલ, સખે !

રસ ચેતન કેમ લવાય, સખે !
નથી સાજ, કશું પછી ગાવું, સખે !
નથી આહર ને કયમ આવું, સખે !
નથી બહાલ, તને શું વધાવું, સખે !

નવ ખીજ, સખે !

નવ સીઝ, સખે !

પણ બહાલ વિના શું વધાવું, સખે !
સુમધુર ઘડી પણ હાસ્ય, સખે !
કદી ફેડ ભયું જરી લાડ, સખે !
મુજ નેત્ર વિષે પ્રીત આંજ, સખે !

સીંચ આશ, સખે !

રમ રાસ, સખે !

રસ ચેતન ખેલી ખીલાવ સખે !

બહાનાલાલ

૨૧૫

૧૨૮

સખા પ્રત્યે ઉક્તિ

[તોટકની ચાલ]

વહને બહુ નીર ભરાય સખે !
તનુ ચેતન માત્ર હરાય સખે !
જલને પડે સઘળે નીરખું,
નિરખું નહિં નેહ જરાય સખે !

કર જ્વાર સખે !

કંઈ સાર સખે !

હૃદયામૃત માર્દવ ધાર સખે !
ભવમાં તવ એક સહાય સખે !
નયનો દયને જ ચહાય સખે !
નવ ઐહિક આશ હૃદે સહજે !
હૃદયે થકી સિંધુ વહાય સખે !

મણિરાંકર.

૧૨૯

દિવ્યમંદિર તથા લેખ.

[રાજા વ્રત.]

માનવરાજે રચ્યાં મન્દિરો કીર્તિ કાળે,
કાળમહોદધિમહિં કહિં લુપ્ત થયાં આળે;

કરતા કીર્તિસ્તમ્ભ ઊભા અમર નામ કરવા,
 સહસા તે ભૂકમ્પ ગળી લઈ જતા ગરવા;
 ન રહે નામ નિશાન, રાનમાં રહે રખડતા
 શિલાખંડ થઈ ચૂર્ણ જગોજગ મૃતસમ પડતા;
 અચળ કીર્તિને કાજ કોતરી રાખ્યા લેખો,
 ઘસાઈ ભૂશ્યા આજ દટાયા ધુળમાં દેખો.
 એક અચળને ભવ્ય વિશ્વમન્દિર ભાસે,
 અનુપમ ધુમ્મટ વ્યોમ જેનો ચોપાસે,
 એક પુરૂષ મહાન તણી એ કીર્તિ ગાયે—
 નિરખી શકે રૂડી પેર અહિં જન કો વિરલા એ.
 વિધ વિધ લખિયા લેખ દિવ્ય ભાષામાં ભારે,
 એક પુરૂષ મહાન તણા એ ગુણ ઉચ્ચારે;
 અનુપરૂપ એ લેખ દિસે જગ રચના માંહિં;—
 નભપટ પર તારક-લેખ ચળંકતા કયાંહિં,
 કહિ કહિ સંધ્યા-અભ્ર-રંગના લેખ સુહાતા;
 કો ઘડી ઇન્દ્રધનુષ્ય-વર્ણના લેખ જણાતા;—
 એમ નિરંતર વિવિધ-લેખ રચના રહે લીપી,
 વાંચી શકે કો વિરલ દિવ્ય અદ્ભુત એ લીપી.
 દેશાટન કરી ભવ્ય મન્દિરો ભલે ન નિરખું,
 ગૃહ લેખ લીપિભેદ ભલે હું ઉકેલી ન શકું,
 મહાન મન્દિર એક નિરખવા દૃષ્ટિ ચાહું,
 દિવ્ય પુરૂષના લેખ માગું શક્તિ ઉકલવા હું.

સ્વર્ગીય સંગીત

[મહારાજ રાગ]

સ્વર્ગીય સંગીત રમ્ય મન્યુ ! વાહ !
 મધુર મંજુલ સૂર ભર્યુ ! વાહ !—ધ્રુવ—સ્વર્ગીય૦
 ખરજ પંચમ ટીપ તણા સૂર
 છેડે હઠુર મયૂર કોકિલ
 ઝરમર ઝરમર પ્લુત સમ રવમાં
 વ્યાપી એર ધ્વનિ અનહદ રહે ! વાહ !—સ્વર્ગી૦
 સૃષ્ટિતણા સંહાર્ય—કુંજ મહિ,
 બજે દૂર કંઈ અગમ્ય બંસી;
 વાયુ-નયવ્યા રસ-પડદાની,
 ધુધરીઓ ઘમકી જ રહી ! વાહ !—સ્વર્ગીય૦
 અનંતતાના પડદા પાછળ,
 વિધિતબલચીના કર આગળ;
 ગૂઢ તાલથી મૃદંગ ચંચળ,
 ચેતવતું ગાળ જ રહે ! વાહ !—સ્વર્ગીય૦
 ભિન્ન પ્રવેશે ભિન્ન વેષધર
 સ્વપાઠ લજવે પુતળાં વિધિવશ;
 એજ સરળતા સહૃદયતાની,
 આ સંગીતમાં બળ રહી ! વાહ !—સ્વર્ગીય૦
લલિત.

બુલસી

[મંદાકાંતા.]

છુપી ઉંઘે ઘનપડ મહીં તારલા ઓમઅંકે,
 નિદ્રા મીઠી ચિરિ નદી અને વિશ્વ આખુંય લે છે;
 ને રૂપેરી શ્રમિત દિસતી વીજળી એક સ્થાને,
 સૂતી સૂતી હસતી મધુરું સ્વપ્નમાંહીં દિસે છે;
 આવી શતે ધ્વનિ કરી મહા શ્યામ ઝહેતી યમુના;
 તેનાં ખેળાં જલ ઉપરની લેખડે કોણુ છે આ ?
 કૂદી નીચે જલ સમીપ તે માનવી આવી ઉભું.
 ને શોધે છે કંઈ પણ કશું હાથ તેને ન આવ્યું.
 એવામાં ત્યાં શબ જલ પરે કોઈ આવે તણાતું,
 હોઠી તેને સમજી જલદી જોરથી ઝાલી લીધું;
 ને આ આલ્યો પુરુષ તરતો ઉપરે તેની બેસી,
 હર્ષે બોલ્યો “પ્રિય નકી થશે આજ તો આશ પૂરી.”
 ત્યાં તો અભ્રે ધવલ ભડકા વીજળીએ કર્યા શા,
 તેથી સર્વે તરૂં નદી અને ખુડા તેજે છવાયાં;
 ગાળી ઉઠયું ચમકી વન આ મેઘની ગર્જનાથી,
 નિદ્રામાંથી મયૂર ટહુક્યા હર્ષથી જાગી ઉઠી,
 છો ઉઠીને મયૂર ટહુકે ખુડા ગાજે ભલે ને—
 તેમાંથી તે મગજ નરતું કોઈથીએ ન જાગે !
 દષ્ટિ તેની શબ પર હતી તોય જોઈ શકે ના,

છોને આખું જગત સાગળી વીજળીથી બળે આ !
 તેની પાસે જીગર ઘસડી જાય છે લેઇ હાવાં,
 તેની ખ્યારી હૃદયવિભૂતિ સ્નેહની જે સરિતા;
 આલેખાયું હૃદયપટમાં ચિત્ર વહાલીતણું છે,
 અંગોમાંથી જીવન સઘળું ત્યાં જ આવી રહ્યું છે.
 દોરાતો આ પ્રિય જન કને આમ આશા ધરીને
 પ્હોંચી ઉભો શબ ઉપરથી ઉતરીને કિનારે;
 પાસે મૂકી મૃત શરીરને મસ્ત પ્રેમી વહે છે:--
 “ દીવા મ્હારી પ્રિય સખીતણા ઓરડાના દિસે તે.”
 અંધારામાં ત્વરિત પગલે ડાલતો ચાલતો આ,
 આવી પ્હોંચી પ્રિયગૃહ કને જોઇ ઉંચે ઉભો ત્યાં;
 ગોખેથી ત્યાં લટકી ઝુલતું કાંઈ દોરી સમું છે,
 જાલી તેને ઉપર ચઢીને ગોખમાંહિં ઉભો તે.
 દીઠી તેને—હૃદય ધડકે જેમ ચીરાઈ જાતું !
 દીઠી તેને--અવયવ બધા પીગળી જાય છે શું !
 દિસે તેને ચક્ર ફરતો કંપતો ઓરડો એ,
 કામી—પ્રેમી અનિમિષ રહી ખ્યારીને નિરખે છે !

જોઇ લેજે ફરી ફરી સુખે પ્રેમનું સ્થાન પ્રેમે,
 આવી મીઠી સુખની વખતે કોઈ વેળા ન આવે;
 આવી પ્રીતિ તુજ ન વખતે હોય કાલે પ્રભાતે,
 આ આશાનું મધુર સુખ તો આજ ઉડી જ જશે.
 જોઇ લેજે ફરી ફરી ભલે દુરથી જોઇ લેજે,
 ઇચ્છે તેવું સુખ અનુભવી આજની રાત લેજે;
 તારે માટે દિવસ ઉગતાં કાંઈ જૂઠું જ ભાગ્ય,

તારો નિર્મ્યો કરણુ પ્રભુએ કાંઈ જુદો જ માગે.
 ભેને તારી યુવતી રમણી શાન્ત નિદ્રસ્થ આ છે,
 ને વેલી શું શરીર સુખમાં શાન્ત શય્યા પરે છે;
 નેદ્રા મીઠી કર સુખભર્યા ફેરવે છે કપાલે,
 શું મૃત્યુથી કળજ થઈને અંગ સર્વે ઢળ્યાં છે !
 નેદ્રાનું આ સુખ ત્યજી દઈ ઉઠીને સુંદરી ! તું,
 યાંપી લેને હૃદય હૃદયે મિત્રનું, સુંદરી ! તું,
 બે હૃદયાનો રસ તુજ પરે ખૂબ વર્ષો રહ્યો છે,
 રાત્રિના બે પ્રહર સુખમાં પૂર્ણ માણી હવે લે !
 આ રાત્રિમાં તુજ પ્રિય કને મીઠડાં ગીત ગાવાં,
 હારે તેની જરૂર કરવી આજ તો તૃપ્ત આશા;
 હારે કાંઈ મધુર સુખમાં આજ છે ઝુલવાનું;
 તલે તો કે નવીન રસના સિન્ધુમાં ડુબવાનું.
 રહ્યો કામી પુરૂષ હજી ત્યાં ગોખ માંહિ ઉભો છે;
 તેનાં કામી પ્રણયી નયનો પ્રેમીને નિરખે છે;
 યાં દીવામાં ચડચડી મરુતું એક ભોળું પતંગ,
 ભેવા લાગ્યો સ્થિર નયનને ફેરવી ત્યાં યુવાન !
 મોલી ઉઠ્યો, ‘ અહહહ પ્રભુ ! સ્નેહની આ ઢશા શી ?
 ‘ આહો કર્તા ! તુજ કરણીમાં આવી તે ફરતા શી ?
 ‘ પ્રેમી ભોકતા પ્રણયી હૃદયે ભોજનની પાસ આવે;
 ‘ તે ભોકતાનું જીવર કુમળું ભોજન તે કેમ બાળે ?
 ‘ કાંઈ મીઠું સુખ નકી હશે પ્રેમીને બાળવામાં,
 ‘ ને કે તેથી વધુ સુખ હશે પ્રેમીને દાઝવામાં;
 ‘ બાળી દે તો-પ્રિય સગિ-મને ! ” એટલું બોલી દોડી,

સૂતેલીના હૃદય સહ તે ધ્રુજતી છાતી ચાંપી !
 જાગી બોલી ચમકી લલના, “ જીવના જીવ મહારા !
 “ શું અત્યારે તુજ સખી કને આમ આબોજ બહારા !”
 ને જન્ને એ હૃદય ધડકયાં સાથ સાથે દબાઈ,
 ભાને બૂલી પ્રણયી સુખિયાં શાંત પામ્યાં સમાધિ.
 આ જન્નેની દૃઢ ક્ષણ મહિં છૂટશે અનિય હાય !
 કેવો મીઠો સમય સુખનો તોય કેવો ક્ષણિક !
 જીનાં થાતાં મધુર સુખડાં ચિત્ત શોધે નવાંને,
 તે આશામાં વખત સઘળો આમ પ્રેમી ગુમાવે.
 સ્થાયી ક્યાંયે સુખ નવ મળે સ્થાયી આશા ન ક્યાંએ,
 રે સંધ્યાની સુરખીવત સૌ સ્નેહના રંગ ભાસે;
 ને આશામાં મધુર સુખ તે તૃપ્તિમાં કેમ છે ના ?
 રે તોયે સૌ હૃદય ધરતાં તૃપ્તિની કેમ આશા !
 જે છે તે છે સુખ દુઃખ અને તૃપ્તિ આશા અહિં તો,
 જે પામે તે અનુભવી સુખે સ્નેહી લેજો તમે તો.
 સંયોગી એ સુલગ દિલડાં તૃપ્તિનું આજ લ્હાણું,
 ઉઠો ઉઠો અતિ સુખ મહિં ભાન ના ભૂલવાનું.
 ધીમે અર્ધી રવિ કરવતી પોયણી જેમ ખીલે,
 જન્ને તેવી મૃગનયનીની આંખડી ઉઘડે છે.
 એ આંખો તે પીયૂષ પિયુના અંગને લેખી દેતી,
 એ આંખોથી વરીકરણશી પ્રેમમૂર્છા વહેતી,
 ને ઘેરાતાં નયન પિયુનાં ઉઘડયાં દીર્ઘ સ્નિગ્ધ,
 અર્પી દેતાં હૃદય પ્રિયના વાદમાં જેમ હોય;
 પી લેધને શરીર પ્રિયનું નેત્રથી નેત્ર ચોટયાં.

મીઠા ભાવે રતિમય તહીં પૂર્ણ સત્કાર પામ્યાં.
 એ દૃષ્ટિના અમીઝરણમાં ગાન દેવી ગવાતું,
 બન્ને આત્મા રસમય થતાં ઐક્યનું પાન થાતું;
 એ દૃષ્ટિમાં લય થઈ ગઈ વિશ્વની સૌ ઉપાધિ,
 વેળા વહેતી સતત ગતિએ તેય ત્યાં સ્થંભી ઉભી.
 ના ના રે રે વખતનહ તો જાય આલ્યો સપાટે,
 તે રોકાતો પલ પલ નહિં પ્રેમીનાં કાર્ય માટે.
 બિચારાંની સફલ ઘડીઓ લેશ ના દીર્ઘ થાતી,
 ઓહો ! એ તો જલદી જલદી આવી કે ઉડી જતી.
 જ્યારે બન્ને રસમય દિલો સાથ સાથે દબાયાં
 ત્યારે તેના શ્રદ્ધ ઉપર કેં વાદળાં ફોડતાં'તાં;
 ને હાવાં તો ધનદળ સહુ વિખરાઈ ગયાં છે.
 તારા સાથે શશી ચળકતો પાશ્ર્વમે ઉતરે છે.
 ઓહો મીઠું જરૂર દિસતું તૃપ્તિનું આજ દહાણું,
 કેવું ઘેલું કૂદી કૂદી ઉડી ગીત ગાતું ચકોરું !
 કેવાં નાચી પ્રતિવીચિ ઉરે ચંદ્રનું બિમ્બ ધારે
 ને વાયુના અધર ફરકે પુષ્પના ઓષ સાથે
 હિમે ઢાંક્યાં ગિરિવરતણું શૃંગ શૃંગે શશી છે,
 ને ગુહમોના પ્રતિ કુલઉરે ભૃંગ બાઝી રહ્યા છે:
 આજે ક્યાંએ વિરહ દુઃખનાં મ્લાનિ કે અશ્રુ છે ના,
 ક્યાંએ છે ના જગત પરની સર્વવ્યાપી કટુતા.
 પૂર્વે લાલી ચળકતી દિસે આભમાં કેસુડાંશી
 જે ભ્રમને કલરવ કરી ઉડતાં કેંક પક્ષી;
 પિય સાથે શયન કરતી સાંભળી સુંદરી તે

બોલી “ મહારા પ્રિયતમ ગઇ રાત્રિ આલી ! અરેરે ! ”
 આહા ! અંતે જન હૃદયને બોલવાનું “ અરેરે ”
 કંપી રહેતાં જીગર સુખમાં ઉજ્જુ નિશ્વાસ આવે.
 આંસુડાં જ્યાં નયન પરથી હર્ષનાં ના સૂકાયાં
 ત્યાં તો નેત્રો દુઃખમય બને આંસુની ધારવાળાં !
 ચોંટી મ્હાનિ પિયુ હૃદયને સાંભળી તે “ અરેરે ”
 ને અંગોમાં દુઃખમય અરે ! મ્હાનિની સુસ્તી આવે,
 ફેંકી દૃષ્ટિ અતિ દુઃખભરી ખ્યારીના નેત્ર સામે
 જે દૃષ્ટિમાં દુઃખમય અમી બહાલનું વર્ષાં રે છે.
 બંને ઉઠી શિથિલ પગલે ગોખમાં આવી ઉભાં
 ભારે હૈયે કુદરતતણું શાંત સૌહાર્ય જોતાં.
 ઉગે છે ત્યાં જળહળ થતો પૂર્વમાં લાલ ગોળો,
 નાચી રહે છે કિરણ સલિલે રેડતાં રંગ રાતો.
 “ કેવું બહાલા ખુબસુરત છે વિશ્વનું રૂપ લગ્ય !
 “ નાચે કેવો સુખમય તહિં ઢલ સાથે મયૂર !
 “ અશ્રુ ઝીલે પ્રિયતમ કને હેતથી તે મયૂરી,
 “ ને તે જે છે મયૂર પ્રણયી પ્રેમની ચીસ પાડી.
 ચુમ્બી અશ્રુ તુજ પ્રિય સખે ! ગાલથી લૂછી નાખું,
 જાવું ના ના મુજ સહ રહે એટલું નાથ યાયું ; ”
 બોલી એ ત્યાં નજર યમુનાતીર પાસે પડે છે,
 ને ત્યાં પેહું શબ્દ નિરખતાં નાથને એ પૂછે છે.
 “ જોને બહાલા ! મૃત શરીર કો કેમ ત્યાં છે પડેલું !
 “ રે રે ! શું ના જગત પર છે કોઈએ મિત્ર તેનું ?
 “ શેવા તેને જગ પર નથી કોઈ ના દાહ દેવા !

“જાલા ! તેનું સુખમય હશે મૃત્યુ કેવું થયું હા !”
જેઈ તેને પ્રણયી વહતો શાન્ત ગંભીર વાણી;—

“હું આવ્યો છું ઉતરી યમુના રાત્રિએ હોડી માની;
“જાલી ! તે એ શબ જરૂર છે, મિત્ર તેનો બનું હું;

“ચાલો તેને નદીતટ જઈ અગ્નિનો દાહ દેશું,
આભારે કે પ્રણયઉભરે શીશ નીચું નમાવે,

ને ખ્યારાના હૃદય સમ એ સુંદરી ગાલ ચાંપે;
ત્યાં તો “જાલા સરપ લટકે ગોખની ખારીએ છે,”

ખાલી એવું કૂદી પડી નીચે સુંદરી ગાલરી એ.
જેઈ તેને પ્રિયતમ કહે ઉરથી ઉર ચાંપી:—

“આવ્યો હું તો ઉપર ચડી એ સાપને દોરી માની.”
સુણી આવું ચકિત થઈને માન્ય વિચારતી કે,

ચિંતાવાળા સજળ નયને સ્વામીને જેઈ રે’તી.
ત્યાં એલાએ છત્ત ઉપરથી ઝુલતો એક દીવો,

હાંડીમાંથી સરકી નીકળ્યો ધૂમ્રનો શ્યામ ગોટો.
તે જેઈને દઢ થઈ જરા ઉચ્ચરે આમ શ્યામા

“મહારા જાલા હૃદય તુલસી ! દાસ તું રામનો થા.
ફાની છે આ જગત સઘળું અંત આ જીવવાનો,

જે છે તે ના ટકી ઝંદ રહે સર્વદા જે રહેશે,
શોધી લેને પ્રિય પ્રિય સખે સર્વદા જે રહેશે,

આશા તૃપ્તિ વિભવ સુખની તુચ્છ સૌ છોડી દેને,
હું તારી ને મુજ પણ સખે પ્રેમી આ દિલ તારું,

તે જાણીને હૃદય મુજ તો આજ ચીરાઈ જતું.
તારું તે ના તુજ રહી શકે તૂટશે સર્વ મહારૂ,

માટે છોડી “ તુજ ” “ મુજ ” હવે દાસ થા રામનો તું.
 આ દીવો જો તુજ ગ્રહ બધું તેજથી પૂરી દેતો
 દીપ્તિ હીણો તિમિરમય છે ધૂમ્ર તો અંત તેનો.
 ભોળા તારા હૃદય સહ આ પ્રેમનું જે શરીર,
 તે તો વાયુ વતી ઉડી જતી આખરે અંત ખાક.
 શું છે હુંમાં ? સુખરૂપ તને દેહ આ ના થવાની,
 બહાલા, તેને મરણ પછી તો કાષ્ઠમાં બાળવાની;
 ટેકો જ્યારે તુજ હૃદયનો કોઈ કાંઈ ન રેશે,
 રોતાં ત્યારે જીવિત સઘળું પૂર્ણ તે કેમ થાશે ?
 તંયારી તું પ્રિયતમ કરી મૃત્યુની લે અગાડી,
 ને મ્હારો તું કર ગ્રહી મને સાથ લેને ઉપાડી;
 તોડી ભીંતો તિમિર ગઢની દિવ્ય સ્થાને ઉડી જા,
 ને તે માટે હૃદય તુલસી ! દાસ તું રામનો થા.
 તેં શીખાવ્યો રસ ઉર ભરી પ્રેમ સંસારનો જો,
 દોરી જા તું મુજ ઉર હવે દૂર સંસારથી તો.
 શું શીખાવું ? શીખવ મુજને પ્રેમ વેરાવ્યમાં તું,
 જાગી ચેતી ઉઠ ઉઠ હવે ઉંઘ વા સર્વદા તું.”
 ઉંડું ઉંડું હૃદય ઉતરી સાંભળી આ રહ્યું તું.
 ને પ્રેમીના મગજ ઉપરે ઉણુ લોહી ફરતું.
 નિદ્રામાંથી દિવસ ઉગતાં ઉઠતો જેમ હોય,
 રાતું તેનું મુખ ત્યમ દિસે શાંત ગંભીર ભવ્ય.
 દૃષ્ટિ ફેંકી પ્રિયમુખ ભણી પ્રેમ આદાર્ય ભાની
 બાંધ્યો વાણી ગદગદ થઈ મેઘની ગર્જનાશી.

“રે કલ્યાણી ! સખી ! ગુરૂ ! પ્રિયે ! પ્રેમની દિવ્ય જ્યોતિ !

“ તારે પંથે વિહરીશ હવે જાળ જંજાળ તોડી.

“ સંસારીને શીખવીશ હવે સ્નેહ, વૈરાગ્ય, લક્ષ્મિ,

“ ને અંતે હું મરીશ સુખમાં રામનું નામ જોલી;

“ ચાલો ચાલો નદી તટપરે ઝુપડી બાંધશું ને

“ જહાલા મહારા રઘુપતિતણાં ગીત ગાશું જ પ્રેમે.

“ શૃંગારી હું તુલસી તુજ ક્યાં ? શાંત વૈરાગ્ય તે ક્યાં ?

“ સંસારી આ તુજ હૃદયમાં જ્ઞાનનું ઉગવું ક્યાં ?

“ શું વિચારું ? મુજ મગજ તો જહાવડું આ બને છે,

“ શું વિચારું ? મુજ હૃદયમાં આંસુડાં ઉભરે છે.”

જન્મ ને જીવનાં કૃત્યો આકસ્માતિક સૌ અરે,

પાસા ફેંકે જનો સર્વે હા દેવો હરિહાથ છે.

“ કરું છું ” ને “ કર્યું છે મેં ” જૂઠું એ અભિમાન હા,

કરી તે શું શકે પ્રાણી આ અનન્ત અગાધમાં ?

કલાપી.

૧૩૨

બાહુક.

(નાળ દમયંતીનો પુનર્યોગ)

(હરિણી)

ધપતી ધપતી વેગે રાત્રિ ધીમી પડી જાય છે:

ઉડગણુલરી પાંખો ખેંચી કરી ઉડી જાય છે:

અનહદ ધ્વનિ ઉંડે ઉંડે ગભીર સુણાય છે:
 ધીમું વિકસતું શીગું બહાણું શિશુસમ વાય છે:
 અણુસમબુ એ બાહુડું તો અંગોલ હસ્યા કરે;
 બટુક ગભરૂ પાવો ગેબી બબલી રમ્યા કરે;
 બની રમકડું હીંચે બુલે ઉપારવિને કરે;
 સ્મિતથી સુચવે: “ મોંઘા દહાવા કસોટી પઝી મળે.”
 હૃદય સરસાં રાખી શાંતિ અને સુનકારને,
 હસતી રમતી ગાતી ગાતી નદી વહી બાય છે.
 સુરખી નલની હાથેલીમાં વધાવી નચાવતી
 મુદિત મુખડે: બાલા ઘેટ્ટી વધે કુદી નાયતી.
 સ્થિર નજરને નહાના ધોધે નચાવતું આ સમે:
 અહિં ઉલું હશે ઉત્કંઠાથી ઉપા સમ કોણુ એ ?
 તીર પર બુલે આરાવાળી અલૌકિક વાટિકા:
 ભવન વચમાં: ત્યાંથી આવે ઉજ્જ્વલરી શું આ ?
 વિમલ વસનો ધોળાંવાળી સુમંગળ મૂર્તિ ને
 ઝલક વદને નિરાશાની કર્ણુ છવાઈ છે;
 ઉર ઉછળતી ઉંડી આશા છતાં સ્મિત છાય ને
 પ્રણય પુતળી ગાતાં રૂવે, રડી વળી ગાય છે:—
 હો ભલા ભગવાન: દેવા !

હો ભલા ભગવાન:

દુઃખીના વિશ્રામ: દેવા !—હો૦

ભૂલી એ ‘ ગદ્ય કાલ ’ બતાવે બહાણું ઉડ્યાં કંક વાતાં
 લેણે આવી ‘ આજ ’ આ કાં ?—હો૦

દારણુ દુઃખના પ્રતાપે કેં વળે આંધારાં આંખે
ના સૂઝે ભવને ભૂલાવે:—હો૦

વૃત્તિ ઉઠતાં તો, વહાલાં તજી દે વિસારે વહાતાં
ત્હોયે એ ન મટે મનમાન્યાં?—હો૦

વહાલાં ને વિચારવાની ઉરની અમી-સરવાણી—
જીવતી ન સુકાવાની?—હો૦

ભીના મર્મ સ્વજન ભોળાંના કેં ઘટે સતેજ થાવા
ઉરાડી અમીના છાંટા—હો૦

કેં વિચાર્યું ન જાય એવું, દુઃખડું આ કેને કહેવું?
ક્યાં સુધી અમારે સહેવું—હો૦

બાળકડાંની બાંહ્ય ધરોને ઉગારી નિભાવી દ્યોને
સ્હામે અમારી જીવોને—હો૦

પ્રતિ સમય આ, નાહી આવું સ્તવી નમી તેજને
તટ—પગથીયે ઉઠ્ઠા ઉંડા નિસાસથી એ ચહે;
ઉર ધડકતે ભીની આંખે રહે નિરખી બધે;
જડ સમી દીસે સૃષ્ટિ નિત્યે છતાં ઉભી કાં રહે?
મુખ ગરીબડે રોવા જેવે કરે કંઈ શોધ ત્યાં—
લહરી શ્રવણે છાનું ફૂજી ગઈ સખીકૃત્ય ત્યાં;
પીગળી પુલકે વહીલી મુઘ્ધા “વિભુ દીનના”—લવી:
વિરહિણી ગઈ ભૂલી રોવું સુણી કંઈ જહાવરી.
ચપલ ચતુરા એવું એ શું હશે ચમકે ભલા ?

પારચિત સ્મરે પૂર્વાવસ્થા ચક્રિત જ ગ્રંથલાઃ
 “સ્વજન-સુર એઃ એનો એ હા ! ખચિત મધુર એઃ”
 વહી ઉંમળકે, આવે ત્યાંથી, જવા વધી, સુર એ;
 ચીરી સમીપની ઉંડી ખીણો ભયાનક ભેખડો—
 પતિત જનની પીડાનો શું અવાજ હુશે થતો ?
 ખડક સમી એ કાળી કાળી કઠિન જ ભેખડે—
 કંઈ સમયનું કોએ જોતું ઉભેલ લવ્યા કરે ?
 સ્મિત રૂદનના ભૂલી ભેદો ગદ્ય હતી આંખ એઃ
 તહિ લીસરડા ઝાંખા આશા ઉડેલ તણા વસેઃ
 વિતક વરસ્યા કેં કેં તેથી ફરી ગદ્ય આકૃતિઃ
 સ્વજન પરખે એવી મુદ્રા ન જેની ય તે લવેઃ—
 “શું ઉડી ગયું એ ? પંખી મ્હારા ! ઉડી ન જઈશ તુંઃ
 લલિત મધુરી આ લીલાના અમાનુષી સર્વ તું !
 કરૂણ ગીતડાં ગાને, ગાયાં ન કાં કર તું હજી ?
 મુજ ગરીબની એછી ઇચ્છા ન કાં કર તું પુરી ?
 વિદ્ય નવ થા. છુપી ગાજે ભલે સ્વરમૂર્તિ ! તું
 સહચરી ઉડીઃ સ્વપ્ન ઉડયુંઃ જશે પણ ઉડી તું ?
 સ્મરણ ઉખળ્યા તું ગાશે તો વ્રણો શમશે કંઈઃ
 વ્યથિત જનની તૃપ્તિ ટાળો ન શાંતવન કાં દઈ ?
 પ્રતિપળ દિને કે રાત્રિએ સુતાં ત્યમ જાગતાં—
 તરવરી રહે વસ્તુ જ્ઞાલી તણી પ્રતિમા સદા;
 મુજ અધમતા કેરાં ચિત્રો ચીરે ઉર તહોય ત્યાં—
 સુખ અધિક હું માનુંઃ છાજે ઘડીક ન એ છતાં !

પ્રિય સ્વજનનાં મીઠાં સ્વપ્ને મથું શમવા ય ત્યાં—
 સહિ પજવતાં ત્રાસે પ્રાણી ભવે અગળામણાં
 અજળ સુર એ ઉંડો ગેળી સમીપ સુણાય ક્યાં ?
 પરિચિત સમી સિંચી શાંતિ ગયો શમી એય ક્યાં ?
 રહી હૃદ હવે આવી ! ત્રાહિ ! સહી ન શકાતું કેં:
 પ્રિયજન વિના હૈયું ખાલી કરી ન શકાતું કેં:
 પ્રણયીજનને ઝહાતાં પાછું જીવે નવ પાતકી—
 ઘટતી જ દશા આવી એવા કઠોર નકોરની !
 કંઈ સમજતાં શીખ્યો ત્યાંથી તવાય જવરે તનુ
 અનુભવ મને ઝહાલાંઓના વિયોગ તણો બહુ:
 નથી વિરહ કે ઉંડી પીડા ખમાતી જરી હવે:
 રતિ નથી રહી, નીચોવતાં ભવે કંઈની મને.
 વળી હૃદ વિધિ ! જીને બાપુ ! દયા કરી દે ક્ષમા:
 ઘસડી ઘસડી છોલે છુંદે છતાં તું જીવે ન કાં ?
 નવ ઘસડ તું અંધી આવે અશક્તિ અકાળથી:
 વિવિધ દમને શાંતિ સ્વપ્ને દીઠી ન કદી જરી !
 “વિધિ ! ઘસડતાં ઝહાલાંઓને જરા સ્મરવા જ દે:
 પ્રણય સુખની યાદી મીઠી પગેક છળવ ને:
 મુજ અધમને આવી ઓછી વસે ઉર વાસના—
 કૃપણ કયમ થા બાપુ ! તેને ઘડીક નિભાવવા ?
 “કંઈ નહિ, ભલે, ઝહાલાં સત્ત્વે અલૌકિક વિશ્વનાં
 રમત રમજો ગાતાં નાચી અજાયબ રાસમાં !
 કુસુમસ્મિતનાં લીલા લીલી ધરે તમને જ ત્યાં—

ઉર—ઉકળતાં આંસુ ઉન્હાંની અંજલિ અર્પું કાં !
 “ સમજ સરતાં ખેરી બુદ્ધિ કરે કકળાટ તો
 સહુદય થઈ, ભોળાં વહાલાં ! ન તેય વસાડજો:
 પણ શિખવજો ગાતાં મીઠું દ્રવી રસ તૃપ્તિનો:
 સમ વિષમ એ ઉંડા ભેદો ભવે સમજવજો;
 કંઈ નહિ કથું ! મુંગા મારે દ્રવીશ ન આંસુડાં
 વિગત ભૂલવા કેં કેં મિષે મથું ત્યમ હાડું કાં ?
 હૃદય ઉકળે રોમે રોમે વરાળ ઉન્હી વહે:
 શરીર થીજતાં વાયુ થંડે, જવાય લવી મુખે:
 “ ગલરૂ વયની ભોળી આંખે કુટુંબ પ્રજા વસી:
 અવર ન હતી આશા, સેવા વિના મુજ એ તણી:
 જનસમૂહમાં સિંચી શાંતિ કૃતાર્થ થતાં થતાં—
 સુખદ સમયે વર્ષો કેવાં વહીય જતાં હતાં ?
 જીવિત જગને રિદ્ધિ સિદ્ધિ પ્રવૃત્તિ સદા રચે:
 સ્મિતભર મૃદુ તૃપ્તિવાળી નિવૃત્તિજ ભોગવે:
 રમી ઉર રહે સ્વપ્નામાં યે પ્રજાહિત રોજ ત્યાં—
 શમતી સુખમાં એના, મહારી પ્રવૃત્તિની વાસના.
 “ હૃદય કુલતું આનન્દે આ પવિત્ર વિચારમાં
 ખબર ન હતી સહેવાની છે ભૂલોની પરંપરા;
 ખમવું વસતાં વ્યઠિમાં કાં સમષ્ટિની ભાવના ?
 જનસમજમાં ના આવે કાં અભેદ અનેકતા ?
 “ જનની વસુધા કરે અંકે સુગંધ-રસે-ભરી —
 વળતી રમતાં અંતે સૂતાં, નિરાંત હસાવતી:

ગુણવતી પ્રભા સ્વપ્ને સ્વપ્ને મનેજ વધાવતી:
નિરખી રહી એ સંતોષે, કે સ્મરૂં સ્થિતિ પૂર્વની.

“ અળકતી ચુડે લીલી લીલી લતા સર સુન્દરી—

તટ-તરૂં પરે; ધીમી ધીમી છવાય બધે રતિ:

પ્રિયજન નીચે નાચે ઉંચે ઉંચે કલહંસ કેં

કુસુમ કુમળાં માળા રૂપે લચી સ્મિત છાય કેં.

“ હૃદય વસતી વેલી બહાલી તણા સહચારમાં—

સહચરી અને આત્મા મહારાં સુવૃત્તિ વિચારમાં:

અહિં રચી, લીધા બહાવા, બહાણું દીધાં સુખ સ્વર્ગનાં:

વળગી વળગી કુલ્યાં કાલ્યાં વસંતની છાંયમાં.

“ ગુણીયલ સખિ: ગૌરી શાણી ! ગણું પરિણામ આ—

સુખદ તુજ સૌ ઇચ્છાને હો અધીન થતાં સદા:

સ્થિતિ અવનવી એ કયાં ? આ કયાં ? જડી વિકૃતિ જગે:

સમજ ન શકું આ ત્રાસેથી અનુગ્રહ શું થશે ?

“ સ્મરૂં છું દિન એ: કલ્યાણીને જરી કચવાવતાં—

વિપરીત દશા બહારી લીધી: પડ્યાં દુઃખઝાળમાં:

જગ-કપટમાં ભોળે ભાવે ભમાઈ જરા જતાં—

અધમ જનના સંગે પામ્યો અધોગતિ ખેલતાં:

“ સમજ વિક્કરી: પોતાનાં પીડા દીધી સામટી:

શતમુખ ગતિ આ પાપીના થઈ વિનિપાતની.

વિષ જગતનાં દંશે વ્યાપ્યું: ફરી મુજ આકૃતિ

જીવતભરમાં જાણે કોઈ ન બાહુકને કદી;

“ પ્રિય પ્રિયતમા દેવી ! આ શું ? સતી મુજ સાધવી !

કળી ન શકતું બુદ્ધ હૃદયું અજાયબી આજની:

પૂછવું પણ કાં ? મેં તે શું શું અકાર્ય નથી કર્યાં !
 વિપરીત બને બુદ્ધિ ખૂંડેરી વિનાશ કરાવતાં.
 “ કંઈ નહિં લલે । ઘેલાં લોકો ગમે ત્યમ છો ગણે:
 મુજ મનગમી હેતુ ઇચ્છે ખીજે ન કદી મને:
 ન વનવગડે મેલી મેં શું ? કઠોર થયો ન શું ?
 દુઃખી મુજ દુઃખે એવીને મેં દુભારી ન એમ શું ?
 “ સહુદય પ્રિયે । તારા જેવી તું મહારી અરૂંધતી:
 તુજ વ્રતથકી હું જેવાને વસિષ્ઠ બનાવતી:
 કુલ તુજ સમી આ લીલાનાં ધરીશ: સુલક્ષણી !
 ચરણુરજને વંદી તહારી, લઈશજ નિરખી:
 “ લઈ તુજ રજ, જોતાં રોતાં પળીશ સ્થળે કંઈ
 કમનસીબને સાડું છે કે શકીશ ન ઓળખી:
 નળ તુજ લમી પુણ્યશ્લોકી અબોલ અબાણુ આ
 જીવિત કરશે પૂરું ઝાંખી કરી તુજ આજ હા !
 “ મુજ જીવસમાં બાલુડાં ! હો સહુંજ લૂટી જવું:
 ઉર શમવજે, દેતાં દેવી । ક્ષમા દમયંતી તું.
 જીવન મુજ છે નીચે નીચેજ ભેરવજાપ શું ।
 મલિન જીવને પ્રાયશ્ચિતે નથી નિજ પાપનું !
 મૃદુ, ઉર ! બને શાને કર્મો કઠોર કર્યા છતાં ?
 બળી સળગી જા ! તહારી રાખે સમાધ ચણાય કાં ?
 સ્મરણુ રસળે બહાલાઓનું ! ઉરે પડ ઉબળે !
 શરણુ તુજ લે ! મૃત્યુ મીઠા ! ન આશ હુતાશને । ! ”
 પથિક વદતાં આવી રીતે નિરાશ અતિ થયે
 શિર ખડકમાં કંટાળાથી અકાળી પડે નીચે;

શિર થકી વહે લોહી ઉઠું ! ચૂટે ચકરી—ઢળે:
 સહુદય ઉરે લેલોના ઘા રૂઝાય ન આ ભવે:
 કુદરત અલી ! આવી કાં તું અન્નણ સમી ઉભે ?
 હૃદય-લગિની ! ત્હારે ના હો નમેરી થવું ઘટે.
 ગરમી ભરતાં હઠીં દીલે ઘટે હુંક આણવી:
 શરણુહીનને પંપાળી, લે સ્વઅંક, દયા ધરી !
 લહરીપર કે વેળા વાઘે: સવાર વળી ધપે:
 પ્રિયમયી થવા ધીમે ધીમે વિકાસ ઉભા ધરે:
 કુરુદત સમું સ્પર્શે ત્યાં કે ઘવાયલ વીરને:
 વળગી વળગી જોતાં રૂવે, ન બાહુક તે સુણે.

(કાર્ત્તીચરો.)

“ શાંત થાવ: સ્વસ્થ થાવ:

સ્વામી ગુહારા શ્યામ ! હો ! ધ્રુવ.

વિતકને વિસારીયે વાંક નવ વસાડીયે
 વિસરીયે વિભુને નહિ, નાય ! હો—શાંત:

દુઃખને પ્રજાળવા-ઉરને ઉજાળવા
 કોળે જુએ આશાને ઉજાસ ! હો-શાંત,

ઉકળો ઉછળ્યું દેયું: ગાતાં છળી દમયંતી એ:
 વિનવી વિનવી દુભાયેલા જગાડતી કંથને:
 અશરણુ સતી હિયાસૂની અધીરી ખહીતાં રૂવે:
 કંઈ ન સમજે ! ઘેલી એ તો લયેલ લવ્યા કરે:—

“ રસ ગુવનના ! ગુહાલા ! ગુહાલા ! ન આમ ઘટે કદી !
 અધીન નજરે ના જુએ કાં ? ઉભી તુજ આ સખી !

પ્રિય ! દળવળે ત્હારી આ જો બળીઝળી વેલડીઃ
 ઉભય બળતાં મુગાં મારે ! ન ભસ્મ ઘટે થવી !
 “ તુજ હૃદયની ઉંડાઈનો મને જ ઉકેલ છેઃ
 પ્રકૃત જીવિતે લાગ્યા ઘાનો ઉકેલ મને જ છેઃ
 મુજ વિણ ન તું ઓ વહાલા, ઓ ! ન નૈવધ વિણ હું-
 ધીરજ નથી હો ! જગો વહાલા ! હવે ન ઘટે સૂવું ”
 કંઈ રસને અખિંધ ઉંડે પડ્યાં પણ ના ડુબ્યાં !
 કલહ વિચિનાં વહાલા ! ફેંક્યાંય આમ ફરી મળ્યાં !
 કંઈ નિતરતાં આંસડે તે પ્રકાશભર્યાં થયાં !
 પ્રણય પ્રભુની એ સેવાનાં અહો ! કળ આ મળ્યાં !
 સ્વજન સ્મરણે દૃષ્ટિયોગે પ્રદર્શન પ્રેમનાં
 પ્રતિપળ થતાં તે વહાલા ! તે જગે પ્રકટાવવાઃ
 અનુભવ ઘડ્યાં અંગે સિદ્ધિ ભરી પ્રભુના વધેઃ
 ખસ વિહરિયે ચાલો વહાલા ! જગજગનસેવને.
 પરિચિત થતાં અંખેલું એ રસાયન સ્પર્શનું
 રૂઢિર થડકો થંભ્યાં ! શાંતિ ભર્યું શિર તો થયુંઃ
 નયન ફરક્યાં તે સાથે કેં ઉડી પછડાય નેઃ
 નળ વિમળ એ એનો એ તો નમે હમયંતીને !
 ભૂલ સમજતાં સર્જેલી કેં રૂઝાવ ત્રણો ઉંડાઃ
 સહૃદય ઉરે સંધાશે કેં સળે સળ સામટાઃ
 પટપર ખીલો કેં કેં રંગો અનંત વસંતમાઃ
 લલિત કુલડાં મધ્યે નાચો વિભુમય વીરલાં.

ઉત્તરઃ અને અભિમન્યુ.

૬૫. “ ધાઓ, ધાઓ, અરે નાથ ! ઉગારો અગ્નિઆળથી.”
લવતી અળકીં જાગી નવોઢા આંસુ ઢાળતી.
- તિલકા. “ મોંઘી કળી હૃદયની સુકુમાર મ્હારી !
કોને હને મધુર નીંદરમાંહિ ડારી ?
સૂતો સમીપ અભિમન્યુ પતિ પ્રચંડ
તે ભૂલી કોણ રમતો અહિં મૃત્યુ સંગ ? ”
એવું વદી જ રણવીર નવીન નાથ
દાઝે ધીરે ધબકતું ઉર ઉર સાથ;
ખીલી ગુલાબકળી ઝાકળખિન્દુ ધારે,
એવા કપોલ પર આંસુ ધીરે સમારે;
ને સ્પર્શીં ત્યાં અઘરથી મૃદુલાવ ધારી
પૂછે ફરી ફરી પ્રિયાવદને નિહાળી;—
“ શું છે ? મીઠી ! થયું શું ? આવડી કેમ કાંપી ? ”
મુઘ્ધા ફરી હૃદયસાથ ધિરેથી આંપી.
૬૫. ઉખેડી ભૂમિથી નેનો રોપિયા પતિનેનમાં,
વસતાં દીર્ઘ પક્ષોમાં આંસુડાં ગુંથીને નવાં;
કરી કંઠ ઉંચો કાંઈ અખોલા ક્ષણ એ રહે,
પછી દીન બની સ્વપ્નાતણી વાર્તા બધી કહે--
૧. “ આજે નાથ ! બન્યું વિપરીત,
તમને તે કહું શી રીત ?
જાણે પુરૂષવેશ જ ધારી

મહેં અપ્પે કરીછ સવારી;
 ધારી ધનુષબાણ હું ચાલી
 મૃગયાકાજ વનપથ ઝાલી;
 સુન્દર એક ત્યાં સહકાર,
 તે પર બેઠું છે સુકુમાર
 જુગલ કપોતકેરૂં મીઠું,
 કરતું પ્રેમકેલિ દીઠું.
 મૂર્ખો હું ખરે બની કાંઈ,
 બીજું કાંઈ સૂઝયું નહિ;
 ને શર ફેંકી નર તરૂંડાળ-
 પરથી પાડિયો તાકાળ;
 સહસા ત્યાંહિં અગ્નિજવાળ
 ઉપની કપોતી કેરે ભાળ;
 કુદતો એહ અગ્નિ કરાળ
 આંચેા મુજકને ભરી ફાળ;
 જિહ્વા તીવ્ર નયવી અનેક
 મુજને વીંટી વળિયો છેક.
 છોડી સર્વ બીજાં અંગ
 અંબોડો ધર્યો નિઃશંક;
 છળીને એકદમ પછી ભગી
 કરવા રૂદન હું તો લાગી.”

સોરઠો.

એમ વહીને નાર સહસા આંસુ રેડતી;--
 “સ્વપ્નાનો શો સાર હશે કારમો નાથ એ ?

અભાગણી હું મોઘ ! ઊધી મતિ શાણે સૂઝી ?
ખીનું જડયું નહિ કોઘ ? કપોત પ્રેમીશે હણ્યો ? ”

વસંતતિલકા. ‘શાને મીઠી ! તું ગભરાય અરે અતીશે ?

આ સ્વપ્નમાંહિ નવ વાસ્તવ કાંઈ દીસે.—

જે ! પેલી વાગી રણદુંડુલિ રમ્ય ઘોર ?—

રે ! અશ્વ ! અશ્વ !—સખિ કંઠ હવે તું છોડ ”

ઘોર. “બહાલા ! ન્હોય દુંડુલી નાદ,

એ તો મેઘ ગાજ્યો આજ;

ખંધન કંઠનું કયમ છોડું;

મુજને ભય નથી કંઈ થોડું;

પેલી અગ્નિકેરી આજ

આવે એ ! જુઓ શી કરાળ । ”—

શિખરિણી. “અરે ઘેલી ! એ શું બકતી ?

ખધી એ સ્વપ્ન ભ્રમણા.—

દ્રુતવિલંબિત. તુરગ જે ! મુજ કાંઈ ખુંખારતો,

‘રણ ચઢો’ કંઈ એમ પુકારતો;

નહિ વિલગ્ન હવે કરવો પ્રિયે !

કદિ જ ધર્મ તજ્યો નથી ક્ષત્રિયે.”

ઘોર. “ક્ષત્રિય ધર્મ જે પ્રિય થાય,

તો તો કરી કોટિ ઉપાય

સર્વે સંકટોથી નિત્ય

અખળા રક્ષવી એ રીત:

પેલી તીવ્ર અગ્નિજવાળા

મુજ પૂંડા લમે ચિરકાળ,

હોનાથી બચાવો નાથ !

અબળાનો તને નવ હાથ.”

વસંતતિલકા.

“છે એક જો ! સબળ નિર્બળનોજ પાતા;
વહાલી ! હવે સ્થિર થઈ ધર ચિત્ત શાતા.—
જો ! દેખું આ અસિદ્ધજી ચમકે અનંત,
ને ચિત્ત આ ચમકીને બન્યું વેગવંત.”

દ્રુતવિલાંબિત.

અધર વેગથીકી અધરે અડી,
નૃપકુમાર, પ્રિયા અળગી કરી,
ત્વરિત અશ્વ પલાણી પળ્યો રણે: —
તુરગનાં પગલાં યુવતી સુણે.

અનુદ્રુપ.

દૃષ્ટિપાર થયો કાન્ત, પદઘોષ ગયો ડુખી;
ભૂલી ત્રિકાળને મુઝ્યા અનિમેષ રહી ઝિલી.

નરસિંહરાવ.

દેવયાની.

“રજનીથી ડરું તોયે આજે એ લેખતી નથી;
ક્યાં છે ? કય, સખે ! ક્યાં છે ? કેમ હું દોખતી નથી ? ”
લંબાવેલા સ્વર મધુર આ વ્યોમ માંડિ તરે છે,
પુણે પુણે વિટપ વિટપે નૂતન શ્રી ભરે છે;
નહાનાં નહાનાં વપુ ધરી શકે શોધતા એ દિશામાં !
રેલાંતા એ રતિ વિવિધ શી કેં શશીની નિશામાં.

દિવ્ય પ્રભા નિરખી ઉત્સુક જે થયેલી
 દેખાડવા સુહૃદને પ્રણયાર્દ્ર ઘેલી,
 તે આ સ્વભાવસરલા કરી દોડ નાની
 બોલાવતી ધસતી બાલક દેવયાની.

તરે જે શોભાથી વન વન વિષે બાલ હરિણી,
 સરે વા જે રીતે સુરસરિતમાં સૌમ્ય કરિણી;
 કરે એવું જ્યોત્સ્ના ભ્રમણુ, ભ્રમણુ જ્યાં અટકતો
 શશાંક પ્રેક્ષીને સુભગ મણિ સેંથે ઝબકતો !

તરૂંઓ અભિનંદે આ અંગો લલિતને નમી;
 સમગ્ર નલ વર્ષે છે અહા ! ઉપરથી અમી.

થંડો મીઠો કુમુદ વનનો માતરિશ્વા વહે છે,
 ફીડન્તો જ્યાં તરલ અલકશ્રેણિ સાથે રહે છે,
 બાલાને એ વ્યજન કરતો દાખવે આભિજાત્ય
 પ્રેરે નૃત્યે પદ રસિકનો અગ્રણી દાક્ષિણાત્ય:
 જેવી તરંગશિખરે જલદેવી નાચે,
 વક્ષસ્થલે શિશુસમી ગણી સિંધુ રાચે;
 અજ્ઞાત તેવું રમણીય નિહાળી લાસ્ય
 પામે પ્રમોદ વસુધા ઉલરાય હાસ્ય.

હવે તો મેદાને વરતનુ દિસે છે વિચરતી,
 વિલોકે સામે ત્યાં ત્વરિત ચરણોની ગતિ થતી;
 રદ્યાં બન્ને બાળુ તરૂંવર નહી કેમ્પ વચમાં,
 વસેલું આવીને પણ સકલ સૌહર્થ કચમાં.
 રોહિણીપતિનાં માથે રશ્મિઓ રમતાં હતાં;
 તુહિનાચલનાં જાણે શૃંગમાં ભમતાં હતાં;

શોભિતા શા સહુ અવયવો રિનગ્ધ, ગોરા, ભરેલા,
 યોગાભ્યાસ પ્રબલ થકી શા યોગ્યતામાં ઠરેલા;
 ગાલે, નેત્રે, સકલબદ્ધને હીમિ સર્વત્ર ભાસે;
 જ્યોત્સ્નાને એ વિશદ કરતો સ્વચ્છ આત્મીયહાસે.

આકાશમંડલ લણી દગ એ નથીજ;
 વિશ્રામ આજ નથી ભૌતિક કોઈ ચીજ;
 નેત્રો નિમીલિત ધતાં હૃદયે તણાય,
 અધ્યાત્મ ચિન્તન નિમગ્ન થયો જણાય.

હવે તો આ આવી સમીપ ગુરુકન્યા કચતાણી,
 અવસ્થાને જાણી નહિ, અગર જાણી નહિ ગાણી;
 “નિહાળે શું? હા: તો સફલ સમન્નું આ ગમનને,
 નહિ; નીચી દૃષ્ટિ-અરર! અવમાને ગગનને.”
 કર સાહી કહે મીઠું: “એમ સાગરને તટે,
 મુખ તો વિધુલક્ષ્મીનું જે સખે, આમ ના ઘટે.”
 પાડી નાખે તનુ પર પડયું બિન્દુ જે હૃમ આવી,
 ઝાડીમાંથી મૃગપતિ જરા યાળ જેવો હલાવી,
 કીધો નીચે સુતનુ કરને એ પ્રમાણ કચે જ્યાં
 ઝાંખાં જેવો શશી પણ થયો દૈન્ય દેખી નભે ત્યાં.

સાશંક ભીડ નિરખી રહી આસપાસ,
 ન્હાનું દિસે મુખ અનાદરથી ઉદાસ;
 ધીમે હવે કચ લણી જ્યમ એ વળે છે,
 તેવુંજ હા! ઉતરતી દૃગને મળે છે.

જરા જોયું ત્યાં તો અતિશય દિસે છે પ્રસરતી:
 કુમારીને લજ્જા, નયન પણ નીચાંજ ધરતી;

રહી વેળા શ્રોતી કચ પણ હવે આમ ઉપરે,
હતું ધીમું તોયે, પરિચિત છતાં એ બહુ ડરે.

“અવસ્થા ભેદનું દેવી, તને ભાનું દિસે નહિ;
મુઘ્યા શું સમજે છે તું બાલભાવ બધા મહી?”

રે! રે! એને શ્રવણ ન કદી વાકય એવું પડેલું
હૈયું એનું મૃદલ વિરલું ગર્ભમાંથી ઘડેલું,
આંસુ આંખ્યાં નહિ પણ બની બાલિકા છેક આંખી,
ઊભી યત્ને વિવશ ચરણે મર્મ નિશ્વાસ નાંખી.

આ તે ઊભી કુમુદિની સરખી નમેલી,
જે ચંદ્રની વિકૃતિને ન કદી ખમેલી;
લાવણ્યને વિવશ જોઈ નહીં શકે જે,
ચિત્તે બહુ વખત રોષ ક્યહાં ટકે તે?

સ્વસા જેવો જેને દિલગિર કરેલી નહિ કદી,
રહી સાથે જેની શિશુ સમ બનેલો પણ સદા,
કરી આવી તેની સ્થિતિ નિજ કઠોર પ્રવચને,
થયો પશ્ચાત્તાપ પ્રબલ મનમાં તુર્ત ક્યને.
શબ્દ સાંત્વનને માટે શોધે પણ મળે નહીં;
વિચારે બહુધા તોયે કંઈ એન વળે નહીં.
રોતી હોશે અવનત મુખે એમ શંકા કરીને
હંચી લીધી તનુ કટિ કને બાહુ સાથે ધરીને;
“બાલે શું છે વદ નભવિષે? સજ્જ છું સર્વ જોવા
તારી આથે, અધિક રડશે તો પછી સાથ રોવા.”

રોકેલ અશ્રુદલ જે હૃદયે જડીને,
લીંજે કંપાલ કચના હવણાં પડી તે;
છાયું હતું ધનપટે મુખ ખેદના એ
ત્યાં એ સુહાસ્ય વિધુના સમ અદ્ય થાયે.

ધરી હયાસાથે સદય મૃદુ આલિંગન કર્યું,
વળીને ઓળેથી મધુરું વદને ચુમ્બન ઠર્યું;
ઠરી નીચી હાવાં સજલ નયને એ નિરખતો,
છવાયેલું હર્ષે વદન દિસતાં હર્ષિત થતો.

સ્ફુરે લાવણ્યનું શું આ પરિવર્તન અંગમા !

રમતી રમણી ભાસે દિવ્ય નૂતન રંગમાં !

શોભે જેવી શુચિ નિસરતી માનસેથી મરાઢી,
વર્ષા કેરા વિમલ જલમાં નાયતી વા મૃણાલી,
ઓચિતી વા તનુ ચમકતી મેઘથી જેમ વીજ,
ખાલા તેવી ખની ગઈ ખરે ! અદ્ભુત સ્પર્શથીજ.

વૃત્તાન્ત પૂર્વ સઘળું વિસરી ગઈ એ,

દ્રષ્ટવ્યમાં દ્વિગુણ બદ્ધ હવ થઈ એ;

સ્નેહોર્મિથી સદયની થઈ આંખ ભીની,

જેતો રહ્યા સરલતા કચ સુંદરીની.

તરે જે શોભાથી વનવન વિખે ખાલહરિણી,
સરે વા જે રીતે સુરસરિતમાં સાંભ્ય કરિણી,

કરે એવું જ્યોત્સ્ના ભ્રમણ, ભ્રમણે ત્યાં અટકતો

શશાંક, પ્રક્ષીને સુભગમણિ સેથે ઝખકતો !

વિશુદ્ધ સ્નેહનું જોડું વિશ્વ સાંદ્યમાં વહે;

વિલાસી વિધુને તારા નભથી નિરખી રહે !

મણિચંદ્ર.

સ્નેહતું સ્વપ્ન.

‘ હા! હા! આઘે રવિની સુપ્રભા વિરમી સિંધુખોળે,
 ને ભાનુ એ પ્રિયની પ્રતિભા શોધતો રશ્મિ ઢાળે.
 ધીરી રેલી જલધિ કલતા ઉઠવળે વિશ્વ સીમા:
 મોંઘા પેલા પરમ સુખના વાસ ખીજી ભૂમિમાં ! ’

ગહન કો ઉરના પટ ખોલતું,
 અતુલ મંજુલ માર્દવ ખોલતું,
 જલધિમાં કંઈ ઉંડું શું શોધતું
 કરુણ કો કરતું હતું ચેતન.

‘ વિશાલા વ્યોમની શોભા ઉગે ને આથમે અહિં;
 તેજ સૌંદર્યના લેહો રમે ને વિશમે અહિં.
 પેલું ખુલ્લું ઝરણ ગાન લલિત ગાય,
 ઉંચે ઝળમી રહી ચંદ્રકલા જણાય:
 સંક્રાન્તિ તે ગીતની, ચંદ્રકલાની વ્યાપી
 કુંજે સખે! ત્યહિંથી પ્રેમપ્રતીતિ આપી.

શ્રમતણા દુઃખભાર વહ્યે કરી
 ઝરણપંકજ મંદજ આલતા:
 ઝરણની તટકુંજ સ્મૃતિ ભરી
 નિરખતી સ્થિર તે હતી ખાલિકા.

રૂપેરી રશ્મિતંતુને હિંદોળે મંદ ખૂલતો,
 ઘેરી લીલી તરફુંજે ઝરે સ્વચ્છન્દ ખેલતો.

આશુ ધીમું તિમિર રમતું રેલતું ત્યાં છવાય,
 લેને ઘેરી શશીનું ઉજળું તેજ ઉંડું સુહાય;

શોકાર્તિમાં ડુબતી ડુબતી બાલિકા મન્દ થામઃ
જહાલા ! સ્થાનો પરિચિત બધાં આજ ઝાંખા દિસે છે.’

પ્રાણેશનાં સ્નેહસ્થળો વિલોકે,
ને અશ્રુ ભીનાં કીકી-કાળી રોકે;
અસંખ્ય આંખે નલ સૌ જુવે તે,
બાલાતણાં નયન ચન્દ્રસુધા લહુવે છે.
શોક-પ્રેમભર્યું હૈડું સહસા ગીતમાં દ્રવે;
મન્દ આર્તિતણા સૂરો ભળે નિર્ઝરને રવે.

પ્રિય ક્યાં હશે ?

જન—વન વિશે ?

ના, ના, નથી પ્રિય દશ દિશે:

પ્રિય ! જ્યાં તું હો ત્યાં પહોંચજે મુજ સ્નેહપૂર્ણ પ્રણામ આ,
ઓ સ્નેહના સ્વપ્ના ! કદી મુજ ઉરથી ના દૂર થા.

વિલસતી અયિ સખિ ચન્દ્રિકા !

નર્તતી વિકસિત લહરિકા !

અયિ કુંજ ! સ્નેહની મુદ્રિકા હૃદયે મૂકી તમ દેખતાં
—કહેજે પ્રભુને—તે રહી છે હૃદયમાંહિ અખંડિતા.

ઓ વ્યોમ ! સૌ જોતું, રહસ્ય વીણતું !

બ્રહ્માંડના ઇતિહાસ કાલ ! ઓ ! જાણ તું,

પ્રિયના વિખંડિત આત્મને કંઈ સાંત્વના ઉંડી આપજો,
મુજ ભીષ્મ અવિરત પ્રેમયોગની સાક્ષી સર્વે પૂરજો.

પ્રિય ક્યાં હશે ?

નથી વન વિશે,

નથી જલ, ગગનની દશ દિશે,

પ્રિય ! જ્યાં તું હો ત્યાં ખેંચજો તુજ ખાલસ્નેહિની વંદના,
ઓ સ્નેહના સ્વપ્ના ! કદી મુજ ઉરથી ના દૂર થા !'

વિસ્તારેલું નીલ-ધવલ તે ઓમ જ્યોત્સ્ના ભરેલું,
ને ગંભીર યુગયુગતાણું નીર ઉડું ઉભેલું;
ગુંજ હેમાં ધીમી ગઈ શમી ઘોષણા મંદમંદ,
આધે આધે તટકુહરમાં એક યોગી વસે ત્યાં.

અસ્કુટ શોકનાં ગીતો વાય છે વાયુનાં ફળ:
આવી વિશ્વઉદાસી કે શોધે છે નિર્જન સ્થળ.

વાતસલ્ય છાયા નયને ઠરેલી,
રેખા ઉંડી ચિંતનની પડેલી;
તે રેખ ઘોઈ સ્થિર નિશ્ચય કાંઈ લેતો
યોગી ઉઠ્યો, જલકિનારી જવલંત ભેતો.

હસતી કોમલ રાત્રિ દિગન્તમાં,
વસતી સિંધુની ઊર્મિ વિલાસમાં:
લસતી કૌમુદી વિસ્તૃત કાન્તિમાં,
વરસતી પ્રભુની વસની ઝણ્યો.

‘રાત્રિની લલિતા શોભા વિરાજે ઓમને વિશે;
!વશ્વની માધુરીને ચે રસંતી સખી ક્યાં હશે ?’

મોતી ભરેલ અનિલે અમી પાઈ વીંજ્યો
તે કેશપાશ ગુંથી પુષ્પકલા સરીખો
શીર્ષે સુહાગમણિ શો શશિરાજ સોહો,
ઉભા પ્રકાશી મુખ મેદિની મુગ્ધ મોહો.

મંજુ પેલી અનિમિષ ઘટા કુંજની મન્દ ઘેરી
ઝાણું વીંજે મુલગનયના શાંતિ પાંખો રૂપેરી;

યોગી ચાલ્યો હિંડું નિરખતો પત્રઅન્થિ સુહંતી,
 ત્યામોજ્જવલ ત ઝરણુપટ ને ચંદ્રિકા ત્યાં વહંતી.
 'પ્રેમદીક્ષા લીધી તે હા ! પુણ્યભૂમિ હમારી એ;
 તેજ તેજ ભરી તોયે શૂન્ય શોકાર્દ્ર શી દીસે !

ગગનમાં શશિમંડલ રાજતું,
 જગતને અમી રેલી વધાવતું;
 પ્રિય ! ચુમી તુજ આંખડી ગોપતી—
 રસિકડી ! થઈ તે હતી ના હતી.
 સરી ઝર્ઝર નાહ સમીર કરે,
 તરીને તટમાં લહરી પ્રસરે;
 ધરી ઉજ્જવલ તેજ, ખીરી મધુરી
 નીતરી રવમાલ કંઈ અધુરી.

‘સ્નેહગીતે સુહાવી તે વનશ્રી આંસુડાં ઢહે !
 આત્મજલ સિચી પોખ્યું તે અશ્રુધાર શે સહે ?
 એ કુંજ દ્વાદશ વસંતબિભૂતિ લાવી,
 સાનંદ દ્વાદશ શરતશશિએ સુહાવી;
 મેઘે સુરમ્ય જલ દ્વાદશ વેળ સિન્ધુ;
 તોયે સખી ! ન ખીલ્યું હા ! મુખપુષ્પ મીચ્યું;
 જયોત્સ્ના તરંત શુચિ મેઘ નલે નમેલો
 લીધી વિદાય સખિ ! ત્યાં ઉર ચુંખી ચુંખી,
 હારી પછાડી ઢળી વેલડી લુંખી ઝુંખી,
 મ્હારી અગાડી પ્રસર્યો જલસિન્ધુ પેલો.

રમ્ય તે કાલનાં સ્વપ્નો લોચનોમાં રહ્યાં રમી.
 અંખંચો લીંજંચો ચંદ્ર તેજ હિંડાં ઝમી ઝમી.

જલધિના જલમાં સખિ ! આથડયો,
 અવનિના વનમાંય જઈ રડયો;
 હહન સૌ સ્મૃતિ કીધી વીણી વીણી,
 શતશરે કુટી સર્વ ઝીણી ઝીણી.

સહુ ભુંસી સખિ ! તે ચરણાવાંતિ
 ખાણી ગુહા ઝરીને નયનાંજલિ:
 જલવને ઉંડી પાથરી આંખડી
 પ્રિય ! હવે નિરખું તુજ વાટડો.

સ્મૃતિને ગુંજતો આગ્યો યોગી નિર્ઝરને તટે,
 સમહુઃખી દીકું કોઈ સ્નેહની શોચના રટે.

પત્રો પુષ્પો લળી લળી ચુમે રમ્ય તે ભૂમિછેડે,
 ખીરું ઢાળી ઝરણ નિધિના નીરમાં નીર રેડે;
 રોતું રોતું સહુ નિરખતું નેત્ર કો ત્યાં ઉભેલું,
 ઘેરું ગોરું, વિકલ વિધુરું આંસુડાંથી ભીંજેલું.
 એકાન્ત સ્તબ્ધ દ્વર ચેતન કો ઉભું છે,
 છાયા વિશે કંઈક ત્યાં જઈ યોગી પૂછે;

“ બાલે ! શું સુખ જગમાંહિ ન દીકું કાંઈ !
 કે સિંધુને જલ તું શોધછ એવું આંહિ ? ”

મેઘવાયુ સમા શીળા ઘટ્ટ શબ્દો ઉરે ઢળ્યા:
 અશ્રુરૂઢ મુખે કાંઈ ઉત્તરો પણ ના મળ્યા.

તિમિરને ઘુતિનાં ગુંથી વાદળો
 ક્ષિતિજ તે જલની રચતું સીમા;
 ગહન કો સુખસાંતવનનાં સ્થળો
 નયન લાળતું ત્યાં ઉંડી ભૂમિમાં.

“ બાલે ! નથી જગતની. જલની સીમા એ
જવાલા પ્રચંડ નહિ દુઃખની ત્યાં વિરામે;
આવા અઘોર નીરગર્જન ગર્જતાં ત્યાં,
આવી જ દુઃખ સુખની ભૂમિકા વિકાસે.
અન્ત બાલે ! નથી એ તો, ધૂમ્ર શી બ્રાન્તિકોર છે;
કલ્પિતા એ કમાનોની અનન્ત શ્રંણી ઘોર છે.”

માઘી આઘી ભૂમિમાં વિષમ વન વિશે, વૃક્ષના પુષ્પ ભારે,
શીળા જયોત્સ્ના વિહારી ઝરણની ઝીણીશી ઘોષણના વિહારે;
ધીરૂં ગાંભીર્ય ઢાળી કુહર કુહરમાં કાલનાં ગીત ગાતો
ઘેરૂં ઘેરૂં અનેરૂં ગહન ઘુઘવતો સિંધુ ડોલે સુહાતો.

વીંધી નમેલું નભ તે પ્રભાભર્યું,
વીંધી શશિમંડલ મેઘ નીતર્યું,
વિશાલ તે રાત્રિઉછંગમાં રૂડા
અમ્ભોધિના અતુલ નાદ શમે ઉંડા ઉંડા.
તે કાલે ચંદ્રિકા ચારૂ સ્થિર ભાવે ભરી હસે:
બાલાના વદને ત્હેનું મૃદુ ગાંભીર્ય વિલસે.

“હિમ વિશે વસી કાંચનવેલી શી
તનુપ્રભા અયિ । શે સુકવે હલે !
વિરલ કે પરભોમની કેલિ શી
સુખકલા કંઈ શોધછ આ જલે ? ”

ચોપાસેથી ગગન ભરતાં તેજનાં પૂર ગાજે,
ત્હેનેં તીરે વિમળ વિધુરી ચંદ્રલેખા વિરાજે;
ત્હેવી શોભે જલધિતટમાં સૌમ્ય સંકીર્ણ બાલા;
નાચે આવી ચરણ સમીપે સિંધુની ઊર્મિ માલા;

શોકઠ્ઠીલી વહી; “ત્યારે, સાંભળો યોગીરાજ હે !
 સુણી ઉરે દુઃખી થાશે સ્નેહોચ્છેદની વાત એ.
 પૂજી મૂર્તિ શિશુત્વમાં ઉર ઢળી, કૌમાર ખેલી બધું,
 આશાહાર સમર્પીયાવન વિશે સર્વસ્વ ઝુકી દીધું;
 હા! હા! સાગર પાથર્યો પલવટી સોહો ઉંડા દેશ તે:
 શોધું છું સુપ્રસન્ન આ જલ વિશે યોગેન્દ્ર! સ્નેહેશને.

રે! એકદા અવગણ્યો હઠપાશ બાંધી,
 હાવાં રીઝાવું રસિલો રસયોગ સાધી;
 શોધું ઉથાપી જગના જડ અંધકારો,
 હા! તે સુશીલ સુકુમાર કુમાર મ્હારો.”
 શોકમુગ્ધ ઉભાં બન્ને, યોગીને યોગબાલિની.
 એવે બાલા વહી પાછી સ્નેહશીલા, પ્રભાલીની;
 “યોગેન્દ્ર! ગાય ગલીરાં ગીત આજ સિન્ધુ,
 શિર્ષે સુહંત અભિષેક પીયૂષ ધંદુ;
 વહાલાની સ્નેહઅમીકેરી કલા સ્મરાવે,
 ને દૂર દૂર ભુમિના—મધુરા—ભણકાર લાવે.

ભવભવે પ્રિય એ મળજે પ્રભો !
 અતુલ યોગ હવે ફળજે, વિભો !
 વિધુકલા ! જલ સિન્ધુ સુહાગી એ !
 ચરણમાં પ્રિયના લઈ મૂકજે ! ”
 “હાં, હાં” યોગી વહે તેવે કુદી બાલા જલે ત્યહાં;
 ને સૌ જોતાં રહ્યાં—યોગી, તારા, ભુખરી ચંદ્રિકા.
 સરી ઝર્ઝર નાદ સમીર કરે,
 તરીને તટમાં લહરી પ્રસરે;

ધરી ઉજ્જવલ તેજ કિનાર ઉભા,
નીતરી રહી તારકનીય પ્રભા.

“ શોધી લમી વિધુમુખી વિધુના વનોમાં
શોધી પ્રિયા પ્રણયના અમી મંડપોમાં,
સ્હોયો સુહાગ, રમી ના રમી ડુખી આલી,
શોધું હવે જલધિના જલમાંહિ બહાલી.

પ્રિય ! પ્રાણુસખી ! લેજો સ્નેહાંકે રસથી ચુમી.”—
સાગરના તટમાં આવી લહરી લાગી—હસી—રમી.

લાંબા કાળ ક્ષિતિજ ભિંજતા નર્તતા તે તરંગો;
સિંધુ ખોળે સુહૃદ્ધ વિરમ્યા, ધારી અજ્ઞાત રંગો;
ઉંચે ચંદા સહુ નિરખતી, શોધતી બ્યોમશોભા,
ને તારાઓ પરમભુમિમાં આંખડી માંડી ઉભા.

વિસ્તારેલું જયોત્સ્ના જેવું,

કુમુદ ઉર તેહં એકદા ખીલવ્યું તું,

બહાલી ! કિન્તુ હાવાં સંધું

ગતસમયનું...સ્નેહનું... સ્વપ્ન વીત્યું;

આશિષોથી હા વાગ્છી'તી

મમ ગીત તણી પ્રાણુ ! સંપૂર્તિ વિશ્વે,

કિંચિત તેહના અર્પું અંશે

અયિ પ્રિયતમે ! ચંદ્ર સ્વીકારી લેજો.

ચક્રવાક મિથુન.

પ્રસરી રહી ચોપાસ શાખાઓ શંકરાજની;
ન જાણાય જશે કેવી સંધ્યા એ મધ્ય ..આજની.

સરિતનાં જલ કૃષ્ણ જરા થયાં,
કિરણ સૂર્ય તણાં શિખરે ગયાં;
સભય નાથ પ્રિયા હૃદયે ધરે,
વિરહ સંભવ આકુલતા કરે.

ઝાંખાં ભૂરા ગિરિ ઉપરનાં એકથી એક શૃંગ.
વર્ષા કાલે જલધિજલના હોય બાણે તરંગ !
પાસે સામે તમ પ્રસરતાં એક ઉદ્ગ્રીવ જોય,
ભીરૂ શ્યામા પણ નયનમાં આવતું અશ્રુ લ્હોય.

વિહંગયુગ્મ કિશોર રસજ એ,
રસ મહીંજ પરસ્પર મગ્ન એ,
નિભૃત અત્ર અહર્નિશ આવતું;
રમણ આચરવા મન ભાવતું.

ઊંચે એસી રવિ ઉદયને જેહ સાથે વિલોકે,
ઘેઝા જેવાં ક્ષણ સ્મૃતિ થતાં જે દિસે હર્ષશોકે;
ઘાટાં ભીનાં વિટપ પર એ ત્યાં નિહાંજો સુવર્ણ
માણિક્યોથી અધિત સરખાં રમ્ય જ્યાં થાય પર્ણ.

હરિત નીલ સુદ્ધર વનસ્થલી
પર મળી સુકુમાર મૃગો રમે;

ઉપવનો તણી સંવૃત આવલી

મહિં જવા પ્રણયી તરણો લમે.

નહાનાં નહાનાં કયલિં શુચિ સરો કચ્છ ઉત્તાન રમ્ય,

રનેહે જોવા થકી ઉપજતી ભાવના કેં અગમ્ય !

આધૂં આધૂં મુદિત રવનું ચિત્ર સંગીત થાય,

શાનો કયાંથી કંઈ નિસરતો મિષ્ટ આમોદ વાય.

અસર સુંદર અદ્ભુત રંગની;

સકલ સૃષ્ટિ નવીન ખરે ખની.

રવિ મરીચિ બધે હિમને હરે

ગહનમાં તદનન્તર ઊતરે.

શાખાઓમાં તરવર તણી ચંકવાકી છુપાતી,

શોધી કહાડયો દયિત નયનોઃજોઈને હૃદય થાતી:

ચંચૂ ચંચૂ મહિં લઈ પછી પક્ષને પક્ષમાં લે,

કોડા એવી કંઈ કંઈ કરે મૌઞ્યમાં ઠંપતી તે.

સુચુત બે ચરણો થકી ઊડતાં,

પવનથી પડતાં, કંઈ ખૂડતાં;

વિમુખ એકલી નહાતી પ્રિયા શિરે

પતિ જઈ અલિપેક કદી કરે.

કાંડે બેસી નજર કરતાં આત્મછાયા જણાય.

બીજાની ત્યાં પ્રતિકૃતિ લણી એક દૃષ્ટિ તણાય;

પૂરાં અંગો નહિં કંઈ દિસે પ્રેમ તો તોય વાધે,

જોતાં જોતાં મુખ અવરનું ગાઠ આશ્લેષ સાધે.

પ્રણયની પણ તૃપ્તિ થતી નથી,

પ્રણયની અભિલાષ જતી નથી;

સમયનું લવ લાન રહે નહિં.

અવધિઅંકુશ સ્નેહ સહે નહિં.

હાવાં રકત દ્યુતિ ઉડી જતાં થાય વૃક્ષો સરોષ,
હાવાં થંડી મૃદુ વહનથી સૂચવે છે પ્રદોષ;
આકાશે જ્યાં હતી વિચરતી દેવતાઓ ત્યહીંથી,
જાગ્યાં પ્રેમી વિરલ સુખની મોહાનદ્રા મહિંથી.

વિરહ સંલવને વિસર્યાં હતાં,

ખની નિરંકુશ બેય ક્યોં હતાં;

જવનિકા ત્રુટતાં રમૃતિનાશની

સમીપ મૂર્તિ ઉભી વિધિપાશની !

અનુભવે, ન છતાં, ક્ષણ એક તે,

બિબશ મૂઢ નિરાશ જ છેક છે;

સહુ થનાર ક્રમે નજરે વહ્યું;

રૂઢન અન્તરમાં ઉછળી રહ્યું.

અંધારાના પ્રલય જલથી યામિની પૂર્ણ ઘોર,

સ્વેચ્છાના વા કુટિલ કૃતિના મંદ્ર અવ્યક્ત શોર;

ગિંડાણોમાં પડી સુધ જતો નિષ્કુરપ્રાણ કાલ,

આલાસોથી થતું યુગલ ઉન્મત્ત એ સ્નેહબાલ.

થઈ તથાપિ વિમુક્ત પ્રયાસથી,

લઈ બિદાય નદીતટ પાસથી;

મિથુન એહ ચડે અવકાશમાં,

સ્થિતિ કરે દિનતેજ સકાશમાં.

અવર કાંઈ હવે નથી દેખતાં,

અવર કાંઈ હવે નથી લેખતાં;

ચપલ આખરની ક્ષણ એ છતાં,
 ઉભય જીવન એક થતાં હીસે.
 ધીમ ધીમે ગતિ કરી જતો પશ્ચિમે સૂર્ય જેમ,
 ઊડી બન્ને ગ્રહણ કરતાં ઉત્તર સ્થાન તેમ;
 દૃષ્ટિ પ્રેરે વિતત ગગને કાંતિ કેં ના જણાય;
 આછી આછી રસરહિત ત્યાં વાદળીઓ તણાય.
 ઉદ્ધર્ષિને રવિબિંબ હવે અડે,
 અતિ સમુચ્છિત તેમ હવે ચડે.
 ક્ષણ લગી પરિરંભ કરી રહે,
 હૃદય કંપિત સાથ ધરી દહે.
 રોમે રોમે વિરહભયની વેદનાથી બળે છે,
 છુટી છુટી સહન ન થતાં મત્ત પાછાં મળે છે.
 વેળા થાતાં વિધિહમનની ગાત્ર ખેંચાય સામાં,
 પ્રેમી બન્ને ધૃતિ અતિ છતાં થાય સંમૂઢ આમાં.
 ટળવળે નિરખી રચના વને,
 તરફડે સમજી રચનારને;
 —શ્વસન દુઃખિત છેવટ સારતી
 પ્રિયતમા વચ આમ ઉચારતી:
 “ પાપણોમાં નહિં નહિં હવે આપણે નાથ રે’વું,
 શ ને આવું—નહિં નહિં જ રે આપણે હાય રહેવું;
 ચાલો એવા સ્થલ મહિં વસે સૂર્ય જેમાં સદૈવ—
 આનાથી કેં અધિક હૃદયે આર્દ્ર જ્યાં હોય દૈવ. ”
 પ્રવહતાં અટકી ગઈ એ અહીં
 આધક ધીરજ ધારી શકી નહિ.

થઇ નિરાશ હવે લલના રૂવે,
 મૃદુલ પિચ્છ થકી પ્રિય તે લહુવે.
 પણ હજી દિન શેષ રહ્યો જરા,
 નજર ફેરવી જોઇ બધી ધરા,
 પ્રણયવીર લહી સ્થિરતા કહે,
 અગર જો રૂઝ અંતરમાં સહે:—

હા ! શબ્દો આ સરલ સરખા મર્મને તીવ્ર ભેદે
 ગર્ભાત્માને સ્ફુરિત કરતા ધૈર્યને છોક છેદે.

—“લાંબા છે જ્યાં દિન પ્રિય સખિ ! રાત્રિએ દીર્ઘ તેવી,
 આ ઐશ્વર્યે પ્રણયસુખની હાય આશા જ કેવી.

અવર કાંઈ ઉપાય હવે નથી,
 વિરહ, જીવન, સંહારિએ મથી.
 ગહનમાં પડિએ દિન દેખતાં,
 નયન મીચિ કરી દઇ એકતા.”

પાછું જોતાં દ્વિજયુગલને અન્યથા થાય ભાસ,
 ઊંડું ઊંડું દિન કર સમું કંક દેખાય હાસ.

—“આહા ! આહા ! અવર દુનિયાં ! ધન્ય” એ બોલતામાં
 નીચે નીચે ઉતરી પડતું વેગથી દંપતી ત્યાં.

અધિક એહ પ્રકાશ થતો જતો:
 જવ જનાર તણો વધતો જતો.
 અમિત એ અવકાશ તણી મહી,
 કયહીંજ ચેતન એક દિસે નહિ.

અસ્વસ્થ ગૃહિણી.

શાન્ત છે, બન્ધ છે આંખો કાંઈ દર્દ કમી દિસે;
તોય છે તમ ને ઢીલાં: કોમલાંગો હજી જવરે.

ખુદ્ધા રહ્યા છે મૃદુ ઓષ્ટ નહાના,

નિદ્રા મહિ છે સુકુમાર ગાલા;

ન આંગ એકે જરી એ હલાવે,

ઉઠે ન ઉઠે ફરી, કોણ જાણે ?

ધગેલા એ બિછાનાની પાસે કોઈ યુવાન છે,

‘ રખે તે જગતી,’ તેવી ભીતિ તે મુખ ઉપરે.

યુવાન શ્વાસે ડરતો લીએ છે,

ચિંતા ઊંડી એ ઉરના ઉરે છે;

છે નેત્ર એ મ્હેં ઉપરે ઢળેલાં,

ક્ષણે ભિન્નતાં ક્ષણમાં સુકાતાં.

“મધુર કુલડાં ! આવી આવી પીળાશ ધરીશ ના !

“તુજ ભ્રમરને એ હિંચેથી ન દૂર કરીશ; હા !

“તુજ નયન આ મીચાએલાં જરીક ઉઘાડજે ! ”

પ્રણયી ડરતો કાંઈ આવું મુખે નીરખી અરે !

નથી એ સાંભળ્યા શબ્દો, ત્હોય આંખ ઉઘાડતી;

ટાંગેલું ચિત્ર કો સામે, ત્યાં તે દૃષ્ટિ લગાડતી.

તહીં ચિત્રે કો બે સ્મત કરતાં બાળક દીસે,

ગુલાબો શાં બન્ને મધુર વદનો એ સ્મિત કરે;

રમાડે તેઓને કમલવદની કોઈ લલના.

મૃદુ કુંળી તાજી મુખ પર હસે યૌવનદશા.

ઝરા પાસે ઝુંડો તરૂવર તણા ફૂર દિસતાં
લતાને ગુલમોની વિટપ પર પુષ્પો ઝુકી રહ્યાં;
કુણો સન્ધ્યાલાનુ સુરખી ભરતો સૌ સ્થલ પરે,
ડુબન્તો ભાસે ત્યાં જલધિવીચિથી સિકત બનતો.

દેખતાં રંગ એ રાતા આકાશે ચિત્રમાં રૂડા
બને નેત્રો કંઈ ભીનાં ઘેનમાં લલતી જરા:—

“ અહહહા ! હશે ચિત્રનું સમું

“ ગૃહની ખડાર આ વિશ્વ કેં રૂડું !

“ નવ દીકું કદી એમ ભાસતું !

“ નિરખવું ન તે કોઈ દી હવે !

“ મધુર પુષ્પ એ ! વેલડી સખિ !

“ પ્રણયથી તને હું ઉછેરતી !

“ નવ કદી હવે સિંચવી તને !

“ મધુર પુષ્પ ના ચૂંટવાં તને !

“ મધુર પુષ્પ એ ! એ જ બાગનાં !

“ મુજ બિછાતની પાસ કેં પડ્યાં !

“ અરર ! પ્રેમની ગ્રંથિએ જડ્યાં,

“ મુજ જવરે અરે ! ક્ષીણ સૌ બન્યાં ?

“ પ્રણયી પુષ્પ એ ! ખીલતાં રહો !

“ મુજ પિયુ તણા હારમાં વસો !

“ નવીન રંગ તું વિશ્વ ધારજે !

“ ન તુજ દહાણુ હું પામતી લલ ! ”

“ પ્રિય પ્રિય સખિ ! આ શું ? આ શું ? ન આમ ઘટે થવું !

“ કંઈ હરિએ હારે માટે હનુ સુખ છે લયું !

“ તુજ કર વતી ચૂંટાયેલાં કુલો કરમાય ના,
“ મધુર કુલડાં તે આ કંઠે હજી ગહુ ધારવાં ! ”

નયન પર છવાતાં અશ્રુનું એક બિન્દુ,
અંટકી ચૂપ થયો એ કંઠ રૂંધાઈ જતાં;
દરદર કંઈ કમી એ થાય છે સુંદરીનું,
મૃદુ નયન ફરીથી શાંત મીચાઈ જતાં.
નિદ્રા શી ગાઢ શાન્તિમાં ફરી એ ગૃહ ડૂબતું,
પડે ત્યાં પાંચ વાગ્યાની ટકોરી ઘડીઆળમાં.
ફરી નયન ઉઘાડી સુંદરી ચિત્ર જોતી,
અરર ! નયનમાંથી અશ્રુની ધાર વહેતી;
ટપટપ ટપકન્તાં બિન્દુડાં લૂછી નાખી,
કરૂણ સ્વર વળી એ ધ્રજતો નિકળે છે:—

“ અરર બાલુડાં ! બાપલાં ! અહો !

“ જનની આ હવે સ્વર્ગમાં જતી !

“ સમજશે નહિ શું થઈ ગયું !

“ રમકડું કયું હાથથી ગયું !

“ વિસરી શે જશે છાતી બાપડી,

“ ઉપર જે તમે કૂદતાં સદા !

“ વિસરી ના શકે બાલ માતને ?

“ રમત તો હવે શીઈને કરો !

“ તમ પિતા સદા બહાલ રાખશે !

“ પણ ન માતની ખોટ લાંગશે !

“ નહિ નહિ મળે મા ગઈ ફરી !

“ જગતમાં નકી મા બને નહિ !

“ દિવસ બે સહુ લાઠ પૂરશે,

- “ દિવસ બે દયા સર્વ રાખશે !
 “ પણ ન છાતીએ કોઈની તમે,
 “ રઝળતાં હવે એકલાં રહો !
 “ બહુ કરી શકી વહાલ હું નથી !
 “ કદી રડાવતી હું ઘણી હતી !
 “ તમ દિલો ક્ષમા આપશે મને !
 “ પણ ન માતને ચેન કેં પડે !
 “ અરર ! બાપલાં ! બાલુડાં ! અરે !
 “ તમ પરે હવે ઢાલના રહી !
 “ રડતી દૂર જે બે ઘડી થતાં
 “ અરર ! તે હવે દૂર સર્વદા !
 “ ત્યજી દઉં નકી સ્વર્ગ, બાપલાં !
 “ ઘડીક તેથી જો હર્ષમાં રહો !
 “ સહુ હવે સદા બોલશે રડી,
 “ જનની છે જરા ગામ કો ગર્ધ !
 “ અરર ! એ તમે કેમ માનશો !
 “ રડી રડી મુખો ના સુકાવજો !
 “ નવ જવું ગમે ગામ એ મને !
 “ પણ ન ઠેલી એ સાદ કો શકે !
 “ અરર ! ના શકું શાન્તિમાં મરી !
 “ હૃદય ઝીલતું ભાર આ નથી !
 “ પ્રભુ તણી કૃપા પામજો સદા ?
 “ સહુ અનાથનો એજ નાથ છે !
 “ જરીક મોં હવે જોઈ તો લઉં !

“ કયમ ભલા નથી આવતાં અહીં ?

“ કદી ન ખેલમાં ખોટી હું કરું !

“ તમ કને નહિ કોઈ દી રડું !

“ પણ મને તમે દેખતાંજ કાં

“ મૃદુ મુખો જરા ગાભરાં કરો !

“ દિવસ એ હવે હર્ષથી રમો !

“ પછી સહાયમાં માતની દુવા ! ”

થાંડીએ કરપતાં ગાત્રો, શબ્દો બન્ધ થયા, અને

પિયુ એ લૂછતો અશ્રુ દઢ છાતી કરી કહે:—

“ અરે ! બહાલી ! બહાલી ! રૂદન તુજ ભેદે હૃદય આ,

“ ન કેં રોવા જેવું, પણ ન મુજ હેયું સ્થિર રહે;

“ પ્રભુની સામે જો, તુજ જિગરને શાન્ત કરજો,

“ ત્યજે શાને આશા ! પ્રભુ તણી અહીં જે પ્રતિકૃતિ.”

દુખજો હસ્ત એ ઊંચો થઈને પિયુને ગ્રહે,

છાતીથી ચાંપતી છાતી સુન્દરી ડુસકાં ભરે.

ફરી નયન ઉઘાડી સુન્દરી ચિત્ર જોતી,

અરર ! નયનમાંથી અશ્રુની ધાર બેઠતી;

ટપટપ ટપકતાં બિન્દુડાં લૂછી નાખી,

કરૂણ સ્વર વળી એ ધૂજતો નિકળે છે:—

“ બહાલા બહાલા તુજ હૃદયને ચીરનારી થઈ હું !

“ તે બાલાના મૃદુ હૃદયને રેસનારી થઈ છું !

“ બચ્યાં તો તે પ્રભુ અનુગ્રહે ઉછરી કાલ જશે !

“ કિન્તુ ધા આ મુજ જિગરથી કેમ ભુલી જવાશે ?

“એ તો મારી સરલહૃદય મેંજ તેને ઉછેરી !
 “મીઠી તારી હૃદયઝરણી નાચતી ત્યાંજ ચાલી !
 “ઠાલા ! મહાઈં જીવિત લઘુ આ મોહ તેમાંજ પામી,
 “છુરી તીખી પ્રણયી દિલડાં ઉપરે કાં ઉગામી ?
 “જૂઠાં કીધાં ! કદી ન મળાશે ! જન્મગી રોઈ રહેશે !
 “રેરે ! કોની હૃદય બળતાં વિશ્વમાં સહાય લેશે !
 “ભોળા ઠાલા ! તુજ જિગરનું સોળતી કો રહું ના !
 “ને હું તો આ જખમ દઈને જઈં છું દૂર ઠાલા !
 “ઠાલા, છેલ્લે મુજ કઠિનતા માફ પસ્તાઈ માગે,
 “માફી દેશે પણ વિસરશે નાથ ! તું કેમ ઘા તે ?
 “કેવી રીતે મુજ બળતરા શાન્તિ પામે, અરેરે !
 “કેવી રીતે તુજ હૃદયનો દાહ હોલાય, રેરે !
 “પાપી મહાઈં હૃદય ગણતું નાથ ! પાપી તને તો !
 “રેરે ! જ્યું તુજ જિગરના પ્રેમમાં પાપ મેં તો !
 “તું તો તારો ગગનપટ્ટે સર્વદા ખેલનારો !
 “ઠાલા ! હું તો જગત પરના સ્વાર્થનો છેક કીડો !
 “લોચે ઢાળ્યો તુજ રસ સદા સ્નેહથી હું પરેરે !
 “ધિક્કાર્યો મેં ! નવ કદી ગણ્યું થાય છે શું તને તે !
 “અર્પું છું એ કદીય સમજી અર્પનાઈં શકે ના,
 “ને ઐહાર્યો મુજ હૃદયને સાચવ્યું તેંજ ઠાલા.
 “પ્રેમી બાલા ! કરવત બની પ્રેમ હું કાપનારી !
 “ચાચું શિક્ષા કુદરત કને કરની કરતાની !
 “રેરે ! ઠાલાં ! તમ હૃદય તો મૃત્યુમાં મહાલનારાં
 “ને એ મૃત્યુ ભરતી સખીના હસ્તથી પામનારાં ! ”

થંડીએ કમ્પતાં ગાત્રો, શખ્દો બન્ધ થયા અને

પિયુ એ લૂછતો અશ્રુ પમ્પાળી પ્રિયને કહે:—

“ઠહાલી ! પ્રાણ ! અરે ! અરે ! હૃદય આ હારે જ હારે સદા !

“તું દેવી, તુજ પ્રેમના ઝરણુમાં છે જીવતો જીવ આ !

“તે એ છે તુજ આ મહાન દિલના સિન્ધુ તણી માછલી !

“વાતો કિન્તુ વીતેલ સ્વપ્ન તણી ના હાવાં ઘટે બોલવી !

“શું હું માફ કરું ! અરે ! પ્રિય સખી ! શું માફ હું ના કરું ?

“આપે ધશ મને અહો હૃદય આ હારે સદા પૂજવું !

“ઓહોહો ! મતલેદની તૂટી પડી આજે દિવાલો દિસે !

“તો ઠહાલી ! સુખથી ગયા સમયની વાતો કરીશું હવે !”

નયન પર છવાતાં અશ્રુનું એક બિન્દુ,

અટકી ચૂપ થયો એ કંઠ રૂંધાઈ જતાં.

દરદ કંઈ કમી એ થાય છે સુન્દરીનું,

મૃદુ નયન ફરીથી શાન્ત મીચાઈ જતાં.

નિદ્રા શી ગાઢ શાન્તિમાં ફરીથી ગૃહ આ પડે;

કાચના દ્વારમાંથી ત્યાં સન્ધ્યાનાં કિરણો ઢળે.

૬૯૫.

૧૩૮

અતિજ્ઞાન.

ઉદ્ધત્રીવ દષ્ટિ કરતાં નભ શૂન્ય ભાસે

ઝાંખી દિશા પણ જણાય અનિષ્ટ પાસે:

જામી ગઈ તરત ઘોર કરાલ રાત,
 લાગી બધે પ્રસરવા પુરમાંહિ વાત.
 ઇન્દ્રપ્રસ્થે જનો આજે વિચાર કરતા હતા,
 એક બાબતને માટે શંકા સૌ ધરતા હતા.
 સુયોધન પ્રેષિત ફૂત એક,
 દેખાવમાં ઘાતક દુષ્ટ છેક,
 જતો હતો અંધ થતી નિશામાં,
 સુગુપ્ત રાજગૃહની દિશામાં.
 શાને આવ્યો હશે તેની કદપનાઓ ચલાવતા,
 ભય સંદેહ દર્શાવી શિર કોઈ હલાવતા.
 નિગૂઢ શંકા પુરવાસીઓની આ !
 જરાય નિષ્કારણ તો નહોતી હા !
 કરેલું આમંત્રણ ધર્મરાજને,
 રમાડવા ઘૃત અનિષ્ટ ભાજને.
 હા-કહીને રજા આપી યશસ્વી જ્યેષ્ઠ પાંડવે,
 બોલાવ્યા ત્રણ બંધુને મળવાને પછી હવે.
 શિશુ સમાન ગાણી સહદેવને
 બબર આ કંઈએ ન કયા હતા;
 અવર સર્વ ગયા નૃપની કને,
 પરમ દુઃખિત અંતરમાં થતા.
 કનિષ્ઠ દ્રૌપદી સાથે પોતાના વાસમાં હતો,
 સતી ખેદ હતી જોતી વદને વધતો જતો.
 ત્રિકાલનું જ્ઞાન હતું કુમારને,
 નજીક આંખે નિરખે થનારને,

સ્વપક્ષનો ઘૃત વિષે પરાજય,
વળી દીસે દ્રોપદી માનનો ક્ષય.
જાણે બધું તથાપિ કેં કહેવાની રજા નહીં,
શમાવી ન શકે તેથી મુંઝાય મનની મહીં.

“ નહી શકું છેક બચાવી કોઇને,
અશક્ત જેવો રહું બેસી રોઇને,
ખરો ! દિસે દુઃખદ શાપ આ મને—

નિહાળું છું ભૂતભવિષ્ય જે કને.
“ હા ! ધિક્ હા ! ધિક્ કૃતમ્ની હું આમ મૌન ધરી રહું,
આવતું વાદળું દેખી મુખથી ન કંઈ કહું.”

વિચારતાં નેત્ર જલે ભરાય છે,
શરીરનું ચેતન ત્યાં હરાય છે;
લઇ જઇને પ્રિય વક્ષની સમી,
ગ્રહી કરે મસ્તકથી રહ્યો નમી.

રહી જરા ફરી પાછો છુટો થાય શરીરથી—
પ્રિયે ! સ્પર્શ કરું શું હું ? અધિકાર જરા નથી.

“કરાય શું નિષ્ફલ જ્ઞાન સર્વ આ ?

થનાર ચીજો નવ થાય અન્યથા;
સદૈવ ચિન્તા દિલમાં વહ્યા કરું,
અનેક હું એકલડો સહ્યા કરું.
રજની મહિં સખી ઘણીક વેળા,
નયન મળે નહિ ઊંઘ જાય ચાલી;
કરી તુજ શિર કેશ સર્વ ભેળા,
વહન સુધાકરને રહું નિહાળી.”

આવું કહ્યું ત્યાં શિર શૂળ આલ્યું,
 રહ્યું નહિ મસ્તક મત્ત આલ્યું,
 મારી કુમારે અતિ આર્ત...હાય,
 કહ્યું “હવે એકજ છે ઉપાય.”
 ચાલી જરાને ગ્રહી એક શીશી,
 ખાલી ભરી દંતથી ઓઠ પીસી;
 ખાલી કરી કંઠ વિશે ત્વરાથી,
 ગયો બધો એ બદલાઈ આથી.

સતી બેલાન શય્યામાં ગંધથીજ પડી ગઈ;
 સુતો જ્યોતિષી ખાલીને છાતી સાથે જડી દઈ !

મણિરાંકર.

૧૩૯

રમરણાંજલિ.

(ગુર્જાની.)

ગયો ગુર્જરીભૂમિનો આજ હીરો.
 ખર્ચો પંડિતોની સભામાંથી તારો.
 ગયો “પ્રેમ—આનંદને” આજ વહાણે,
 વિરામી ગયો રાજયોગી કટાણે.

હવે કોણ મારે જડાસુરને રે ?
 હવે આર્જુની આર્ષ વિદ્યા તણે રે
 સુકાળે કહો કોણ ધારે જવા રે ?
 હવે અજ્ઞાના સંશયો કેા નિવારે ?

* * * *

તુજ ભુજ કલમેથી પ્રેમનાં વહેન વહેતાં;
 તુજ ભુજ કલમે તો બોધબિન્દુ રહેતાં;
 તુજ ભુજ કલમે તો બીજી ગંગા બનીને,
 કલિમલ બહુ ધોયો પુસ્તકોએ પડીને.
 વળી જ્યારે તારા ધ્વનિ રહિત કંઠેથી પડતા,
 લળી સુસ્વાદોમાં મૃદુ મૃદુ બની મંદ ખરતા,
 પ્રવેશી દાઝેલાં હૃદયતણી ઉભા બુઝવતા,
 ખરે ત્યારે શબ્દો હિમજલતણી અંજલિ થતા.

દુર્વાસનાને ટાળનારૂં દિલ દહનને ઠારતું,
 મંગલ વદન કયાં દેખવું કાર્પણ્યને ઝટ ટાળતું ?
 દુર્વા મુનિની પાછળે લાગ્યું હતું ન્યમ ચક્ર એ,
 ત્યમ લાગ્યું તારૂં પત્ર પણ એ નાસ્તિકોની પાછળે.
 શોકને રડવું તજીને શાન્તિ મનને જો કડું,
 તું બ્રહ્મમાં હું બ્રહ્મમાં એ વાત તો ના વિસ્મરું;
 શોક કરતાં રૂદન કરતાં લાલ હું ને શું અરે ?
 ગુણ ગાન તારૂં કંઈ કર્યાથી લાલ તો સાચો મળે.

૬ રે. અંજલિયા.

એક મહાત્માનું રમરણ.

[મન્દાકાન્તા-અગ્ધરા]

સીંચ્યું નેને જગપર અમી, મીઠડાં વેણુ વાઈ,
 લેઘાં ગાઠાં જીવનતિમરો—અન્તરો દુઃખછાથી;
 શીળી કુંળી પ્રણયલહરી ઉરકુંજે સુહાતી,
 રેલે લાલિત્ય વિશ્વે, ધૃતિઅરણીય જ્યાં વહેતી કલ્લોલ ગાતી;
 જુલ્યાં ઘેરાં જગતજુલડે આશભીતિ અનેરાં,
 જીવ્યાં વર્ષો સુખદુઃખલયાં જીંદગીનાં ઘણેરાં;
 ખેડ્યાં પ્રેમે રજનિવસનો અન્યનાં પાપભીનાં,
 ને સાંજન્યે નહવાડ્યાં મનુજ દુઃખદહ્યાં, પ્રીતિકુંડે હૃદેનાઃ
 યાત્રા પૂરી કરતી સરિતા સિન્ધુઅંકે પળાય,
 સન્ધ્યા ચુમ્બ્યા રવિસમ મીઠી જીંદગી શાન્ત થાય;
 ફાલી વાડી નિજ, કુલલતાપદ્મવે;—તેય કાળે
 સન્તો કેરાં પ્રયાણો સૂરભૂમિપથનાં સોદ્ધલાં વિશ્વ ભાળે;
 ઊડ્યું મોઘું સલ્લજીવન, તદ્દપિ જો ! આજ તેના સુવાસે
 ખેલે પ્રીતિપ્રભુતા, અમરકિરણની ઝાંખી મંજુલ થારો !

સુમન્ત.

કવિ નર્મદતું મંદિર.

(ધ્વનિત).

વીર નર્મદ ! તું જગમાં લડી જંગ ગયોઃ
 તુજ વીરછબી નિરખી અખ અશ્રુ લરે !
 કંઈ પુણ્ય નવાં ખીલતાં તુજ પ્રેમ—કરે,
 સ્થળ સર્વ વિખેરી દઈ કૃતકૃત્ય થયો;
 તુજ પ્રેમ—ઝરો નિશદિન અખંડ વહ્યો,
 ભરી બંધુ ઉરે ભૂમિ કારણ દાઝ ખરે,
 જહિં તેહ અમાસ પછી જ્યમ આલ—ઉરે
 ચડતો અમીચંદ્ર દીપે ત્યમ દીપી રહ્યા !
 તુજ પુણ્ય સુવાસિત છે હજી નૂતન દ્યાં,
 દિનદિન નવીન સુભાવ હ્રદે જગવે;
 તુજ લેખ સ્વદેશની લકિતનું મંદિર છે,
 જહિં દેશપૂજા પ્રીતથી કરવા શિખવે,
 વળી પ્રેમ સુશાય બન્યું વીરજીવન જ્યાં,
 ગુરૂ નર્મદ ધન્ય ઉભો તહિં તું વીર છે ?

કલાપીને વિજ્ઞાપના.

[આચારીની ધૂન.]

કલાપી ! કેકા મધુરરવ રેલ । કલાપી.—શ્રુવ.

મીઠી મધુર ઝરણી તુજ કંઠની
વારિદ ઉર એ વસેલ.

કલાપી !

ધીકી રહી છે ધરા; ધમતી લુ;
બાફે બકાસ જગવેલ.

કલાપી !

ગરજ, ગરજ, ગરજવ વારિદ, નલ-
શૈલ્ય સુધાથી ગણેલ.

ધન ગરજે: જગજાળ બુઝાએ;
ઉપકૃતિ એ અકથેલ.

કલાપી !

ગરજ; સુભાગી વિહંગમ, ભોગવ
ભવિત મિષ્ટ મળેલ.

કલાપી !

છ. લ. ૬૦.

કલાપીને સમ્બોધન.

(આશ્રવજીના સંદેશાની ગરબીના ઢાળ)

સુરતાની વાડીના મીઠા મોરલા !

ઉછળતા શા ઉરસાગર ઉલ્લાસ જો,
નિર્જરતી સૌભાગ્ય સુહાગન જ્યોત્સિકા,
નયને ઝળકે નમણું નિર્મળ હાસ જો !

સુરતાની વાડીના મીઠા મોરલા !

આંજો ને અજવાળે આંખડલી સખી;
અન્તર ઉપર ઉઘટે આલમ નૂર જો !
“હેત હૈયાના વાદતી વાળે વાંસળી” ?
ઉઠે સ્વર આકાશે અન્દર દૂર જો !

સુરતાની વાડીના મોંઘા મોરલા !

નન્દન વનના પ્રાસાદોની ટોચથી,
મધુરી કેકા આજે શી ઉભરાય જો !
સુરભિઓની સાથે સંસારે સરી,
અન્તર્ધારે ગીતા શી અથડાયજો !

સુરતાની વાડીના મીઠા મોરલા !

“તત સવિતાનું ભર્ગ વરેણ્યં ધીમહિ”
ગાયત્રીનો જુનો ભેદક મંત્ર જો !
આજે અન્ય પ્રકારે આ માથું નમેઃ
નમતો સાથે આત્માનો એ તંત્ર જો !

સુરતાની વાડીના મોંઘા મોરલા !

મદ્દલી.

(“ કાનુડો ન જાણે મારી પીડ ” મીરાંના એ બજનની ધૂતમાં.)

મદ્દલી મળની પેલે તીરઃ સંતો ૦હાલાં !

અનેરી અમારી એ લગીર ! ધ્રુવ૦

વૃક્ષો વેલડિયોવાળાંઃ કુમળાં કૃણકુલ રસાળાંઃ

લઇ જાઓ દહાણુંએ લગીર ! સન્તો ૦

મનની કંઈ મોજમળઓઃ રસિયાં ઉરનો કંઈ દહાણોઃ

લેવાને આવજો લગીર ! સન્તો ૦

સામે સંસારી વિલસે વચ્ચે જીવનસરિતા વહે;

રેલવિયે ત્યાં રસરંગ લગીર ! સન્તો ૦

ઉડવાય સફર સહિયારી—સુખ દુઃખની કંથા ધારીઃ

આનન્દ ઓર એ લગીર ! સન્તો ૦

લગની સ્હેવા સહાવાનીઃ ગીતડાં પ્રભુનાં ગાવાની,

લાગે તે આવજો લગીર ! સન્તો ૦

લલિત

આલેક.

(ગરબ)

હમે તો જઈ ગજવીશું બધીં આલમ,
ખુદાના નામના જ્યાં ત્યાં કરી આલેક !

કદી રોશું, કદી હસશું, કદી ગાશું—
અહીંની ખેવફાઈને કરી આલેક !

શરાએ ઇશકનાં ખ્યાલાં પીતાં ઢાળી,
 (પવાડીશું મિઠી સુધા કરી આલેક !
 તજ દધ જહાંગિરી જુઠી ફફીરીમાં,
 ખુદા શું દિલ લગાડીશું કરી આલેક !
 દિવાની દુનિયાંની આ ઘડી બેની,
 સુણી લેશું રહી દરબાર કરી આલેક !
 અહે દિલ ત્યાં લઇ નિશાન ને ડંકા
 અડિંગા જઇ મચાવીશું કરી આલેક !
 મચાવી ધૂનને દિલ મસ્ત થઇ રહેશું
 સદા ઉસ્તાદની સાથે કરી આલેક !

ગુનલાલ કેવળરામ મહેતા

૧૪૬

ખારણે પુકાર.

(ચામર.)

અક્ષરો અનેક વાર અક્ષુએ દિઠા હતા;
 શબ્દો એ અનેક વાર કર્ણથી સુણ્યા હતા;
 અર્થો એ અનેક વાર ચિત્તમાં ધર્યા હતા;
 તર્કો એ અનેક વાર બુદ્ધિમાં વસ્યા હતા.
 ‘ખારણે પુકાર’ વાક્ય એ અબાણ્યું ના હતું;
 ગીત એ ‘પુકાર’નું રચ્યું હતું નહિ નવું;
 ગાન એ પ્રબન્ધ કેરું આઘ કાંઈ ના હતું;
 ભક્તિભાવથી હતું ન ચિત્ત છેક વેગળું;
 તોય મેં અપૂર્વ ને અનન્ય વૃત્તિ ભોગવી,
 રમ્ય હારિ ત્યાં સુણી પરંપરા સ્વરોતણી—

ગીત તે મનોહરે શ્રુતીન્દ્રિયે ભયો ધ્વનિ,
 જે વિચિત્ર કમ્પ સાથ ચિત્તમાં રહ્યા રમી;
 ભાવતર્ક કેરી સીમ ચિત્તસ્થાનથી તુટી,
 ને શરીર સર્વમાંહિ વ્યાપી શક્તિ માનસી;
 ગીતકાવ્ય ભક્તિવાહિ રક્ત અંગમાં વહું,
 વ્યર્થ જાત તે વિના અધાર્ય પૂર હર્ષનું.
 ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયે દિહું નવુંજ દર્શન,
 ચિત્તને સ્મૃતિ પ્રમાણુ લાગ્યું નિષ્પ્રયોજન;
 જ્ઞાતપૂર્વ જે નહિ પ્રતીતિ તે ધર્મ નવી,
 શ્રાવ્ય સાખ્ય કેરી જ્યાં ઝરી નદી રહી વહી.
 ‘બારણે પુકાર’ ગીતની મહીં ઉંડો સુણ્યો,
 દ્વારમાં પુકારનોજ ભક્ત કંઠ ઓળાખ્યો,
 ‘બારણે’ જ પહોંચી શબ્દ તે ‘પુકાર’ નીકળ્યો,
 દીર્ઘસૂરખંધ, દીન દૂરગામિ ઉપડ્યો.
 ચક્ષુની સમીપથી જ અક્ષરો ખસી ગયા;
 શબ્દ એક તે ઘડ્યો, જુદા ન એ રહ્યા—
 અર્થ તર્કના વિલાગ ભાવમાં મળી ગયા;
 ગીતરાગથી દિઠી અખંડ એક કલ્પના.
 હાર્દ જાણ્યું ગૂઢ ‘બારણે પુકાર’ વાક્યમાં;
 ગીત કાવ્ય બેની સંધિ જોઈ ચિત્તશોભમાં;
 અદ્ભુતત્વ ગાનનું નવું દિહું પ્રબન્ધમાં;
 સ્વર્ગ દ્વાર પહોંચ્યો દીઠો પ્રભાવ ભક્તિમાં.
 ભક્તનો પુકાર સૂણી સ્વર્ગદ્વાર ઉઘડ્યાં,
 સાધુ એ અતુલ્ય ઇશ પાસ છે જઈ વસ્યા;

ગીત ધન્ય જે મુકયું અહીં સદૈવ જીવતું,
 દીન બંધુ—પારણાં પુકારિ તે ગજાવિશું.
 દીનકંઠ આ લણી જ ગાનદ્વાર બંધ છે,
 વાહમયી ન વ્યક્તિ તે પુકારું શું હું ખારણે ?
 નાથ ! ભક્તપાળ ! આત્મ આ પરે કૃપા કરી,
 અન્ય ગાન સાથ લેળી મૂક વાણી લો સુણી.

રમણભાઈ.

૧૪૭

આસ્વાદામિ.

(ગરબી.)

એવું બતાવે કોઈ આજ, મને કોઈ એવું બતાવે.
 જેથી આવે અલેહનું રાજ, મને કોઈ એવું બતાવે. ધ્રુવ.
 મંત્ર અલેહ જપું અમો, પંથ અલેહ અલેહ,
 લેહ અલેહ વિશે ગળ્યા, એ અલેહ અમારો વેદ...મને
 પ્રેમ પૂણ્ય પરમાર્થ એ, વિવિધ નામવિસ્તાર;
 સ્વારથસરણિ એ બધી, છે અલેહ અનામી વિચાર....મને
 હું...તું...લેહ પટે પૂર્યાં, વિવિધ ચળકતા રંગ,
 દીઠા, વેઠ્યા, ને ગયા, નવ દીઠો અલેહ અભંગ....મને
 ધર્મ, કર્મ આચાર્ય, ગુરૂ, સંત મહંત અનેક,
 લેહથકી જ બન્યા રહે, તે શું આપે અલેહવિવેક?...મને
 લાગે તો ઘડી એકમાં, ક્ષણમાં પલમાં, આજ:

પ્રેમપદારથ પારખે, તેને લાધે અલેદનું રાજ...મને
 પ્રીતિ મૈત્રી પ્રેમ ને સ્નેહ દયા રસ રંગ;
 દીઠાં તે વેઠ્યાંજ એ, એ તો નહોય અલેદનું અંગ...મને
 હુંમાં; તુંમાં, સર્વમાં, આણુમાં, રજમાં એહ;
 તું; હુંમાં, હું તુજમાં, એ અલેદ વિના જુઠો નેહ....મને
 હુંમાં તુંમાં એમ નહિ, હું તે તું, તું હુંજ;
 હું તે સર્વ ને સર્વ હું; એવી ઊંડી અલેદની શુંજ...મને
 હું ભુલું જો હુંપણું; નિત્યે તું થઈ જાઉં;
 તોપણ પ્રેમ કૃતાર્થ આ, નિત્ય ગાન અલેદનું ગાઉં...મને
 ખેલ અનેક અનંત છે, કર્મ વચન મનથીજ,
 વિષ સાકર કહી પાઈએ, એમાં સાકરસ્વાદ નથીજ...મને
 હોય અલેદ ઉપાસી તે આવો ભેટો આજ;
 તે સાચાં; હું તેમનો, ખીજો પ્રેમ એ વ્યર્થ અવાજ....મને

મહિલાલ.

૧૪૮

પ્રભુમય જીવન

[તિલક.]

મુજ જીવન આ પ્રભુ! તુંથી ભરું,
 ખલ દે, અલિલાપ હું એહ પુરું.
 મુજ દેહ વિશે, વળી આત્મ વિશે,
 જડ ચેતનમાં, પ્રભુવાસ વસે.

મુજ રક્ત વિશે, મુજ નાડી વિશે,
 મુજ દૃષ્ટિ વિશે, મુજ વાણી વિશે,
 મુજ તકં વિશે, મુજ કર્મ વિશે,
 પ્રભુ ! વાસ વસો મુજ મર્મ વિશે.
 શિરમાં, ઉરમાં, મુખમાં, કરમાં,
 પ્રભુ વ્યાપી રહો મુજ અંતરમાં.
 મુજ જીવન કેરું રહ્યું ઉંડું,
 બન પ્રેરક ચાલક શાસક તું.
 ધરીને ઉરમાં રસની પ્રતિમા—
 જહિં ઉન્નતિનો સ્થિર છે મહિમા—
 સ્મરી આકૃતિ એ નિજ પીંછી ધરે
 અનુસાર જ ચિત્ર પછી ચિતરે;
 જ્યમ ચિત્રક એ મન—મૂર્તિ વડે
 બહુ સુંદર ઉત્તમ સૃષ્ટિ રચે;
 જ્યમ જીવનના પટની ઉપરે,
 મુજ લેખન તે તુજ સાક્ષી પુરે.
 પ્રભુ ! મુદ્રિત અંકિત તું હૃદમાં,
 કૃતિઓ બધી ત્વન્મય હો જગમાં;
 મુજ વર્તનથી છળી જે બની રહે
 તુજ ઉજ્જવલ રૂપની ઝાંખી દિયે.

અહાલેક.

(ગઝલ)

પ્રભો ! તુજ દ્વારમાં ઉભી, જગાવ્યો મેં અહાલેકઃ
 જગતના ચોકની વચ્ચે જગાવ્યો મેં અહાલેક—પ્રભો !
 નથી લીધી પ્રભો ! દીક્ષા, નથી અંગે ધરી કફનીઃ
 નમી તુજ પાય છું તેવો, જગાવ્યો મેં અહાલેક—પ્રભો !
 કમંડલ માહરૂં ખાલી, ભર્યું તુજ અક્ષય પાત્રઃ
 દીડી ભંડારમાં ભિક્ષા, જગાવ્યો મેં અહાલેક—પ્રભો !
 ઘટા ઘેરી પડી નભની, ન મુજ નયનો ભેદે;
 શ્રવણુ તે ભેદશે ત્હારાં ? જગાવ્યો મેં અહાલેક—પ્રભો !
 વિરાજે છે તું દિલ્લહરિઆવ, આર્ય વીરવર યજમાન !
 અણુશું તો અમીકણુ દે, જગાવ્યો મેં અહાલેક—પ્રભો !
 ઘડાવી પાવડી મેં રાજ ! પ્રવૃત્તિ કેરીઃ
 ચૂડી તે પર જીવન ધપતાં જગાવ્યો મેં અહાલેક—પ્રભો !
 નહિ કાંઈ મળે તોયે મળ્યું દર્શન સાલાગ્યઃ
 મળી—સળગી મીઠે મીઠ ને જગાવ્યો મેં અહાલેક—પ્રભો !
 ઉંડી ઝોળી રહી અધુરી, ન તલ પણ ભીંજાયુંઃ
 જડયો પણ સંહોડમાં સાથી, જગાવ્યો મેં અહાલેકઃ
 જગતના ચોકની વચ્ચે જગાવ્યો મેં અહાલેકઃ
 પ્રભો ! તુજ દ્વારમાં ઉભી, જગાવ્યો મેં અહાલેક.

પ્રાર્થના.

(પૃથ્વી મંદ.)

પ્રભો, શિર નમ્યું. નમ્યુંજ ધરું સર્વંદા, એટલી
 વિશુદ્ધ મતિ રાખજે સકલ અન્ય એમાં લહું.
 જીવે શિશુતણી ખરી જિગરની બધી લાલસા,
 અને વળી જીવે ઉઠી ફરી ફરી તરંગો ઉપર
 પ્રસારી નિજ મેલ, ફીણ, વમળો, અરે ! કીટકો,
 લસે અમિત—ને શમે તદ્દપિ ખાર મૂકી જતા.
 અરે ! સરિત માહરા જીવનની ! અરે રે પ્રભો !
 વહે ફરિફરી તરંગદલ ક્યાંથકી એહવાં ?
 હશે પવનસંતતિ ? ઉદ્ધિનીજ વેલા હશે ?
 દીસે નહિ દીસે અગર તિમિર ગહવશે આત્મમાં
 ધસે વળી ધસે ત્યહાં થકી તરંગજૂથો જ એ ?
 અદૃષ્ટ—લવથી અને જીગરના જીના પાપથી
 બચાવ ! જય ! આપ ! આ વિમલ સ્નાત પોતાપણે
 વહે સલિલ ઓઘ અર્ધ્ય પ્રસરાવતો હે, પ્રભો !

બલવંતરાય.

મેમાનને વિનંતિ.

(ઠાકી.)

અમે તો આજ તમારા, બે દિનના મેમાન—
 સફલ કરો આ સહજ સમાગમ, સુખનું એજ નિદાન—અમે
 આખ્યા જેમ જશું તે રીતે, સર્વ એમ સમાન;
 પાછા કોઈ દિને નહિ મળીએ, ક્યાં કરશો સન્માન? અમે
 સાચવજે સંબંધ પરસ્પર, ધર્મે રાખી ધ્યાન;
 સંપી સદ્ગુણ લેજે દેજે, દૂર કરી અભિમાન. અમે
 લેશ નથી અમને અંતરમાં, માન અને અપમાન:
 હોય કશી કડવાશ અમારી, તો પ્રિય કરજે પાન. અમે
 કેશવ હરિએ કરૂણા કીધી, ન લમો ભૂલી ભાન;
 તત્ત્વે તાન રહે છે તેને, થાય ન જરીએ જાન. અમે

કેશવલાલ હરિગમ.

મહેમાનોને.

(એકવચ્ચના સંદેશાની ગરબીનો ઢાળ.)

મહેમાનો ! એ બહાલાં ! પુનઃ પધારજે ?
 તમ ચરણે અમ સદન સદેવ સુહાય જો !

કરજો માફ હજારો પામર પાપ જે—
 દિનચર્યામાં, પ્રભુ પાસે પાણી થાય, જો !
 મહેમાનો ! ઓ વહાલાં ! પુનઃ પધારજો !
 ઉજાત ગિરિશૃંગોનાં વસનારા હૃદયે:
 ઉતર્યાં રંક ઘરે; શો પુણ્ય પ્રભાવ જો !
 શુશ્રૂષા સારી ના અમને આવડી;
 લેશ લીધો લલિત ઉરોનો લ્હાવ જો !
 મહેમાનો ! ઓ વહાલાં ! પુનઃ પધારજો !

મણિશંકર.

૧૫૩

કલમ કરનાર વનમાળીના ઉદ્દગાર.

શારદાની વનવાડીમાં
 પૂંજે વનમાળી ફૂંખ આ,
 તે ડાંખળી ડાંખળીએ
 ફૂંખી ફૂંખળી ફૂંખળીએ
 વળી ઝીણી નસે નસે
 સજીવન આણુરેણુએ હશે;
 ને ધીરૂં કે ધસમળતું
 ઘેરૂં ઘેરૂં કે ઝમઝમતું

જેવું ને તેવું જ હશે રસઝરણું ઝરતું.

કેલિ કરતું,

વળી ધજ આ ધરણી

વિદ્યાધરની

સંજીવની નવ જીવન અર્પી ખુણી ઝનેરી ફેરશે.

આ જીના પણ નવાસવા

રોપતરૂ પર વાયુ વાઓ કવાસવા !

કે કોઈ કાળે

કુલે કાલે

એ પૂંખનારની સંભાળે;

ને વૃંદાવનના પ્રસિદ્ધ વનમાળીએ

મંથનના નવનીતરૂપ તરૂ ભાળીને

પારિજાત આણી સુરવનથી

ઓપાવી કાંચનપુરી,

ત્યમ આ પ્રદ્યુમ્નચતુર્થા વનમાળીની

રૂચિર રસશાલિની

કલમ ગિર્વાણની

પાંગરી પાંગરી મંજરી નૃતન

પમરાવી વનવાડી રજે ધન

પૂરે નવનવી મોહની.

કેશવ હર્ષદ ધ્રુવ.

૨૯૩

૧૫૪

(તોટક.)

અવસાન.

શીળી આંદનીની સમ રેલી રહે,
કંઈ ગાન મધુરું સુમન્દ વહે,
સુણી જે વશવર્તી બની ઠરતા
હરણાં સમ અબ્ધિતરંગ બધા;
મૃદુ એહવું ગાન વહી વિરમે,
તદપિ શ્રવણે ધુનિ તેની રમે;—
રૂડું ધન્દ્રધનુ પ્રગટી જ શમે,
તદપિ મનમાં મૃદુ રંગ લમે;—
મીઠડાં કુલડાં યદપિ કરમે,
સ્મરણે ચિર તોય સુગન્ધ રમે;—
લ્યમ કાવ્યપ્રદર્શિત લાવ બધા
વસન્ને હૃદયે રસભેર સદા.

નરસિંહરાવ.

સંક્ષિપ્ત ટિપ્પણ.

કાવ્ય ૧ મંગળાચરણ.

પહેલી કડીમાં જગત્કર્તાનું સુંદર લાલિત્ય આખા વિશ્વમાં વ્યાપી રહેલું વર્ણવ્યું છે. જગતમાં જે સૌંદર્ય દૃષ્ટિગોચર થાય છે તે બધું જગત્કર્તાનું જ સૌંદર્ય પ્રતિક્ષિત થયેલું છે. કુસુમમાં મીઠી ગંધ, જ્યોત્સ્નામાં શીતળતા, ઉષાની મનોહરતા, કોકિલના કંઠમાં માર્દવ, એ બધી મહેશ્વરાની જ પ્રતિબિમ્બિત સુંદરતા છે.

બીજી કડીમાં જગતની આડે માર્ગે દોરનારી મોહની લોલાવનારી છે, તે સામે હૃદયને બળ દેવા માટે પ્રભુને પ્રાર્થના છે; એ ઇશ્વરનું શિવ અર્થાત્ કલ્યાણકારી સ્વરૂપ બતાવે છે; તથા ત્રીજીમાં સાધુ માણસોને વ્યાપી લેતા વિપત્તિ અંધકારને જ્ઞાનતેજથી દૂર કરવા તથા તેઓના મનરૂપી ગગનમાં શાંતિ બક્ષવાની વિનંતિ છે; એ ઇશ્વરનું મંગળ સ્વરૂપ બતાવવા માટે છે.

કેટલાક વાંચકો આ કાવ્યમાં (અને કેટલાક બીજામાં પણ) વપરાયેલ સંસ્કૃત શબ્દો તથા કેટલીક વાર તો મહા મુશ્કેલીથી સમજાય (અને તેથી તેઓને પરાણે ખેસારેલી લાગે) તેવી રચના સામે વાંધે ઉઠાવે છે. પરંતુ બહુજ ટુંકામાં દર્શાવેલ ઉચ્ચ વિચાર, સંગીતમાં જોઈએ તેવી મનોહારી મૃદુતા અને મીઠાશ, શબ્દોની મોહક મિલાવટ અને કર્ણપ્રિય ચુંટણી, આખા કાવ્યમાં વહેતી ગંભીરતા અને ભવ્યતા... એ બધા ગુણો લક્ષમાં લેતાં, સંસ્કૃતમય શબ્દોના ઉપયોગથી આરોપાતા દોષ, તદ્દન નિર્ભવ બને છે. અનારની મીઠી કળિયોનો રસ આખવો હોય તો ઉપરની

છાલ તોડી, અંદરનાં પડ કાઢી, રેસા દૂર કરી દાણા છુટા કરવાની મહેનત તો પડે જ.

લીટી ૩, ૪માં ગંધ, કૌમુદી, ઉષા, રવ; એ બધાં ‘સહુમાં’ નાં જુદાં ગણાવેલાં અંગ છે.

લી. ૧૦ દિવ્યધામપંથ—દિવ્ય ધામનો પંથ

લી. ૧૧ મથે, કર્તા—વિષયમોહની.

લી. ૧૩ પરિહરવા, કર્મ—મોહનીસુરા.

લી. ૧૩ — ૧૪ આ મધુરવા મોહનીસુરા પરિહરવાને (અમારો) કર ધરી (હાથ ઝાલી) હે દયાકર! તું હૃદયમાં બળ આપજે

લી. ૧૬ દમે, કર્તા—વિપદજલધરા. હરી તમને—(તમ =અંધારૂં) અંધકારને હરી લઇને—ખેસવીને—દૂર કરીને.

કાવ્ય ૩

એ હૃદયરવ રેલાવનારા ઈ.

કમનીય કવિતાની કનકમય પાંખપર ખેસારી વાચકોને અને જગતને પોતાને પથે—એટલે પ્રભુ બારણે લઈ જવાની વિનંતિ કવિવરો અને ગાયકગણોને સુંદર, કર્ણપ્રિય શબ્દોની મીઠી મીઠાવટ-વાળી બાનીમાં કરવામાં આવી છે. જગતમાં શું શું સુંદર છે, તે બતાવી તે સુંદર સુંદર પદાર્થોનાં ખરાં સંદર્ભોનો ઉપલોગ લેતાં જગતને શીખવવાની પણ યાચના છે; “તમારા આત્મમંદિરમાં કુદરતકલા-રૂપ પ્રિય કોકિલાને પાળજો, તેના દિવ્ય કૂજનથી તમારાં અંતર અજવાળજો, જગતના દુઃખકલેશભર્યા અંધકારમય વ્યવહારમાં શાન્તિ અને પ્રકાશ આપનારાં કિરણો પ્રસરાવી અમારૂં જીવન આનંદમાં વિલસાવજો, અમારાં ઉડડ્યનોમાં આડે આવતાં

વિધ્નો વિહારી અમને ઉદ્ધારજો: મોહક, સુરમ્ય, અવનવીન સુંદરતાભર્યાં, પ્રીતિભર્યાં, રસ સીંચનારાં, અને એવા એવા અનેક લાલ આપનારાં અને સુખ વર્ષનારાં કુદરતના સુસંવાદી સંગીતથી કાવ્યરસગીતા વહેવરાવવા માટે તમારાં મનસદન ખુલ્લાં મુકી દેજો અને તેમાંથી અમીઝરણાંને સતત વહેવા દેજો.” આવી આવી સુંદર માગણીઓથી મોહક બનતું આ કાવ્ય કવિની સુંદર કલ્પનાનાં ઉડડયનો બહુ અચ્છી રીતે બતાવી સૌંદર્ય અને કાવ્યાનંદનો સારો સ્વાદ અખાડે છે.

કાવ્ય ૬. વિનશ્વર ગાન

લી. ૩. મધુરતા ઉદરે ઇ. આનંદની મધુરતાના આસ્વાદથી ઉત્પન્ન થતા પ્રમોદની ધૂનમાં એકતાન થતાં હર્ષાંતરેક સાથે કંઈક ઉંડું શોકનું ભાન થાય છે. આ અનુભવ અંગ્રેજ કવિઓમાં ઘણીવાર દર્શાવેલો જોવામાં આવે છે. અત્યંત મધુરતાનો અનુભવ થતાં હર્ષ તો થાયજ, પણ સાથે શોકની લાગણીનો પણ અનુભવ થાય છે.

લી. ૭ મૌન સનાતન--eternal silence.

લી. ૮ બની હું સ્તબ્ધ રહ્યા ક્ષણવાર—ભુઓ કીટસ.

And a drowsy numbness pains my sense.

[Ode to a nightingale.]

લી. ૧૦ ગાન સુશ્રુતું ઉંડું ઇં -- ગાનમાં એકાગ્રચિત્ત થતાં, તેમાં વિલીન થતાં, જાણે ઉંડેથી ગાનના પડઘા રૂપે બીજું ગાન આલતું હોયની એવી ભ્રાંતિ થઈ. ગાનની અખંડ એકાંત લહેજતનું તદાકાર ચિત્ર પાડવામાં આ વર્ણન બહુ

સમથ થાય છે. માત્ર ગાનની લહેજતના આસ્વાદન ઉપરાંત તેમાં બીજા ઉંડા ભાવના અંતઃસ્ત્રોત વહે છે. આ કદીમાં માધુર્યથી ઉત્પન્ન થતા શોકની વાત કરી છે, તે તેમજ 'માન સનાતનમાં મધુર' ઇત્યાદિ પંક્તિમાં જે મરણાદિક ગંભીર વસ્તુનું ચિન્તન છે, તે બંનેને ઉદ્દેશીને કહ્યું છે કે એ ગાનની પછાડી કાંઈ ઉંડું દિવ્ય ભૂમિનું અનન્તતાનું ગાન સંભળાતું લાગ્યું.

લી. ૧૭. વિનશ્વર આત્મા ઇ. સર્વ શાસ્ત્રમાં મનાતી વાતથી ગાનની ખુબી, ગાનનું શાસ્ત્ર તો કાંઈ ન્યાડું છે. તેનો આત્મા નાશવંત અને શરીર અમર છે. ગાનનો ધ્વનિ-ગાનારના કંઠનો સૂર-તે સંગીતનો આત્મા કહ્યો છે. ગાયનને બ્યારે ગાતાં સાંભળીએ ત્યારે જ તેની ખરા રૂપમાં કદર થાય છે; પણ તે ગાન તો ક્ષણવાર જ ચાલે છે; ગાન બંધ થયું કે ધ્વનિ તો લય પામે છે, એટલે આત્મા તે નાશવંત અને ગાયનના શબ્દો તે અમર છે. કવિત્વ તે શરીર અને એમાં જીવ પ્રેરનાર ગાન તે આત્મા. આત્મા નાશવંત અને શરીર સ્થાયી એ અન્યાય જ ગણાય.

કાવ્ય ૮. સહસ્રલિંગ તળાવ ઈ.

આપણી ભાષામાં પુરાતન શહેરની કે પૂર્વે થઈ ગયેલા મહાત્માઓની પ્રશસ્તિનાં કાવ્યો ઘણાં જૂજ જોવામાં આવે છે. ન્યાંસુધી પ્રાચીન મહાપુરુષો અને સ્થળોની પુરી પિછાન થાય નહિ ત્યાંસુધી બીજા મહાપુરુષોના ઉદ્ભવનો સંભવ ઘણો થોડો રહે છે એવું એક જર્મન લેખકનું કહેવું છે.

સ્વદેશ વિષે-તેમાં રહેલી પરબશતા, કાયરતા, તથા નિરૂસાહીપણાં વિષે કવિશ્રી નર્મદાશંકરે થોડુંઘણું લખ્યું છે, પણ સ્વદેશના મહાત્માઓ તથા રમણીય સ્થાનોની યોગ્ય કદર કાવ્યમાં થઈ નથી એ શોચનીય છે.

લી. ૮ કોણ એહવો જેહ ઇં સવાલો જેમ બિશેષ પુછાય તેમ સ્વદેશચિતવન વધારે થવા સંભવ છે.

Men are we, and must grieve when even
the shade

Of that which once was great is passed
away

પરદેશ માટે પણ આવી ખેદની લાગણી થાય એવું એક મહાકવિનું વાક્ય વાંચિયે તો પછી સ્વદેશ માટે બે અશ્રુ પણ પડે તેમાં શું નવાઈ?

કાવ્ય ૯. હિન્દનું ઐતિહાસિક સિંહાવલોકન

ઐતિહાસિક મહત્વભર્યાં કાવ્યમાં જે કાંઈ કહેવા જાણવા જેવું છે તે તો એક પ્રતિષ્ઠા પામેલા સાક્ષરને હાથે ‘પૃથુરાજરાસા’માં કહેવાયું જ છે. માટે જ્ઞાસુને તે પુસ્તકમાં જોઈ લેવા વિનંતિ છે.

કાવ્ય ૧૦. ત્રિખંડ ત્રિવેણી.

ત્રણ નદીઓ જ્યાં સંગમ પામે તે સ્થાનને ત્રિવેણી કહે છે, અને તે સ્થાન ઘણું પાવન ગણાય છે. હાલમાં એશીઆ, યુરોપ અને આફ્રિકા એ ત્રણ ખંડનો જે સમાગમ થયો છે, તેને આ કાવ્યમાં ત્રિખંડની ત્રિવેણી એમ કહેવામાં આવેલ છે. ૨૦ લીટી સુધીમાં, સમુદ્ર પર સફર કરતાં, વિશ્વનું જે સુંદર સ્વરૂપ ચક્ષુને આનંદ પમાડે છે, તેનું વર્ણન છે. ત્યારપછી દશ લીટીમાં પૂર્વે થઈ ગયેલાં મોટાં રાજ્યોને સ્મરણાંજલિ અર્પી હાલમાં થયેલી ત્રિવેણીનાં ભવિષ્ય માટે શુભ આશા રાખવામાં આવી છે, અને છેલ્લી લીટીઓમાં ત્રણ ખંડનાં સ્વરૂપ બતાવવા સાથે અકળ કળા ઉર્જિત કરવાના તથા ભાવિ ઉન્નતિની આશાથી જન્મ પામતા સંતોષના ઉદ્ગાર સાથે કાવ્ય પૂર્ણ થાય છે.

સાગર અને ચંદા જેવીજ શોભાવાન, ભવ્ય અને શીતળ સુખદાયી, તથા રસની રેલ વહનાર આ ત્રિવેણીની 'નવચેતન કોઈ દિન અમને ચેતવશે, ઇત્યાદિ આશા સફળ હો !

કાવ્ય ૧૧ ઉષા

ઉષા-પ્રભાત-પોતાનાં જગતને ઉપકારક અને આનંદ જનક કામોથી ખુશી થતી પોતાનું જ વર્ણન કરે છે.

સનાતન યૌવન-કારણ કે ઉષા હંમેશાં જુવાન જ છે.

વૃત્તિ એ ઉદ્ધાર૦: ઉદ્ધાર કાર્ય કરનાર હુમેશાં પ્રસન્ન
ચિત્ત જ રહે છે.

આનંદ લ્હાતી-આનંદનું લ્હાણું કરતી.

સંધ્યારૂપ ધરી ફરી૦-ઉષા અને સંધ્યા એ એક જ છે.
રવિનાથની પ્રભાતમાં લેટ લેનાર, ઉષા નામે અને સાંજે
લેટ લેનાર, સંધ્યા નામે ઓળખાય છે.

કાવ્ય ૧૨. પ્રભાતની વાદળીને.

લી ૪ નિધિમાત-સમુદ્રમાતા.

અણુસમન્નુ લોકો વાદળાં સમુદ્રમાંથી પાણી ભરી લાવે છે
એમ માને છે: હવે તેવી માન્યતા ભાગ્યેજ કોઈ બાળક પણ
સ્વીકારતું હશે. સમુદ્રનાં પાણી વરાળ રૂપ ચડે અને તેની
વાદળી થાય એટલે વાદળીને સમુદ્રની પુત્રી કહેવામાં એક
રીતની યોગ્યતા છે એ સમજી શકાશે.

વાદળીની માતા નિધિ (દરિયો-સાગર હુમેશાં નરજાતિ
વાચક હોઈ તેને માતા કહેવામાં અમુક જાતની અણુઘટતી
માન્યતા સ્વીકારાઈ છે: એની માન્યતા કાવ્યના ગુણમાં ક્ષતિ
કરનારી નીવડે છે.) અને તેના પિતા સૂર્ય: વાદળીને બનાવનાર
સૂર્ય છે એટલે તે માન્યતામાં કોઈ જાતની અયોગ્યતા નથી,
બલકે સાંકર્ય અને મજા છે.

લી. ૫ થી ૮-વાદળી આગળ જાય છે ત્યાં પ્રભાત પોતાનાં દ્વાર ઉઘાડી સુખવાડી ખીલવી રહી છે.

લી. ૯ થી ૧૨-ત્યાં પવનરૂપી વિમાનમાં બેસી, નલ ધ્રુમટમાં લહરે-વાયુની લહરે-લસતી-નાચતી, ગેલતી ઉડતી ઉડતી આગળ જા ! તું આમ જાય છે ત્યારે તારા સૌરભમાં (સૌરભ એટલે સુગન્ધ એ પ્રચલિત અર્થ : તેને ખીન્ને અર્થ 'કેસર' થાય છે. તેથી પ્રભાતના રંગ રંગાઈ કેસરી બનેલાં તારાં સ્વરૂપમાં એવો અર્થ ઘટાવવો પડશે) હું મોહ ધરું છું-સૌરભથી મોહ પામું છું.

લી. ૧૭ જ્યમ-ત્યાર=જ્યારે ત્યારે.

લી. ૨૫ તવ હું તુજ એ સહુ ઈ : પ્રભાતની વાદળીમાં દૃશ્યમાન સાંદર્યમાં કલ્પનાના આપેલા રંગો કવિ લેખે છે અને તેથી એ બધા રંગ કવિના હૃદયમાં નવું-નવીજ જાતનું કાંઈ એર તરેહનું-નૃત્ય કરી રહે છે.

લી. ૩૬ તુજ તંબુ કરી-તંબુ જેમ સૂર્યના તાપથી રક્ષણ કરે છે, તેમજ વાદળી પણ સૂર્યની આડે આવી તાપથી રક્ષણ કરે છે, તેથી તેને તંબુ બનવાની વિનંતિ.

વાદળીની સાથે કવિ પણ આગળ અને આગળ વધતા હોય એવી કલ્પના છે.

સૂર્યની બહુ નજીક આવતાં, તાપથી રક્ષણ થવા વાદળીને વિનંતિ કરી, રવિ પાસે આવી રહ્યા અને દિવ્ય તેજનાં અરણ્યોં નિહાળતાં-અનુભવતાં-એવો હર્ષ થઈ ગયો કે તે

શબ્દોથી કહી ન શકાય એટલે
 અહહા ! અહિં હર્ષ ભરે ઘટ શું !
 થી કાવ્યની સુંદર રીતે સમાપ્તિ થઇ.

કાવ્ય ૧૩ ગોપિકા.

વાંચક મહાશયોને આ કાવ્યની નવીનતા પ્રતીત થયા વિના રહેશે નહિંજ. ‘સુન્દરી સુભોધ’ ના યુવાન પ્રકાશકોને દેશસેવામાં જુદી જુદી રીતે ભાગ લેવા માટે જે અતિઘણા ધન્યવાદ ઘટે છે, તેમાં આવાં નવીન કાવ્યો લખવાનો પણ ઉમેરવો જોઈએ. ‘દુધ ને રોટલો’ અને ‘ગોપિકા’ એ બે તદ્દન ન્યારીજ રીતિનાં કાવ્યો છે—એવાં કાવ્યોની ખોટ ગુજરાતી સાહિત્યને હજી કયાં સુધી ભોગવવી પડશે એ કહી શકાતું નથી; કારણ કે આવા પ્રયાસો ખહુજ ગણ્યા ગાંઠ્યા છે. આ પછીનું કાવ્ય ‘ધણ’ એ પણ આ વર્ગનુંજ છે. આવાં કાવ્યોને ‘ગોપકાવ્ય’ નામ અપાય છે.

આપણામાં શ્રીકૃષ્ણ સંબંધનાં કાવ્યો—તેની ગોકુલમથુરાંની લીલાનું વર્ણન કરનારાં કાવ્યો એક—અંશે ગોપકાવ્યો કહી શકાય. પરંતુ તે કાવ્યોમાં ‘ગોવાળીયાની એક દિવસની જીંદગીનું વર્ણન’ અથવા તો તેની જીંદગીના અમુક પ્રસંગનું વર્ણન હોતું નથી. ખરાં ગોપકાવ્યો તો તે હકીકતથી આપણને પરિચિત વસ્તુમાંથી ઉત્તમ આનંદ શોધી આપવાના હેતુથી શરૂ થાય છે અને તેમ કરવામાં જ તેમનો અંત છે. પરંતુ કૃષ્ણ

લીલાનાં કાવ્યોમાં કુદ્રત સાથેના સંબંધથી ઉભરાઈ આવતી વર્ણનવાધારા ભાગ્યે જ નજરે પડે છે. તેમ અમુક પદ્ધતિનાં જ બધાં લખાયેલ હોવાથી તેનું એકમાર્ગીપણું વંધિયને સ્થાન આપી શકતું નથી.

આપણામાંથી તો ગામડાંની રહેણી કરણીનો ઘણાને અનુભવ હોય છે. કુદ્રત સાથે નિકટ સંબંધમાં ઘણા આવેલા છે, છતાં ગ્રામ્ય પ્રસંગો, ગ્રામ્ય પ્રદેશો, કે ગ્રામ્ય જનના આચાર વિચાર અને સ્વભાવસરણી-આમાંથી કશું પણ કોઈ લેખકની કલમથી લખાતું નથી એ ખરેખર શોચનીય છે. નર્મદાશંકરે કેટલાક પ્રયાસો કર્યા હતા પણ તેથી કાવ્ય ભંડારમાં સારો વધારો થયો એમ કોઈ કહી શકે નહિં. આશા છે કે આવાં કાવ્યોનાં વાચન પછી આપણા જુવાન લેખકો આ વિષય તરફ લક્ષ ખેંચશે અને પોતાના લેખોમાં નવીનતા દાખવશે.

ઉપરની ટીકા લખ્યે બાર વર્ષ થઈ ગયાં તેટલા સમયમાં ‘ગોપ કાવ્યો’ નામનો એક લગભગ પોણોસો કાવ્યોનો સંગ્રહ રા. કલ્યાણજી વીઠ્ઠલભાઈ મહેતા તથા રા. ચુનીલાલ રામચંદ્ર શેલતના સંયુક્ત પ્રયાસથી બહાર પડ્યો છે, તે વાંચકોની જાણમાં હશે. જે જાતનાં કાવ્યોની આશા રાખવામાં આવી હતી તેવાં ઘણાં તો તેમાં દેખાતાં નથી; એ ખેદ તો હજી ચાલુ જેવો જ છે.

કાવ્ય ૧૪. ધણુ.

ગોપગીતો યુરોપીય સાહિત્યમાં ઘણું છે. મથુરાના આ-
હિર લોકો પોતાના દેવોને આર્યો પાસે પૂજનીય કરાવી શક્યા
અને કૃષ્ણપૂજા તેમની પાસે અંગીકરાવી ત્યારે એક અપ્રતિમ-
મનોહર ગોપકાવ્યથી સંસ્કૃત સાહિત્ય વિભૂષિત થયું. કાળના
ઓતમાં આ કાવ્ય ભાગવતમાં સ્થાન પામ્યું અને દશમસ્કંધ
તરીકે વિખ્યાત થયું.

જ્યદેવે અમર ગીતગોવિંદ લખી એ રસિક ગોપકાવ્યનો
પ્રસાદ મેળવવાનું સુલભ કર્યું. મુસલમાનોના આક્રમણને
લીધે સંસ્કૃત સાહિત્ય વિનષ્ટ થતું આદ્યું અને પ્રાકૃત
સાહિત્ય ઉદય પામ્યું તેવામાં કાવ્ય પ્રેરણા, અનુપમ ગોપ-
કાવ્યે ભારતમાં સર્વત્ર પ્રસરાવી. આ કાવ્યોના અંતર્પટમાં
ગર્ભમાં ભક્તિરસ સ્ફુરે છે. આ ગોપકાવ્યના નાયક શ્રીકૃષ્ણને
પરમાત્મા લેખવામાં આવ્યા છે.

રા. ન્હાનાલાલનું ‘ધણુ’ આથી ઉલટી રીતનું છે. ગોવા-
ળીઆની એક દિવસની જીંદગીનું વર્ણન છે. આ જીંદગી
અવલોકતાં જે સાત્ત્વિક ધાર્મિક ભાવો ઉઠે છે તેમાં કવિ
આપણને નિમજ્જન કરાવે છે. શ્રમ વિના-અનાયાસે આનંદથી
સાધારણ ગોપકથામાંથી અધ્યાત્મ કથામાં આપણે ઉતરી
પડીએ છીએ.

રણછતરામ વાવાભાઈ.

કાવ્ય ૧૫. સાગર અને શશી.

કાવ્યનું વસ્તુ અસાધારણ નથી. સાગરપર શશીના ઉદયથી થતા મનોરમણીય દેખાવથી મહાન પિતા તરફ ઉપકારની લાગણી ઉભરાય છે. સર્વ સંતાપ શમાવનારા એ દેખાવનું વર્ણન છે. તે વખતનો હૃદયને આનંદપૂર્ણ કરતો સૃષ્ટિનો ઉદ્દાસ પૃથક્ પૃથક્ પદાર્થોનો ઉમંગલ્યો વિલાસ, અને તેથી એક પ્રસાદી હૃદયમાં ઉભરાતી સૌંદર્યની કદર તથા ઉપકારની લાગણી બહુજ કોમળ, રસિક, શબ્દોમાં દર્શાવાઈ છે.

લી. ૩-૪ સ્નેહના સરખો ધન તથા કુસુમ વનના વિમલ પરિમલ સરખો ગહન હર્ષ, નિજ ગગનમાં એટલે હૃદયમાં ઉંચો ચડે છે.

લી. ૪. પામે—કર્તા—હર્ષ.

લી. ૫. ચન્દ્રને જ પિતાનું નેત્ર કહેલ છે.

કાવ્ય ૧૬. સરોવર.

શેત્રુંજના શિખર ઉપરથી પર્વતની કહેડમાં વિરાજતું એક ન્હાનું સરોવર દેખાય છે. અવિભૂતિવન્તું, ન્હાનકડું, નિર્મલ જલ માત્રથી ભરેલું, ઘાસહીણ, આડીના ઘેરાવધુમ્મટ વિનાનું લીલોતરીવિમુખ, પથરોની વચમાં તે સરોવરની શોભા કંઈક વિરલ છે. સ્ફુવારના સમયે પર્વતનો પડદો આડો આવે છે તેથી સૂર્યતેજનો પ્રતાપ પણ ત્હેના ઉપર નથી પડતો, તેમજ પવન પણ ત્હેને પટ કરચલી નથી પાડતો. લહરી, તેજ કે લીલોતરી: કંઈ પણ અલંકાર વિના સાદી સરલતામાં

સ્થિર-અનિમિષ-વિક્સેલા વિશાળ નયન જેવું-તે સરોવર કંઈક ગહન વિમલ સૌન્દર્ય દાખવે છે.

ના. દ. કવિ.

કાવ્ય ૧૮. આરોહણ.

સાથીની સાથે પર્વતલીલા નિહાળવા તેપર ચડવાનું શરૂ કર્યું છે. થોડું ચાલતાં તેમાંથી એક, બુદ્ધો પડી ગયો છે. તે બુદ્ધો પડેલ જણ, આ કાવ્યનો વક્તા છે. આખા કાવ્યમાં પર્વતના આરોહણ સાથે વિચારનાં આરોહણનો અર્થ પણ વ્યંજીત થયેલ છે.

લી. ૬-૧૦ પર્વત પરથી નીચે લીટી જેવી દેખાતી નદીઓ, નાનાં ઝુંડ જેવાં દેખાતાં વનો અને નાનાં ઝુપડાંના સમુદાય જેવાં દેખાતાં ગામોનો સુંદર ચિતાર અપાયો છે.

લી. ૧૦ વિશાળ ખેતરોવાળી ચારે તરફ વનથી વીંટાઈ રહેલી ખીણો.

લી. ૧૩ પ્રતિપદે દિશાઓ ખસે, સરખાવાં.

વાયું હું ત્યાં વાધે વનવાટ.

(સરસ્વતીચન્દ્ર ૪. ૨૮).

લી. ૧૪-૧૮ સંસારનાં સર્વ ધમસાણો ત્યજી દઈ, પવ-તપર હલકી હવા માણતાં માણતાં શાંત અને સુખી થએલાં

હૃદયમાં આવા આવા વિચારો આપોઆપજ સ્ફુરે છે: તેની ખાત્રી જેઓએ એવો અનુભવ કર્યો હશે તેને તરત થશે.

લી. ૧૮ ભંગ સંકલ્પના—સંકલ્પ-ઇચ્છાઓ-ભંગ=મોજાં જેમ સમુદ્રમાં મોજાં ચડે ને ભાંગે તેમ વિધિ-કિસ્મત-સાગરમાં સંકલ્પરૂપી મોજાંઓની પણ તેવીજ ધમાલ લાગી રહી છે. ભંગ—‘નિરખી’ નું કર્મ.

લી. ૧૯—૨૪ અવનિનાં જલ ધ્રુમસ રૂપે ચડે અને એ ધ્રુમસની આછી વાદળીયો જાડાં થર તથા પાંદડાં વગેરેમાં ઠરતાં તેનાં જે ટીપાં ખાજેલાં છે તેનું આ ભવ્યતાભર્યું હૃદયને વર્ણન-સાંદર્યની મોહકતાથી ભરતું, રમણીય બયાન છે; ખરાં કવિત્વનો પ્રસાદ બતાવી આપે તેવાં ચિત્રો ન્યાં ત્યાં મળી આવતાં નથી. શ્રોડા વખતપર કહેવામાં આવ્યું હતું તેમ ભલે આવા લેખકોને કવિના કરતાં રસિકનું નામ વધારે યોગ્ય હોય. તોપણ આવાં રસિકત્વમાં કવિત્વની છાપ સ્પષ્ટ રીતે દેખાઇ આવે છે. એક અંગ્રેજ લેખક કહે છે તેમ જો કવિતાના સંગ્રહ ઉપર ન જોવાય પણ માત્ર તેના ખરા ગુણ ઉપર જોવાય તો પછી આવાં આવાં ચિત્રો આપનારને કવિત્વના પ્રસાદથી અનુગ્રહિત કહેવામાં કશો દોષ થતો હોય એમ લાગતું નથી.

લી. ૩૪ શકુંતલગી-શકુંત પક્ષીની કલગી.

ચળકબુંદ હીરામય-હીરા જેવાં ચળકતાં બુંદ-પાણીના ટીપાં.

ખચે-કતાં જલો (લી. ૧૯) તરે, સુવે, રચે, ભરે,

ખચે—ઢાંકી લે, શોભતા કરે, પરિષ્વળે એ બધાનો કર્તા જલો છે. ૨૫. કપિ જ-કપિ જેવા બેડાળ.

લી. ૨૫ કઠિન ચિત્ત કોમલ સરે-કઠિન શિલાઓનાં | ચિત્તમાં-હૃદમાં-કોમલ જલ સરે છે-પ્રવેશ કરે છે.

લી; ૩૮ કવિ Byron બાયરન.

લી ૫૨ પદ્ધિ. પગલાં નહિ પણ વાળ વગેરે ચિન્હ.

લી. ૫૪ સત્યવર વત્સ-સત્યને વરનાર-પસંદ કરનાર વત્સ—બાળ (બોલનાર પોતે).

લી. ૬૨ લપેટી=અવ્યય કૃદંત; કર્મ—ખીણ.

લી. ૬૫-૮ આ ચિત્ર પણ મનોહર અને તદ્રૂપ છે, એવા એવા વિચારો અને ચિત્રોથી આખું કાવ્ય ‘ખચિત’ છે અને ઉત્તમ વર્ણનાત્મક કાવ્યોમાં ઉંચું પદ પામે છે.

લી. ૯૭ ગંભીર અને સ્થિર સ્મિતભરી—એ બે દિવ્ય શાંતિનાં વિશેષણ છે.

લી. ૯૭-૯૮ જગતમેલ વિદારીનું કર્મ; પાપડંબ, વિસરાવીનું; અને દુઃખ, રૂજ કરીનું; તેમ આત્માશિશુ. અંક સુવરાવીને તથા યોગ્ય કરતીનું કર્મ છે, આ બધામાં ‘ કરતી ’ એ સંપૂર્ણ ક્રિયાપદ છે, ને ખીણ અવ્યય કૃદંત છે—બધાનો કર્તા ‘દિવ્ય શાંતિ’ (લી. ૯૬)

લી. ૧૦૧ થી તે અંતસુધીમાં ઉપર કહેલી દિવ્ય શાંતિને સંબોધન છે. ચેતન ઉર તે જ દિવ્ય શાંતિ.

સત્સ્વરૂપ ભાસ્કર એ પણ તેનાં જ સંબોધન છે. શાશ્વત પ્રભુ એ સત્સ્વરૂપનું તથા સંકર્ષણ, નિધાન વગેરેનું વિશેષણ છે.

લી. ૧૧૪ કાલ નટરાજ-કાલરૂપી નટરાજ.

લી. ૧૧૫ રંગમાં-રંગભૂમિમાં.

સૂત્ર-નાટકની વ્યવસ્થા તે સૂત્ર પુતળાંને ખેલ કરનાર એક સૂત્રને આધારે બધાં પુતળાંને નચવે છે તેથી તે ખેલ કરનાર સૂત્રધાર કહેવાય-તેમ નાટકની સર્વ વ્યવસ્થા કરનાર પણ સૂત્રધાર કહેવાય છે. આદિ પણ કાલ નટ છે. તેને નચાવનાર તે નાટકનો સૂત્રધાર-તુંજ-દિવ્યશાંતિજ છે.

— — —

કાવ્ય ૧૯ ગિરનારને ચરણે.

રા. કવિ જ્યારે ગિરનાર યાત્રાએ ગયા ત્યારે તે ભવ્ય, પુરાણપ્રસિદ્ધ પવિત્ર પર્વતે તેમનાં હૃદયને જે આંદોલન આપ્યું હતું તેનું આ કાવ્યમાં વર્ણન છે. તેમાં બાહ્યવર્ણન છે તે કરતાં ગંભીર પર્યેષક વિચારોનો પ્રવાહ વધારે અસર કરનાર છે. લેખકને ત્યાંના શિલાલેખ ઉપરથી ઐતિહાસિક અને ઘણુંજ પૌરાણિક દર્શન થયું હશે એ દેખાઈ આવે છે.

કાવ્યમાં લીટીએ લીટીએ તન્મયતા અને તેથી પેદા થતો આનંદ ઉભરાઈ આવે છે. શબ્દો અને વિચારોનો સુખમય કર્ણપ્રિય સંવાદ સ્વાભાવિક રીતે જ થયેલો માલમ પડે છે. કેટલીક લીટીઓ તો શબ્દમાં, વિચારમાં, ઉદ્દગારમાં

અને અસરમાં એવી તો લબ્ય, મધુર, અને મોહક છે કે તેના રણકાર કાનમાં ધુમ્યાજ કરે છે. ‘જ્યાં ઉડતા અમિત ભાર્ગવના કુવારા ‘ઘોરે’ ‘અઘોર નીર સાગરકાલ ફેરો’ ‘મોંઘા સખિ ! બ્રહ્મપરાગ ઉડે’ વગેરે લીટીઓ, ઉપલી ટીકા કેટલે દરજ્જે વાસ્તવિક છે તે બતાવી આપે છે.

તે લીટીઓમાં અર્થભર્યા શબ્દો, ગાંભીર્ય ભર્યો અર્થ, માધુર્ય ભરી મિલાવટ, અને મોહક અને લબ્ય ધ્વનિ એ બધાં એવી તો ઉમદા રીતે, ગાંભીરતાથી અને અસરકારક રીતે આવી રહેલ છે કે તેને માટે noble thoughts nobly expressed’ એ સૂત્ર વિના શંકાએ વાપરી શકાય.

ઉપર કહ્યું જ છે કે કાવ્ય એકલું વર્ણનાત્મક નથી. વર્ણનનાં ચિત્ર કરતાં, વિચાર અને ગાંભીર મર્મનાં જે ચિત્ર તે બડાં કરે છે તે ખરેખર અદ્ભુત જ છે. ‘તો શંકલને જડ પછી, વદવું સખી ! કાં ?’ ‘શું સ્થૂલ સૂક્ષ્મ લહરી નથી એક પૂરે ?’ વગેરે લીટીઓ કવિના મનમાં રમી રહેલા તત્ત્વજ્ઞાન સંબંધના વિચારો બતાવી આપે છે. બેશક, આપણે કબુલ કરવું જ જોઈશે કે આવાં સર્વાંગસુંદર કાવ્યો આપણા સાહિત્યમાં ઘણાં જુજ છે.

(હરિલાલ કલ્યાણરાય માર જી. એ. એલ. જી, ની નોટ ઉપરથી.)

રા. હરિલાલે દરેકે દરેક લીટીનાં મર્મ અને રહસ્ય તથા ગાંભીર્ય સ્ફુટ કરી વિચારવાળું વિવેચન કરેલું છે, પરંતુ સ્થળ સંકોચને લીધે આટલું પ્રાસ્તાવિક ટિપ્પણ જ દાખલ કરી શકાયું છે. (હિ. ગ. અં.) તપાસ કરતાં હવે તે વિવેચન હાથ આપ્યું નથી. (ગુન ૧૯૨૦).

કાવ્ય રત્ન. ફૈયાસાગર.

ફૈયાસાગર નામનું અજમેર પાસે એક તળાવ છે તે ચોતરફ ફરતી ધારોની વચમાં આવી રહેલ છે.

તેને કાંઠેજ એક બાબુની બરાબર વચમાં માલતીમંડપ છે. ફરવા જોવા આવનાર લોકો એ મંડપમાં કે એ કાંઠે 'અંધ' ઉપર બેસે છે. તે મંડપમાંથી દેખાવ ઘણો લવ્ય અને રમણીય લાગે છે.

લી. ૧ વાદળી ઝરમર ઝરમર ઝીણું વરસાદ પાડી ગળી ગઈ-વરસાદ રૂપે પડી ગઈ.

લી. ૨ અંધારી-અંધી.

નીરવછદ્દગતિ-વિશેષણ, વિશેષ્ય-અંધારી, નીરવ, અવાજ વગરની-છદ્દ-પાંદડાંની-ગતિ જેવી ગતિ છે જેની તેવી અંધારી શૈલના શૃંગપર જઈને વિરામી.

ઉપર નીચે ચારે તરફ વર્ષાદ વર્ષતો હતો તેટલી વાર અંધારી હતી. તે નીચેથી ચડીને તેમ ઉપરથી ઉતરીને પણ શૈલશૃંગો ઉપર રહી. અંધકાર સર્વત્ર હતો તે માત્ર શિખરો આગળ રહ્યા.

લી. ૪ રેખાબ્રમાલ=પાતળી વાદળીઓની માલા.

લી. ૬ કોરેથી-જમણી બાબુથી ચંદ્ર ઉગતાં તેનાં કિરણ પાણી પર પડતાં તે પાણી-સર-ચળકયું અને પાછું વાળી જતાં ઇન્દુનું બિંબ ધાર પર શોભી રહેતું દેખાયું.

લી. ૧૩ અયિ શશી ઇત્યાદિ-તું શશીને આ ચિત્રનો સાર ગણે છે શું ?

લી, ૧૪ બાણે ત્હારો-શાંતિમાં એકદમ નીકળતો તારો ક્વરજ બાણે આ સર્વ ચિત્રનો સાર હોય એમ હું બાણું છું.

કાવ્ય ૨૨. એક ચિત્ર દર્શન.

આ કાવ્ય જેમાં હુંસ નામના ચિત્રકારનાં ચિત્રનું વર્ણન છે તે પર આપણા માનવંતા પ્રથમ ટીકાકાર શ્રી નવલરામ-ભાઈએ જે ટીકા કરેલી છે તે નવલગ્રંથાવલિના બીજા ભાગમાં છપાઈ છે. જુજાસુને તે જોઈ લેવા વિનંતિ છે.

કાવ્ય ૨૩ વર્ષાવર્ણન.

વર્ષાકાળ, વાદળાંઆનાં બદલાતા દેખાવ વર્ષાદ પડી રહ્યા પછી વિશ્વમાં વ્યાપી રહેતું અનુપમ સાંદર્ય, તથા તેથી મનુષ્યના હૃદયમાં જામતી રતિ-આનંદ-એ બધાનું આવું તાદ્દશ, હારક અને લવ્ય વર્ણન ભાગ્યેજ બીજે મળી શકશે. આપણી ભાષામાં વિશ્વલીલાનાં વર્ણન ઘણું નથી. લેખકો સાર સમ-જાવવાનું, મોઢાં આપવાનું, ઉપદેશ આપી દ્રુતાર્થ થવાનું, તથા

જગત્ કર્તાના મહિમાના ગુણ ગાવાનું કે કાંઈ તત્ત્વજ્ઞાન સંબંધી વિચારો કરવાનું વધારે પ્રિય ગણે છે. નવી લેખક પ્રજામાં વર્ડઝવર્થના જેવાં વર્ણન તથા શેલીની જેવી નિરાશાલરી નજર તથા ભ્રમણ કરતી કલ્પના કંઈક અંશે આવતાં જણાય છે, પરંતુ તેઓના ઉત્તમ ગુણો આવવાને હજી વાર છે એમ લાગે છે. કીટસના જેવાં સુંદર, નર્યાં કુદ્રત વર્ણન તો લાગ્યેજ મળે તેમ છે. આ કાવ્ય તેની ખોટ પુરી પાડવા સમર્થ છે ખરું, પણ જગત્ સંહાર્યના જ્ઞાતા તથા વક્તા હજી જોઈએ છીએ.

લી. ૧૫-૨૦ વાદળામાં થઈ પ્રકાશતા સૂર્યનું ચિત્ર કેવું તાદૃશ તથા મનોહારી છે !

લી. ૧૪ આ-વિશેષ્ય દિનમણિ.

લી. ૧૫ બની-દિનમણિ સાથે જાય છે.

લી. ૧૭ સહ હસતી સૃષ્ટિ પર રનેહ થકી મધુર રીતે રાજતું અર્ધ ઝિંબ.

લી. ૧૯ શશીનાં કટાક્ષ કિરણ.

લી. ૨૧ સલિલગર્ભ મેઘ—સલિલથી લરેલો મેઘ.

લી. ૨૨ દેખાડે, કર્તા—મેઘ.

લી. ૨૪ તે તણી આસપાસ—તે જે ત્રણ ઝિંબની આસપાસ.

લી. ૨૯ કંઈ—આ ને બીજી લીટીઓમાં આવતાં કંઈ (અને કંઈક, કેટલાક, કોઈ કોઈ) મેઘોનું વિશેષણ છે.

લી. ૩૩ ગ્રહેણ, “રંગ” નું વિશેષણ. સૂર્યકિરણ અને

વારિસાથે સમાગમ પામી prismatic બનેલા “મેઘ” ગ્રહિલા રંગો; બીલોરમાં રંગ ઉત્પન્ન થાય છે તે રીતે મેઘમાં થયેલા.

લી. ૪૦ થી ૬૩ સુધીમાં ક્ષણે ક્ષણે બદલાતા વાદળાંના રૂપનું અચ્છુન્ન વર્ણન છે.

લી. ૫૦ પર્વત—મંદાર પર્વત હજી પક્ષધારી છે—તેને પાંખ છે. જ્યારે ઇંદ્ર વજ્ર લઈ પાંખ કાપવા આવ્યા ત્યારે તે સમુદ્રમાં પડી સંતાઈ ગયો છે. શું તે પર્વત આજે સમુદ્ર-માંથી બહાર નીકળી આવ્યો છે ?

લી. ૬૦ પાડતી, નાચતી, બાજતી, ગાતી, કરતી એ સંપૂર્ણ ક્રિયાપદ છે. કર્તા, સભા (લી. ૫૮.) લી. ૬૧ બની-અવ્યય કૃદંત.

લી. ૬૩ વર્ષતી—સંપૂર્ણ ક્રિયાપદ. કર્તા—રતિ.

લી. ૬૬ થી ૮૭ સુધીમાંનું વર્ણન, કલ્પનાની સુંદરતા, મનમોહકતા બતાવી આપે છે. એ બયાન એવું તો ખુબી ભર્યું છે કે વાંચતાં વાંચતાં હૃદય પૂર્ણ પ્રમોદ પામી પૃથ્વીના તલપરથી ઉંડી દિવ્યતાના, સુંદરતાના, પ્રદેશમાં નિરંકુશ વિહાર કરતું ફરે છે.

લી. ૭૧ ‘સરવર ઉપર’થી લી. ૭૪ ‘પ્રસરે’ એ ઉપ-માનકથન છે.

લી. ૭૪ પાડી, કર્તા—સમીરે લી. ૭૦

લી. ૮૧ ચળકતો, ગાજતો એસી એ કૂદતો પયોધર સાથે જાય છે.

લી. ૮૩ છેડે, કરતો, વધ્યો, છાઇ દીધા એ ક્રિયાપદોનો કર્તા પયોધર. લી. ૮૩.

લી. ૧૦૧ મનુજ ચિત્તમાં જેમ હર્ષ ને શોક ઘડી ઘડી પલટાયા કરે છે, સરખાવો, કલાપી, 'પ્રેમની આશિષ.'

કાળો પટો કોઇ, કો સોનેરી, કોઈ રડાવે ને કોઈ હસાવે; અશ્રુ સુકયાં ના, હાસ્ય થયું ત્યાં, હાસ્ય પછી અશ્રુ પલમાં પડે છે.' તેમ વીજળી પણ ભુવનને અંધકારથી વારેઘડીયે વ્યાપ્ત કરે છે.

લી. ૧૧૬ પ્રસરી લાંબા ધારાકરને ઇ. સરખાવો મૃચ્છ-કટિક.

જલધર

*

*

*

*

*

ધારાહસ્તૈઃ પરામૃશસિ.

કાવ્ય ૨૪. વૃષ્ટિ.

કવિ નર્મદાશંકરે ગુજરાતી કવિતામાં સજ્જવારોપણનો અભાવ છે એમ કહી જે શોચ જણાવ્યો હતો તે શોચ કંઈક અંશે દૂર કરે તેવાં સજ્જવારોપણ સ્નેહમુદ્રાકારે લખી ખોટ સારી રીતે પૂરી પાડી છે. તે આખા કાવ્યમાં (સ્નેહમુદ્રામાં) ઘણા ખરા પ્રસંગો તેવા જ છે. અચેતન વસ્તુઓને ચેતન પ્રાણી પેઠે પોતાનાં સ્વરૂપનું ખરૂં ખયાન કરતાં શીખવ્યું છે.

તારા. આકાશ, વૃષ્ટિ, નદી, વગેરે આ સંગ્રહમાં દેખાતા કાવ્યોમાં પણ તે તે પદાર્થો પોતા વિશે પોતેજ બોલે છે એમ સમજવાનું છે.

આ બધાં સજીવોપણમાં જે વિચારસ્રોત અખંડ, અકલુષિત વદ્યા કરે છે, તે તે પ્રાણીપદાર્થનાં ચલનવલન, સ્વભાવ તથા ટેવ, જીવનહેતુ તથા જગતમાં તેમની ઉપયોગિતા વગેરે વિષે જે ઝીણી અંતઃપ્રવેશી, તથા બાધભરી નજરથી આલેખન થયું છે તે તદ્દન નૂતનતા ભરેલું હોઈ, યુવાન લેખકોને અધ્યયન કરવા લાયક વિશાળ ક્ષેત્રનું ભાન કરાવે છે. અકૃત્રિમ કવિત્વ, ઈશ્વરદત્ત પ્રસાદ, તથા તેની સાથે સાવધાન અધ્યયન અને અડગ ખંત વગર આવો રસ, આવી છટા, અને આવો વિજય મળતો નથી એ તો દેખીતું જ છે.

આ આખા કાવ્યમાં વહેતો અર્થ વૃષ્ટિને, તેમ રસિક કવિની નૈસર્ગિક કવિતાને પણ લાગુ પડે છે.

લી. ૧૧ કુસુમવૃષ્ટિ સમી...જ્યારે ઝીણી ઝરમર પડે છે ત્યારે જરા પણ અવાજ થતો નથી. તેવી વૃષ્ટિને કુસુમવૃષ્ટિ જેવી કહી છે. ઇંગ્લાંડમાં એને બીજે જ્યાં ઝરફ પડે છે ત્યાં આ ઉપમા વધારે યોગ્ય લાગે તેવી છે.

લી. ૧૪ યમ સમી પડું ઇં...યમ જેમ વગર દેખાયો પડે છે તેમ હું તો જીવ (જીવન—પાણી—પાણી એ વિશ્વનું જીવન કહેવાય છે) લાવું છું.

લી. ૨૧ વાશું...વાળી સાથે.

કાવ્ય ૨૫. લાગટ હેલી ઈ.

જગત લીલાનાં આવાં ચિત્રો હજી આપણી ભાષામાં ઘણાં થોડાં છે. અંદર રૂપકનો પ્રયોગ ઘટતો અને તેનો નિભાવ અનુરૂપ વિચારોથી સુસંબદ્ધ છે. છેવટે મેઘાસુરસંહાર પછી દાદેવીની ખીલી નીકળતી સુંદરતાનું વર્ણન વાંચનારને તેવા સમયનું તાદૃશ ભાન કરાવે છે. ઉદ્ધિ ગગનનો...ઉદ્ધિ જેવું ગગન; સમુદ્રનો રંગ ગગનના નિર્માળ રંગને મળતો આવે છે.

કાવ્ય ૨૭. સર્ગદર્શન.

“આત્માઓનું અસ્તિત્વ, આત્માઓના ભાવપરંપરા દ્વારા વિકાસ એટલે ઉત્ક્રાંતિ, અને એ વિકાસ કે ઉત્ક્રાંતિ પરમ ન્યાયથી તેમ જ દરેક આત્માનું વિશિષ્ટ સ્વાતંત્ર્ય પૂરેપૂરું જાળવીને યોજનાર—નિરંતર યોજનાર—પરમાત્માતત્ત્વ; હિંદુ ધર્મના આ સિદ્ધાંતો પૂર્ણ શ્રદ્ધાથી સ્વીકારીને આ કાવ્ય રચાયેલું છે. સૃષ્ટિનો સર્ગવિધિ હજારો લાખો કે કરોડો વર્ષ ઉપર એક ક્ષણે કે એક અઠવાડીયામાં કે એક મન્વંતરમાં થઈ ચૂકેલો છે અને વળી અમુક લાંબો કે ટુંકો સમય વીત્યા પછી સૃષ્ટિનો લય થશે, સૃષ્ટિને સંકેલી લેવામાં આવશે એ વિચાર કુમ ઉપલા સિદ્ધાંતોથી જુદો છે એટલુંજ નહિ પણ વિરુદ્ધ છે, અને એવો વિચારકુમ આ કાવ્યની સાથે મેળવી શકાશે નહિ. સર્ગવિધિ એ એક નિરંતર ચાલ્યા કરતી ક્રિયા છે, સૃષ્ટિનો સુજન એક સતત ઉત્ક્રાંતિમય ક્રિયા છે, અને તે પરમાત્માતત્ત્વ અખંડ ઉદ્યોગથી અને પરમ ધૈર્યથી પ્રવર્તતી રહેલ છે, એ

સિદ્ધાંત જેને માન્ય હોય તેને સૃષ્ટિનો સર્ગ તથા તેનો પ્રકાર કેવો લાગે એનું આ કાવ્યમાં દર્શન છે.

“જેતાં જે નિજ ભૂતજીવન તણે ચીલો પડયો સુષ્ટિમાં”...દરેક જીવનો એક ભવ પૂરો થાય અને તે પછીનો આરંભાય એ અંતરાલમાં શું બને છે? જીવ એટલો તો અપૂર્ણ છે કે તેને પોતાના વીતેલા અનુભવો ઉપરથી ખરો સાર કહાડતાં કે ઘટતો બોધ લેતાં આવડતું નથી, તેની એટલી સ્મૃતિ નથી, શક્તિ નથી, નિર્મલ બુદ્ધિ નથી, પરંતુ એનો નવો ભવ પાછો ઘડાય છે તો એની પોતાની સ્વતંત્ર ઇચ્છાથી જ; અને આગલા ભવના અનુભવો રૂપી કારણો વડે એની જેટલી અને જે પ્રકારની ઉત્ક્રાંતિ ઘટે તેટલી અને તેવી સાધનારો જ એ નવો ભવ ઘડાય છે. આ અમરકાર શી રીતે સંભવે? કવિ કહે છે, મૃત્યુ વખતે જીવને પરમાત્મા-તત્ત્વનાં દર્શન થાય છે. એ તત્ત્વના દ્યુતિધ્વનિપ્રવાહમાં જીવ ભળે છે અને એટલા સાક્ષાત્કાર દરમિયાન એની સ્મૃતિ બુદ્ધિ—શક્તિઓ જે વિશેષ વિમલતા અને બલ અનુભવે છે તેના વડે એ પોતાના ભૂતજીવન ઉપરથી ખરો સાર અને ઘટતો બોધ મેળવીને પછીના ભવ માટેની “પ્રકૃતિ નવી” ઘડી શકે છે. ઉત્તરોત્તર વિકાસ કે ઉત્ક્રાંતિ અને પરિપૂર્ણ વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય એ એનો આ કાવ્યમાં આ પ્રમાણનો સમન્વય કરેલો છે. વળી કવિ કહે છે, આપણે જેને જીવન કહીએ છીએ તે તો બહુ ઝાંખું જીવન છે, એ જીવન દરમિયાન જીવ પોતે આત્મા છે એ સત્ય પણ લગલગ ભૂલી જાય છે. એવાં બે જીવનના વચગાળાનો મૃત્યુનો સમય, પરમાત્માતત્ત્વના સાક્ષાત્કારનો સમય એજ ખરું જીવન છે. આત્માને પોતાના

આત્માપણની સ્પષ્ટ પ્રતીતિ એ સમયે જ હોય છે; અને તે કારણથી જ તેની સ્વતંત્ર ઇચ્છાશક્તિ તે. કાળે યોગ્ય નિશ્ચય ઉપર આવી શકે છે અને પોતાનો તે પછીનો ભવ એ નિશ્ચય પ્રમાણેનો રચી શકે છે. ધર્મના આ ગૂઢ તત્ત્વો કવિએ આ કાવ્યમાં ચીતર્યા છે, તેમાં સરલતા છટા મોહકતા અને સફલતા કેટલે સુધી આવી છે કે બીલકુલ આવી જ નથી એ દરેક વાંચનારે પોતાની મેળે જાણ લેવું. ” (મળેલી નોંધ.)

કાવ્ય ૨૮. નઠી.

આ કાવ્યના લેખકમાં બહુધા વિચારની પ્રૌઢતા, તથા વિષયમાં ઉડાં ઉતરી તેના સત્યસ્વરૂપનાં વર્ણન સાથે ઉપયોગી બોધ, એ બે વાનાં સારી રીતે સમાયેલાં માલમ પડશે. જે કાંઈ વર્ણન હોય તેમાં કાંઈને કાંઈ ગૂઢ અર્થ, સાંસારિક ઉપદેશ તથા કવિતાના રસપ્રવાહ સાથે બોધવારિતું સંમીલન, સર્વત્ર દૃશ્યમાન થાય છે.

કલ્પનાના સુખપ્રદ સપાટા તથા તરંગવૃત્તિની દૃઢજતદાર ભ્રમણા નથી એમ નથી. ‘વર્ષાં વર્ણન’ માં વર્ણનની સુન્દરતા સાથે મળેલ રસવર્ષા તરંગવૃત્તિ પદે પદે કાવ્ય દૃષ્ટિમાં લીન કરે છે. તેમ આ કાવ્યમાં ‘વનમાં જ્યમ કોકિલમાળ’ આદિ બુલ છે તેમાં પણ તેવી જ રમણીય કલ્પના કામે લાગેલી છે. પરંતુ લેખકના તત્ત્વજ્ઞાની હૃદયમાં, સત્યની આતુરતા ભરી શોધમાં, ઐહિક પદાર્થોને ખરાં સ્વરૂપમાં સમજાવવાની પરાંપકારી ઉત્કંઠામાં, કલ્પનાને બહુ નિર્મુક્તિ આપવામાં આવા નથી, અને પાછળની લીટીઓ પાછી આત્મશોધન અને સ્વરૂપવર્ણનમાં ઉતરી પડે છે.

કાવ્ય ૨૬ આકાશ.

આકાશ પોતે પોતાનાં સ્વરૂપ, ગુણ, અવધિ વગેરેનું વર્ણન કરે છે. આ સ્વરૂપવર્ણનની સાથે આશ્વાસક બોધવચન, સંસારયાત્રામાં સફળ થવું હોય તો રાખવું પડતું જ્ઞાન, તથા અંતે ‘નથી તે નવું થાશે નહિ’ આદિ વચનોથી ભૌતિક પદાર્થવિજ્ઞાનની સમજ સાથે અપાયેલો ઉમદા દિલાસો—આ બધાં સમાયેલાં છે. લેખકની વિષયમાં ઉંડા ઉતરવાની ખુળી તથા અન્તર્દ્વાર ખોલી અન્તરવર્ણન રસભરી રીતે આપવાની શક્તિ એવી સુંદર છે કે અનેક જાતનાં શાસ્ત્રીય જ્ઞાનનો બોધ કાવ્યમાં આપેલો હોવા છતાં કાવ્યનું કવિતાપણું જરા પણ ન્યૂનતાને પામ્યું નથી, અને અન્ત સુધી બોધમય આનંદમય રસ જળવાઈ રહ્યો છે.

લી. ૪૧ નથી તે નવું ઇં જુઓ, કલાપી.

અરે ! કે આલામાં શરબત ભર્યું તે પડી ગયું,
ઢળ્યું પાણીમાં ને ઉદ્ધિવીચિ માંહી મળી રહ્યું;
ન પીવાયું, ખોયું, પણ નવ ગયું પૃથ્વી પરથી,
રહ્યાં તરવો મીઠાં ઉદ્ધિ કડવામાં ભળી જઇ.

[૨૬ાં કબુતર.]

કાવ્ય ૩૦. આવણી અમાસ.

આ ઉત્તમ ભાવભર્યાં, ચિત્તાકર્ષક સૌન્દર્યભર્યાં, ભવ્ય વસ્તુનવાળા લેખને કાવ્ય કહેવું કે કેમ એ સવાલ ઉત્પન્ન

થાય તેવો છે. કાવ્યને સંકુચિત અર્થમાં ન લેતાં હૃદયના અર્થ ભર્યા, ઉચ્ચગ્રાહી, ભવ્ય અને ઉન્નત ઉદ્ગારને લગાડવામાં આવે તો આ લેખને પણ તે નામ કોઈ આપી શકે. પરંતુ સંગીત વિષય જોતાં તો તે ગવાઈ શકે તેવું લાગતું નથી. અને ભાવોર્મિનું આંદોલન છંદમય સ્વરૂપમાં થતું હોય તેવા લેખને કવિતા કહેવાયઃ એમ અર્થ લેવાય તો આ લખાણને પણ કરતાં ગદ્યનું નામ બધારે યોગ્ય છે. લેખમાંનું વર્ણન ખરેખર ભવ્ય છે. અમાસની કાળી રાત્રીનો અન્ધકાર સર્વવ્યાપી થઈ તેમાં ઝબકતા તરંગ વૃત્તિના ચમકારાઓ હૃદયચક્ષુને પ્રભોદકારી નીવડે છે.

લી. ૨૨. ડોલતી પર્વતાવલિઃ આવેશબાળું નયન કોઈ પણ પદાર્થ સ્હામું અનિમિષ જોઈ રહે તો થોડી વારે તે આવેશનું આન્દોલન કીકીમાં આવે છે અને અંતે બહારના પદાર્થમાં તે દેખાય છે. એવી રીતે જ આ પર્વતમાલા ડોલતી અને તેથી જ તે નર્તતા મેઘદળની છાયાનું રૂપક લઈ શકે.

(ના. ૬. કવિ)

લી. ૨૫ તમરાજની સંશયભૂમિકા—અજ્ઞાની માણસ ઘણું કરી બહુ ઝેમશીલ હોય છે. અન્ધારાના રાજવીનું રાજ્ય સંશયરૂપી ભૂમિપરજ હોય છે.

સા. શ્રી. ગોવર્ધનરામનાં સજીવરોપણને મળતુંજ આ કાવ્ય છે. તેમાં ચંદાને બોલતી કલ્પી છે. ફેર માત્ર એટલોજ છે કે વૃષ્ટિ, નદી, આકાશ આદિ કાવ્યોમાં તે તે પદાર્થોનું સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી સ્વરૂપવર્ણન થયેલું છે, તેમાંથી ઉંડા અર્થ સમજવાયા છે, રહસ્યનું રજોટન થયું છે, તે વિષયે વિશાળ જ્ઞાન અપાયું છે. એકમાંથી અનેક અર્થ નીકળી શકે તેવી અર્થગૌરવભરી શબ્દરચના થયેલી છે. તે તે પદાર્થોનું વર્ણન વાંચી આપણે તેને વધારે સારી રીતે પિછાનીએ છીએ. કાં તો કાંઈ નવુંજ સત્ય જાણીએ છીએ; બહુધા તેનું સ્વરૂપ યથાસ્થિત જોઈએ છીએ અને તે વાંચી વધારે જ્ઞાનવાળા, ડાહ્યા, વિચાર કરનારા થઈએ છીએ. જ્યારે આ ચંદા વાંચતાં અલખત આપણને કંઈક નવું તો મળે છેજ, પણ તે નવીનતામાં ગંભીરતા કે ડહાપણ કરતાં આનન્દ, મજા અને વિલાસ વધારે રહેલાં છે. તે વાંચતાં હૃદય પ્રસન્ન થાય છે, તરંગવૃત્તિ સોતસાહ બને છે ને કલ્પના જાગે છે. એક કડી વાંચ્યા પછી બીજી શી ચાફતર કલ્પના થશે તે આકાંક્ષા સહિત વિચારીએ છઈએ, ને તેમાં પણ વળી કાંઈ ઓર તરેહની નવીજ ખુબી જોઈ અત્યન્ત પ્રસન્ન થઈ વાંચ્યા જઈએ છઈએ.

ચંદા જેવી વિલાસપ્રિય, રમતીયાળ, સ્વચ્છંદી, બાળકી કલ્પાયેલી છે તેવુંજ તેનું વર્ણન પણ પ્રમોદકારી અને રસભર્યું છે. ચંદા પોતાને વિષે આનન્દભર્યા, મજા આપનાર, દિલને હલકું કરી આનન્દઓઘમાં નવરાવનાર શબ્દોમાં જે વ્યાખ્યાન કરે છે તે ખગોળ શાસ્ત્રને ફેર મુકી સ્વચ્છંદે વર્તનારૂં નથી.

પોતાને વિષે, પોતાનાં માતા પિતા વિષે, રાક્ષસી રાત્રિ વિષે, મસ્તીખોરા મેઘ વિષે તથા રસિલા સાગર વિષે જે જે કહે છે તેમાં શાસ્ત્રીય સત્યને અવલંબન જ થયેલું છે. આ સાથે, લૌકિક કહાણીનો ઉપયોગ પણ બહુ મજેદારીથી અને યોગ્યતાથી થયો છે. કાવ્ય વાંચતાં વાંચતાં આપણે પણ અંદા જેવા રમતીયાળ, સંસારના રાગારાગથી વિમુક્ત, હલકા અને આનન્દમગ્ન થઈ તેની સાથે હસવા, રમવા, તથા તેના સોના રૂપાના દડાથી જાણે ખેલવા જ મંડી જઈએ છીએ.

લી. ૨૫ નાવડું—ચન્દ્રમાઃ નાવડાંની તથા મૃગલાંની હકીકત ખારીક તરંગવૃત્તિથી ઘટાવવામાં આવી છે.

લી. ૩૪ સુર—સરખાવો અંથેજ કવિઓમાંના Music of the Spheres; (જે કે જે કદપનાઓમાં કાંઈક લેદ પણ છે.)

લી. ૫૬ અચળ પેલા તારલા—ઉત્તરધ્રુવ.

લી. ૭૬ મુજ કરે રૂપેરી ઈંઠ તરંગવૃત્તિનાં વિલાસીપણાં તથા રસિકપણાંનો સારો નમુનો છે. આખા કાવ્યમાં તરંગવૃત્તિનાં રસવર્ષા, ઉદ્ઘાસ આપનારા વિલાસ ઠેકાણે ઠેકાણે રંજન કરે છે. અન્ધારી નિશામાં કાળા આકાશમાં ઝગમગતા, શીળો પ્રકાશ આપનાર, તારલાના જેવા આ વિલાસ ચળકી રહે છે, અને હૃદયને પરિતોષ આપી પૂર્ણાનન્દમાં મગ્ન કરે છે.

શેલીનાં The Cloud નામનાં કાવ્ય પરથી આ લેખ સૂચિત થયો છે. તે ઉત્તમ કવિનાં કાવ્યથી બહુ ઉતરે તેવું આ કાવ્ય નથી એમ કહેવા હિમ્મત ધરાય તો ખોટું નથી એમ સુજ્ઞ વાંચનાર જાણી શકશે.

આનાં અનુકરણ રૂપે ‘ચન્દ્ર’ માં ‘નૂતનવાદળી’ તથા કલાપીનું ‘કમલિની’ એ બે લખાયાં છે, પરંતુ આના જેવી છટાદાર મનભરતી વાણી, સુંદર મનોરંજક તરંગવૃત્તિ, આખાં કાવ્યમાં વ્યાપી રહેતો વિશિષ્ટ જાતનો આનન્દરંગ અને વિલાસ તે અનુકરણોમાં હોય તેમ લાગતું નથી.

કાવ્ય ૩૭. દિવ્ય સુન્દરિયોની ગરબી.

ચંદ્રા, તારા, શુક્ર અને વનદેવી એ ચાર દિવ્ય સુન્દરિયો છે: તેમના ગરબા-કાવ્યમાંથી તે તે દેવી પોતાના સ્વરૂપની પિછાન આપે છે તેવી બે ગરબી લેવામાં આવી છે.

કાવ્ય ૩૮. પંખીડાંને.

સખી કેરી ખખર લાવનાર હશે એમ માની પંખીડાં-એને ખુદ્દા હૃદયથી ઉમંગે આવકાર આપ્યો છે. નિખાલસ હૃદય તેમાં ઉડી ઓતપ્રોત છવાએલી સૌંદર્ય ને સૌજન્યની લાગણી ને તેથી નીકળતો હર્ષભેર, સસ્નેહ, સોદ્ધાસ આવકાર છે. હૃદયને હલકું કરી આનંદના વાતાવરણમાં ઉડાડનાર આ નાનકડું કાવ્ય પ્રિય જનને ખરા લાવથી ભેટ આપનારનાં હૃદયનું સારું ચિત્ર પાડે છે.

કાવ્ય ૩૮. કોકિલાને.

વર્ડઝવર્થનાં To the Cuckoo અને શેલીનાં To the skylark એ બે કાવ્યોની છાયા આમાં સ્ફુટ રીતે દેખાઈ આવે છે.

And thou wert still a hope, a love,
Still longed for, never seen.

એ વિચાર ‘તમે દેખાવ ના ન ઝલાવ,’ એ શબ્દોમાં તથા ‘તેજ તારા તણું ચળકતું’ આદિ ઉપમાઓ

Like a star of heaven
In broad day light

Thou art unseen, but yet I hear, the shrill
delight.

વગેરે શેલીની ઉપમાઓ તથા કલ્પનાનાં ઉદ્યનોને મળતી આવે છે.

ઘટતી ઉપમા અને રસભર્યું વર્ણન આખાં કાવ્યને સુંદર મોહક રૂપ આપે છે. વર્ડઝવર્થ તથા શેલીની છાયા સાથે લેખકનું પોતાપણું મળવાથી સુંદર સંમિશ્રણ થયું છે. શબ્દોની લલિત રચના અને મધુર ચુંટણીથી કાવ્યની મોહકતા વધે છે.

કાવ્ય ૪૧. મધ્ય રાત્રિયે કોયલ.

‘મધ્ય રાત્રિયે કોયલ બોલે જ નહિં માટે આ કાવ્ય

કુદ્રતી નથી' એમ એક વખત શંકા કરવામાં આવી હતી. પરંતુ આ લખનારે પોતે જ અનેકવાર મધ્ય રાત્રિયે કોયલનો ટહુકો સાંભળેલો છે, એ થયેલો અનુભવ જણાવવાની જરૂર જણાતાં આટલો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

કાવ્ય ૪૩. પ્રુલની સાથે રમત.

જડ જગતને પવિત્ર, શુદ્ધ, નિર્મળ અને કોમળ માનનાર મનુષ્યની સાથે રહેવાથી પોતાનું મુખ કરમાઈ ગયું છે એમ કહે છે. જનસમાજના દોષો તેને પણ વળગ્યા છે. માત્ર સુંદર, નિર્દોષ તો કુસુમો જ છે, તેથી તેની બાહ્યાભ્યંતર સમાન સુંદરતા પર પ્રસન્ન થઈ, મનુષ્યસંઘથી દૂર રહી કુસુમ સાથે રમવાની ઉત્કંઠા જણાવે છે.

જનસમાજ પર અભાવથી અને સંસારમાં સર્વે રીતે સુંદર રહેવાની મુશ્કેલીથી ઉત્પન્ન થયેલ દુઃખવાદ આ કાવ્યનું નિમિત્ત કારણ લાગે છે. એ દુઃખવાદ માત્ર કવિત્વના ભાવનું એક એકદેશી સ્વરૂપ જ છે.

કુસુમમાં વસતો એકાંત—અમિશ્ર આનંદ—નીચેની લીટીઓમાં સારો દર્શાવાયો છે:—

ન આનંદે ત્હારા બિલકુલ હુશે ધ્વંસ કદિએ
ઉદાસીની છાયા તુજ દિલ પરે ના રજ લસે;
કરે છે પ્રીતિ તું, સરવ તુજ પ્રેમે ખુશ રહે,
અતિ તૃપ્તિની તું સમજ નહિ પીડા પણ ખરે !
(પ્રખ. કલાપી)

મનુજ સમૂહમાં રહેવાથી વદન કરમાઇ જાય છે અને મનુષ્યનાં સુખ માત્ર નામનાં જ છે એવો વિચાર પણ તે જ કાવ્યમાં છે:—

સુખી આ સંસારે સુખમય નહિ કે તુજ સમું,
અમારે આનંદે દિલ પર રહે છે દુઃખ છુપ્યું:
દુઃખી ને ઓછું તો સુખ ણસ થયું એમ ગણશે,
ખિચાડું ભોળું એ મનુજ સુખ પૂરું ન સમજે ।
(પુષ્પ. કલાપી)

કાવ્ય ૪૫. વસન્તગીત.

જ્ઞાનાલાલના વસન્તોત્સવમાં આ ગીત બાલિકાઓ ગાય છે. ગીતના પ ખંડ છે. આ ગીતના બીજા ખંડમાં “લાંબી શિશિર તણી રજની વીરી ! આજ દુખી જતી” તેમ જ ‘વસન્તોત્સવ’ના અર્પણ કાવ્યમાં “વિરમે છે કાલી યામિની” એવી કડીઓ છે. હેમંત અને શિશિરમાં હિમ પડવાથી વનરપતિ પ્રકુલ નથી થઈ શકતી. વસન્ત ખેસતાંજ આકાશ સ્વચ્છ થાય છે, ઘનશકલો ક્ષિતિજ પાર આલ્યા જાય છે: મેઘાચ્છાદનથી નીપજતી ગ્લાનિ ગમગીની ઉડી જાય છે, વનરપતિ, પક્ષીકુલ આદિ પ્રકૃતિબાળ આનંદમાં આવી જાય છે. હવે હિમ પડતું નથી; ઠીજ નાંખે એવી થંડી પણ નથી, સર્વત્ર પ્રકાશ, ઉજ્જ્વળ છે. આ બન્નેના પ્રભાવે વનરપતિ નાનાવિધના અલંકાર પરિધાન કરે છે; પક્ષીઓ કંઠ ખોલી ગીતમાધુરી રેલાવી દે છે.

અ શ્રેણેના સહવાસમાં આવ્યા પહેલાં આપણા દેશમાં
શિશિર હુતી-કાળીરાત હુતી. હવે વસન્ત બેઠી છે-પ્રભાત થયું છે:

“ નયન ઉઘડ્યું પેલું ઓજસ્વી નવલ પ્રભાતનું,
જગત ભરતું ઝહાલા! જો તેજ ઉતરે તાતનું;
નવવસન્તાનલના પમરે પરાગ અલૌકિક,
વિરલ વિભૂતિ વર્ષે સુરનાથ આધિદેવિક.”

(અર્પણ કાવ્ય.)

વસન્તનું આગમન કોણ સૂચવે છે? વસન્તના આનંદમાં
મત્ત થઈ કોણ બીજાને મત્ત બનાવે છે? વસન્તદ્વૈતિકા
કોકિલા.

ગહન શુક્રામાંથી ચોગેન્દ્ર ગાય,
તેના મહામન્ત્ર જગતમાં સંચરે,
ભૂત ઉપરથી તરી આવી
વર્તમાન મહાસંગીતે ભરે,
અને ભવિષ્યને ભવ્ય જગાડે:
કુલપદ્મવવાસી કોકિલા
‘ વસન્ત ’ ‘ વસન્ત ’ ‘ વસન્ત ’ ની
પુરાણ મન્ત્રઘોષણા
તેમ નવ ચૈતન્યથી પુકારતી,
નિષ્કુર જગતને સુણાવતી.
આંખાવાડિયું સદ્લોલ બોલતું,
લીમડીઓની કુંજમાં ધ્વનિ પાડતું,
માનવકુંજે પડઘા વિરામતું.”

આ ઉતારામાં 'વસન્ત' 'કોયલ' આદિ જે લાવના વ્યંજે છે તે રૂપરૂ કરવામાં આવેલ છે. એ કોકિલાને કવિ પોતાનું વસન્તગીત સંબોધે છે.

ખંડ ૧. જ્ઞેનાં=જ્ઞેન. કાઠીઆવાડી પ્રયોગ છે.

ભોરલી છેડવીં=ભોરલી વગાડવી.

રંગ્યા વ૦=ચંદ્રના પ્રકાશથી જાણે દિશાઓના ચીર રંગાયા ન હોય.

અર્ચાં=સૂર્ય દિવસને જાણે પ્રકાશની અર્ચાં ન કરી હોય. પ્રભાતનું વર્ણન છે.

ગન્ધવતી=પૃથ્વી.

સર્વત્ર પ્રકાશ રેલાઈ રહ્યો છે. સુગન્ધ પણ પ્રસરી રહી છે. આ ચેતનપ્રદ સામગ્રીનો ઘુંઘટ કાઠી નાંખીને સત્કાર કરો.

ખંડ ૨. હજી ભરતખંડમાં વસન્ત બેઠી છે; હજી તો ખેડો ફાટ્યો છે. પ્રભાત ઉંડું છે;

સોનાં—પ્રભાતના પ્રકાશનું વર્ણન છે.

સાત્ત્વિક૦—વસન્ત સર્વસ્થાને સાત્ત્વિક પ્રકાશ રેલાવે છે. સાત્ત્વિક એટલે ઉન્નત.

હવે આ વસન્ત કેવી છે? મીઠી; સાન્ત્વન કરનારી; સંજીવન આપનારી; ઉદ્ધાર કરનારી; બધે ફેલાનારી; પૂર્વપશ્ચિમ (સકલ જગત્), દિશાઓ—સોની પરમ કલ્યાણ કરનારી—આજે નવી ચેતના આવી છે તે એકદેશી નથી; પરંતુ અખિલ પૃથ્વીનું હિમ નિવારતી ઉખા છે.

આ ખંડમાં જેટલાં ઉપમાનો છે તે Concrete નથી પરંતુ Abstract છે. ન્હાનાલાલનાં ઉપમાનો ઘણાંખરાં આ વર્ગનાં હોવાથી સાધારણ માણસને તે સમજતાં મુશ્કેલ પડે છે. જેની વિચારશક્તિ પ્રદીપ્ત હોય છે, તેઓથીજ આવા ઉપમાનોનો રસ આસ્વાદી શકાય છે.

ખંડ ૩. રસબાલ કોયલને પૂછે છે કે ત્હારા ગીતનો પડઘો ક્યાં પડયો? ખેલાં ખંડમાં અવતરણ છે; ખીજામાં એ કોકિલગીતનો પ્રભાવ વર્ણવ્યો છે. હવે ત્રીજા ખંડમાં કવિ બતાવે છે કે આ ગીત ચેતનભર્યું, ભવ્ય, પ્રભુને ત્યાંથી આવતું છે.

જગતના ભીષણ દુર્ગ (સીમાઓ) ભેદી નાંખી એ ગીતનો સ્વર ક્યાં જઈને આથડયો? પ્રભુની ભૂમિમાં—જ્યાં અનહદ ગીત થઈ રહ્યું છે ત્યાં એ સ્વર ખેંચ્યો છે. આ વસન્ત માનુષી નથી—મનુષ્યે આણેલી નથી. પ્રભુએ મોકલી છે. પ્રભુતા ભરેલી છે.

વસન્ત ક્યાં ક્યાં પધારે છે--ક્યાં વિકસે છે? જ્યાં જ્યાં સંસ્કૃતિ (civilization) નો પ્રસાર થાય છે ત્યાં ત્યાં નિરંતર-પ્રકાશ અને તમિસ્સામાં એ પ્રવૃત્તિ ધપતી જાય છે. એ પ્રવૃત્તિમાં યશ અને જયની પ્રાપ્તિ છે.

જગતમાં એ વિરોધી ભાવના વસે છે: દેવી અને આસુરી પ્રકૃતિઓ સતત યુદ્ધ કરે છે એવું મનાય છે. ન્હાનાલાલ કહે છે કે “સુરો અસુરોની મેદની અખંડ ત્યાં રાસ રમે છે આછેરી..... જા!—એ ‘ત્યાં’ નું વર્ણન છે.

દેવ દાનવનાં નૃત્ય (રાસ) ને દોરનાર (નેતા) મોરલી ત્યાં હલકનો સૂર કહાડે છે. રાસ રમતાં પગ પડે છે તેનો તાલ મહાગમ્ભીર હોય છે. આ વિરોધી ભાવનાઓ સાથે નિવસી પ્રહ્લાંડ પ્રવૃત્તિમાન કરે છે આપણું જીવન આ બંનેને અન્વયેજ વિકસતું—ખીલતું જાય છે. આ રાસમાં જે સંગીત સંભળાય છે તે અપાર્થિવ છે. જગત્ની બધી વેણુઓના સૂર આ સંગીતમાં ભળી જાય છે. માનવજીવનના આધ્યાત્મિક આદર્શનું અહિં આ આપણને દર્શન કરાવ્યું છે.

કાલ સકળ પ્રહ્લાંડમાં વ્યાપી રહ્યો છે: અનેક નાનાવિધની પરિક્રાંતિ, ઉત્ક્રાંતિ તે રચતો જાય છે. હાલ તે ભરતખંડમાં રમે છે: ભરતખંડનો ઉદય ઉત્કર્ષ સાથે છે. આવા ભરતખંડમાં પ્રહ્લાંડમાં રમતી સુરાસુરની રાસમંડળીનાં સંગીતનો પડઘો પડયો છે. એકલો ચેતના—વસન્તનોજ સૂરપડઘો નહિં પરંતુ અનેક ઉન્નત દિવ્ય ભાવનાના પડઘા પડયા છે.

ખંડ ૪. ખેલાં ત્રણ ખંડમાં સર્વદેશી—તત્ત્વરૂપશીં આલોચન થયું. આ ખંડમાં એકદેશી—પોતાના પ્રાણમાં વસન્તની વિભૂતિ સંચવા પ્રાર્થના છે. જાદુથી અજાયબ ફેરફારો થઈ જાય છે તેવું વસન્તનું આંજણ છે. એવા જાદુગર આંજણથી આંખ અંજવા પ્રાર્થના છે. નવુંજ જીવન ઐન્દ્રજાલિક પ્રભાવથી જાણે ન આવતું હોય એવો વસન્તનો પ્રતાપ છે. આ આંજણ સુગન્ધ ભભુકે છે તેમ ખીજઓમાં પણ સુગંધ ઉદ્ધીપન કરે છે. પ્રાણમાં ચેતના આણે છે. પ્રિયતમાની નયનકાન્તિમાં જેવું સ્થિર—અનિમિય સૌન્દર્ય હોય છે તેવાં સૌન્દર્યથી એ ભરેલું છે.

પ્રાણમાં ચેતનસામગ્રી સંચવા પ્રાણનાં બંધનો (આલ)
વાળી લીધાં છે. અપ્રતિબંધ વસન્ત પધારી શકે એવી સગવડ
કરી આપે છે. પ્રકાશથી આપણે નવું જ જીવન જીવીએ
છીએ--શરીર તેમ જ આત્મામાં પણ સ્ફુર્તિ આવે છે. પરિમલથી
પણ એવું જ થાય છે. જડતા, શૈથિલ્ય, ગ્લાનિ આદિ સરી
પડે છે. સ્ફુર્તિ, પ્રવૃત્તિ, આનંદ, વિગેરે શરીરમાં વ્યાપી જાય છે.
પ્રાણમાં પરમચેતન ભરનાર જે ઉદાત્ત અપાર્થિવ, દિવ્ય
ભાવનાઓ--શક્તિઓ તે ન્હાનાલાલ પ્રકાશ અને પરિમલથી
વ્યંજે છે.

ખંડ ૫. આમાં વસન્તમન્ત્ર પ્રભુતાની સાથે પધારે એવી
પ્રાર્થના છે. ખાલિકાઓ ગીત ગાય છે માટે રનેહને પણ
સંભારે છે. રનેહને અંગેજ ચેતના, પ્રભુતા એમને બહાલાં છે.
વીંધ=બાકું, બહે.

આ નવા યુગમાં આ નવી ચેતનાને પ્રભાવે “ રસ
જ્ઞાન, આનંદ, પ્રેમ, પૂજા, પ્રભુતાના (reverence and
godliness) શુદ્ધ કિરણવતી ચંદ્રિકામાં જગત ન્હાય છે. આ
કાવ્યનું વ્યંગ્ય હાર્દ આટલા ઉપરથી ગ્રાહ્ય થયું હશે.

જેમ વક્તા વિશેષણોનો દુરુપયોગ કરે છે તેમ સુકવિ
તેમનો સદુપયોગ કરે છે. વિશેષણપ્રયોગથી તેને જે કહેવું છે તે
સ્પષ્ટતઃ તેમ જ સંપૂર્ણતઃ કહી શકે છે. આ ગીતમાં પણ જો
વિશેષણની શક્તિ અહણુ થઈ શકશે તો પછી રસાસ્વાદનમાં કશે
પણ પ્રત્યવાય નહિ રહે.

કાવ્ય ૪૮. ઉંડી રજની.

લી. ૬. ગૂઢ સંદેશ 'ઠેનાર—સરખાવો—

ઓ જન, ઓ જન, દૂર દેશથી તુજ ઉર કાજે માલ,
લેઇને આવ્યા સંઘ બનીને તારાવર વણુઝાર.

મંચ શત્રિમે ચળકતા તારા-સ્નેહમુદ્રા (ગો. મા. ત્રિપાઠી.)

શાંતિપૂરનાં વર્ણુન સાથે સરખાવો તેજ લેખકનો ટેકરીઓમાં
સાંજનો સમય. શાંતિપૂરમાં ડુબી રહેલાં વિશ્વનું વર્ણુન
ત્યાં પણ આવીજ કદપનાથી કરવામાં આવ્યું છે. પરંતુ તે
કાવ્યમાં માત્ર ઇસારોજ થયો—આમાં સવિસ્તર વર્ણુન છે.

શાંતિ શૂન્યતાનાં આવાં અજબ ચિત્ર વાંચનારનાં હૃદયમાં
પણ તેવીજ શાંતિ પ્રસારી તેની લવ્યતા ગંભીરતા તથા
ગૂઢતાની ઉંડી છાપ પાડી રહી છે. ૭

કાવ્ય ૫૧. અમર આશા.

સ્વામીશ્રી આત્માનંદજીએ આ કાવ્ય પર ટીકા કરી છે.
અને તે વીરપુર (કાઠીયાવાડ)ના કવિ ગોરીશંકર ગોવીંદજીએ
છંપાવી છે. તે ટીકા અધ્યાત્મ-રહસ્ય બતાવનારી છે—અહિં તો
માત્ર શબ્દાર્થ સુલભ કરવા જ પ્રયત્ન થયેલ છે. સનમને પ્રહ્લા
સત્ય જ્ઞાનના અર્થમાં લેવાથી અધ્યાત્મ રહસ્યનો માર્ગ કંઈક
મળી શકશે.

કડી. ૧ લાખો નિરાશા છતાં પણ મનુષ્ય પોતાનું જીવન
નિભાવી શકે છે, સંકટથી ઘેરાયેલો છતાં હૃદય અજબ જાળવી શકે

છે, અને મરણ વખતે પણ શાન્તિથી મોતને તાબે થાય છે, તે નિરાશા પાછળ છૂપાયેલી ‘અમર આશા’ને લીધે જ છે. સનમ ખફા થઈ ખંજર મારવા તત્પર થાય, તોપણ તે ખફામાં ઉંડી રહેમ હસ્તી ધરાવે છે. દૃષ્ટિગોચર થતા સનમના ગુસ્સા આવેશમાં જેમ પ્રિયજનપ્રતિ અંતરની રહેમ સમાયેલી હોય છે જ, તેમ લાખો નિરાશામાં અમર આશા સદા છુપેલી હોય છે જ.

કડી. ૨ સનમ સાથે એકતા સાધવા માટે આખી જીંદગી સુધીની જીદાર્થ રોધને વ્યતીત કરી; અને આખર જો કે ગરદન પણ કપાઈ ગઈ, તો પણ વસ્ત્રની—મેળાપની—આશા રહીજ ગઈ—તે આશા કદી પણ સફળ થવા વારો આવ્યો નહિં.

કડી. ૩ વસ્ત્ર=મેળાપ; સંપૂર્ણ મેળાપ; યોગ; એકતા; દેહૈક્ય; અદ્વૈત.

નહિં કે સનમ વિષે કશો પત્તો મળ્યોજ નહિં; તેનાં દિદાર દર્શન તો થયાં; એટલુંજ નહિં પણ ગોળી સુખ પણ મળ્યું. એક રાત્રી નહિં, પણ અનેક રાતો તેવા સુખમાં ગાળી; પરંતુ આખર તો સનમ છેતરીને ચાલી ગઈ અને સંપૂર્ણ ઐક્યની ઘડી તો આવી જ નહિં, હજારો રાત્રી જે ગાળી તેની કમાણીમાં સનમ તો ન મળી, પણ તે રાતો ગુમાવી. એજ કમાઈ હાથમાં રહી—સનમ ઉડી જતાં તેનો શોધક માત્ર હાથ ધસતો જ રહ્યો.

કડી. ૪ સનમ માટે એટલી ઉત્કંઠા હતી છતાં તે તો ચાલી ગઈ. તેને પરિણામે શોધકની દુનિયા મશ્કરી કરવા લાગી. તે શોધકે ટીકાખોરોની લવલવીના ઝમખો સદા, લોકોની

ભયરૂપી કટારીની મુસીબતો ભોગવી; તેવાં દુઃખમાં કલ્લ થવા જેટલી સ્થિતિ આવી તેને પણ સનમનાં ચરણ ચુંબન જેવીજ સુખદ માની લીધી-કારણ, ઉપર-દુનિયાંની ઉપર-ખુદાઈ ક્યામત છે (ક્યામત day of judgment ખુદા પાસે પાપ પુણ્યનો હિસાબ થવાનો દિવસ). ક્યામતને દિવસે ખુદા પાસે ઇનસાફ મળવાનો છે, અને તે ઇનસાફ વાજખીજ હોય તેથી તે અમર (ખુદાથી થવાના ન્યાયને પરિણામે સનમ મળશે તો ખરી એવી અમર) આશામાં-ઉપરની નિરાશા સદા બને છે-નિરાશા પાછળની અમર આશાથી જીવનના પ્રયાસ બારી રહે છે.

આ ત્રણ કડીમાં સનમની શોધ તેની સાથે એકતા સાધવાની મુશ્કેલી, તે મુશ્કેલી અને પારણામે મળતી નિરાશા પાછળ રહેલ ' અમર આશા ' નું બયાન કરી પહેલી કડીને સદષ્ટાન્ત બનાવી છે. દરેકે દરેકે કડીને નિરાશા પાછળ છુપાયેલી અમર આશા બતાવવાના અર્થે જ લેવાશે તો આખા કાવ્યની અને દર કડીની સાર્થકતા તથા પ્રયોજન અને બળ જણાશે.

કડી ૫. શમા—દીવા—પર પતંગીયું—પરવાના—ચડચડી મરે છે, ફરહાદ શીરીનના પ્રેમ ખાતર પોતાના જીવનની પણ દરકાર કરતો નથી. આવી રીતે અગમ્યને ગમ્ય કરવાની ખરાબી-આત્મ હાનિ થાય તેવી ખરાબ લગનીમાંજ ઇશકના દિવાનાઓ ખરી મહેદારીની લૂંટ અનુભવે છે.

પ્રેમના બતાવેલા માર્ગનું પરિણામ મૃત્યુ છે એમ બાણતાં છતાં ' અમર આશા ' આ ભોગ કરાવે છે.

શીરીન અને ફરહાદનેા કિસ્સો પતંગ અને દીવાના જેવા પ્રેમને બતાવનારો છે. તેની વાત એવી છે કે ફરહાદ સાધારણ સ્થિતિનો એક માણસ હતો અને તેને બાદશાહની કુંવરી શીરીન માટે પ્રેમ પ્રકટયો. પોતાની માગણી વૃથા જશે તેની દરકાર કર્યા વિના તેણે બાદશાહ પાસે અરજ ગુજરી. બાદશાહે તે પ્રેમ-ઘેલાને હુકમ આપ્યો કે ફલાણા પર્વતમાંથી તું એક મહેલ કોતરી કાઢે તો શીરીન આપું. દિવ્ય પ્રેમની દૃઢતા ખરેખર ઘણીવાર અસંભવિત કામો પણ કરે છે, તેમ ફરહાદે દિવસ અને રાત અનવરત શ્રમ લઈ મહેલ તૈયાર કર્યો. તે મહેલ તૈયાર થવા આવ્યો એવું બાદશાહે જાણ્યું ત્યારે તેને બીક લાગી કે રખેને કુંવરીને આવા હલકા માણસને આપવી પડે. એટલે તેણે ફરહાદને ખબર મોકલી કે શીરીન તો ગુજરી ગઈ. તે ખબર સાંભળતાં જ જે પાલખ ઉપર પોતે કામ કરતો હતો ત્યાંથી ફરહાદે પડતું મૂક્યું અને પ્રેમ પાછળ પોતાનો ભોગ આપ્યો. શીરીનના અંત વિષે બે વાત કહેવાય છે. એક એવી છે કે તે ખબર મળતાં પોતે ફરહાદની કબર ઉપર ગઈ અને ત્યાં પોતાનો જીવ આપ્યો. બીજી એવી છે કે પોતાના પિતાના વિશ્વાસઘાતના અપકૃત્યના પ્રાયશ્ચિત તરીકે તેણે પોતાની જીંદગી ફકીરી હાલતમાં જ પુરી કરી.

કડી ૬. ફના કરવું—પ્રિય જનને પોતાનામાં મેળવી દઈ તેને ફના કરવું--અને ફના થાવું--પોતાને પ્રિય જનમાં સમાવી દઈ ફના થાવું--એ ફના થવા અને કરવામાં જ શબ્દ--બાદ-શાહી--ધન્ટતા--(આત્માનંદજી) સમાયેલ છે. દિલખર--સનમ-ની હુહાઈ-સત્તા--માં એવો તો મોહનમંત્ર છે કે તેથી

મર્યા પછી જ ખરી જીંદગી શરૂ થાય છે—પોતે પ્રિય જનમાં લય પામી ક્રના થાવું—અને એ પ્રમાણે મૃત્યુ પામવું એજ ખરી જીંદગી છે—પ્રિયજનમય જીવન એજ ખરૂં જીવન છે.

આ કડીમાં મૂળમાં તેમજ આત્મનંદજીની ટીકામાં બીજી લીટીમાં ‘પરીને જીવવાનો’ એવો પાઠ છે અને સ્વામીશ્રીએ જીવવાને’ બદલે ‘જીતવાનો’ એવો વિકલ્પ પણ ગ્રહણ કરેલો છે. પરંતુ અહિં ‘મરીને’ પાઠ રાખ્યો છે. તે પાઠ બતાવનાર સદ્ગત અમૃતલાલ કેશવલાલ નાયક-એમ. એ. બનાકેના લખનાર હતા. તેણે રૂબરૂમાં કહેલું કે ‘પરીને’ એ ભૂલ છે—‘મરીને’ જોઈએ તે સુધારાથી અર્થ પણ વધારે સારી રીતે મેળ લેતો લાગ્યો. એટલે તેની સૂચનાથી આ ફેર કર્યો છે. તે અમૃતલાલે સ્વ. મણિલાલભાઈના પ્રાણ વિનિયમનું હિન્દીમાં ભાષાંતર કર્યું છે અને સ્વર્ગસ્થ મણિલાલ સાથે તેને સીધો સંબંધ હતો એમ તેના કહેવાપરથી તેની સૂચના ગ્રહણ કરવા જેવું લાગ્યું છે.

કડી ૭. રક્ષાઈ—ગાળામાં, આંખમાં, છરી લોકવી, હુલ ખાવી વગેરેને ગુરજ મારવી કહે છે. તે પ્રયોગ કરનાર રક્ષાઈલની ખ્યાલી પીએ છે અને તે ખ્યાલો પીવાની ક્રિયા રક્ષાઈ કહેવાય છે.

હકીકતની રક્ષાઈ—હકીકત-તત્ત્વ જાણવા માટે ખ્યાલો પીવાની ક્રિયા.

સનમના હાથની છેલ્લી રક્ષાઈ માટે—રક્ષાઈલના ખ્યાલો માટે-જે ઝહર-જે અન્ય રીતે ઝહર તરીકે મનાતો પદાર્થ ગણાય છે, પણ રક્ષાઈલમાં પીવાથી દિવ્ય અસર કરે છે તેનું તું જલદી નામ જાણી લે અને ખુશીથી તુરત પી લે. તે ખ્યાલો પીવાથી

હકીકત-(હક=સાચું)--સાચું જ્ઞાન—તત્ત્વ—જાણવા જીવવા માટે યોગ્ય બળ મળશે. તે ખ્યાલો સનમના હાથની છેલ્લી રફાઈ તરીકે પી લે કે જેથી તને સંત્ય જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય.

કડી ૮. સનમ માટે દિલ તલપે છે—તે તલપ જ્યારે સાચી, કાયમની, ઉદ્દામ થાય છે ત્યારે તે દ્વારા સનમનો રસ્તો જાણવામાં આવે છે. ઘણા તડપવાથી—અસદ્ધ લાગણી થવાથી—આશકનું મન તૂટી પડશે, પણ તે જ્યારે તૂટશે ત્યારે અંદર માશુકરૂપી સાંધ—ગુરૂ હાજરાહજૂર ઉભેલ માલમ પડશે—તે ફના થવામાં—તે તૂટવામાં—તે આત્મ વિનાશમાં જ ઇષ્ટ પ્રાપ્તિ છે.

સાંધ—ફકીર; ગુરૂ.

કડી ૯. ગુલો—ગુલાબનાં ફુલો—પર આફરીન થઈ તું આ બગીચામાં આવી ઉભો છે. સુંદર વસ્તુથી લોભાઈ તું તેને મેળવવા તેની શોધમાં આવ્યો છે. પરંતુ ગુલોમાં તો કાંટા છે. તેમાંથી બચનાર તો બદન-ગુલ-ગુલાબ જેવું જેનું કોમળ બદન છે તેજ છે, કોમળ શરીર હોવા છતાં કાંટાથી બચવું એ નવાઈ છે, તોપણ ગુલાબનાં ફુલ જેમ કાંટાથી નિરાળાં રહી શકે છે તેમ તું પણ જો તેના જેવી કોમળતા ભર્યો હોઈશ તોજ બચી શકીશ. સનમની શોધમાં આવતી મુશ્કેલીરૂપી કાંટાથી ન ડરતાં જો બદન ગુલ રાખી, તટસ્થ પણે ઇષ્ટ પ્રાપ્તિ માટે પ્રમાણિક પ્રત્યન કરીશ તો તને મળશે એમાં શક નથી.

કડી ૧૦. માશુકની શોધમાં હજારો ઉસ્તાદો, બહેખાંઓ—ફૂલી ગયા છે—જે ફૂલ્યા નથી તેણે એવી સખત કલામ ગાઈ છે કે કેમ જાણે તેઓ પણ મુવાજ પડ્યા હોયની—માશુકની

પ્રાપ્તિમાં જીવન હાનિ છે—જેને સત્ય જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું નથી તે જીવન ખુવે છે--જેને તે પ્રાપ્ત થાય છે તેઓને એવો અનુભવ થાય છે કે તેનો અનુભવ ખીજાને નવાઈ જેવો લાગવાથી તેઓ પણ મુવા જેવા જણાય છે.

કાવ્ય પર. આશાપંખીડું.

આશા પંખીડાનું મોહક સ્વરૂપ ઘણું સરસ ચિત્રાયું છે. આખી આલમને આશા જેવી મોહક, તથા જીવનને લોભાવનારી અને ટેકાવનારી થઈ પડે છે તેવું જ આ ચિત્ર ચક્ષુને પ્રસન્ન કરનાર, હૃદયને લોભાવનાર અને જીવનને ટેકાવનાર જ બને છે. જે તરંગવૃત્તિથી તેવું મનોહર ચિત્ર અપાયું છે તે ખરેખર કેળાવાયેલ, પ્રસાદયુક્ત અને વિવેક ભરી જ હોવી જોઈએ. ‘ચંદા’ ના સુંદર, રમતીયાળ મુદપ્રદ કાવ્યની સાથે આ કાવ્ય પણ તેના લખનારની હીલપસંદ તરંગવૃત્તિ તથા તેનાં ઉચ્ચ ઉદ્યનોની ખાત્રી આપે છે.

કાવ્ય ૫૪. ચક્રવાટી.

ચક્રવાટી ઉત્સાહક શક્તિની પ્રેરણાનું દૃષ્ટાંત છે. આખી રાત વિરહ દુઃખમાં ગાળ્યા છતાં પ્રભાતની ‘નવલ છળી નિહાળી’ પાછી ઉત્સાહની સ્ફુરણા થઈ રહે છે. સંસારની અંદર પણ તેવીજ રીતે પડેલા દુઃખો વિસારી ભવિષ્યમાં ‘નવું નવું જોવાને’ રસ રસ્તે પડી, ઉંચે ઉંચે ઉડવાનો ઉત્તમ બોધ

અપાયો છે. “મોટાં નાનાં” ઇત્યાદિ કડી તથા “ખેંચાતાં પણુ જવું” ઇત્યાદિ વિચાર, સંસારમાં સફળ થવા માટે અહીં લેવાનાં બે ઉત્તમોત્તમ સત્યો દર્શાવે છે.

કાવ્ય ૫૫. સરસ્વતીને.

રા. રા. ધ્રુવનાં લખાણમાં જ્યાં બહુજ સાધારણ અને સાદા વિચારો નથી ત્યાં ત્યાં બધેય અર્થ એટલો ગૂઢ રહેલો હોય છે કે તે સ્હેજે પામી શકતો નથી. હૃદયમાં રસપૂર લાવનાં નર્તનમાં એકતાનપણું લાગવાને બદલે છુટક છુટક પ્રયાસ થયાં હોય અને પછી એક સાથે સાંધવામાં આવ્યા હોય એમ પ્રથમ વાંચને ભાન થાય છે; પરંતુ જરાતરા તેનો માર્ગ મળ્યા પછી તથા રહસ્યમાં પ્રવેશ થયા પછી તેનાં લખાણનો ઉત્સાહ લાગણીની ધંપતા તથા વિચારની ઉચ્ચતા સમજી શકાય છે.

આ કાવ્ય ‘કોમુદી માધવ’ નામના ખંડ કાવ્યમાંનું પહેલું છે. કુંજવિહારમાં તે પુરેપુરું નથી. કારણ તે ખોવાઈ ગયેલું હતું. હરિલાલભાઈના સદ્ગત પુત્ર રા. રા. નરસિંહ ધ્રુવ પાસેથી મને તે મળ્યું છે તે ખાતર તેમનો ઉપકાર થયો છે. વાંચકને માત્રમ હશે કે તે કાવ્ય મળી આવતાં હમણાં છપાયું છે.

મિત્ર મૃત્યુથી આવી પડેલા ‘શોક ભારથી જાગૃતિ આણવા સરસ્વતીને પ્રથમોત્તેજન કરવામાં આવ્યું છે; પહેલી છ લીટીમાં શોકની લાગણી ઉભરાઈ આવી છે: હશે, હશે, પ્રિય વગેરે સમાધાસન સ્વયમેવ અહુણ કરી ઉત્સાહે ઉઠવા પ્રાર્થન થયું છે, તથા સ્વર્ભન્દાકિની નિકટે માનસ સરવર તટે રહી ભારતની

શુભ થયેલી સ્થિતિને નિરખવાની ।વનંતિ સાથે કાવ્ય પુરું થાય છે.’

લી. ૧ રત્ન થયું બેતાલ-પોતાના પતિ માણેકલાલના અકાળ મરણથી વિધવા થનારી રત્નલક્ષ્મીનો સંસાર બેતાલ થયો.

લી. ૫ મુકતાકરે સતત નિકળતાં ‘ આંસુ નિકળતાં. ’

લી. ૧૫ કૌમુદી પૂર્ણેન્દુ--મુકતાપ્રાશી=પૂનમના પૂર્ણ ચન્દ્રના અમૃતથી ભરપૂર રાત્રિયે-શરદ પૂનમની રાત્રિયે—ઉત્પન્ન થનારાં મોતીનો ચારો ચરનાર.

લી. ૧૭ શરદાગમથી ઇં શરદ ઋતુ બેસવાથી મત્ત બનેલ અવ્યકત મધુર શબ્દ કરનાર, ચન્દ્રના પદ વિન્યાસ જેવો પદ વિન્યાસ ઉજ્જવળ કે મનોહર જેનો છે એવો.

લી. ૧૮ માનસ સરોવર તટે વીસામતા=માનસ સરોવરનો વાસ જેને પ્રિય છે એવા (હંસ).

કાવ્ય પદ. માનસ-સર.

તોફાન વખતે, અતિવૃષ્ટિના સમયમાં પાળ બાંધેલ સરોવરની જે સ્થિતિ થાય છે તેનો ચિતાર સત્ય અનુભવથી લખાયે લાગે છે. માનસ-મન-જ્યારે ડોળાણે ચડે છે—કોઈ પ્રસંગથી જ્યારે ચિત્તમાં ક્ષોભ થઈ રહે છે—બુદ્ધિ નકામી થઈ પડે છે—અંતરાત્માનો કાબુ જતો રહે છે, વિવેકસૂર્ય અસ્ત થાય છે અને કોઈ પણ જાતના વિકારનું તોફાન આખા હૃદયને ખગલળાવી મૂકે છે તે વખતનું આગ્રેહુષ વર્ણન છે.

શબ્દાર્થ સુલભ છે, વિચાર પણ સાધારણ છે, પણ ચિત્ર અનન્ય છે અને વર્ણન યથેષ્ટ છે.

કાવ્ય ૫૭. ભણકારા.

ઉંડા ભાવભર્યા શબ્દોમાં, પરિપક્વ જામેલ વિચારમાં તથા પ્રાઢ અર્થભરી શૈલીમાં સુંદર તદ્દપ જગતવર્ણન આ લેખકના કાવ્યોમાં સંપૂર્ણપણે પ્રકાશી રહ્યું છે. (જુઓ આરોહણ, ફાયસાગર) રચના કાંઈક દુર્ઘટ લાગે છે અને શૈલી પણ બહુજ મિતાક્ષરી છે; પરંતુ વિચાર તલરપર્ષી, કલ્પના પ્રસાદયુક્ત અને કથન ગંભીર, પરિપૂર્ણ (જેને પ્રાકૃત ભાષામાં સકડો બેસારનાર કહે છે તેવું) છે. અલબત્ત, સંગીતની મધુરતા કે શબ્દની ક્રોમળતા બહુ દેખાઈ આવે તેવાં કે મન હરે તેવાં નથી, પણ તેને માટે વિચારની ઉચ્ચતા, શૈલીનું જોમ, કલ્પનાની ઉત્કૃષ્ટતા તથા શબ્દોની યોગ્યતા અનુરૂપ અને મોહક છે.

લી. ૧ તટધુમસ—નદીના તટ ઉપર દેખાતું ધુમસ.

લી. ૧—૪. નદીમાં નાવ પડે ઉપડે છે—છેટે ઝાડ તટ-ધુમસમાં વીંટળાયેલાં કેમ જાણે મીઠી નિદ્રા લેતાં હોય તેમ શાંત, સ્થિર છે ને તે વૃક્ષો અને નાવની વચમાં પહોળો પથરાતો રેવાનો પ્રવાહ શોભી રહ્યો છે.

લી. ૫-૬ નિજ-પોતાની ચન્દ્રની.

લી. ૭-૮ ઉપમા રમણીય છે. વાયુ કેમ જાણે બંધાઈ રહ્યો હોય તેમ ધીમે ધીમે થોડો થોડો વાય છે—તે કેમ જાણે

કમળમાં સુતેલો ભ્રમર સૌન્દર્યથી ઘેલો થયેલો લોટતો હોય નહિ !

લી. ૧-૮ વર્ણન સુંદર છે--ચિત્ર ચક્ષુ આગળ ખડું થઈ જાય છે. તેવાં વર્ણનનો ચિતાર ચિત્રપટ પર જોવાની ઈચ્છા થાય તો તે કાંઈ હિંદુસ્તાનમાં તો પુરી પડે તેવું નથી. એવી શાંતિમાં સંભળાતા ભણકારાનું કથન છેલ્લી છ લીટીમાં છે.

લી. ૯ અનાયાસ છંદ--મેળેજ નીકળી આવતા છંદ.

લી. ૧૩ એ ઉપમા પણ ચોચ, લબ્ય અને મનોહર છે. જેમ કમલપત્રપરથી વગર અવાજે, એક નિમિષ માત્રમાં સ્વચ્છ પાણીનાં ટીપાંરૂપી મોતી સરી જાય છે તેમ 'સેહેની' એ ખાનીના ભણકારા પડી વિરમી જાય છે.

કાવ્ય પદ. મહિમય સેંધી.

ગુજરાતી સાહિત્ય માટે હજી એટલો બધો અનાદર દેખાઈ રહ્યો છે કે આવા સંગ્રહનો સ્વીકાર થશે કે કેમ એ સન્દેહાત્મક રહે છે. વિશેષ શોચનીય તો એ છે કે શેલી, કીટ્સ, વર્ડઝવર્થ, કેન્ટી આદિ વિદેશી કવિઓનાં કાવ્યનો ઘણા રસપૂર્વક તથા માનપૂર્વક સત્કાર કરનારા ભાઈઓમાંથી ઘણાને સ્વભાષાનાં કાવ્ય-રત્નો વિષે જરા પણ દરકાર હોતી નથી.

આ કાવ્ય એક ઉત્તમ રત્ન ધરાવે છે. આખાં કાવ્યમાં વહેતો ભાવ તેને ઉદ્ગીર્ણ કરવામાં વપરાયેલ મનને રસાસ્વાદનના ઉજમાળા પ્રદેશમાં ઉડાવનાર શૈલી તથા તેમાં તરી આવતી આશાભરી મનોવૃત્તિ વિગેરે ગુણોનું બ્યાન 'જ્ઞાનસુધા' ના એક અંકમાં થયેલું છે.

આંહિ તેનો ભાવાર્થ તથા લેખકની વિવક્ષા વિષે ટુંકામાં કહેવાનું યોગ્ય લાગે છે.

કાવ્યનું નામ ‘મણિમય સેંથી’ છે. સ્ત્રીઓના ચોટલામાં વાળ છુટા પાડવામાં આવે છે ત્યાં, ખરોખર વચ્ચેવચ, શ્વેત રેખા હોય છે તેને ‘સેંથી’ કહે છે, તે સેંથીને આભૂષણોથી શણગારાય છે, ત્યારે તે ‘મણિમય’ બને છે. સંસારરૂપી કાળાં અરણ્યમાં પણ ‘મણિમય સેંથી’ (=પગથી)—સુન્દર, સુખદ, પ્રભાવાન સત્યોથી વિભૂષિત કેડી—સાંકડો માર્ગ. આખા કાવ્યમાં સેંથી એ અર્થમાં વપરાયેલો છે, પરંતુ ખાસ કરીને ભવાટવીમાંથી સત્ય સ્થાને લઈ જનાર નાના સાંકડા પણ લાભકારી માર્ગનું અસ્તિત્વ સ્થાપેલું છે અને જગનાં ઘોર ગીત સાંભળતાં પણ મણિમય પંથ હાથ લાગે છે એ અર્થ વધારે વિવક્ષિત જણાય છે.

શ્લોક. ૧ માં જગત તેનાં ઘોર ગીત ભલે ગાય અને કાંત ચિત્તને સુખદુઃખાદિથી ભલે નચવે, તેની નમેરી છાયા વિકટ રીતે ભલે વ્યાપી રહે, તોપણ આછી આછી પ્રસરતી આંદનીવાળો મણિમય પ્રીતિપંથ હાથ લાગ્યો છે તે સુખાનંદે ભવસાગર તરશેજ એવો ભાવાર્થ છે.

મણિમય પંથ છંજ, તો પછી ભલે પ્રિયે! વાયુનાં ઘમ-સાણો મચી રહે અને વાદળીઓની ઢોડધામ થયા કરે; આવા દુઃખદાયિ દેખાવ તરફ માનવ કઠોર દૃષ્ટિ નહિ નાખે, પણ પ્રેમભીનો થઈ, તે તો સાન્દર્યરેખાનીજ ઝાંખી કયાં કરશે, જગતની અંદર ગમે તેવાં દુઃખ હોય તોપણ ખરો માણસ એજ કે જે

જગત્કર્તાનાં કાર્યોમાં સહેતુકતા જોઈ, તેણે રાખેલો મહિમય પ્રીતિપંથ જોળી તે પંથેજ પળે.

પાતળા મેઘરંગ છેટેના શ્યામ અખિતરંગને સુખે છે, (દુઃખ તથા સુખ એકત્ર વાસો કરી રહેલ જ છે) તથા સન્ધ્યાનાં ઝળઝળાં તેજમાં આખું પ્રદ્વાંડ રમી રહ્યું છે, અને બહાલી ! રસઘુતિ પણ તારા પ્રેમમાં આથમે છે--ભળે છે--વિલીન થઈ જાય છે (?) આગલી કડીમાં સુખનો માર્ગ શોધી સંતોષ્ય રેખાની ઝાંખી કરવાનો જે વિચાર જણાવાયો છે તેને અનુકૂળ પ્રસંગ આ કડીમાં વર્ણવાયો છે.

પ્રેમમાં રસઘુતિ ગળી જવાની છે તો પછી ગળી જતાં, આથમતાં, સન્ધ્યાના વખતની રહેલી સૌમ્ય ઘુતિની ઝાંખી કરી લેશું ને પ્રેમમાં ભળેલ રસઘુતિને પ્રસારનાર રસેન્દુનું સ્થાન અંતરમાં રાખશું. હે પ્રાણેશ્વરી ! તે વખતે ઉજ્જવળ સત્યને દાખવીને દિવ્યતાભરી સેંથી બતાવજે. જે સેંથીથી કરીને જગતનાં ગીતની ઘોરતાને ત્યજી દિવ્ય પ્રદેશમાં ગમન થશે.

આગલી શ્યામ અખિતરંગની કદપના પાછી મગજમાં તરી આવતાં તેમાં બહાલીની મૂર્તિ મેઘરંગમાં ભળેલી દેખાય છે.

અને તે શ્યામ અખિતરંગમાં બહાલીની સુંદર મૂર્તિ દેખાય છે તેમ વિશ્વમાં ગાજી રહેલા ઘોર ગીતડાંમાંથી પણ પ્રણયરસીલું આત્મખિન્દુ વિરાજી રહે છે. દુઃખના કાળા અંધકારમાં પ્રણયથી દીપી રહેતા આત્મજ્ઞાનનું તેજ દિવ્યતાભરી સેંથી બતાવી રહ્યું છે.

જો એમજ છે તો પછી હે જગત ! તું તારાં ઘોર ગીત ગજવ્યાજ કરજે ! વિમલ આત્માને ઘડીભર તારી શ્યામતાના

પટમાં ગોપી દૃઢ લજવળે! તોપણ અંતે તારી નમેરી
છાયાનો વિકટ ઘટ મટશે અને જ્યોત્સ્નામય મણિમય પ્રીતિપંથ
સ્વતણવ દીપી રહેશે.

આટલા વિસ્તારથી અર્થ સમજાવ્યા પછી તેના રહસ્યની
સા. શ્રી નરસિંહરાવે કરેલી કદર જોવાશે તો વિશેષ લાભ થશે
જાણી નીચે અક્ષરે અક્ષર આપવામાં આવે છે.

“જગત્નાં ઘોર ગીત” એટલા શબ્દોમાં એ રહસ્યનો
અર્ક ઉતારી શકાય છે. આ જીવનમાં સુખ અને દુઃખ એ
બેનું બાહ્યાભાસે વિરોધી સ્વરૂપ આ અર્કમાં અવિરોધી બનીને
રહે છે. જીવનના વિષમ પ્રસંગો ઉત્પન્ન કરનાર જગત્ને મન
મનુષ્યનાં સુખદુઃખ તરફ ઉપેક્ષાની વૃત્તિને લીધે, એ વિષમ
પ્રસંગો તે પણ એક પ્રકારનું આત્મવિનોદનું ગાનજ છે, એ
આશય તો કાંઈક ગૂઢ અને કાંઈક ગોણુ રીતે ધ્વનિત છે.
પરંતુ દિવ્ય શ્રદ્ધાને બળે ઘોર પ્રસંગોમાં પણ કવિ સુખહેતુ
જીવે છે અને સુખ અને દુઃખ બંને એકજ ભવ્ય દિવ્ય
સંગીતના ઉંચા નીચા સુર છે એમ માને છે, તેથી આખા
જગત્માં એકરૂપ સંવાદી સંગીતજ પ્રવર્તે છે. એ શ્રદ્ધાને લીધે
નમેરી અન્ધકારની છાયામાંથી પણ જ્યોત્સ્નાનો મણિમય
પ્રીતિપંથ પ્રગટે છે. આ શ્રદ્ધાને બળે ગીતની ઘોરતામાંથી
પણ ઉદ્ધાસ—ઉદ્વેગ નહિ પણ ગંભીર ઉદ્ધાસ અંકુરિત થઈને
સર્વ વિશ્વમાં સુખદુઃખનો અન્યોઅન્ય સંવાદી સંયોગ કવિ
જીવે છે; સિન્ધુતરંગની શ્યામતા આછા મેઘરંગથી મધુરતા
મેળાવે છે, એ તરંગમાં પ્રિયતમાની મૂર્તિ રસસ્વરૂપના પ્રતિ-

ખિમ્મરૂપે દીપે છે; અને વિશ્વનાં ઘોર ગીતમાં પણ પ્રેમમૃદુલ આધ્યાત્મિક સૌન્દર્ય ગૂંથાયલું જણાય છે, આ ઉન્નત શ્રદ્ધા કવિના હૃદયમાં એ જગતનાં ઘોર ગાન તરફ એક પ્રકારની પ્રેમમય આદરભાવથી મિશ્રિત ઉપેક્ષાવૃત્તિ પ્રેરે છે. આમ આ કાવ્યનું તત્ત્વ જણાય છે.

“છન્દોમાં રૂપાંતર સ્થળે સ્થળે થાય છે તે પણ જાણે સૌન્દર્યસરિતા પર્વત અને લીલાં ખેતરોમાં થઇને વહી જતાં સ્વેચ્છાનુસાર, પરંતુ રસિક રીતેજ, વાંકી ચૂકી પોતાની લલિત ગતિ ચલાવતી ના હોય, એમજ ભાન થાય છે.”

કાવ્ય ૬૦ કૃતદ્વનતા.

આ રાજવી કવિની ઓળખ વિશેષ આપવી પડે તેમ નથી. તેનું હૃદય કેટલું કોમળ છે, તેની લાગણી કેટલી ઉત્કટ તથા ઉભરાતી છે, તેની લેખનશૈલી કેવી સચોટ છે; તથા તેની લેખનકળામાં કેટલાં ચાતુર્ય અને પ્રબળ પ્રયાસ છે, તે સૌ વાચક સ્હેજમાં જાણે તેમ છે. વગર પ્રયાસે સમજાય તેવી કવિતા હોવા છતાં તેમાં ઉંચા પ્રકારનું કવિત્વ અક્ષરે અક્ષરે ઝળકી ઉઠે છે. તેમાં fluent freshness of poetic style એવી તો રસભરી છે કે તેનું એકે કાવ્ય—નાનું’ યા મોટું—હાથમાં લીધા પછી અથેતિ વાંચ્યા વગર મુકાય તેવું નથી, તેટલુંજ નહિ પણ દરેકમાં કાંઈ ને કાંઈ નવું, નવો ભાવ, નવો વિચાર, નવો ઉદ્ગાર, નવું ચિત્ર કે નવી પ્રતિભા જણાયા વગર રહે તેવું નથી. પરિચિત વસ્તુઓને પણ એવું

નવું રૂપ આપતાં આવડે છે કે આપણે કેમ જાણે તે વસ્તુ નવીજ જોતાં હૃદયે તેવો ભુલાવો ખાઈએ છઈએ.

આ કાવ્ય પોતા તરફ ખતાવાયેલી કૃતમ્ભતાથી પ્રેરાયું છે- તેમાં કવિનો ખરો જુસ્સો, નિરાશા, વૈરલાવની તીવ્ર લાગણી અને દુષ્ટ જનોનો તિરસ્કાર આખેહુણ દૃશ્યમાન થાય છે. પરંતુ આખર તોફાની સરોવર વાયુના અપાટા નરમ પડવાથી હળવે હળવે શાંત સ્વસ્થ સ્થિતિમાં આવી જાય તેમ તેનું કોમળ, નરમ, પ્રેમીલું હૃદય પાછું મૂળ અવસ્થાને પામે છે ને આશ્ચર્યકારક ઉદારતાથી થયું તે ભુલી ઉત્તમ દિલાસો આપી વિરામે છે.

કાવ્ય ૬૪ ચાલ સખિ ઉડિયે.

જડ, દુઃખલયી, દયાલયી જગતથી કંટાળી, દુનિયામાં કયાંય પણ વિશ્રામસ્થાન કે વિશ્વાસસ્થાન ન મળતાં પોતાની હૃદયંગમા સહચારિણી સાથે દુનિયાં છોડી ઉડવાની આકાંક્ષાના ઉદ્ગાર છે. જગતનો કંટાળો, સંસારમાં સર્વ જુઠાં જ છે એવી માન્યતા, તથા જોડેમથી ભરેલા પામર લોકો એક ખીજનો તિરસ્કાર કરવામાં જ મચી રહેલા છે એ વિચાર સર્વોપરી છે. એજ આ કાવ્યનું નિમિત્ત કારણ છે.

લી. ૫-પોતાનાં માનેલાં તે પણ ત્યજી ઉડી ગયાં, સંસારની વિકટતા તથા અસત્યતાનો કડવો પ્યાલો પીવા મને એકલો મૂકી તે સર્વ તો ગયાં.

લી. ૭-૮ એકલા પડતાં મન વિરકત થયું હતું પણ ત્યાં તારી સહાયતા ને અંગતિથી કાંઈ આશા અંધારી.

લી. ૬-૧૬ કરેલા સર્વ પ્રયાસમાં દેખીતો લાભ બહુજ
[કમ્મતી લાગે તેવો મળતો પણ જરા તેનો અનુભવ થયો કે તે
તો બહુની બનાવટ જેવું! આમ કયાંય પણ ઇષ્ટ સુખ મળ્યું
નહિ. છેલ્લાં સુખડાં-જે સુખડાંને માટે મથનારા જણ પણ છેલ્લાં
થઈ જાય છે તેવાં સુખડાં.

લી. ૧૭-૩૬ સુધીની લીટીઓમાં અવનિપરના સર્વ પદાર્થ
ને તેથી મળતાં સુખો ક્ષણિક છે-અંતે દુઃખ કરે છે અને તેથી
અગ્રાહ્ય છે એમ બતાવ્યું છે.

લી. ૩૧-૩૨ “ To divide is not to take
away-બહેંચી લેવું એટલે પાછું લેવું એમ નહિ.-અંત્રેજ
કવિવર શેલીના એ સૂત્રની ભાવનાને જગના સ્થૂલ વાસનાથી ભરેલા
લોક પાતાના પ્રપંચી વ્યવહારમાં મનગમતી રીતે પરોવી દે છે
એ રીતિ ક્ષુદ્ર છે, એવો ભાવાર્થ છે. ” (લલિત)

લી. ૪૦ પ્રકૃતિજ પીંજરાં-જન્મથી મળેલી ઉપાધિઓ.

લી. ૪૫-૫૬ રસ નીતરેલો-રસ જેમાંથી નીતરી ગયો
છે--ટપકી ગયો છે--જતો રહ્યા છે તેવો.

કાવ્યમાં અખંડ અનંત રસ માટેની ઉત્કંઠા, અવનિનો
રસ તો ક્ષણિક હોઈ તેનો તિરસ્કાર, અને આ સંસારના બંધ
તોડી ઉજ્જવલ, રસભરિત, સુખ વર્ષી પ્રદેશમાં જવાની ઉત્કટ
ઇચ્છા પ્રબળપણે દેખાઈ આવે છે.

કાવ્ય ૬૬ એકાંત.

એકાંતને પસંદ કરનાર, પૂજનાર, શખ્સને મોજમભમાં
૨૬

જાંદગીનું સાક્ષ્ય માનનારા તેના મિત્રો ગમત પાર્ટીમાં આવવાં નિમંત્રે છે,

પહેલી ચાર લીટીમાં આ નિમંત્રણ છે અને તેમાં જગતના—કમલાગ્ને સાંથી વિશેષ, શોચનીય હિન્દુસ્થાનના ભણેલાઓ-માંથી પણ ઘણાના અને તેથી પણ પતંગવત્ જીવન પૂર્ણ કરી જન્મની કૃતાર્થતા માનનારા માનવોનું સાડું ચિત્ર છે.

લી. ૫ ગયા. એ ઉક્તિ એકાંતમાં મળ માનનારની છે. લહે-માણે, જાણે, ભોગવે: કર્તા, ‘એ’ ‘ભરે’ નો પણ કર્તા ‘એ’

લી ૬ નહિ વિચારમિત્રો મળે—મને વિચારરૂપી મિત્રોનું સુખ છે તેવું તેઓને નથી.

લી ૮ રાચતા, કર્તા—‘એ’ મને—મનમાં સુણી, ગણી, અવ્યયકૃંદત.

લી. ૧૦ દેવી! O muse! ધૃષ્ટ-અવિચારી-પામર. હે સદૃય દેવિ! એ પામર જીવોનાં અજ્ઞાનને ક્ષમા આપજે, તેઓને માટે નિરાશા સાથે કાંઈક તિરસ્કાર ભરી લાગણી થતાં—ઉદાર, વિચારશીલ હૃદય પોતાની ઉમદા વૃત્તિથી તેઓ માટે ક્ષમા જ યાચે છે.

લી. ૧૧ પધાર—કર્તા. [અધ્યાહાર] તું [દેવી.] મિલાવ, પૂર બહુલાવ, એનો કર્તા પણ ‘તું’ અધ્યાહાર.

લી. ૧૩ આ મોરલો—મોલનાર.

લી. ૧૪ અને જેવી રીતે સુધાને લીધે વિધુ હજવે

હજીવે બધી કળાઓ પામે છે તેમ હું પણ તારી અમૃતવા
હાજરીથી સંપૂર્ણ કળાધર થઈશ. ધરે-કર્તા, મોરલો.

અંગ્રેજીમાં ‘સોનેટ’ કહે છે તેવી આ કાવ્યરચના કે
તેમાં ચૌદ લીટી હોય છે. પહેલી આઠમાં વિચારને મા
પ્રસ્તાવિક મંડાણ, અને છેલ્લી છમાં તે વિચારનો ઉપસંહાર
પરિણામ જણાવેલ હોય છે. સોનેટ બે જાતનાં છે: ઇટાલીય
તથા અંગ્રેજી. ઇટાલીયનમાં સંગીતનું પ્રાધાન્ય હોય છે જ્યારે
અંગ્રેજીમાં વિચારનું જ પ્રાધાન્ય હોય છે. એક સુંદર, સુસંખ્ય
વિચાર, ચુકિત સહિત ઘટાવી, ટુંકામાં; અસરકારક રીતે દર્શાવવા એ
જાતનાં લાખાણ બહુ કામે લાગે તેવાં છે. તેમાં છંદનો હજી કાં
ચોકસપણે મેળ થયો નથી. પણ ઘણું કરી પૃથ્વી છંદ, તથા
વખતે શિખરિણી, મંદાકાંતા કે કોઈવાર શાર્દૂલવિક્રીડિત છં
વપરાય છે. મી. ખખરદારે એક ગૂના છંદ પરથી ધ્વનિ
નામનો નવો છંદ ઉપજાવી કાઢેલ છે.

કાવ્ય ૬૭. આત્મબોધ.

સૃષ્ટિના ક્રમ પ્રમાણે એક પછી એક ઋતુઓ ચાલે
જાય છે, મનુષ્યની જીંદગીના ગુદા ગુદા ભાગો પણ ચાલ્ય
જાય છે, અનેક અંતરાયો મનુષ્ય જીવનની સરળતાના બાધ
થઈ પડે છે, છતાં પરમ કર્તવ્ય નથી સુઝતું શું? એવે
સવાલ ઉઠાવી તે કર્તવ્ય કયું તે સુઝાડી, તેને અવલંબવાને
બોધ અપાયો છે.

આયુષ્ય પાણીના રેલા જેવું છે-કલાપીના શબ્દોમ
તો ‘જીંદગી પાણીનું પતાસું’ છે જેને રડી જતાં, ગળ

જતાં, વાર લાગતી નથી, તોપણ શું ઉત્તમ કર્તવ્ય સુઝતું નથી ?

પહેલી બખ્ખે લીટીમાં નડતી અડચણો કહેવાઈ છે અને તેને ખેસવવાની મુશ્કેલી બતાવાઈ છે. ચરણની ખીજ બે લીટીમાં એકજ બોધ શબ્દાંતરમાં સચોટ રીતે દેવામાં આવ્યો છે.

લી. ૫ પ્રકૃતિ, પ્રીતિ, આશ, એ ‘નડે’ નાં કર્તા છે. તેમજ ત્રીજા ચરણમાં કલ્પના, મતિ, અધૈર્ય, ચલલાવના ‘નડે’ નાં કર્તા છે. ઘડી=ઘડેલી, આજ સુધીના જીવનની ઘડેલી પ્રકૃતિ વગેરે.

લી. ૬ જૂની જડો ઉખેડવા જતાં તે તો ઉલટી ઉંડી ખેસતી જાય છે. કાંટો કાઢવા જતાં જેમ કેટલીકવાર લાગ ન ફાવવાથી ઉંડો ઉંડો ખેસતો જાય છે તેમ.

લી. ૮. વમળ-પાણીમાં વંટોળીયાથી ભમરીઓ પડે છે તે વમળ. નવું પરમ કર્તવ્ય ઉપસ્થિત થતાં જુની પ્રકૃતિ પ્રીતિ આશા એજ તે કર્તવ્ય તરફ તરવામાં નડી ભવસાગરમાં વમળોની ગરજ સારે છે; એ વમળો-ભવસાગરમાં ચકરાવો ખવરાવતી ડુખાવતી પીડાઓ-વામ, તરી ઉતર. તે પછીનું કર્તવ્યમય જીવન કેવું સુલગ અને શાંત થઈ રહે !

લી. ૧૦ રહ્યા-કર્તા પાપો (લી. ૯). હુસે ને ડંખતાં તેનો પણ કર્તા તેજ, ‘ઘર કરી રહેવું’ એ ઉક્તિ સાધારણ છે.

લી. ૧૨. મામ-અહંકાર. એ પાપોને તું શું નિર્મૂળ કરનાર હતો ? સ્વામી અને કર્તવ્યનું બળ જ એ શક્તિ ધરાવે છે.

વિચારનું ગૌરવ તથા શૈલીની પ્રાઢતા અને જેમ અને તેમ થોડાંમાં થોડા શબ્દોનો પ્રયોગ એ આ લેખકનાં સઘળાં કાવ્યમાં દેખાઈ આવતાં લક્ષણો છે. તેમાં અપાયેલાં બોધ, જ્ઞાનથી ભરેલો, તથા પુખ્ત ધ્યાનથી પાકેલો છે પણ તે તત્ત્વજ્ઞાનની છાયા (tinge of abstruse philosophy) થી નિર્મુક્ત રહ્યો છે.

કાવ્ય ૬૮. બોધ.

યોગ્ય શબ્દોમાં, અસરકારક રીતે, આવેશભરી શૈલીમાં અપાયેલો બોધ ઘણો કિંમતી છે. લેખકનો આવેશભર્યો જીવસો એવો તો સુજ્ઞાત છે કે તેને કેટલાંક મંડળમાં તો ‘મસ્ત કવિ’ એવું યથાર્થ નામ અપાયું છે. એની દુનીયાના બંધનથી બેઠરકાર રહી, પોતાની ધૂનમાં મચી રહેવાની વૃત્તિ તેની દરેક કવિતામાં પ્રત્યક્ષ જણાઈ આવે છે. ‘દુનિયાંથી પછી આ બાલ બેઠરકાર જીવે છે’ એ શબ્દોના લખનારનું મન દુનિયાંથી કોઈ ન્યારીજ સૃષ્ટિમાં મસ્તાનીના આવેશમાં ધુન મચાવી રહે છે.

દુનિયાં જેવી છે તેવી ખરે રૂપે સમજી તેમાં પ્રવૃત્ત રહેવા માટે અને સફળ થવા માટે જોઈએ તેવો આ બોધ સારી શીખ ભરેલો છે.

કાવ્ય ૭૩ વિકરાળ વીર કેસરી.

કડી ૨ લી. ૧ આફાટ-આ-દૃશ્યમાન જગત-ફાટે
એવી રીતે.

કડી ૨ લી. કર્શે-કૃષ્ટિ ઉપજાવે-સોસાવે.

અગંજે પંજે=કોઇથી પરાજય ન પામનારા પંઝાથી.

રંજ=હેરાનગતિ; ત્રાસ.

અંજે=આંજવાપણાથી.

ચૂર=ચૂરેચૂરે થઇ જાય એવી રીતે.

કડી ૩ લી. ૨ ઉલ્કાપાતે ધુમાવી-ધૂમાડાથી ભરી.

કાવ્ય ૮૨. એક પત્ર.

રમ્ય ગિરિના અદૃષ્ટ સ્થળમાંથી નીકળતાં, શાંત ગિરિ
પ્રદેશને મધુર અંકારથી ભરતાં, ઝરણુના જેવું આ કાવ્ય
ખરેખર રસભરી ખુબીથી લખાયું છે.

જે ઝરણું એક પર્વતમાંથી નીકળી, રસળતાં રસળતાં,
ધીમે ધીમે આગળ વહેતાં અને મધુર નાદથી ગાળી રહેતાં
હતાં. ધરા પોતાનાં અંગ ઉંચાં નીચાં કરતી, ખોળો પાથરતી,
પાછે પગલે ચાલતી, લળી લળીને અનેક રીતે માતાની માફક

તેમની સાથે રમતી અને તેમને મોટાં કરતી તથા બોધ આપતી-એ ઝરણાંને-આગળ આકર્ષી ગઇ.

ઝરણાં આગળ જતાં વિશાળ બને છે-તેમ થતાં પ્રારંભની વિમળતા જો કે મૂળ રૂપમાં ગઇ હતી-ઉપર મેલ જણાતો હતો-તે છતાં અંતરમાં તો તે વિમળતા વિસ્તૃત રૂપમાં રહેલી જ હતી. આગળ ઉપર તે ઝરણાંનો સંગમ થાય છે. તે પણ પ્રકુલ આનંદવર્ષી છે.

આ બે વિમલ સુંદર ઝરણાંના જેવાં બે મિત્રહૃદય, પણ મળે છે-મળ્યાં છે ને પ્રકુલતાને પામેલાં છે, ‘અને હવે’ એ ઉક્તિથી એવું ભાન થાય છે કે આજ સુધી મૈત્રી હતી તેમાં કાંઈ ખલેલ પહોંચી હોય; તેથી છેવટે ગતજીવન ધ્યાનમાં લેવાની નમ્ર વિનંતિની સાથે સુંદર કાવ્ય પુરૂં થાય છે.

કાવ્ય ૮૪. અગતિ ગમન.

અનેક સ્થૂલ અડચણોને ઓળંગી, માનસિક બળ હોય તો માનસિક રીતેજ હૃદય ગમન કરી કેવો આનંદ અનુભવે છે એ કહેવાનો આ કાવ્યનો ઉદ્દેશ લાગે છે.

સ્વદેષ શિરનાં નમને-સ્થેજ માથું નમે કે-શિશુના જેવી નિર્દોષ આંખો-કેવલ આનંદમાં ન્હાતાં ન્હાતાં સ્વર્ગનું સુખ અનુભવે છે.

તે ક્ષણિક અનુભવ મેળવી પાછું તરતજ સર્વ ભાન સર્વ કદપના, નષ્ટ થાય છે અને ગાઢ અંધકાર જેવો હતો તેવોજ પ્રત્યક્ષ થાય છે.

ગતિ ક્યાં વગર-સ્થૂલ રીતે એક ડગલું પણ ખસ્યા વિના-

ઘણે દૂર હૃદયનું થયેલું ગમન કાવ્યનું વસ્તુ હૃષ્ટ નામ ‘ અગતિ ગમન ’ રખાયું છે. ન ગતિઃ અગતિઃ । અગતિઃ एव गमनम् અગતિગમનઃ ।

લીટી ૨. પથિક-પથનાં, રસ્તાનાં.

લી. ૧૦. સખાના વિચારમાં તેની સાથેના માનસિક આલિંગનમાં સ્નેહજલમાં ન્હાતાં ન્હાતાં મસ્તક આનન્દથી કમ્પે છે અને આંખોમાં સ્વર્ગીય ઘુતિ ઉભરાય છે.

લી. ૧૨. ચરણ સમજીને અંધારામાંથી ખસી જાય છે. ખસતુનું કર્તા ચરણ.

નિસ્તેજ વિધુવાળી રાત્રીમાં ઝાડોથી ભરેલા વનમાં મુસાફરી કરવાનું વર્ણન છે; પણ બાહ્ય અંધકારથી સૂચિત થતો માનસિક અંધકાર જ આ કાવ્યનો વિષય છે. દુઃખમાં, નિરાશામાં, દિફ્ફમૂઢતામાં હૃદય પ્રિયજન તરફ વળે છે. તેના સ્નેહમાં ન્હાય છે અને ઠરે છે, અને એ હૃદયાલિંગનની પળો ક્ષણિક હોય છે તથાપિ તે દરમિયાન સ્વર્ગીય સુખ અનુભવાય છે તેમજ તેવાથી હૃદયનો ભાર હલકો થાય છે. “ ચરણ એની મેળેજ અંધારામાંથી સરી જાય છે. ” એ માનસિક અનુભવનું આ ટુંકા કાવ્યમાં આળેહુબ વર્ણન થયું છે.

(બલવંતરાય કલ્યાણરાય ડાકોર.)

કાવ્ય ૮૫. કલ્પના ને કસ્તુરીમૃગ.

કવિએ કલ્પનાને સ્વતંત્ર મૂકી દીધી છે. તે સ્વચ્છંદે વિહાર કરતી કંઠેણ ભાવથી ભરપૂર ચિત્ર ખડું કરે છે. કલ્પ-

નાની મનોરમણીય પ્રવૃત્તિ કેવી આનંદજનક થતી હશે એ તો તેના અનુભવી જ સંપૂર્ણપણે જાણી શકે. પણ તેના શબ્દ-મય અવતરણના આસ્વાદની મીઠાશ, સંસ્કારી હૃદય આવા લેખોદ્ધારા ચાખી શકે છે.

કવિતા દેવીની દાસી કલ્પના, કવિને આશીર્વાચન આપીને, દુનિયાંની રચના દેખાડવા લાઇ જાય છે; કલ્પનાની પાંખ ઉપર ચડી ઉડતાં એક શોભિતા પર્વત પાસે એક કસ્તુરીમૃગ વિહ્વલ વૃત્તિથી આગળ આગળ ધસ્યું જતું નજરે પડે છે. છેટેથી ખીનના જેવો મધુર નાદ સંભળાય છે અને મૃગ શરીરથી વીંધાયેલું હોવા છતાં તે નાદને લક્ષી નજીક નજીક જતું જાય છે. કસ્તુરીથી લુપ્થ થયેલ લુપ્થક ખીનનાં શર માટે તૈયારી કરે છે, તેથી ખીનનો સુર ખંધ થવા લાગે છે, ને તેથી મૃગ પણ નિરાશ, ઢીલું થતું જણાય છે. શરની તૈયારી કરતાં પારાધિને જોઇ કવિનું હયાગ્ર હૃદય અનુકંપાથી કંપે છે ને તેને મારવા તત્પર થાય છે. કલ્પના તેને તરવાર લાવી આપે છે, પારાધિને તે તલવાર લાગતાં ખીન હેઠ પડે છે ને મૃગ પણ ગાન વિરમતાં પ્રાણ તજે છે. કવિ, આવા દુઃખ-ભર્યાં દેખાવ પાસે લાવનાર કલ્પનાપર ગુસ્સે થઇ તેને ધમકાવવા જ્યાં ફરે છે ત્યાં કલ્પના ઉડી જાય છે.

આ લેખકના વર્ણનોની મધુરી ખુબી સર્વ કોઇ વાંચતાંવેંત જ અનુભવી શકે તેવી છે; રચના સરલ, ચિત્ર સુગમ્ય ને સુંદર, વિચાર સાધારણ છતાં ભવ્ય, અને શૈલી માધુરી ભર્યાં નિર્મળ સરોવરમાં મગ્ન કરાવનાર છે. નથી તેમાં વિચારની અટપટી ગુંચવણી, શબ્દોની અતડી પરુષતા કે રચનાની ગહન

ગોઠવણી; શાંત સમુદ્રમાં ધીમાં નિયમિત રીતે વહેતાં મોજા-
પર હલકવાળી મંદ ગતિથી પ્રયાણ કરતી વિહાર નૌકામાં
સંધ્યાના સમયની મીઠી હોર વાતાં જે મીઠી મજનો અનુ-
ભવ થાય તેવી મજા આ લેખકનાં કાવ્યો વાંચતાં અનુભવાય
છે. ચોમેર કુદ્રત અનુપમ સૌંદર્ય પ્રગટ કરી રહી હોય-વૃત્તિ
એને શાંતિ ને શીતળતામાં નવરાવી ઉન્નત વિચારોમાં મશ-
ગુલ કરાવી રહી હોય, અને સરળતા, મધુરતા અને લવ્ય-
તાનું અલૌકિક સંમીલન હૃદયને અનન્ય તુષ્ટિદાતા થઈ રહ્યું
હોય તેવો અનુભવ થતો જણાય છે.

આ લેખકનાં નાનાં નાનાં સંગીતોમાં ભાવનું આલેખન
સંપૂર્ણ કલાચાતુર્યથી થયું લાગે છે. તેથી કંઈક મોટામાં
વર્ણનની ખુબી લગે છે અને આમ બધાં કાવ્યો સુંદર, મનો-
હારી અને લવ્યતાલરી છાપ પાડી રહે છે.

કાવ્ય ૮૬. સ્નેહનિદાન.

ભરતખંડમાં સતી થવાનો રિવાજ ચાલતો હતો તે સમયે
કોઈ પરદેશી મુસાફરને એક બાલિકાને બાળી દેવાનું નિર્ધૂણ
કર્મ જોઈ દયા આવી અને તે બાળાને બચાવવા પોતે દોડી
ગયો. બાળાને ચિતામાંથી બહાર કાઢી, તેનાં સગાંવહાલાંને
શમ તથા દમથી સમજાવ્યાં, અને બાળકીની આસનાવાસના
કરી. તે સાંજ થઈ ત્યારે તેને તેનું વૃત્તાંત પૂછ્યું તે ઉપરથી
તે બાળા પોતાનું વૃત્તાંત કહેવાની શરૂઆત કરે છે.

તે બાળા તેના પિતા પાસે લાણી હતી. પિતાએ તેને

ઉપયોગી જ્ઞાન બદ્યું હતું. વિવાહ સમય થયો ત્યારે તેને પરણાવવામાં આવી. સાસરે જતી વખત પિતા શીખામણ આપે છે ત્યારે બાળા પોતાના સંદેહ પિતાશુર પાસે મૂકે છે ને તેમાં લક્ષ્મીનો અર્થ, હેતુ, પ્રકાર વગેરે સમજાવે છે.

લી. ૧૯-મન જોડવાં વિધિહાથમાં ઇંડ સરખાવો—

व्यतिषजति पदार्थानान्तरः कोषि हेतुः ।

કાવ્ય ૮૭.

પ્રેમ-વિકાસ.

હાલમાં નવી જાતના લેખો ઉત્પન્ન થયા છે. રા. ન્હાનાલાલે શરૂઆત કરી છે અને હજાવે હજાવે બીજા પણ લેખકોને તેની મોહની લાગવા મંડી છે. જો કે તેવા લેખની વિરુદ્ધ વાંધો બહુ જબરે છે તો પણ તેવા લેખની અંદરની ખુબી એટલી તો મોહકારક અને સુલભ છે કે તેના તરફની પ્રવૃત્તિ તરત અટકે તેમ નથી. સુલભ હોવાને લીધે તે પદ્ધતિ અધમતાએ પણ જઈ બેસશે એવી ધાસ્તી છે ખરી; તો પણ તેટલા માટે સંસ્કારી લેખકોને હાથે તેનો સદુપયોગ થતો જોઈ તે નવીનતાને અલિનંદા વગર ચાલે તેમ નથી. રા. મૂળજી વેદ 'શુકદેવ' ના અભિધાનથી ગુજરાતી અને અંગ્રેજી કવિતા લખે છે એ તો વિદિત હશે જ. કંઈક અજાણેવું છે કે અંગ્રેજીમાં જે રસ, જે વિશદતા, જે સરળતા અને જે કવિત્વ માલમ પડે છે તેનો ઘણો થોડોજ અંશ ગુજરાતીમાં આવી શકે છે.

કાવ્ય ૯૧. પ્રેમની મૂર્તિપૂજા.

આગળ કહ્યું છે તેમ આ જમાનામાં અંગ્રેજ કવિની અસર ઘણી થયલી છે: પરિણામે ભાષાંતરો પણ પુષ્કળ થયાં છે. સંસ્કૃતમાંથી સાંગોપાંગ તેવાં ભાષાંતર થયાં છે પણ અંગ્રેજીમાંથી છુટક છુટક કાવ્યોના જ થયાં છે. તેવાં ભાષાંતરો આ સંગ્રહમાં પણ સારી પેઠે છે. તે ઠેકાણે ઠેકાણે ખતાવી વૃથા લંબાણ કરવાની આવશ્યકતા લાગી નથી પરંતુ આ ભાષાંતર તો એટલું બધું રસમય અને ભાવોર્મિનું તદ્દાકાર ચિત્ર ખંડુ કરનાર છે કે તેની નોંધ લીધા વગર ચાલે નેવું નથી. અંગ્રેજ મહાન નાટકકાર શેક્સપીયરનાં Winter's Tale ના ચોથા અંકમાં ત્રીજા પ્રવેશમાંની ક્લોરિઝલની 'What you do' ઇત્યાદિ ઉક્તિનું ભાષાંતર છે. રસ, ભાવ, અને અર્થ સંપૂર્ણપણે જળવાયાં છે. ક્યાંઈક આ લેખકની કદપના સ્હેજસાજ લગી છે ખરી પણ તેથી મૂળ માધુર્ય વધે છે.

કાવ્ય ૯૭. વરવાડું અમે.

ટેનીસનનાં એક કાવ્યનો તરજુમે છે. ભાવ સારી રીતે અનુકૃત થયો છે અને છંદ પણ બહુ યોગ્યતા પ્રમાણેજ નૂતનત્વને પામ્યો છે. શિખરિણીને આમ મરડવા મચડવાનું—અને રા. રા. જ્ઞાનાલાલના શબ્દોમાં કહીયે તો છંદોના આવી રીતે સરવાળા બાદબાકી, ને ગુણાકાર ભાગાકાર કરવાનું—કેટલાકને પસંદ નહિં હોય. પરંતુ નવા ભાવ, નવા વિચારો અને નવાં રૂપ સાથે છંદ પણ નવીનતા પામે તો કાંઈ નાપસંદ કરવા જેવું નથી. ભાવના આંદોલનને સ્પષ્ટ રીતે બહાર કાઢતાં

આવા નવા છંદો પરિણમે છે, અને તે નવીનતાની યોગ્યતા સા. શ્રી. નરસિંહરાવે રા. રા. ન્હાનાલાલના ‘વસન્તોત્સવ’ પરની વિદ્વત્તાભરી ચર્ચામાં સારી રીતે સિદ્ધ કરી છે.

અંગ્રેજી કાવ્ય આપવાને બદલે ટેનીસનનાં કાવ્યોની જોબ એરિશનને ૧૭૩ મે પાને તે કાવ્ય છે તે જોઈ લેવા વિનંતી કરું છું.

આ સંગ્રહમાં લાખાંતરો પણ એકથી વધારે છે. પણ તે બધામાં પણ આ તથા કલાપીના ‘ત્રેમીની મૂર્તિપૂજા’ ના જેવાં તાદૃશ. તેજ લાવ, રસ અને મીઠાશવાળાં બીજાં થોડાં છે.

કાવ્ય ૧૦૪. વસન્તવિજય.

આ કાવ્યની કથા મહાભારતના આદિ પર્વના સંલવ પર્વના પાંદુપરમ નામના ૧૨૫ મા અધ્યાયમાંથી લીધેલી છે; એ અધ્યાયના પહેલા બાર શ્લોકમાંજ આ કાવ્યનું વસ્તુ આવી જાય છે. એક વખતે પાંદુ રાજા મહારણ્યમાં શિકાર કરતો હતો ત્યાં કિંદમ નામે મુનિ અને તેની ભાર્યા મૃગ મૃગીને રૂપે મનુષ્યોની લજ્જા મુકી રતિ કરતાં હતાં. મૃગ જાણી પાંદુએ તેમને બાણથી લેદી નાંખ્યાં. મરતાં મરતાં પોતાનું સ્વરૂપ ધારણ કરી તે તપસ્વી ઋષિપુત્રે પાંદુને શાપ દીધો કે ‘સર્વ પ્રાણીઓના હિત અને ઇચ્છિત કાલમાં તેં મારી કામમોહિતની હિંસા કરી માટે હે મૂઢા તારો પણ એવી જ અવસ્થામાં અન્ત આવશે. ઋષિના મરણ પછી શોકદુઃખાર્ત પાંદુએ વનમાં તપ કરી દેહ પાડવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેની બે

જીઓ-કુન્તી તથા માદ્રી-એ કહ્યું કે અમે પણ કામસુખ તણ ધન્દ્રિએના નિગ્રહ કરી તમારી સાથે તપ કરીશું. પછી તેઓ વનમાં રહ્યાં અને શતશૃંગ વગેરે પર્વતોમાં ફર્યા. (અધ્યાય ૧૧૮—૧૩૪) હવે આપણા કાવ્યની કથા શરૂ થાય છે. એક પ્રસંગે વસંત ઋતુમાં વનમાં ફરતાં બનની લીલા જોઈ પાંડુના હૃદયમાં કામ ઉત્પન્ન થયો. માદ્રીએ વાર્યા છતાં પાંડુ કામને દાબી શક્યો નહિ. શાપનો ભય છોડી બળથી માદ્રીને ગ્રહણ કરતાં પાંડુ કિન્દમ ઋષિની અવસ્થામાં મરણ પામ્યો. આટલા પ્રસંગને લઈ આ કાવ્ય રચ્યું છે. એમાં વસંતનો તપ ઉપર વિજય વર્ણવ્યો છે. કેટલીક વાર કામ ધન્દ્રિયનિગ્રહને જીતે છે અને અનિષ્ટના પૂર્વજ્ઞાનથી તેથી દૂર રહેવા કરેલો નિશ્ચય વિકારના પ્રાબલ્ય અગાડી જતો રહે છે. તેનું કવિએ યથાસ્થિત વર્ણન કર્યું છે. સદ્ અને અસદ્ વૃત્તિનો વિરોધ થતાં મનમાં કેવી અકળામણ થાય છે, મનમાં કેવા જુદા જુદા ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે, મન કેટલી વાર સંકર્મનો (કે ઇષ્ટ કર્મનો) નિશ્ચય કરે છે ને કેટલીક વાર તે નિશ્ચય તોડી પાછું નિર્બળ થઈ પડે છે, અને અંતે કેવી રીતે અસદ્ (કે અનિષ્ટ) વૃત્તિનો જય થાય છે: તેનું તથા મનુષ્ય સદ્ ઇષ્ટનું જ્ઞાન છતાં અસદ્ અનિષ્ટ કૃત્ય કરે છે તેનું રસમય ચિત્ર કવિએ અત્યુત્તમ કૌશલ્યથી આપ્યું છે. નીતિશાસ્ત્રના એક ઉપયોગી તત્ત્વનું ઉદાહરણ આપતાં કવિએ પરૈક્ષ રીતે પ્રશસ્ત ઉપદેશનું યોજન કર્યું છે. સર્વાનુભવરસિક કવિતાના ત્રણે વિષય—સૃષ્ટિરચના, પ્રસંગ અને જનસ્વભાવ—નો એમાં સમાવેશ થયો છે. વર્ણન વૃત્તાંત અને મનોવૃત્તિનાં ચિત્રમાં

છેલ્લાનું ચિત્ર વિશેષ મહત્વનું છે અને તે આ કાવ્યમાં અદ્ભુત છે.

“શ્લોક ૧. કાવ્યની કથા ત્રીજા શ્લોકથી શરૂ થાય છે પણ પ્રસ્તાવના હાખલ વચ્ચેમાંથી એક શ્લોક કહાડી કવિએ પહેલો મુક્યો છે. ચમત્કારની આ એક યુક્તિ છે. માદ્રીની આ પાંડુ પ્રતિ યુક્તિ છે.

૨. મ. નીલકંઠ.

લી. ૧૫૬ જાણું બધું ઇ૦—પાંડુના હૃદયમાં વિચાર અને બુદ્ધિ વચ્ચે થઈ રહેલ તુમુલ યુદ્ધનું યથાસ્થિત ચિત્ર છે. અમુક કાર્ય હાનિકર્તા થશે એમ જાણ્યા છતાં ઘણી વાર તે અટકાવી શકાતું નથી એવો અનુભવ ઘણાને થયો હશે. એવી સ્થિતિમાં હૃદય કેવું પામર થઈ જાય છે, બુદ્ધિ કેવી મૃતપ્રાય થઈ રહે છે, સારા નરસાનો વિવેક કેવો નષ્ટ થઈ જાય છે, અને આંધળીયાં કરી પતંગની માફક બળતી ઝાળમાં કેવી સહેલાઈથી ઝંપલાવાય છે તેનું તાદૃશ ચિત્ર બહુ જ સફળ રીતે અપાયેલું છે. આ કાવ્યનો હેતુ જ એ છે. માણસની બુદ્ધિ ઉપર પણ લાગણીનો કેટલો જીલમ છે. અને તેને વશ થતાં ‘હબસીઓની ગુલામગીરી, ભારે જીલમી નિરંકુશ રાજાઓની પ્રજાનું દાસત્વ પણ મનની આ અસ્વતંત્ર વિકારાધીનતા આગળ કાંઈ નથી’ એ સિદ્ધ કરી આપે છે.

કાવ્ય તરીકેની કિમ્મત ઉપરાંત નીતિશાસ્ત્રનાં એક ઉપયોગી તત્ત્વને સમજાવવાની અતુલ શક્તિથી કાવ્ય એક પંથે બે ઉત્તમ કાર્ય સાધે છે. (સવિસ્તર ટિપ્પણ માટે જુઓ ૧૮૬૦ ના જાનવારીના બુદ્ધિપ્રકાશમાં આવેલી ત કાવ્ય પરની રા. રા. રમણભાઈની ટીકા.)

કાવ્ય ૧૦૮. વહાય.

સંધ્યા સલ્લુણી ઇત્યાદિ વિચાર જેમ શેલીની કવિતામાં ઠેકઠેકાણે દર્શાવાયા છે તેમ આ લેખમાં પણ તેવાજ વિચાર શબ્દાંતર કે રૂપાંતર પામી નીકળી આવે છે.

સરખાવો શેલીનું Flight of love.

When the lamp is shattered &c.

આપણા હાલના લેખકોમાંથી કેટલાકના વિચાર સાથે અંગ્રેજ કવિઓના વિચારનું સંમિશ્રણ એવું તો થયું છે કે તે સંબંધે વિદ્વત્તાલરી ચર્ચા રસભરી થાય તેવું છે. પરંતુ આવા નાના સંગ્રહમાં ને તેમાંએ તેની ટુંકી ટીકામાં ઠેકાણે ઠેકાણે તેવી નોંધ લેવી એ વધારે પડતું ગણાય એવી ધાસ્તીથી તેમ કયું નથી. તોપણ કોઈ કોઈ ઠેકાણે તો વિચારનું તાદાત્મ્ય કે સામ્ય એટલું બધું મળી આવે છે કે અંગ્રેજ કવિના શબ્દો ઉતારવાના મોહને અટકાવી શકાયો નથી.

કાવ્ય ૧૦૯ વિપ્રયોગ.

પહેલી આઠ લીટીમાં પ્રશ્ન છે ને છેલ્લી આઠમાં તેનો ઉત્તર છે.

પત્નીવિયોગથી દુઃખી થયેલું હૃદય સંસ્કૃતિની અન્ય વસ્તુઓ તેવી ને તેવી દેખે છે—તેને નાશ કે વિકાર નથી. આકાશમાં તારલી, ચન્દ્રની જ્યોત્સના, અને નિશાનો વિલાસ—એ જેવાં હતાં તેવાંજ દેખાય છે પણ હતી તે દારા કયાં છે ?

સ્વાભાવિક રીતેજ પ્રશ્ન ઉઠે છે કે શું ત્યારે હવે એ નહિ જોવાય ? રોનારા પ્રિય જનનાં આંસુડાં, આશ્વાસક શબ્દો

સાથે તે નહિ દ્હોવે? શું ત્યારે ત્યાં (પરલોકમાં)એની એ દારા ત્યારે (મૃત્યુ પછી) લાઇલાજ રોયાજ કરવાની ?

હુઃખી હૃદય, શોકના અગાધ પૂરમાં નિમગ્ન થયેલું હૃદય આખર કાંઇક દિલાસો શોધી ઉત્તર મેળવે છે કે જ્યાં સ્વર્ગની જ્યોત્સ્ના જસી રહે છે અને જ્યાં નિશાનો અંધકાર કોઇ દિવસ દૃષ્ટિગોચર થતો નથી ત્યાં તે દારા છે.

છેવટ શોકોદધિમાં ડુબતાં ડુબતાં દિલાસાફૂંટી ત્રાપો હાથ આવે છે અને જો ત્યાં તે દારા છે તો તેને ત્યાં મળશે અને ત્યાં એ આંસુ પણ લૂછશે એમ વિચારી હુઃખભાર ઓછો કરવા પ્રયત્ન કરે છે અને એની એ દારા છે તેને મળાશે માટે હમણાં સાથે રોવા કે અશ્રુ લોવા ન આવે તો પણ તે ત્યાં તો છે અને આખરે મળશે એવા દિલાસાથી મન વાળે છે.

આ નાનકડાં સંગીતમાં જે મીઠાશ અને કોમળ લાવના લલિત ઉદ્ગાર નીકળ્યા છે તે ખરેખર અતિ સુંદર લાગે છે. શોચની પરાકાષ્ઠાનું તથા કોમળ હૃદયની નિરાશામાંથી જાગી ઉઠતી અમર આશાનું ચિત્ર રસવૃત્તિને મોહ પમાડે ને હૃદયને પીગળાવે તેવુંજ છે. કલાપીનાં નાનાં સંગીતોમાંજ કેટલેક ઠેકાણે આ માર્દવ આ કંઠલુભાવ, આ મીઠાશ અને આ હલક કંઈક અંશે દેખાય છે. ખીજામાંથી તો લાગ્યેજ આની પાસે ઉભું રહી શકે તેવું કાવ્ય મળશે.

કાવ્ય ૧૧૦. સ્વર્ગ-વાટિકા.

મૃત્યુવશ થયલી એક સ્નેહીબાઇની કબર પાસે આવતાં ' હવામાં કાંઈ તરલ ઝુલતી લાગણી ' લાગવા મંડી. અને તેને

તેને પરિણામે આ લીટીઓ લખાઈ. મીઠ તારાપોરવાળાને ગુજરાતી-શુદ્ધ ગુજરાતીના સંસ્કાર થયેલા છે તે આ કાવ્ય-માંથી દેખી શકાય છે. પાસ્ટી લાઈઓને આવી શુદ્ધિ તરફ વળતા જોઈ કોને હર્ષ નહિ થાય ?

કાવ્ય ૧૧૧. ૬મું ગાથ.

“ આ કરુણ અને માર્દવથી ઉભરાઈ જતું લઘુ સંગીત કાવ્ય મારા એક મિત્રે પોતાની પત્નીના સ્વર્ગવાસ ઉપર લખેલું છે. પ્રબલ ચિત્તશોભના ઉદ્દગાર કે શાંતિના સમયમાં સંભારેલી અને ફરી તાદૃશ થતી થતી અવસ્થાનું ચિત્ર એ આમાં નથી. જે સ્થિતિમાં વિચાર અને લાગણી અલિપ્ત થઈ જઈ પ્રસ્તુત સમયનું જ દર્શન થાય છે તે નહિ. પણ ફરી એકવાર દૃષ્ટિ થઈ શકાતાં સમગ્ર જીવન જે પ્રકારનું ભાસે છે, તેનું પ્રતિબિંબ છે. પ્રદીપ દૂર થતાં શૂન્ય જણાતી મંદિરના જેવી દશાવાળાં અંતઃકરણનું આ નિરાશારૂઢન છે. આવેશના કરતાં માર્દવ વિશેષ હોઈને સહૃદયનું હૃદય વધારે દ્રવિત બને છે. દૃષ્ટા થઈ જીવનને નિહાળી જોતાં પણ વિસ્તૃત કરેલાં નયન બાળપણથી ભરાય છે, અને લૂછાય છે. આ બધું સમજનારને નીચે કેટલું બધું છે એ કદપના આવતાં અસામાન્ય અસર થવી જોઈએ. પણ સામાન્ય વાંચનારને તો ફક્ત શુદ્ધ પ્રેરણા અને સરસતાનો જ અનુભવ થવાનો સંભવ છે. આપણી ભાષામાં આવાં પૂર્ણ કાવ્યરત્નો ઘણાં થોડાં મળી શકશે. લી. ૨૫-૨૮ આ કદપના એટલી બધી સુશોભિત અને તેની

સાથે એટલી બધી અસરકારક છે કે પ્રસ્તુત અવસ્થાની પૂણ પ્રતીતિ થવામાં કાંઈ પણ ન્યૂનતા રહેતી નથી.”

મ. ૧. બટ.

કાવ્ય ૧૧૩. માળીને ઉપાલંભ.

આ કાવ્ય આજ સુધી જી. લ. દવેની કૃતિ તરીકે મેં માનેલું હતું. પરંતુ મારા મિત્ર રા. લલિતને ખબર થતાં તેમણે ખાતરી કરી જણાવ્યું કે તે તો રા. ઇન્દ્રજીત જ્યેષ્ઠરામનું કરેલું છે, તેથી યોગ્ય ફેરફાર કરવાનું વાજબી માન્યું છે.

કાવ્ય ૧૧૪. પ્રાર્થના.

આ અતિ નાના કાવ્યમાં દુઃખી હીલને સૌ સાથે મળી માથે પડ્યું સહી લેવાનો ઉપદેશ બહુ ટુંકામાં, પણ હૃદયના ખરા ભાવથી દર્શાવવામાં આવ્યો છે. જેમ ભાવ બળવાન, તેનો ઉદ્દગાર આવેશભર્યો અને હૃદયની છબી ખરી હોય, તેમ શબ્દોનો ઉપયોગ થોડો કરવો પડે છે. વૃથા વાગ્બલનો ત્યાં અવકાશ રહેતો નથી. રોનારનું હૃદય ગમે તેવું હૈયાકાંટ રુઠન કરતું હોય તોપણ તેના હૃદયને અસરકારક આત્માસન આપવું એ બાહ્યોપચારથી બનવું અશક્ય છે; સખાનું હૈયું ‘ઠાલા કેરા દુઃખ શ્રવણથી પીગળે’ છે અને નિરુપાય બની દુઃખી થતા ઠાલા સ્વજન સામું મુંગામુંગા જોયા કરે છે ને બહુ ત્યારે સાથે આંસુ સારે છે. ત્યારે ઠાલાંઓ પ્રતિ ઉપદેશ એવો છે કે સાગરમાં (ભવસાગરમાં) સૌ સાથે ઇં

રોવાની નિષ્ફળતા છતાં માનુષી હૃદયપર તેની સત્તા,

બાહ્ય ઉપયોગની નિર્થકતા અને બહાલામાં બહાલા સખાનું વધારામાં વધારે જોર અશ્રુસમર્પણનું જ છે: આ બધું મિત શબ્દોમાં અમિત ભાવથી દર્શાવી, પાછળથી સૌ સાથે રહેવાનો અમોલ ઉપદેશ આપનાર આ નાનકડું કાવ્ય સંસારયાત્રા સફળ રીતે કરવા ઉત્તમ શિક્ષણ આપે છે.

કાવ્ય ૧૧૫. વિધવા બહેન બાબાંને.

પ્રભુપર ખરી આસ્થા-તેના સર્વ રસ્તાઓ સારા માટે છે એવો દૃઢ વિશ્વાસ અને આવેલી સ્થિતિમાંથી પણ ઉત્તમ બોધ અને સંપૂર્ણ સંતોષ મનાવનાર આ કાવ્યની મધુર છાપ અનેરી જ છે.

એ લેખકનાં કાવ્યમાં કળાવિધાન એવું તો સાવધાન રીતે થયેલું છે કે તેની એકે લીટી નવીન આનંદભરી મીઠાશ વિનાની નથી, એટલુંજ નહિ પણ તેનાં સર્વ લખાણમાં અર્થથી તે ધૃતિ સુધી ભાવ વધતા જતા રસથી જળવાઈ રહે છે.

કાવ્ય ૧૧૬. વિદ્ધ મૃગ

સ્વ. હરિલાલભાઈ જ્યારે ચન્દ્રના તંત્રી હતા ત્યારે તેમની નવા લેખકોપર માયાળુ વૃત્તિને લીધે કેટલાક નવા જણને લખવાનો ઉત્સાહ ચડતો અને મળતા અભિનંદનથી કાયમ રહેતો. આવા બધામાં મીઠો બોટાદકરના લેખ ઘણા ખરા બધા ખરાં કવિત્વથી ઝળકી ઉઠે છે.

આ કાવ્યનો પ્રસંગ બહુજ ખારીક છે. સહુજ સમજાય તેવું છે-તેમાં પ્રદર્શિત થયેલ કરુણ ભાવ અને માદેવ વિષે

વિશેષ વિવેચન કરવા જેવું રહેતું નથી.

તેજ લેખકનો બીજો લેખ ‘પ્રેમ અને સત્કાર’ પણ તેની કલમની સચોટ લેખનશૈલી તથા વિચારમાં ઉંડા ઉત્તરવાની રીતિનું સારી રીતે લાન કરાવે છે.

‘કલ્લોલિની’ નામનો કાવ્ય સંગ્રહ તેમના તરફથી હામણું બહાર પડ્યો છે. બીજો પણ ‘સ્તોતસ્વિની’ નામથી પ્રકટ થઈ ચૂક્યો છે.

લી. ૨૦ આ પ્રેમ પારાવારમાં ઇ૦ સરખાવો.
કાંઈ તેથી વધુ સુખ હશે પ્રેમીને દાઝવામાં.

(તલસી કલાપી)

કાવ્ય ૧૧૭. મહારા મયૂરને.

આ કાવ્ય સ્વર્ગસ્થ લાઠી ઠાકોરશ્રી સુરસિંહજીના (કલાપી) સ્મરણાર્થે રચાયેલું હતું.

કાવ્ય ૧૧૮ મૃગલીને.

‘મળ ક્યાં છે’ ના લખનાર રા. લલિતનું જ આ કાવ્ય છે, પરંતુ આમાં દિલની સ્થિતિ તદ્દન ભુલી જ છે. પહેલી કડીમાં શ્રીભના પ્રચંડ તાપથી થતી દુઃખદ અવસ્થાનું વર્ણન છે અને તેમાં તૃપ્તિ પીડાતી, અધોગતિ પામેલી મૃગલીને ઉન્નતિ માટે અવનતિ પણ સહી લેવાનો ઉપદેશ અપાયો છે. દુઃખનાં કાળાં વાદળાં દુર થઈ સુખસૂર્ય ઉગશે લીલી લીલા બધે પ્રસરશે અને અનંત વસંતની ભમકભરી ખુબી પાછી અવનિમાં ખીલી રહેશે, એવો આશાભર્યો ઉપદેશ તથા દિલાસો અપાયેલ છે.

કાવ્ય ૧૨૨. શિકારીને.

આ નાનકડાં કાવ્યમાં કેટલી ગંભીરતા છે, એ હવે સમજાવવું પડે તેમ નથી. જો કે પોતાનામાં કળાની ખામી છે એમ કલાપી માનતા હતા. તોપણ વાંચનારને આ કાવ્ય વાંચ્યાથી જાણવામાં આવશે કે, કળાવિધાનમાં તે રાજવી કવિ પોતે કહે છે તેટલા પછાત હતા નહિં. સુંદર વિચારને સુંદર રીતે વર્ણવી થોડી સુંદર લીટીઓમાં સમાપ્ત કરવાની સુંદરતા આ નાનાં સુંદર કાવ્યમાં સર્વ વાચકને પ્રતીત થશે એમ આશા છે.

કાવ્ય ૧૨૪. થોડક છે બળતી ચિત્તા.

લી. ૮ મૂર્ખમનુ—મનુષ્યને મૂર્ખ ઉપનામ વાસ્તવિક જ છે. માયાના ખેલ પ્રત્યક્ષ છતાં તેનું લોપાણું, છતી આંખે પણ જોઈ ન શકે તો પછી તેને મૂર્ખ કહેવોજ ઘટે છે.

બાણું ને બળતી દેખાઉં, બળતી બાળતી ખાઉં,
મૂર્ખ મનુ તોયે ના સમજે માયાનું લોપાણું.

એ લીટીઓ ઉત્તમ સત્યને ઘણીજ સ્વાભાવિક રીતે, સુંદર, સહેલા, સાદા, શબ્દોમાં સમજાવે છે ને ખરાં કવિત્વની પ્રતિભાનું સૂચન કરે છે.

આવા સુંદર, મોહક ઉદ્દગારો પ્રસાદી કવિમાં ઠેકાણે ઠેકાણે મળી આવે છે. તેને માટે રસિક વાચકને જ્યાં ત્યાં સૂચન આપવું યોગ્ય લાગ્યું નથી.

કાવ્ય ૧૨૫.

વહાલાંઓને ઉપદેશ.

હયા ધર્મ કે મૂલ છે, તથા આત્મવત્ સર્વ ભૂતેષુ આદિ મહાત્માનાં મહા વચનોમાં ઉપદેશાયેલી ભૂતદયા નો ઉપદેશ આમાં પણ છે. ઉદારચરિત મહાત્માઓનાં જીવનનું સત્વ-સાર-આમાં જ છે. મનુષ્ય જાતિ પર અંધુભાવ રાખવાનો ઉમદા, ઉત્તમ અને ઉદાર ઉપદેશ, તેમાં સરળ શબ્દો, રહેલી શૈલી અને રસભરી છદાથી થયેલો છે.

આ લેખકનાં આવેલાં જુદાં જુદાં કાવ્યોના અનુભવથી વાચકને તેનાં કાવ્યની ભાવપૂર્ણતા, રસિકતા અને મધુસ્તાનો તો સ્વાદ આપ્યો જ હશે અને તેથી તેના સ્વચ્છ હૃદય, તેને ઉકેલવા માટે વપરાતા આગેહુબ શબ્દો, તેમાં વહેતી ક્રોધમળતા અને પહલાલિત્ય, તથા આખાં કાવ્યમાં ઓતપ્રોત પરાવાઈ રહેલો ભાવ વિગેરેનું વિવેચન જરૂરનું નથી.

કાવ્ય ૧૨૮. સખા પ્રત્યે ઉક્તિ.

સંસારમાં નેહનો અભાવ દેખી દુઃખી થતા હૃદયની સખા પ્રત્યે ઉક્તિ. જલને પડદે—આંસુ ભરી આંખે નિરખતાં નેહ જણાતો નથી. જરા જોવા જઈ છું કે હૃદયમાં આનિ અસંતોષ નિરાશા ઉત્પન્ન થતાં અશ્રુધારા વહે છે ને તેથી અક્ષુ આડે જળનો પડદો રહે છે.

જો ભવસાગરમાં તારા હૃદયની સાથે મારા હૃદયથી વહા તો મને ખીજી ઐહિક આશા નથી એમ કહી સખાને ઐહિક આશમાં મોહ ન પામવાનું વિનવી, સ્નેહસિંધુ વહેતો કરવ માટે આતુર ચિન્નપિત સાથે કાવ્ય અવસાન પામે છે.

કાવ્ય ૧૩૧. તુલસી.

‘કલાપીના કેકારવ’ માં આ કાવ્યને ‘ખિલ્લમંગળ’ એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે તથા અંદરની લીટીઓમાં પણ છેવટના ભાગમાં જ્યાં નામ આવે છે ત્યાં ફેરફાર કરાયો છે. તુલસીદાસ માટે દંતકથા જુદી તરેહની છે અને આમાં વર્ણવેલી વાત સુરદાસને વધારે લાગુ પડે છે; તે ખરું હોય તો પણ કવિએ જેવી રીતે લખેલ હોય તેજ રૂપમાં તે કવિતા વાચક આગળ સાંગોપાંગ મુકવી ને પછી તે સમ્બન્ધે જે ચર્ચા ચોચ લાગે તે કરવી એ વધારે ઉચિત છે; એમ ધારી, કલાપીએ પોતે ‘ચંદ્ર’ માં જેવી છપાવી હતી. તેવીજ આમાં પણ દાખલ કરી છે.

કાવ્ય ૧૩૬. ચક્રવાક મિથુન.

“સૂર્ય અને કમલ, ચંદ્ર અને કુમુદ એવાં કેટલાંએક પ્રેમી જોડાં સંસ્કૃત કવિઓએ કહ્યાં છે. ચક્રવાકચક્રવાકી વિષે તેઓની કહપના એવી છે કે એ બન્નેનો પરસ્પર પ્રેમ એટલો બધો હતો કે એમાંથી એકનું મોત થતાં બીજું તેની પાછળ જીવ કહાડતું. તેમાં દેવયોગે કોઈના શાપથી, દરેક રાત તેમને વિયોગમાં કહાડવાની થઈ ત્યારના, તેઓ રોજ સાંજથી સવાર સુધી કોઈ નદીને સામસામે કાંઠે કે બીજે એવેજ કોઈ સ્થળે એસીને આખી રાત એક બીજને ગદગદ સ્વરે બોલાવવામાં ગાળે છે. અને દિવસે એક ઘડીભર પણ વિખુટાં પડતાં નથી. આ કાવ્યમાં ચક્રવાકચક્રવાકીનું હૃદય, મનુષ્યહૃદય જેટલુંજ સુકુમાર કહ્યું છે. ફેર માત્ર એટલો જ કે મનુષ્યનું વિશાલ હૃદય અનેક મહાન અને તીવ્ર વિકારોથી કંપાયમાન થાય છે; પણ

આ પક્ષિઓનું હૃદય એક પ્રેમનો જ મહાવિકાર અનુભવે છે. ‘સ્નેહબાલ’ ચક્રવાકનાં નિરૂપણ દ્વારા મનુષ્યહૃદય પ્રેમમય જ બની રહ્યું હોય, એ વખતની તેની સ્થિતિ સૂચવવાનો આ કાવ્યનો હેતુ છે.”

ખ. ક. ઠાકોર.

પ્રેમ એ જ જેના જીવનનું પરમ કર્તવ્ય મનાએલ છે તેવા પ્રેમમગ્ન યુગલને પ્રેમીના સહવાસથી મળતાં સ્વર્ગીય સુખ અને તેના વિયોગથી-વિયોગના વિચાર માત્રથી પણ-થતા અસહ્ય શોક અને અગાધ દુઃખનું આબેહુખ વર્ણન આ કાવ્યમાં થયું છે. એક નિર્જન ગિરિ પ્રદેશમાં બેઠેલી નદીને કિનારે ચક્રવાકમિથુન રહેતું હતું. થવાના વિરહથી સભય થયેલી નાયિકા વ્યાકુલ થયેલી છે. માણેલા અનવધિ સુખ પછી આવતા વિરહથી થતી વ્યાકુલતા કેટલી બધી બેસુમાર થાય તેની તુલના કરવા ખાતર સંયોગના સમયે તેઓના અમિતસુખદાયી વિહારનું વર્ણન લી. ૧૫ થી ૪૬ સુધીમાં છે. થવાના વિરહનું ભાન સ્નેહમગ્ન જોડાંને બિલાસને વખતે રહ્યું ન હતું; તે ભાન થતાં—સ્મૃતિનાશની જવનિકા ત્રુટતાં તેઓ ઉન્મત્ત (ગાંડાં જેવાં) થઈ ગયાં અને આખરે જુદા પડવાનો સમય લંબાવવા માટે ઉંચે ઉંચે ઉડવા લાગ્યાં—એવી આશાથી કે તેઓ સૂર્યતેજની સમીપ રહે તો વિયોગ ન વેઠવો પડે; પરંતુ દિનતેજનાં છેલ્લાં કિરણો જવા લાગ્યાં અને તેથી રહેલી ક્ષણમાં પણ તેઓ પરિરંભ કરી રહ્યાં. વિરહ વેદનાથી બળતું જોડું ‘છૂટી છૂટી સહન ન થતાં મત્ત પાછું મળે છે’ અને ટળવળતી નાયિકા ‘પાષાણોમાં’ ધત્યાદિ તૃષ્ણા બતાવે છે.

તેના જવાબમાં નિરાશામાં ડૂબી રહેલો નાયક ધૈર્યને છેદનાર દિલાસો આપે છે તે કાવ્યનું મૂળ વસ્તુ પુરું થાય છે. લી. ૧૦૭ થી ૧૧૪ માં કવિની કળાની પરાકાષ્ટા છે. “કવિતાદેવીએ કરેલા દિવ્ય લોચનથી કવિને જુદોજ આભાસ થાય છે. મનવાંછિત ચિત્તહારક રસતેજપૂર્ણ એક નવીન ‘દુનિયા’ માં આ ‘રનેહબાલ ચક્રવાકમિથુન’ પૂર્ણ આવેગથી દાખલ થઈ જતું હોય એમ તેને ઘડી ભર જણાય છે પણ કવિતાદેવીનો હાથ જ્યાં મસ્તક ઉપરથી ખસી જાય છે, આંખો ખંધ કરીને જ્યાં પાછી ઉઘડે છે, ત્યાં તેની ખાત્રી થાય છે કે એ દેખાવ તો ફક્ત એક ઇન્દ્રજાલ હતું—છેલ્લી બે લીટીઓથી કાવ્ય માત્ર હૃદયજન્ય કવિતાના (Pure Subjective poetry) કરતાં ચઢતી પંક્તિનું બને છે.”

ખ. ક. ઠાકોર.

કાવ્ય ૧૩૯ સ્મરણાંજલિ.

સ્વ. મણિલાલ નભુલાલને અર્પણ કરેલી સ્મરણાંજલિમાંથી આ લીટીઓ લેવામાં આવી છે.

કાવ્ય ૧૪૫. આલેક.

“પ્રભાકર” નામના માસિકમાં આવેલું આ કાવ્ય લેખનશૈલી અને મરતી ઉપરથી બાલાશંકર ઉદ્યાસરામનું છે એમ એક મિત્રના કહેવાથી સ્વીકારવામાં આવ્યું હતું; પરંતુ રા. મહેતાએ

તા. ૨૪-૬-૧૯૦૭ ને રોજ લખેલાં પતાંથી મને જણાવ્યું તે પ્રમાણે નામમાં સુધારા કર્યો છે.

કાવ્ય ૧૫૦. પ્રાર્થના.

પ્રાર્થના કરનારનાં જીવનને સરિતાનું રૂપ આપ્યું છે, અને તે રૂપક અંગેઅંગમાં પ્રયુક્ત થયેલ છે. ખરી જીગરની લાલસા—નદીને ઉંડાણે રહેતું સ્વચ્છ પાણી; ખુદખુદો, મેલ, ફીણ, વમળ—પ્રાર્થના કરનારનાં પાપ; ખાર (એ પરપોટાઓ પોતે નાશ પામે છે, છતાં તેનાં અસ્તિત્વનાં ચિરસ્થાયી ચિન્હ ખાર રૂપે મુકી જાય છે)—કરેલાં પાપનો પસ્તાવો; પવન—કેટલીકવાર અજાણતાંજ આપણાં કર્તવ્ય અમુક રસ્તે દોરાઈ જાય છે તે દોરનાર અકસ્માત; ઉદ્ધિની વેલા—સંસારની ઘડમથલ (સત્ય જ્ઞાનને રુકુરવા નહિ દેનાર રીતિરિવાજ, લાજશરમ વગેરે વગેરેનું જોર.) તિમિર ગહવર (= નદીની અંદરની બખોલ)—જીનાં પાપ. આમ સર્વાંશે રૂપક અનુસ્યૂત હોઈ કાવ્ય એક પરમપરિત રૂપક બને છે.

કાવ્ય ૧૫૩ કલમ કરનાર વનમાળી.

આ માત્રાત્મક ચિત્રબંધના પ્રથમ પદ્યમાં, અનુવાદ સાંગોપાંગ સજીવન હોવાની, રસપ્રવાહ મૂળના જેવો જ સાહજિક ગતિવાળો હોવાની, અને નવી વાણી નવી ખુબીવાળી હોવાની આશંસા પ્રદર્શિત કરી છે; ને પરોક્ષ એમ સૂચવ્યું છે કે શબ્દાર્થ શુદ્ધિ સાચવતાં એ અનુવાદ નિર્જીવ હોય છે, ભાવ

ઘટવતાં એ રસપ્રવાહ કલેશથી વહેતો હોય છે, અને જૂની વાણીની ખુબી લાવવાના પ્રયાસ થતાં એ નવી વાણી ખામી ભરેલી હોય છે. બીજા પદ્યમાં પ્રસંગ મળ્યે ન્યૂનતા દૂર થઈ શકે એટલા માટે છૂટથી વિરુદ્ધ પણ હિતબુદ્ધિની ટીકા કરવા વિવેચકને અનુવાદકની પ્રાર્થના છે; અને નવીન આવૃત્તિમાં અનુવાદને અંગે ઉદ્ભવતી નૂતન શોધ ભરેલી ચર્ચાની મંજરી વાચકને નિવેદન કરવા અનુવાદકની ગૂઢ પ્રતિજ્ઞા છે.

કેલિ કરતું—રમતું, રમતિયાળ (Sportive.). ધજ ધરણી અનુવાદની ચારતર (ચરોતર) ભૂમિની ગુજરાતી ભાષાફી ભૂમિ. વિદ્યાધર—વિદ્વાન, સજીવની—મૃત સંસ્કૃતના મૃતપ્રાય નાટકને પોતે જીવતી હોઈ સજીવન કરનારી. નવ જીવન—અનુવાદની ભાષાની સમર્થતા (Expressiveness) વ્યંજકતા મધુરતા આદિ વિશિષ્ટતાથી જે નવું ચેતન્ય અનુવાદમાં આવે તે. ક્વાસવા—વિરૂદ્ધ છતાં પણ હિતબુદ્ધિના. વૃન્દાવનના વન-માળી—શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન. મંથન--સમુદ્રમંથન, નવનીત-માખણ. સુરવન—નંદન વન. કાંચનપુરી—સોનાની દારકા. બ્રહ્મારણ્ય—બ્રાહ્મણોના આશ્રમોને લીધે પ્રાચીન કાળથી “ બ્રહ્મારણ્ય ” સંજ્ઞા પામેલો ગુજરાત. ગિર્વાણ—દેવવાણી. સંસ્કૃત, પમરાવી--પરિમ. બીજી મહમહ બનાવી.

કેશવ હર્ષદ ધ્રુવ.

કાવ્ય ૧૫૪. અવસાન.

વશવર્તી ઈં સંગીતના ધ્વનિથી જળ પલુ થંભી જાય છે
તેવો વિચાર જુના કવિમાંથી પલુ મળી આવે છે.
'ગોપીનો * રાસ' નામનાં એક કાવ્યમાં કૃષ્ણની વાંસળીથી
જડ અજડ સૃષ્ટિપર થતી મોહક અસરનું અતિ સુંદર અને
તાદૃશ વર્ણન છે, તેમાં આ વિચાર દર્શાવાયલો છે.

હરિ વૃન્દાવન આવીયા ભરે,
કંઈ વાયો મધુરો નાહ; મજગોપીને રાસ રમાડીયાં ભરે.
શબ્દ ગયો ચૌદ લોકમાં ભરે.
પછી બ્રહ્માજી બૂલ્યા વેહ; મજ
પવન રહ્યો મૂર્છાઈને ભરે.

* * * *

જમાનાનાં જળ થીર થંભીયાં ભરે
પછી તૃણ ન વંદે ગાય--મજ

* * * *

આખાં કાવ્ય સાથે સરખાવો શેલીની
Music when soft voices die, ઇત્યાદિ લીટીઓ.

* આખો રાસ મોહક બાવની છાપ પાડે તેવો છે. આવાં કિમ્મતી
રત્નોનો બંડાર જોવા કોણ આતુર નહિં થાય! પરંતુ તેની પરીક્ષા કરી
એકત્ર કરનાર જોઈએ છીએ. આશા છે કે આ નમ્ર અને જેવા તેવા
પ્રશાસનો હાખલો લઈ ખીલ પલુ એ ક્ષેત્રમાં નીકળી પડશે.

પહેલી લીલી પ્રમાણે કાવ્યાનુક્રમ.

પાનું.

અમે તો આજ તમારા જે દિનના મેમાન	...	૨૮૦
અમે દિવ્ય ગીતો ગાનારા	...	૧૩૬
અરુણ તરુણ ઉદય થયો સહુ જાગો સુતા લોક	...	૧૨૮
અરે ઓ ! બાળ બાળુડા !	...	૮૦
અરે માળી ! અકાળે કાં	...	૧૬૫
અવનિપરથી નભ અડચું વારિ	...	૧૩૪
અહા-શા પડયા હતા અમ તુતક મસ્તકે સ્વસ્થ !	...	૧૭
અહિયા સહઅલિંગ તળાવ વિશળું હૂતું	...	૧૧
અહો પ્રભુ ! મને હૃદય દીધું તે	...	૧૨૩
અક્ષરો અનેકવાર અશ્રુએ ફીઠા હતા	...	૨૭૩
અન્તર ઉછળ્યું હો ! સહસા ધૈર્ય ગળ્યું હો !	...	૧૦૨
અન્ધારૂં થયું પાતળું નભ વિષે, તારાધૃતિ નીતરી	...	૬૪
આકાશે એની એ તારા	...	૧૮૮
આઘે ઉભું તટધુમસ જેમાં ક્રુમો નીંહ સેવે	...	૧૦૩
આજ મહારાજ જલ ઉપર ઉદય જોધને	...	૨૭
આવો કુલડાં મધુરાં રે આપણ સંગે રમિયે	...	૮૨
આશાપંખીડું મ્હેં તો પૂરું કનકમય પાંજરે	...	૬૫
અઃ શાં અણગણ તારાવૃન્દ રે દીપે શ્યામ નિશામાં	...	૬૧

આ શી ઉડી રજની આજની લણે ઉડા લણુકાર	૬૭
ઉગતા સૂયની સામે આવે છે મૃગ દોડતો	૧૬૬
ઉગે છે સુરખી લરી રવિ મૃદુ હેમન્તનો પૂર્વમાં	૧૦૫
ઉગે વને સુતર સુંદર આમ્ર આદે	૧૨
ઉગ્યું સવાર સુખરૂપ સખિ! અમારું	૩૪
ઉગ્યો સૂરજ જો લીલુડા વનમાં રે	૨૪
ઉજડ એક ગિરિકેરી કરાડ	૧૬૪
ઉડી જા તું પ્રિયા પાસે	૧૫૮
ઉદ્ધૃતિ દૃષ્ટિ કરતાં નભ શૂન્ય ભાસે...	૨૬૩
એક વેળા રાત્રિ પડતી હતી	૬૦
એક સુલાગી પળે પ્રિય છૂટી	૬૬
એકાન્ત આ ગિરિતણા ઉઠરે પડેલું	૮૮
એવું બતાવે કોઈ આજ	૨૭૫
ઓ મેઘ વૃષ્ટિ લાવજે	૫૧
ઓ હૃદયરવ રેલાવનારા કવિવરો! ગાયકગણો...	૧૩
કંઈ લાખો નિરાશામાં અમર આશા છુપાઈ છે	૬૪
કર તું કંઈએ, કર તું કંઈએ	૧૫૧
કલાપી! કેકા મધુરસ્વ રેલ!	૨૭૦
કવિ આદ્ય વાલ્મિકિ વ્યાસ કાલિદાસ આદિ વિનાશથી...	૪૦
કહિ તું જાય છે દોરી જગાખાળ કરી કિરમત!	૧૧૪
કોયલડી! તારી મોરલી લલિત ખેડનાં! છેડી જજે	૮૪
ક્યાં છે મળ? ક્યાં છે મળ? કહે તું: મુસાફર ખડકના.	૧૧૦
ગઈ ઋતુ વસંત, પ્રાવૃષ વળી જશે પરવરી	૧૧૬
ગગને આજ પ્રેમની ઝલક છાઈ રે	૧૭૧

ગયો ગુર્જરી ભૂમિનો આજ હીરો	૨૬૬
ગાન મધુરું કરી ઉછરંગે હર્ષ નદી નાચતી	૨૦૬
ગુબારે જે શિરે લહારે જગતનો નાથ તે સ્થેને	૧૨૦
ધુ ધૂ ધૂ ધૂ ધુધવતી ગહનગિરિ, ગુફા, કાનને ગાજિ ઉઠે.	૧૨૬
ચળક ચળક શી આકાશે તારલી	૧૫૪
છૂપી ઉઘે ઘનપડ મહિં તારલા ઓમઅંકે	૨૧૮
જંગ! ગજવજે ઘોર ગીતડાં	૧૦૪
જતાં'તાં સાંજે જ્યાં વરવહુ અમે ધાન્ય લણતાં	૧૫૬
જય ઉદય વિજય શિવ સમય અલય સંભારે	૧૨૪
જયમંગળ પ્રિય જન્મભૂમિનું ગળવિયે	૧૨૭
જા ઉડી, બંધન છુટી, પંખેરૂં! જા વન ઉડી... ..	૮૩
જીગરનો ચાર જુહો તો બધો સંસાર જુહો છે... ..	૧૨૧
જે આઘ દિવ્ય સહુ વાઘની ક્યાં તું વીણા?	૮
જે આંહલાનું મધુરું મુખડું નિહાળ્યું	૬૩
જેવી ફરતી શરદભ્રમણ	૧૬૨
જેતજેતામાં સરી ગિરિથી, મુજને પણ તેં તુજ સાથ લીધો	૧૪૭
જ્યાં જ્યાં નજર મારી ઠરે યાદી લરી ત્યાં આપની	૧૮૫
તુજ પાંખ ચળકે પર્ણનાં ઝુંડો મહિં ચઢો રચી	૧૧૨
તે પંખીની ઉપર પથરો ફેંકતાં ફેંકી દીધો	૧૩૩
તેજે ઘડયાં અમ-અંગ, અમોલાં તેજે ઘડયાં છે	૭૨
ત્યારે ગઈ શું અહિંથી પ્રિયા તું?	૧૬૧
થયું મારૂં તારૂં મિલન શુભ એ દેવી ભૂમિમાં	૧૫૦
ઢોહી રૂપાળી મધુરી મુજ આવડીયું	૧૨

ઘોઘેવી દીર્ઘકાળ મેઘે બંદી કીધી રે	૪૬
ધન્ય ધન્ય ઓ ચિત્ત મુજ તું	૪૩
ધપતી ધપતી વેગે રત્નિ ધીમી પડી ભય છે	૨૨૬
ધાઓ, ધાઓ, અરે નાથ! ઉગારો અભિજ્ઞાણથી	૨૩૬
ધીકી રહી ધરા નીચે ઉંચે તપે રવિ તીવ્ર ને...	૨૦૩
નથી નેત્ર, શું તેજ પીવાય, સખે!	૨૧૪
નરી સરલતા કોણ પૂજશે?	૨૮
નહિ નાથ! નહિ નાથ! ન જાણું કે સવાર છે	૧૭૬
નહિ પ્રાદ્ધણ, નહિ ક્ષત્રિય, ન વૈશ્ય ન શૂદ્ર...	૧૩૦
નીચી ભૂમિ પ્રમાણે તલપદ્મવત હું	૧૫૩
નીલ લીલમ સમાં લાલ ગાલે બેઠાં તમે જે તણે રે	૭૬
પડ પાછળ પડ રચી ઉભાં શિખર ગિરિવર કેરાં	૩૭
પડ્યા જખમ સૌ સદ્મા, સહીશ હું હનુએ બહુ	૨૧૩
પધારો પાંખીડાં પરદેશવાસી હા!	૭૫
પાંખો નૂતન લાગતી રકુટત તે જોતાં હસીને ઘડી	૧૮૩
પીડાતણી પરંપરા માંહે પડી રહેવું	૨૦૦
પ્રભો! તુજ દ્વારમાં ઉભી જગાવ્યો મેં અહાલોક	૨૭૮
પ્રભો! શિર નમ્યું: નમ્યુંજ ધરું સર્વદા	૨૭૬
પ્રસરી રહી ચોપાસ શાખાઓ શંલરાજની	૨૫૨
પ્રીતિ પ્રેમ વંદું જય જય જય વાણી	૧૬૩
પ્રેમની મટકી ચાખી હૃદય દ્રવતુ બન્યું	૧૪૬
બધા આંખા તારા વિધુ પણ મહિ તેજ ન મળે	૧૪૦
બન્યું હો! ગાન સુણી તે સાંજ	૬
બન્યો હું પ્રેમનો બંદો-બીજે રૂચે નહિ ધંધે	૧૫૬

બહુ ગૂઢ તરૂંમાં બેસીને જે ગાય મીઠું કોયલ	...	૧૩૧
બેસી આંખાડાળ આ કરતી કોકિલ ગાન	...	૭૮
જેની લેતી અહિં તું ઘરથી દૂર નિદ્રા સદાની	...	૧૮૯
ભલે કૂંકો કૂંકો પવન ! તમ જ્વાલા સળગતી	...	૧૦૮
મચી રહ્યો કોલાહલ આજે, દશે દિશે ગાજે	...	૯૨
મદૂલી પ્રભાની પેલે તીર ! સંતો જ્ઞાતાં !	...	૧૭૨
મધુર કંઈ મંદમંદ રવ વાય	...	૧૦
મધ્યાહને વર્ષાદ થઈ દિવસમાં માધુર્ય રેડી ગયો	...	૫૫
મંદ મંદ સમીર જો તરૂંકુંજમાં બહુ મ્હાલતો	...	૨૬
મહેમાનો ! ઓ જ્ઞાતાં ! પુનઃ પધારજો	...	૨૮૦
માનવરાજે રચ્યાં મનિદરો કીતિરાજે	...	૨૧૫
મ્હારી મીઠી મીઠી વાત સુણો રે માનવી	...	૬૭
મીઠા દીર્ઘ ધ્વતિ થકી વન બધું હર્ષે ભરે કોકિલા	...	૧૭૨
મુજ જીવન આ, આ પ્રભુ ! તુંથી ભરું	...	૨૭૬
મુજ વૃત્તમાં નથી કો નવાઈ, શિવાય પલ્લુ હું શું કહું ?	...	૧૪૪
મુજ જોવું થાય ઘડી ધીર	...	૫૬
મૂર્ખ બનું ! માયાને રોતો ! મૂર્ખતાની નહિ સીમા	...	૨૧૧
મૃત્યુવશ છું આજ, જીવ અરે ! જાતો નથી...	...	૨૦૪
યદિ હોત હું વર્ષાદ બિન્દુ ને તું કોમળ પાંદડું	...	૧૫૪
રજનીથી ડરું તોયે આજે એ લેખતી નથી	...	૨૩૬
રજની બધીય ગાળી ! શોકની સીમ ભાળી...	...	૧૦૦
રમતાં ભમતાં કદી દિવ્ય વને	...	૨
રસ રસ રસ કરી દીધું જ જગત પલકમાંહિ	...	૪૭
રજે પડી શું એકલો ? ચલની વાડીની મોજમાં	...	૧૧૮

રહેવા દે ! રહેવા દે ! આ સંહાર યુવાન તું...	...	૨૦૮
રૂમ ઝુમ ઝરણાં-સાથે નીકળ્યાં	૧૩૭
રોનાડું ભીતરમાં રેતું	૧૬૬
લખ્યું તે પત્રમાં ખ્યારા ! નથી સત્કાર મે કીધો	...	૧૩૮
વહને બહુ નીર ભરાય, સખે !	૨૧૫
વધ કોમળ વાદળી ! આગળ જા !	૨૦
વીર નર્મદ ! તું જંગમાં લડી જંગ ગયો	...	૨૬૬
બહાલમ ! રૂપાળો રઢિયાળો રથ શો આપણો...	...	૧૬૦
બહાલાં કેરા દુઃખ શ્રવણથી પીગળે હૈયું ભીનું...	...	૨૦૨
બહાલા મહારા નિશદ્દીન હવે થાય પંખા તમારી...	...	૧૮૪
બહાલાં રમીએ ઉમંગે, ફરતાં કુદડી અનંત	...	૮૭
બહાલી બાબાં ! સહન કરવું એય છે એક બહાણું	...	૧૬૭
શારદાની વનવાડીમાં	૨૮૧
શાન્ત આ રજની મહિ, મધુરો કહિં રવ આ-ટુહૂ	...	૭૬
શાન્ત છે બાંધ છે આંખો, કાંઈ દર્દ કમી દીસે	...	૨૫૭
શાન્તિ ! શાન્તિ ! ઝરમર ઝરી ગઈ ગળી વાદળી આ...	...	૩૬
શાન્તિ શીતળ વરષીને સુખમાં સુવાડું રાત્રિયે	...	૬૭
શીળી ચાંદનીની સમ રેલી રહે	૨૮૨
સખિ ! મહારા વીરના જો ! ગૂઢ ઉંડા આકાશમાં રે	...	૧૨૨
સખિ ! સહુદયતાના ખરા ભેદ સમજે જ્યાં ન કોઈ મૂઢ...	...	૧૧૫
સખે ! હૃદય ! ક્યાં હશે ? પથ કયો હડો આ સમે ?	...	૨૬
સનાતન યૌવને રાતી હસું આનંદ હું બહાલી	...	૨૦
સંગીત, લુપ્થક ! સુખદ તારૂં આમ નવ અટકાવ તું...	...	૧૬૬
સાંભળજો, બહાલાઓ ! વચનો દીનના	૨૧૨

સીંચું નેને જગપર અમી, મીઠાં વેણુ વાઈ	...	૨૬૮
સુન્દર શિવ મંગળ ગુણ ગાઈ ઈશ્વરા !	...	૧
સુરતાની વાડીના મીઠા મોરલા !	...	૨૭૧
સુર સદનતાણી જ જે વાડીઓમાં રમે છે	...	૧૪૦
સતું જગ નિદ્રા અંક હું પૂછું અંદા	...	૬૭
સ્વર્ગીય સંગીત રમ્ય મચ્યું ! વાહ !	...	૨૧૭
હમે જોગી બધા વરવા રમશાનો હુંઢનારાઓ...	...	૧૩૪
હમે તો જઈ ગજવીશું બધી આલમ	...	૨૭૨
હા ! આવોઓ દિવસ આખર આજ એ તો...	...	૧૮૭
હા ! પસ્તાવો વિપુલ ઝરાણું સ્વર્ગથી ઉતર્યું છે	...	૨૦૮
હા ! હા ! આઘે રવિની સુપ્રભા વરમી સિધુ ખોળે...	...	૨૪૪
હા ! હા ! તે માણેક ખોયાયું ! રતન થયું ખેતાલ	...	૧૦૧
હીરાની કણિકા સમાન ઝળકે તારા ઝગારે ગ્રહો	...	૬૫
હું છું શંકર તું સતી શિરમાણ સૌંદર્ય ધારાવતી	...	૧૪૬
હું જાઉં છું ! હું જાઉં છું ! ત્યાં આવશે કોઈ નહિ...	...	૧૧૭
હું વિશ્વમંડળમાં વસું ને વિશ્વ વસ્તું મુજમાં	...	૫૮
હૈ પુત્રી કુદરતની ભલી ! માતા અહો આનંદની !	...	૬

શબ્દકોષ.

અ.

અકળ=કળી-સમજી ન શકાય તેવું.

અકળિત-અકલિત=ન સમજી-ધારી શકાય તેવું.

અકારણ=કારણ વગરનું.

અકારો-રી-ડું=અણુગમતો-કંટાળો આપનાર.

અકીક-એક જાતનો પત્થર-જેનાં બટન વગેરે બને છે તે.

અખંડ } =ખંડ-ભાગ ન
અખંડિત } હોય તેવું; આખું.

અગણિત=ગણી ન શકાય તેટલાં; અસંખ્ય.

અગતિ=૧. ન જવું તે. ૨. અસદ્ગતિ.

અગમ્ય=જવાય નહિં તેવું; જાણી ન શકાય તેવું.

અગમ્યતા=ન સમજી શકાય તેવી સ્થિતિ-સરસ સૌંદર્ય.

અગર } =એક જાતનું સુગંધી
અગર } લાકડું (જે ધૂપ તરીકે વપરાય છે.)

અગાધ=ઘણું ઉંડું; જેનું ત.

ખિયું ન માલમ પડે તેવું.

અગંજે-અગંજે પંજે-જે

પંજે ગાંજ્યો ન જાય

તેવો હોય-તેવા પંજથી.

અગ્રણી=અગ્રમાં-આગળના

ભાગમાં-ચાલનાર; દોરનાર.

અગ્રાહ્ય=ગ્રહણ ન કરી શકાય

તેવું; ન લેવા લાયક.

અગ્રિમ=પ્રથમ; પહેલું.

અઘોર=ભયકર; ઘણુંજ ખ.

રાખ. અઘોર નીર-

ગમરાવી નાખે તેવું-ભય

ગૂઢ-અગમ્ય-ગૌરવ ભર્યું-

નીર-પાણી.

અચરજ=આશ્ચર્ય; નવાઈ.

અચર=ઘડપણ ન આવે તેવું.

અજવાળવું=કેજળું- પ્રકા-

શિત-પ્રદીપ-કરવું.

અજ્ઞ=અકરી.

અટન=રખડવું તે; પ્રવાસ;

ફરવું તે.

અટારી=ઉંચી મેડી; અરૂપો;
ગોખ.

અટળ=ટળે નહિ તેવું.

અડગ=ડગે નહિ તેવું; બહાદુર.

અડપલું=અટક્યાળું.

અડબંગ=નાદાન; યોથડ; જડ;

અલણ; મૂર્ખ, વિચિત્ર
તરેહનું.

અડી=અટકીને; હઠીને.

અણછતી=છતી; ન હોય તેવી;
ગુમ; છાની; અદૃશ્ય.

અતિ
અતિશ
અતિશય } = ઘણું.

અતુલ-અતુલ્ય=જેની તુલના
ન થઈ શકે તેવું; અનુપમ.

અથાગ=ઘણું.

અદકું=વધારાનું; વધતું.

અદ્રિ=ડુંગર; પર્વત.

અધમ=ઘણું હલકું.

અધર=(ના.) નીચલો હોડ.

(વિ.) લટકતું; આધાર વગરનું.

અધાર્ય=ધારણ ન કરી શકાય
તેવું.

અધિદેવી=મોટી દેવી; અધિ-
ષ્ઠાતા દેવી.

અધીર=ધીરજ વિનાનું; ઢંચુ-
પચુ.

અધોગતિ=અવનતિ; પડતી;
હલકી ઉતરતી સ્થિતિ.

અનહદ=હદ વગરનું; ઘણુંજ.

અનંગ=અંગ-દેહ વગરનો;
કામદેવ.

અનંગ સુત-કામદેવ પુત્ર-
અનિરૂદ્ધ.

અનામી=નામ દઈ ન શકાય
તેવું.

અનાયાસ=આયાસ-શ્રમ-મહે-
નત વગર.

અનાયાસ છંદ=શ્રમ વગર-
પોતાની મેજે નીકળી આવતા
છંદ.

અનિદ્રાશ્રમ=અનિદ્રા—ઊભાગ-
રાથી લાગતો થાક.

અનિમિષ } = આંખનો પલ-
અનિમેષ } કારો માંમાં વગર.

અનિલ=પવન.

અનિશમ્=નિરંતર; અંધ રહ્યા
વગર.

અનુકરણ=અનુકરણ કરવું; એક
કરે તે જોઈ તે પ્રમાણે કરવું;
નકલ કરવી.

અનુકંપ } દયા; એકને કંપ-
અનુકંપા } તો જોઈ બીજાને
કંપારી આવે તે.

અનુગુણ=સમાનગુણી; એકના
જેવા બીજામાં ગુણ હોય તે.

અનુગ્રહ=કૃપા.

અનુપ } =જેને ઉપમા ન
અનુપમ } આપી શકાય તેવું;
અમૂલ્ય; શ્રેષ્ઠ.

અનુમતિ=સંમતિ; અનુમોદન;
મંજુરી; પરવાનગી.

અનુમોદીને-અનુમોદવું—ટેકો
આપવો; એકે કહેલું મંજુર
રાખવું; સંમતિ આપવી.
સંતોષ માનવો; ખુશ થવું.

અનુસાર-અનુસારે=ની પ્રમાણે;
ની પાછળ.

અનેરી-૩=એર તરેહનું; ગૂદી
જ જાતનું.

અન્યૂન=પૂરેપૂરી; જરા પણ
ન્યૂન (ઓછી) નહિ તેવી..

અન્યોન્ય=પરસ્પર.

અપાર=પાર વગરનું; ઘણું જ.
અપૂર્વ=પહેલાં નહિ જોયેલું
હોય તેવું.

અક્ષાણવું=પછાડવું.

અક્ષાણી=પછાડીને.

અબુધ=અબાણ; જ્ઞાન વગરનું.

અબિધ=સમુદ્ર.

અલિપ્ત=લિપ્ત નહિ તેવું;
એક રૂપ.

અલિરામ=સુંદર; ખુશકારક.

અલિષેક=પાણી રેડવું તે.

અલેદ્ય=લેદી-કાપી ન શકત્ય
તેવું; અંદર પેસી ન શકાય
તેવું.

અલંગુર=શાશ્વત; હંમેશા ટકે
તેવું; દૃઢ.

અબ્ર=વાદગુ.

અબ્રાસન=વાદબાંનું આસન.

અમર=(ના) દેવ, (વિ) અત્રે
નહિ તેવું.

અમલ=(ના) સત્તા. (વિ.)
સ્વચ્છ.

અમળ=સ્વચ્છ; શોષાયું.

અમંદ=મંદ નહિ તેવું.

અમાનુષ } =દેવતાઈ; દેવી;
અમાનુષી } માણસમા ન હોય
તેવું.

અમિત=અમાપ; અપાર.

અમી=અમૃત.

અમીદ્રવ=અમૃતનો પ્રવાહ.

અમીવેલડી=અમૃતનો વેલો.

અમૃતાલાપ=અમૃત જેવી
વાણી.

અમોલ-અમોલા=અમૂલ્ય.

અયુત=દશ હજાર.

અરણ્ય=વગડો, જંગલ.

અર્ચા=પૂજા.

અર્ધાર્ધ=અર્ધો અર્ધ.

અલક=વાળ.

અલકશ્રેણી=અંબોડો.

અલાપવું-આલાપવું=ગાવું.

અલિ=ભરો.

અંતાકિક=સ્વર્ગીય; ઉત્કૃષ્ટ;
જગતમાં ન હોય તેવું.

અદપ=થોડું.

અવકાશ=ખાલી જગા.

અવગણવું=ન લેખવું; ની
દરકાર ન કરવી.

અવતરણ=અવતરવું તે.

અવતંસ-એક જાતનું કાનનું
ઘરેણું.

અવધાન=ધ્યાન; કાળજી.

અવધિ=છેડો; સમાપ્તિ; હદ;
મર્યાદા.

અવધિ અંકુશ—મર્યાદાનો
અંકુશ. અમુક મુદત માટેજ
અમુક સ્થિતિ રહેવાની છે
તેવો અંકુશ.

અવનતિ=ઉતરણી સ્થિતિ;
પડતી.

અવનવીન=વિશેષ કરીને નવું.
નવી જાતનું; નવનવું.

અવનિ=પૃથ્વી.

અવમાન=અપમાન.

અવમાનવું=હલકું પાડવું, અપ-
માન કરવું.

અવર=ખીજું.

અવરોધ=અટકાવ.

અવલંબન=આશ્રય; આધાર;
ટેકો.

અવલોકવું=જોવું; તપાસવું.

અવસાન=છેડો; સમાપ્તિ; મૃત્યુ.

અવાસ=રહેઠાણ; ઘર.

અવિકૃત=જેમાં ફેરફાર ન થયો
હોય તેવું.

અવિરત=અટક્યા વગર.

અવ્યક્ત=અસ્પૃષ્ટ; વ્યક્ત-દૃષ્ટિ
ગોચર નહિ તેવું; અદૃશ્ય.

અશબ્દ=શબ્દથી જણાવેલું ન
હોય તેવું.

અશ્રુ=આંસુ.

અશ્રુરૂઢ=આંસુથી રૂંધાઈ-ખંધ
થઈ-ગયેલ.

અસહ } =સહન ન થઈ શકે
અસહ્ય } તેવું.

અસિ=તરવાર.

અસિમ-અસીમ=સીમા—હદ
વગરનું.

અસ્તિત્વ=હયાતી.

અક્ષુબ્ધ=ક્ષોભ નહિ પામેલ;
શાન્ત.

અંક=૧. આંકડો. ૨. ચિન્હ
૩. ખોળો.

અંકાવલું=લીટી દોરી ચિન્હ
કરવું; પરખાવલું. અંકાવળે
ખતાવળે; ચિન્હ કરી સુઝાડળે.

અંકિત=ચિન્હવાળું; નિશાની
કરવામાં આવી હોય તેવું.

અંકુર=ફાલુગો.

અંકુશ=હાથીને મારવાનું હથિ-
યાર; ઢાખ; ખંધન.

અંગના=સ્ત્રી.

અંગાર=ધગધગતો કોયલો.

અંગુલિ=આંગળી.

અંચળ=કપડાંની ઠેર; પલ્લો.

અંજલિ=ખોખો.

અંટીવાળે-અંટીવાળ=અડક્ટ-
અંટીવાળે આવલું=અડક્ટમાં
આવલું; અંટવાલું.

અંતર=૧. છેદું. ૨. તફાવત
૩. જૂદાઈ. ૪. મન, હૃદય.

અંતરદીપ=હૃદયનો દીવો-પ્રકાશ.

અંતરાળ-અંતરાલ=વચલો
ભાગ.

અંતરિક્ષ-અંતરીક્ષ=આકાશ.

અન્તર્વિકલ્પ=હૃદયની અંદર
થતા સંકલ્પ વિકલ્પ.

અંધાર=અંધારું.

અંધારી=અંધારાં; ઝાંખ.

અંખર=૧. આકાશ ૨. કપડું.

અંખાર=ઢગલો; ઢગ.

અંખુદ=વાદળું.

અંબુદ આપ=ઈન્દ્ર ધનુષ; મેઘ
ધનુષ.

અંબુધિ=સમુદ્ર.

અંશ=ભાગ.

અંશી=જેને ભાગ છે તેવું.

અંશુનાથ-અંશુ=કિરણ. અં-

શુનાથ=કિરણોના નાથ; સૂર્ય;

ચન્દ્ર.

આ.

આકરમાતિક } =અકરમાતથી

આકરમિક } બનેલું; અકા-

એક.

આકંઠ=રડારડ; કંઠપાંત્ર; રૂદન.

આગળો=ખારણની સલામતી

વધારવા માટે લાકડા કે

લોહાની પટ્ટી રાખવામાં

આવે છે.

આગાર=ધર.

આચરણું=આસ્ત્રું; વર્તીવું.

આચ્છાદનું=દંડિયું.

આલુવિકા=સરણુપેષણ નિભાવ.

આતિથ્ય=પરોણાચારી; ખા-

તર બરહસ્ત.

આત્મજ=પુત્ર.

આત્મજન=પુત્રી.

આત્મપંખી=આત્મા રૂપી
પંખી.

આત્મ મંદિર=આત્મા રૂપી
મંદિર.

આત્મા કળિ=આત્મા રૂપી
કળી.

આત્મીય=પોતાનું.

આદર્શ=નમુના.

આદ્ય=પહેલું; પ્રથમ હોનાર.

આદ્યન્ત=આદિથી તે અંત
સુધી.

આધિ=મનનાં દુઃખ.

આનન=મોહું.

આનન્દ હિંડોળો=આનંદ રૂપી
હિંડોળો.

આક્રાંટ=એકદમ ક્રાંટી પડે તેવી
રીતથો.

આક્રીન=વખાણ; શાખાશી.

આક્રીન થવું=ઓવારી જવું;
મોહી જવું.

આખ=પાણી.

આભ=આકાશ.

આભિજાત્ય=કુલિનતા; કુળવાન-
પણું.

આલો=વિસ્મય પામેલ; ખાવરો.

આલોગ=વિસ્તાર; પટ.

આમોહ=સુગંધ.

આમ્ર=કેરી.

આરામ=૧. વિશ્રાન્તિ. ૨.

બગીચો.

આરો=ઘાટ; ઠાઠો.

આરોગવું=જમવું.

આર્જુની=અર્જુનને લગતી.

આર્તિ=દુઃખ; શારીરિક પીડા.

આર્દ્ર=ભીનું.

આર્દ્રતા=ભીનાશ; રસમયતા.

આર્ષ=ઋષિને લગતું.

આર્થ=સરા સંસ્કારાવાળા

લોક. હિન્દુઓ આર્થ કહે-

વાય છે.

આલમ=દુનિયાં.

આલાપ=ચાતચીત.

આલિંગન=સેટવું તે; આપ્તલેષ.

આલી=૧. સીમિત; ખંડન

પણી. ૨. હાર.

આલેખવું=ચિત્ર કાઢવું.

આવલિ-લી=હાર.

આવસ=રહઠાવ.

આવાહન=મેલાવવું તે.

આશંકા=શંકા; વહેમ; સશય.

આશીષ=દુવા; શુભ ઇચ્છવું તે.

આશ્ચર્ય=નવાઈ; વિસ્મય.

આપ્તલેષ=સેટવું તે; આલિંગન.

આમ્રમાન=આકાશ.

આહ્નિક=દિવસને લગતું;

દિવસ દરમ્યાન કરવાનાં નિત્ય

કર્મ.

આહ્લાદ=આનંદ; હૃદ્લાસ.

આહ્લાદિની=આનંદ આપ-

નાર.

આળું=કોમળ-જરા કાંઈક

અડકે તો દુઃખે તેવું-સુવળું.

આંતર=અંદરનું.

ઈ.

ઇતર=બીજું.

ઇતરેતર=એક બીજાને.

ઇતિહાસવહી=ઇતિહાસનું વ-

હન કરનાર-જ્ઞાન આપનાર.

ઇન્દ્રિય=લક્ષ્મી.

ઇન્દ્રુ=ચન્દ્ર.

ઇન્દ્રધનુ=મેર ધનુષ.

ઇન્દ્રપ્રસ્થ=પાંડવોનું મહેલું

ગામ.

ઇન્ધન=અખતલ.

ઉ.

ઉકલવું=માંચી શકાય તેવું હોવું.

ઉકેલવું=માંચવું.

ઉક્તિ=ખોલવું તે.

ઉખળવું=વિંટાળેલું પાછું ફરવું.

ઉખેળવું=વિંટાળેલું પાછું ફેરવી નાખવું.

ઉખળ્યા-ઉખળેલા. ઢંકાઈ રહેલા પાછા દૃષ્ટિમાં આવી રહેલા હોય તેવા.

ઉચ્ચ=આઠડું; પ્રચંડ.

ઉચ્છ્રંખલ=મસ્તીખોર; કાળુ કે દાખ વગરનો.

ઉછંગ=ખોળો.

ઉછરંગ=ઉમંગ; ઉત્સાહ.

ઉછળન્ત-ઉછળતા-ઉછળી રહેલ.

ઉભજવલ=ઉજળું.

ઉઝરડા=ચામડીપર અણીદાર વસ્તુની અણી ધસાવાથી [જે લીટા પડી રહે તે.

ઉટજ=ઝુપડું.

ઉટજ-કુંજ=ઝુપડાંનો ચઝુદામ.

ઉડુ=તારા.

ઉડુ ગણ } =તારાના કુંડ.

ઉડુ મંડળ }

ઉડુડયન=ઉડવું તે.

ઉટકટ=ઉદામ; આઠડું.

ઉટકર્ષ=મોટાઈ; શ્રેષ્ઠતા; ઉન્નતિ.

ઉત્તરંગ=ઉછળતા મોખવાળો.

ઉત્તાન=(૧) છીછડું. ૨ વિસ્તારવાળું.

ઉત્તુંગ=ઉંચું.

ઉત્સાહ=ઉમંગ; ઉલ્લાસ; ઉલટ.

ઉથાપવું=હોય તેને ફેરવી નાખવું; ની વિરુદ્ધ થવું; ન માનવું.

ઉદર=પેટ.

ઉદાસીન=તટસ્થ; અલગ રહેનાર; વૃત્તિ માત્રને દાબી હઈ ત્યાગી-વિરાગી થઈ ગયેલ.

ઉદે=ઉદય.

ઉદ્ગાર=ઉચ્ચાર; હૃદયમાંથી કુદરતી રીતે નીકળી આવતા શબ્દો.

ઉદ્ધ્રોવ=ઉંચી ડોકવાળું.

ઉદામ=જેરદાર; ઉશ્ચ; ધીટ.

ઉદ્ધરો=ઉદ્ધરવું=ઉદ્ધાર કરવો,
દુઃખમાંથી છોડાવવું.

ઉદ્યાન=ખગીચો.

ઉદ્યોત=પ્રકાશ; તેજ.

ઉદ્ધવેગ=ચિંતા; દુઃખ; અક-
ળામણ.

ઉન્દાધખ=ખડુ ગરમ; જેને
અડવાથી દાઝી જવાય તેવા.

ઉપકંઠ=કાંઠા-કિનારા પાસેનો
ભાગ.

ઉપની=ઉપન્યા; 'ઉત્પન્ન થવું'
ના અર્થમાં 'ઉપનવું' ધા-
તુનાં રૂપ. 'ઉપનવું' સંપૂર્ણ
રૂપે વપરાતું નથી.

ઉપમર્ત્ય=મર્ત્યની પાસેનું.

ઉપવન=ખગીચો.

ઉપહાર=ભેટ.

ઉપાલમ્ભ=મેલું; ઠપકો.

ઉભય=અંને.

ઉભરે=ઉભરાઇ બાય.

ઉભાય છે-ઉભરાઇ છે ના અ-
ર્થ માં વપરાયેલ છે. (પાર-
સી પ્રયાગ છે.)

ઉર-લાસ=હૃદયનું નાચવું;

ઉરનો આનંદ-ઉમળકો.

ઉર-છાક=ઉરનો છાક-છાક=

મિજાજ; અહંકાર; ધુન.

ઉર્જત-ઉર્જત=વધારે ઉમદા;
નિશિષ્ટ.

ઉલ્લાપાત=(૧) તારો ખરે તે.
(૨) મોટો ઉત્પાત.

ઉલ્લંઘવું=ઘોળાવવું; ની ઉપર
થઇને જવું.

ઉલ્લાસ=આનંદ; હર્ષ.

ઉષા=પ્રભાત; પરોઢીયું.

ઉષ્ણુરશ્મિ=સૂર્ય.

ઉષ્મા=ગરમી.

ઉંટ વેદ=લેભાગુ વેદ; વેદક
શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યા વિના
ચોડા ઘણા જ્ઞાનથી ધરાળ
વેદ થઇ બેઠેલ વેદ.

ઊ.

ઊર્ધ્વ=ઉંચું.

ઊર્ધ્વગામી=ઉંચે જતું.

ઊર્મિ=મોજા (દરિયાના).

ઋ.

ઋતુરાજ=વસન્તઃ (છ ઋતુ-
ઓમાં શ્રેષ્ઠ હોવાથી.)

એ.

એકમયતા=એકમય=એક બની
ગયેલ. એકમયતા=એક બની
જવું તે. મિનસાવ બહી
જઈ એક રૂપ થઈ જવું તે
'એકમય' થવું એકમયતા
અનુભવવી=એક બની જવું.

એકાશ્રતા=એકાશ્ર=એકજ વ-
સ્તુપર ધ્યાન લાગી રહેલું
હોય તેવી સ્થિતિ.

એ.

એહિક=આ સંસારનું અંદિનું

એા. એા.

એાધ=૧. ઢગલો; સમુદાય. ૨.

પ્રવાહ.

એાથાર=અમુક અમાનુષી શ-
ક્તિના, અગર અવર્ણનીય
વિચિત્ર સ્થિતિના, શોભથી
થતું ભાવમય દબાણ; છાતી
પર કેમ જાણે કાંઈ દબાણ
થતું હોય તેવું થઈ આવે

ત્યારે 'એાથાર'ની અસર
કહેવાય છે.

એાપ=ચળકાટ; દીપ્તિ; તેજ;
પ્રકાશ.

એાપવું=ધસીને ચળકાટ આપે
તેવું કરવું; ચઠચકાટ હોવું.

એાપંતી=ચળકાટ ભારતી.

એાલિયા=સંત; સાધુ પુરુષો.

એાલિયા એ બહુ વચન છે;

એક વચન વહી=મિત્ર, ખુ-
દાનો મિત્ર, સંત, સાધુ.

એાણ્ઠ=એાઠ.

એાદય=ઉદારતા; મનની
મોટાઈ.

એાદય=એદરકારી; ઉદાસી-
નતા; વૈરાગ્ય; એકાંતપણું.

ક.

કચ્છ=કાંઠાનો-છેડાનો-પ્રદેશ-
(પાણીના અગર ખીણ કોઈ
હઠના કાંઠા કે છેડાનો).

કજળવું=હોલતાં હોલતાં ઉ-
પર રાખ વળી જવી.

કજળતા-કજળી ગયેલા-જેના
ઉપર રાખ વળી ગઈ છે તેવા.

કટાણુ=કવખતે; અચોચ વખતે.

કટાક્ષ=આખ મારવી તે; વાંકી
આંખે સંજ્ઞા કરવી તે;
અપાંગ દષ્ટિ.

કટુ=કડવું.

કલ્પિકા=કલ્પી.

કતલ=હુથિયારથી કાપી નાંખવું
તે; ખુનરેજી.

કદમ=પગલું; ચરણ.

કદમ બોસી-પગ ચુંમવા તે;
ચરણ ચુંબન.

કદર=ચુલસતા; કિમ્મત કરવી તે.

કનક=સોનું; સુવર્ણ.

કનકમય=સુવર્ણમય; સોનાનું
બનેલું.

કનડવું=હેરાન કરવું.

કન્યકા=કન્યા.

કપિહળ-કપિ=વાંદરા; હળ=
ટોળું.

કપોત=ગાલ.

કપોત=પારેવું (નર).

કપોતી=પારેવી (માદા).

કમનીય=ત્રોભામણું; આઠવંક;
સુન્દર.

કમંઠળ=સંન્યાસીઓ. વાપરે
છે તે-ધાતુ અગર લોકડાનું
એક જાતનું પાત્ર.

કયામત=ખુદા પાસે પાપ
પુણ્યનો હિસાબ થવાનો
દિવસ. (મુસલમાનોના ધર્મ
પ્રમાણે).

કરતાર=કરનાર; પ્રભુ.

કરાકર-(કર=કિરણ, આકાર=
સમુદાય; જથ્થો) કિરણોનો
સમુદાય.

કરાડ-પરંતનો ઉંચો સીધો
ભાગ; ભેખડ.

કરાળ } =ભયંકર.

કરુણાર્દ્ર=કરુણા-દયાથી આર્દ્ર-
ભીનું-પીગળેલું.

કરંત-કરન્ત=કરતા-તી.

કર્કશ=કઠોર.

કર્ણુ=૧. કાન. ૨. વહાણનું
સુકાન.

કર્ણ્યવનિકા=કાનનો પડદો.

કર્તવ્ય=કરજ; કરવા લાયક;
જે કરવું જ જોઈએ તે.

કર્કમ=કાદવ.

કલકલ=અવ્યક્ત અવાજ;
ફરથી આવતો ધીરો અરપટ
ઘોંઘાટ.

કલગી=છોશું; પાષડી-ટોપી-
ઉપર ખોસવામાં આવે છે તે.

કલવા=કલકલ અવાજ.

કલાપ=૧. મોરપીંછ, ૨. જથ્થો.

કલાપી=મોર.

કલામ=શબ્દ.

કલિ=૧. કળયો ૨. કળીભુગ.

કલહ=કળયો.

કલોલ } =૧. આનંદ ઉમંગ;
કલોલ } હર્ષ. ૨. મોટાં
 } મોભા; લોહ.

કવયું=કવિતા કરવી; કહેવું.

કવાસવા-કવા=પ્રતિકૂળ પવન
-ખરાબ પવન. સવા=અનુ-
કૂળ પવન; સારો પવન.

કવિત્વ=કાવ હોવાનો ગુણ;
કવિતા કરવાની શક્તિ.

કચળી=કસબવાળું; હુન્નર
કારીગરીવાળું; હુશીયાર.

કસવું=કસોટી કરવી; મહેનત
કરવી; ખૂબ ખેંચવું; મજ.
ખૂત કરવું.

કસાવું=૧ કાટ ચઢી જવો;
ખરાબ થઈ જવું. ૨ દુઃખ
વઠવું; કઠણ કામમાં લાગુ
રહેવું; સહન કરવું.

કળવા-કળવું-ઝણવું.

કળાપ=જથ્થો; સમુદાય.

કળાવું=દેખાવું.

કળાંશ=કળાનો ભાગ.

કંચન=સોનું.

કંથા-કન્થા-થીગડાંવાળી ધા-
બળી; ગોદડી; સંન્યાસી
રાખે તેવી ઝોળી.

કંદર-કન્દર=ગુફા.

કાછીઆ=શાકભાજી વેચનાર;
બઠાલી.

કાજળકાળી=કાજળના જેવી
કાળી.

કાતિલ=કતલ કરનાર કૂર.

કાનન=જંગલ; અરણ્ય.

કામિલ=હુશીયાર.

કામિની=સ્રી.

કામદેવ=મહન, અનંગ.

કાય=શરીર.

કારમી-કારમો=લયંકર; ખીહા.

મણી-ણો, વિચિત્ર; અદ્ભુત.

કારાગાર } =ખંદીખાનું.

કાર્પણ્ય=દેન્ય; હલકાઈ.

કાસાર=સરોવર.

કાંત-કાન્ત-પ્રિય જન.

કાપલું=કુજલું.

કિતાબ=પુસ્તક; ચોપડી.

કિર=પોપટ.

કિશોર=ખાળક; પંદર વરસથી નાની ઉંમરનો.

કિંકરી=ચાકરી.

કીકી=૧ નાની-ખાળક છોકરી.
૨ આંખના ડાળાની વચમાં નાની કાળી ગોળ ટપકી હોય છે તે.

કીટ=કીડો.

કુછન્દી=ખરાબ લક્ષણવાળો;
ખરાબ દેવવાળો; તોફાની.

કુટિલ=આડું; કપટવાળું; વાંકું.

હઠીલો.

કુટિલતા=કપટ; હુઆઈ;
આડાઈ.

કુઠારિ=કઠીયારા.

કુણો=કુમળો, ઓછી ઉમતા-
વાળો; કોમળ.

કુતૂહલ=ઉત્કંઠા; કૌતુક; વિરમય
કુતિસત=ધિક્કારવા લાયક; ખ-
રાબ; નીચ.

કુમારિકા=કુમારી; અવિવાહિત
કન્યા.

કુલ=વંશ.

કુસુમ=કુલ.

કુસુમ વસન=કુલરૂપી કપડાં.

કુહર=ગુફા.

કુક્ષિ=કૂખ; પડખું.

કુંજ=માંડવો; લતાગૃહ. વેલા-
ઓથી ઢંઠાયેલો મંડપ.

કુંભ-કુમ્ભ=ઘડો.

કૂજલું=કોયલનું બોલવું; ટહુકો.
કરવો.

કૂજન=ટહુકો કરવો તે.

કૂખડો=વરવો; કદરૂપો.

કૃતાર્થ=કૃતકૃત્ય; કર્તવ્ય જેણે
કર્યું હોય તેવો.

કૃતિ=કામ; કાર્ય.

કૃપણ=લોભી; હલકું; નીચ.

કૃષિક } = ખેડુત.
કૃષિવલ }

કૃષ્ણ=૧. કાળું. ૨. પ્રભુનો
આઠમો અવતાર.

કેકા=મોરનો ટહુકો.

કેકી=મોર.

કોકિલા=કોયલ.

કોટિ=૧. કરોડ (ગણતરીમાં)
૨ છેડા. ૩. આલિંગન.

કોટિક=કરોડેક લગભગ કરોડ
-ધણા.

કોડ=હોંસ.

કોડે=હોંસે.

કોલ=ચયન.

કોલાહલ=અવાજ; ઘોંઘાટ.

કોશ=૧. લાંડાર. ૨. તરવાર
વગેરેનું મિયાન. ૩. કમળ
વગેરે કુલનો દોડો.

કોતકકર્ષિ=કોતુક દિપજ કર-

કોમુદી=ચાંદની.

કોન્તિ=હુમલો; હરાવવું તે.
હલ્લો.

કમ=૧. પગલું; કદમ. ૨.
રિવાજ.

કમે કમે=ધીમે ધીમે.

કુંસ—કે સ-પ્રોસ્તીઓના ધ.
મનું ચિન્હ.

ખ.

ખ=આકાશ.

ખગ=પક્ષી.

ખચિત-ખચીત=નક્કી.

ખગોળ=આકાશનો ગોળો.

ખક્ષ=ગુરસો; અકૃપા.

ખરજ=સંગીતમાંના સાત સૂર
માંહેનો એક સૂર.

ખંજર=કટારી.

ખાક=ધૂળ.

ખાપ=અડાસો.

ખાપ=કાંટા.

ખાળવું=અટકાવવું; રોકવું.

ખુટ-ખોટ=ખામી; ઓછા;
ન્યૂનતા.

ખુશનુમા=સુખકારક; સુંદર.

ખૂન=૧. લાહી. ૨. મારી

ખે=આકાશ.

ખેચર=પક્ષી.

ખેશી=સગા.

ખો=૧. નાશ. ૨. ટેવ; આદત

૩. ગુફા; બખોલ.

ખોફ=ખીક.

ખોળ=શોધ.

ખ્યાત=જાણીતું; પ્રસિદ્ધ.

ખ્યાલ=વિચાર તર્ક.

ખ્યાલી=વિચારવાળા. વિપરીત

ખ્યાલી-વિપરીત ખ્યાલ કર-

.નાર.

ખ્વાબ=સ્વપ્ન.

ગ.

ગગણુવું-ગણુગણુવું.

ગગન-ગગણુ=આકાશ.

ગગનાંગણુ=આકાશરૂપી આંગણું.

ગજ=હાથી.

ગજગતિ=હાથીના જેવી ચાલ.

ગજગામિની=હાથીના જેવી

ચાલ જેની હોય તે સ્ત્રી.

ગંભીર, ગુલતી, મહાભરી

જેનારને લગ્ય અને અસર-
કારક છપ પાડે, તેવી ચાલ.

ગણિતિ=ગણના.

ગતિ=૧. ચાલ; ૨. અવસ્થા;

૩. પહોંચ; ૪. સમજ.

ગતિમાન=ગતિવળું; ચાલતું.

ગભરૂ=મંસારની ખટપટ ભરી

રહેણી કરણીનું જેને જાન

ન હોય તેવો; ભોળો; નિષ્ક-

પટ મનવાળો.-કપટ શું હશે

તે જે જાણતોજ ન હોય

તેવો.

ગભીર=પ્રાદ; ઉંડું; જે જાંઘ

વિસ્ત્રમય અને લગ્યતાની

અસર થઈ આવે તેવું.

ગરક=દૂખી ગયેલું; ક્ષીન થઈ

ગયેલું.

ગરવા='ગરવે'નું બહુ વચન.

ગરવી=મોટી; ભારે (નારી-

જાતિ).

ગરવો=મોટો; ભારે (નર-

જાતિ).

ગરીયસી='ગરવી'નું એક રૂપ.

વધારે મોટી. જે વસ્તુની

સરખામણીમાં એકનાથી
બીજી વધારે મોટી છે એમ
કહેવું હોય ત્યારે વધારે મોટી
માટે 'ગરીયસી' શબ્દ વપ-
શબ્દ વપરાય.

ગર્જન=ગર્જવું તે.

ગર્જના=તેજ્જતાં જે અવાજ
થાય તે.

ગર્વ=અભિમાન, અહંકાર.

ગર્વિષ્ટ=અભિમાની.

ગલત=ખોટું; જૂનું; ન માનવા
જેવું.

ગહન=અગમ્ય; ઉંડું; ન સ-
મજી શકાય તેવું.

ગર્વર=ગુફા.

ગંધવતી-ગન્ધવતી=પૃથ્વી.

ગંધર્વ-ગન્ધર્વ=સ્વર્ગના ગા-
નારાની એક જાત.

ગાડલી-નાની ગાડી.

ગાંડીવ-ગાણ્ડીવ=અર્જુનના
ધનુષ્યનું નામ.

ગાથ ૧ ગાથ=ગાયન. ગાથા=
ગાથા ૨ વેદનો ન હોય તેવો
ધર્મ વિષયક છંદ.

૨. પ્રાકૃત ભાષા. ૩.

પ્રાકૃતમાં લખાયેલી ક-
વિતા. ૪. સાધારણ
ધર્મ વિષયક કથા-વાર્તા.
ગાથ-ગાથા બંને વાર્તા-
કથાના અર્થમાં હવે
વપરાય છે.

ગાત્ર=શરીરના અવયવ; શરીર
ગાન=ગાવું તે; ગાયન.

ગાન-યોગ=ગાયનનો-ગાનનો
યોગ (યોગ એટલે એક વા-
તમાં તદ્દલીનતા-એકાગ્રતા.)

ગાનમાં મશગુલ થઈ જવું
તે.

ગાન સંગમ=ગાયનનો સંગમ;
જે ગાનારાનાં ગાન એક રૂપ
થઈ જાય તે.

ગાભ=ગર્ભ.

ગિર્વાણુ=સંકૃત ભાષા.

ગુજરવું=૧ વીતાડવું; સુખ
દુઃખ આવવાં. ૨. ઠાઠવું;
ગાળવું. ૩ દિવસ ઠાઠવા.
જીવવું.

ગુણ=૧ કુદરતી ખાસીયત.
૨ સારી વખાણવા લાયક
દેવ. ૩. દોરી.

ગુમ=છાનું; છૂપેછું.

ગુરૂ=૧. શિખવનાર; મણિવ-
નાર. ૨. (વિ.) મોટો.

ગુરૂજન=પડીલ; મોટરાં.

ગુલ=ગુલાબનું ફૂલ.

ગુલતાન=ગબડતો; આળોટતો;
લીન, મગ્ન.

ગુલમ્હોર—લાલ ફુલવાળું એક
ઝાડ, જેને જેઠ-અસાડમાં
ફૂલ આવે છે.

ગુલમ=ઝાડી, ઝાડનો ઝુંડ;
વેલીયાનો ઝુંડ.

ગુહા=ગુફા; કેતર; બખોલ.

ગુહ્ય=ખાનગી; છૂપું રહસ્ય.

ગુંજ=૧. ગણગણાટ; અવ્યક્ત,
અસ્પષ્ટ, ઝીણો અવાજ.

ગુંજારવ=ગણગણાટ.

ગુંફિત=પરોવેલ; ગુંથેલ
(માળાની પેઠે).

ગૂઢ=છૂપું; સંતાઈ રહેલું.

ઉંડું, ગહન, અગમ્ય.

ગેળી=ખબર ન પડે તેવી રીતે
થતું, અદ્ભુત.

ગેંઠ=ઠોડો.

ગોખ=રવેશમાં બહાર નીકળતી
બારી.

ગોઝાડું=જ્યાં ખુન કે લોહી
લોહાણ થયેલ હોય તેવી
જગા ગોઝારી, હત્યાડું; ખુન
થયેલ હોય તેવું.

ગોદ=ખોખો; પાસું; પડખું.

ગોઠડી=વાતચીત.

ગોત્ર=કુટુંબ; કુળ; નામ.

ગોપિકા=ગોપી. વ્રજમાંની
ગોવાલણ.

ગોમ્ત=રક્ષણ કરનાર.

ગોરસ=ગાયનું દહીં દુધ.

ગોઠી=વાતચીત.

અસાઆ-અસાવું=ખવાઈ જવું;
કોળીયો થઈ જવું. હારી જવું
મુંઝાઈ જવું.

અહ=૧. નવ અહમાંનો એક.
૨. પકડવું તે.

અંધિ-અંધિ=ગાંઠ.

આમ=ગામ.

આસ=કોળીયો.

આસી=મળી જનાર.

ઘીવા=ઠોક; અરહન.

ધચુમલે—ધચુમલો=જથ્થો;
લેણું થઈ જવું તે.

ધન=૧. વાદળું. ૨. ઘેરું;
ગીચ ભરેલું.

ધનદળ=વાદળાંનો જથ્થો.

ધનરાજી=વાદળાંની હાર.

ધમસાણુ=જીવ; તોફાન; ધક-
મથલ. લેણસેણ થઈ બધું
અસ્તવ્યસ્ત થઈ જાય તે.

ધાત=હત્યા; મારવું તે; ખૂન.

ધાતક=મારી નાખનાર ખુની.

ઘોરે-ઘોરવું-ઉંઘમાં અવાજ
ઠરવો તે. ગંભીર ઘેરો મોટો
અવાજ થાય તે. ઉઠાં
સાગર ઘોરે છે.

ઘોષ=અવાજ.

ઘોષલા=પુકારીને કહેવું તે.

ચ.

ચકચકવું=ઝગઝગ થવું; ઉજળો
પ્રકાશ પાડવો.

ચકિત=નિસ્મિત; આશ્ચર્ય પા-
મેલું; છલ્લ-અજબ-થયેલું.

ચકોરી કુળ—ચકોર પક્ષીનું
ટાળું.

ચક્રગતિ=ગોળ ગોળ-ચક્ર પેઠે-
ફરતી ગતિ.

ચતરંગ-૧. ચાર ભાગવાળું.
૨ સાંભળીને ખુશ થઈ જ-
ઈએ તેવું. ૩. એક જાતનું
વાજી.

ચપળા=ચીજળી.

ચમન=ખગીચો.

ચરખો=સંચો; ધંટી.

ચરાચર-ચર=ચાલે તેવું, જંગ-
મ; અચર=સ્થિર. આખું
જગત; સૃષ્ટિ.

ચલ=ચળાયમાન.

ચલિત=ચાલેલું; ચાલતું.

ચશચરી=ચુસી, ચશ ચશ
અવાજ ઠરીને, ચૂસીને ચશ
ચશ અવાજ થાય તેવી
રીતે-હોંસથી-પીને.

ચળે-ચળવું=ચલિત થવું; ફરી
જવું. ખસી જવું.

ચળક ખુંદ=ચળકવાં ટીપાં.

ચળકંત-ચળકંત=ચળકવા.

ચંચળતા=ચાલાકી; ચપળતા.

ચંદ=કથ; તીવ્ર; ગરમ.

ચંડુલ=એક જાતનું પક્ષી.

ચંચુ=ચાંચ.

ચંદા=ચંદ્રમા.

ચાતક=એક જાતનું પક્ષી-જે
મેઘમાંથી પડતું જળ જ
માત્ર પીએ છે એમ કહે-
વાય છે.

ચાપ=કામદું; ધનુષ.

ચાડ=સુન્દર; સારું.

ચાડતા=સાન્દર્ભ.

ચારો=ગાય ભેંસ ચરે તે.

ચાલક=ચલાવનાર; ગતિ આ-
પનાર.

ચાંદની=ચંદ્રિકા; કૌમુદી.

ચિત્ર=૧. તસાર; ૨. પ્રીતિ.

વિચિત્ર, અદ્ભુત; વિરમય
પમાડે તેવું.

ચિત્રક=ચીતારો; ચીતરનાર.

ચિત્રકાર=ચિત્ર કાઢનાર.

ચિષુક=હડપચી.

ચીલો—ચીલા=ગડાં ચલાવવાથી
પડી રહેતો માર્ગ; ઘરડ.

ચિર=લાંબા વખતનું; લાંબો
વખત રહે તેવું.

ચિન્તનાન્મક=ચિન્તન-વિચાર

જેમાં કરવો પડે-થય છે તેવું.

ચેન=આરામ; શાન્તિ; મોજ-
મઝા.

ચેષ્ટા=ચાળા; વિનોદ; રમત-
ગમત.

ચોરગ્રાહક=ચોરને પકડનાર.

છ.

છબવ=બ્યાપી રહેા; છાઇ રહેા.

છતાં=દૃષ્ટિગોચર; ખુલ્લું; છતું
છતી, છતાં; -છતા છતાંનું
બહુવચન

છદ=પાંદડું.

છળીલું=સારી છળીવાળું;
સુન્દર; સુમસુરત.

છળીને=છળીલુંનું અવ્યય-
કૃદંત. છળીલું=હમલું; છેત-
રવું.

છંદ=કવિતાના જુદા જુદા મેત્ર
પ્રમાણે થતી જૂદી જૂદી
રચના; કવિતા.

છાઇ=હાંકીને.

જાજવું=૧ શોભવું; ઘટિત હોવું,
૨ ઢાંકી દેવું.

જાય=૧ છાયા. ૨ ઢાંકી દે.

છેદવું=કાપવું.

દેવળ=પાણીનું મોળું.

એળઠેલે=પાણીની ઓળનો—
મોળનો-ઠેલો-ધક્કો—હડ-
મેલો-લાગવાથી.

જ.

જકિલો=હડીલો; જક કરે તેવો.

જગતવંધ=જગતને વંધવા
લ.યક.

જગદ્ધરા=જગતને ધારણ કર-
નાર.

જગપિતા=જગતના પિતા.

જટિલ=જટાવાળો.

જદર=પેટ; હોજરી.

જડ=૧ નિર્જીવ, ૨. બડી
ખુદ્ધિનું, ઠોઠ, કમ અછલ.

જડતા=ઠેઠપણું; કમ અછલ
હોવાપણું.

જડમણિ=ચન્દ્રકાન્તમણિ જે
જડ-નિર્જીવ છે.

જડવત=જડ, નિર્જીવ જેવું.

જતન=રક્ષણ; સંભાળ.

જનની=માતા, જનેતા.

જનપદ=૧ દેશ, ૨. જ્ઞાતિ કે
કુળ સમુદાય ૩. એક દેશ-
માં રહેનારા લોકો.

જમાવવું=એકત્ર કરી દેવું;
લેણું કરવું.

જયધ્વજ=જય-જીત-ખતાવ-
નાર વાવટો.

જયિની=જીતવાળી.

જરકશ=જરકશી-કસળી ભરત-
વાળું.

જરા=ઘડપણ.

જરાડૂઢ=ટૂઢ, ઘરડો.

જલચર=પાણીમાં રહેનારાં
પ્રાણી.

જલદ=વાદળું.

જલદોદર=નાદળાંની અંદરનો
ભાગ.

જલધરા-જલધર=વાદળું.

જલધિ=હરિયો, સમુદ્ર.

જવ=વેગ.

જવનિકા=પડદો.

જહાં=દુનિયાં.

જંગલડાઇ, યુદ્ધ.

જંતુ-જન્તુ } જીવડું-જ-
જંતુડાં-જન્તુડાં } વડાં. કુદ્ર,
હલકી જાતનું
પ્રાણી.

જંખુ-જમ્ખુ-જમ્ખુદ્રીપ-મેરૂ
પર્વતની આસપાસ આવી
રહેલા સાત ખંડમાંના એક
ખંડનું નામ. હિન્દુસ્થાનને
માટે તે નામ છે એમ મનાય
છે.

જંપવું-જમ્પવું=શાન્ત થવું.
નિરાંત વળી, શાન્ત થઇ
બેસી રહેવું.

જાળ જંપે=જાળ હોલાઇ જાય.

જાન=હાનિ, નુકસાન.

જીવન } =જીંદગી.
જીવિત }

જુગ=૧ ચાર જુગ માંહેનો
એક. ૨ લાંબો કાળ. ૩
જોડું, જોડો.

જ્યાદે=વધારે.

જ્યોતિ=પ્રકાશ, તેજ.

જ્યોતિમણી=આકાશ માંહેનો
ગ્રહો, ઉપગ્રહો, તારાઓ
વગેરેનો સમુદાય.

જ્યોતિષી=જ્યોતિષ વિદ્યા જા-
ણુનર જ્ઞેશી.

જ્યોત્સ્ના=ચંદ્ર તેજ, ચાંદની,
કૈમુદી.

જ્યોત્સ્નકા=જ્યોત્સ્ના, ચાંદની,
ચંદ્ર પ્રકાશ.

ઝ.

ઝગારે=ઝગઝગ થઇ રહે.

ઝાપટી=ઝુગડાંની કાશી અગર
પવનના સપાટાથી મારવું તે;
ઝાપટવું.

ઝગ કે =ચમકારો; ઝમકારો;
ઝખુકો. વચમાં જરા રહી
જઇ જે પાછો ચળકાટ
માત્રો પ્રકાશ થાય તે.
વિજળાનો ઝગકો.

ઝખુકવું=પ્રક શવું; ચમકારા
થા; જરા જરા વાર અટકી
જઇ ચળકાટ થાય, પ્રકાશ
થાય તે.

અખોળવું=ખોળી દેવું. પ્રવાહીમાં
ડૂખી ભાય તેમ નાખવું, અને
પાછું કાઢવું.

અમતી-અમવું=જરા જરા ટીપે
ટીપે ગળાઈને ઉતરવું.

અરણી=પાણીનું નાનું સરખું
ઠેંગીયું.

અર્જ-પાણી કે પવનનો અર
અર એવો અવાજ થાય તે.

અક્રંટ=તેજ; અમકાર; પ્રકાશ;
ખુખી.

અલે=અલક; અમકારાવાળો
પ્રકાશ.

અંકારવું=અમઅમ અવાજ
કરવો.

અંખવાયું=અંખું પડી ગયું.

અંખા=અંખના; ચિંતાભયું
સ્મરણ.

અંખાવાત=તટોળીયો.

ઝીણ ઝીણ=મહુ ઝીણા;
ઝીણા ઝીણા.

ઝૂઝવું=ધુમવું; લડવું.

ઝુલે=હીંચઠા ખાય; ઝુલતી
દેખાય.

ઝુરવું-વિરહથી ક્ષીણ થઈ જવું;
ચિંતાથી-વિરહની ચિંતાથી
દુઃખી થવું.

૮.

ટીપ=સંગીતના સ્વર માંહેનો
એક સુર.

ટુક-ટુકા=પર્વતની ટેકરી.

૯.

ઠાઠ=ઠરી જવાય તેવી ઠાઠ.

ઠીઠાય-ઠીઠવું=ઠાઠથી ઠાંગરી
જવું; અઠઠ થઈ જવું.

૩.

ડુંખ=પવાની ઠલમ; જ
ડાળ વાગવથી રોપ થાય તે
ડાળ કે ડાંખળી.

ડોલ ત=ડોલતા.

૬.

ઢંગ=ગીતભ ત; સારી વર્તણૂક.
દેખાવ. જે બાદ્ય દેખાવ,
રીતભાત, વગેરેથી સારી
રીતભાત કે સાફ ખરાબ
જણાઈ આવે છે તે રીત,
રેવ, દેખાવ.

ત.

તકાવું-તકાવવું=તજર રાખી
જોયા કરવું; લાભ માટે રાહ
જોયા કરવી.

તટ=કિનારો.

તડિત=ચીજળી.

તત=વિસ્તાર પામેલું.

વતિ=વિસ્તાર.

તત્તવ=૧. ખરું સત્ય. ૨.
સાર. ૩. પચીસ તત્તવ માં-
હેતું કોઇ.

તદ્વપિ=તપ્તવ્ય.

તદ્વપ=ગરાબર તેના જોવાજ
રૂપવાળું તદ્વશ.

તનહા=અંકલો.

તપતું='તપવું'નું એક રૂપ
તપવું-ગરમ થવું. તપ તપ-
વું=તપ કરવું.

તપ્ત=ગરમ થયેલ; તપેલ.

તખલચી=તખલા વગાડનાર.

તમ=૧. તમે. તું તું બહુ
વચન. ૨. અંધારું.

તમમય=તમારામય. અંધકાર-
મય.

તમરાજ=અંધકારનું રાજ;

ગાઠ અંધકાર.

તમિસ્ર=(વિ) અંધારું.

તમિસ્રા=રાત્રિ.

તરણુ-તૃણુ=ખડ; ઘાસ.

તરણી=મછવો.

તરલ=ચંચળ; અસ્થિર.

તરંગ=૧. વિચાર ૨. મોજું
(રિયાનું)

તરૂં=ઝાડ.

તરૂંથ=ઝાડનો છુંડ.

તર્જી=તિરસ્કાર કરશે.

તાંતુ-તાંતુ=તાંતણો.

તાંતુ=તાંતુડો.

તુંપે=તાંતુ ઉપર.

તલપવું=તલપાત્ર થવું; આતુ-
રતાથી ઉપર તળે થઈ રહેવું.

તલપદ=નીચી જમીન; તળેટી.

તલસે=ઝંખે.

તલ્લીન=તન્મય; મશગુલ; નિ-
મગ્ન, ગર્ક થયેલું.

તલસ્પર્શી=તળાંને અડનાર;

ઉંડા ઉતરનાર.

તાન=૧. ગાવામાં અમુક સ્વરો
લાંબાવી પલટો મારવો તે.

૨. મસ્તી. ૩. છંદ; નંદ.

તાપસ=તપસ્વી; તપ કરનાર.

તામડીયું=તામડીનું બહુ વ-

ચન. દુધ લેવાની વાલે ધ.

તામસ=તામસી; તમોગુણ-

વાળું.

તિમિર=અંધારું.

તિમિરોદર=અંધારાનું પેટ-
ખુબ અંધારું હોય તવી
જગા. અંધારાનું મધ્ય.

તિરોહિત થવું=દેખાતા બંધ
થવું.

તીવ્ર=આકર્ષ, તીક્ષ્ણ, અણી-
યાળું.

તીક્ષ્ણ=અણીવાળું; બહુ લાગે
તેવું.

તુરછકારવું=તિરસ્કાર કરવો,
હલકું ગણવું.

તુતક=ત્રહાણના જે ઉગલા
ભાગમાં ખેસવા જેવું ઠરેલું
હોય છે તે ભાગ.

તુષ્ટિ=સંતોષ.

તુહિનાચલ=હિમાલય.

તૃષ=તરસ.

તૃષાર્ત=તરસથી પીડાતો.

તેજમય=તેજવાળી.

તોરણ-શુભ અવસરે આંખા

તથા આશોપાલવનાં પાન

ખારણાંના ઉપલા ભાગે ખાંધ-

વામાં આવે છે તે.

તોલ=વજન; આખરૂં; ભાર-

બોજ.

ત્રપતું=તૃપ્તિ પામતું.

ત્રયી=ત્રણનો સમુદાય.

ત્રાડ=મોટી ખુમ. સિંહ વાઘ
વગરેના હોનાટ; ગર્જના.

ત્રાહિ=મચાવો. રક્ષણ કરો.

ત્રિમળ=ત્રણે કાળ-ભૂત, વર્ત-
માન, ભવિષ્ય.

ત્રિખંડ=ત્રણ ખંડ, એશિયા,
આફ્રિકા, યુરોપ.

ત્રિગુણ=ત્રણ ગુણ; સત્ત્વ,
રજસ્. તમસ્.

ત્રિપુટી=ત્રણનો સમુદાય.

ત્રિવેણી=નદીનાં પાણી જ્યાં
સંગમ પામે તે સ્થાન.

ત્વન્મય=તુંમય.

થ.

થર=ઉપરાઉપર ગોઠવેલી વ-
સ્તુઓની એક સપાટ હાર.
થંભવું=થંભી-અટકી જવું;
સ્થિર થઈ રહેવું.

થાળે-થાળું=ચોરસ અથવા તે
ગોળ અને જરા ઉચો કરેલો
ભાગ-જેને ઠંઈ રાખવા માટે
ઉંચો કરવામાં આવ્યો હોય
તે. થાળું-કુવાની ફરતુ ઠંડું
ચણતર.

થિર=સ્થિર.

થીજાય=ઠીજાય થીજી જાય,
ઠાંગરી જાય.

થોક=જથ્થો.

થોકેથોક=ઢગલે ઢગલા.

દ.

દખલ=વચમાં આવવું તે; ઘડ
મથલ, હરકત, અડચણ.

દનુજ=રાક્ષસ.

દખી=દખાઈને; કચરાઈને.

દમઠતી-દમઠવું=પ્રકાશવું. તેજ
મારવું, ઝખુ.વું.

દમન-સતાવણી; દુઃખ દેવું તે
જીલમ.

દમખદમ=સ્વાસોચ્છ્વાસ.

દમવું=દુઃખ દેવું, જીલમ કરવો.

દમામ=દમદમો, ભપકો,
શોભા.

દયાકરા-દયા કરનારા.

દયિત-દયિતા=ઠહાણું, ઠહાલી.

દરિયાવ=દરિયો.

દપણુ=અરાસો, આરસી.

દર્શનાત્=દર્શન માટે પીડાતું,
દર્શન કરવા માટે આવતું.

દદ=પાંદડું, પાંખડી.

દળ=૧ જડાઈ. ૨ સૈન્ય, લશ્કર.
૩ જથ્થો. ૪ પાંદડું પાંદડી.

દડ=ખાળવું તે.

દહત-દહત=ખાળાતું.

દદ=હુરીયાર.

દાનર=રાક્ષસ.

દામની=વિજળી.

દારા=સ્રી. પત્ની, ઓરત.

દારણુ=આકર; બીહામણું;
ભયાનક; ઉઝ.

દવાનળ=જાલમાં બળતો
અગ્નિ.

હાહ-આગ=શખને આગવા
અગ્નિ મૂકવો તે 'હાહ દેવો'
કહેવાય છે.

હાક્ષિણ્ય=૧. વિવેક; સ્વચ્છતા.
૨. પુરુષનું પોતાની પ્રેમપાત્ર
વરફળનું માન ભર્યું વર્તન;
આશકની માશક પ્રત્યેના
નમનતાઈ, વિવેકભરી સહુ-
કાઈ.

હાક્ષિણ્યાત્ય=હાક્ષિણ્ય દિશા તર-
ફથી આવતો.

દિક્પ્રાન્ત } દિશાના છેડા.
દિગન્ત }

દિગન્ત વ્યાપી=દિશાના છેડા-
ઓ સુધી વ્યાપી રહેનાર;
બહુજ પ્રસરી ગયેલ.

દિદીપી રહો-બહુજ દીપી-
અતિ પ્રકાશથી અળગળાત
થઈ-રહો.

દિનચર્યા=દિવસમાં કરવાનું
કામકાજ.

દિનનાથ }
દિનમણિ } =સૂર્ય.
દિનેશ }

દિલ્લખ=પ્રિયજન; સનમ; પ્રેમ-
પાત્ર.

દિવાકઃ=સૂર્ય.

દિવ્ય=સ્વર્ગીય; અદૌકિક.

દિવ્યાંગના=અપ્સરા, સ્વર્ગની
સ્ત્રી.

દિશ=દિશા.

દિશ-દિશા=ઘેરો, સુરત.

દીપવે=પ્રકાશવાળું બનાવે.

દમ=પ્રકાશિત, તેજસ્વી.

દામિ=પ્રકાશ, તેજ.

દુઃખમેઘ=દુઃખથી ભેળી શકાય
તત્તી.

દુઃખીયારી=દુઃખી; દુઃખથી
ધે-ધેલી; દુઃખમાં ડૂબેલી.

દુઃખુ-(દુઃખી)-દુઃખ દેખું,
પાડા દ-વી.

દુરિત=પાપ, દુષ્ટકામ.

દુગ=કલ્લો, ગઢ.

દુગદ=નખળું, દુગળું, બળ
નગરનું.

દમતિ=દુષ્ટ મતિ, ખોટી મતિ.

દુર્વાના=દુર્વાના માન-જે
ધડીતમાં બહુજ કોપિષ્ઠ થઈ
જતા તે.

દુશલો=શાલ, ઉત્તરીય, ઉપર
ઓઢવાનું વસ્ત્ર.

દુશ્વર=ખરાબ રીતે ચાલનાર.

દુષ્કાળ=દુઃકાળ, વરસાદ ન થાય
અને તેથી ખરાબ વખત
આવી લાગે તે.

દુસ્તર=તરી ન શકાય-મુશ્કે-
લીથી તરી શકાય તેવું.

દુહાધ=મદદ માટે પેઠાર.

દુંદુભિ=ઢોલ, નોખત, નગારાં.

દ્વરગામી=દ્વર જનાર.

દ્વગ=આંખ.

દૃશ્ય=દેખી શકાય તેવું.

દેવકુલ=દેવોનાં ટોળાં.

દેવદૂત=દેવનો દૂત-કાસદ.

દેવાંગના=દેવની સ્ત્રી.

દૈન્ય=દીનતા, ગરીબાઈ.

દ્યુતિ=પ્રકાશ, તેજ.

દ્યૌ=આકાશ.

દ્રવયું=પીગળયું.

દ્રુમ=ઝાડ.

દ્વાર=ખારણું.

દ્વિગુણ } =બેવડું.
દ્વિગુણ }

દ્વિજ=૧ બ્રાહ્મણ. ૨ પક્ષી.
૩ હાંત.

દ્વીપ=ખેટ.

દ્વીપાકૃતિ=ખેટના જેવો જેને
આકાર છે તે.

દ્રષ્ટવ્ય=જે જોવાનું છે તે.

ધ.

ધખે-ધખવું=ગરમ હોવું, થવું.

ધજ=સારું, શ્રીકાર, સરસ,
ઉત્તમ.

ધણ=ગાયોનું ટોળું.

ધિક } પૈસાદાર, તાલેવંત.
ધની }

ધન્મૂળર્થ=શરૂઆતથી, પહે-
લથી.

ધના=પૃથ્વી.

ધર્મગોપ્તા=ધર્મનું રક્ષણ કર-
નાર.

ધર્મર્થ=ધર્મદા, ધર્મને માટે.

ધર્મ-પ્રણય-થાય તેવા હેતુથી.

ધવલ=ધોળું, સફેદ.

ધામ=સ્થાન, ઠેકાણું.

ધારાકર=ધારા-ધાર-રૂપી હાથ.

ધીઠી રહી=ગરમ થઈ રહી.

ધીમહિ=પ્રસન્ન કરીએ છીએ,

પૂજીએ છીએ. પ્રાર્થના કરી-
એ છીએ.

ધુરંધર=મોટો; જવાબદારી
લેનાર; આગળ ચાલનાર,
(૨૨) બાળક. ધુસરી ઉપાડ-
નાર, બધો ભાર વહેનાર.

ધૂસર=ધુડીયા રંગનું, ધુળવાળું.

ધૂપે=તપે, ગરમી વર્ષા રહે.

ધૂમ=ધુમાડો.

ધૂમકેતુ=પૂછડીયો તારો.

ધેન=ધેનુ, ગાય.

ધૈર્યબ્રંશ=ધીરજનો નાશ.

ધોમ ધખે=ખૂબ ગરમ થાય,
બહુજ તપે.

ધોરી=મોટા.

ધ્યાકિં-ધ્યાનું=ધ્યાન ધર્યાં કરવું.

વિચર કર્યા કરવા, ચિંતવન
કરવું.

ધ્વનિ=અવાજ.

ધ્વંસ=નાશ.

ધ્વંસી=નાશ કરીને, ટાળી
ઢંઢને.

ધ્વાન્ત-ધ્વાન્ત=અંધ રૂં.

ન.

નખત્રી-સતાર બજાવવા માટે
આંગળામાં-નખ ઉપર રાખ-
વાનું એક જાતનું સાધન.

નગ=પર્વત.

નત=નમી ગયેલ, નીચું.

નદ=મોટી નદી.

નભ=૧ આકાશ ૨. શ્રાવણ
માસ.

નભકટિ=અકાશની કમ્બર-
મધ્યમ ભાગ.

નભગંગ=આકાશ ગંગા.

નભ પ્રાન્ત=આકાશના છેડા.

નભણુ=નભેલું; નભે તેલું;
નમ્ર.

નમુલની=અમૂલ્ય; કિંમતી.

નમરી=ઠંડા વગરની; ફૂર.

નર=એકલી; જેની સાથે બીજું

કશું લખેલું ન હોય તેવી,

એકજ ગુણથી ભરેલી. નર્યું-

નર્યો-નરી. નરી સરળતા-

માત્ર-એકલી સરળતાજ હોય

તે સિવાય બીજું કશું જેમાં

ન હોય તે.

નર્તનું=નાચતું.

નર્મ ગોળી=માર્મિક, સહેજ,

નિર્દોષ ઠઠાભરી વાતચીત.

નવનીત=માખણ.

નવલ=નવું.

નવલી=નવી.

નવોઢા=તાજેતરમાંજ-થોડા વ-
ખત અગાઉજ-પરણેત્રી સ્ત્રી,
પરણીને તુર્તજ સાસરે આ-
વેલી તે.

નક્ષત્ર=૧ તારો. ૨ સત્તાવીશ
નક્ષત્ર છે તેમાંનું એક.

નક્ષત્રમાળા=તારાનાં ઝુમખાં.

નાટ્ય=૧. નાચ. ૨. નાટક.
૩. નટ પહેરે તે વેશ. ૪. નટ
કરે તે ચાળા.

નાદ=અવાજ.

નાના=વિધવિધ પ્રકારના.

નાયક-નાયિકા-નાટકનાં મુખ્ય
સ્ત્રી પુરૂષ પાત્ર.

નાયિકા-નાયનારી, ગણિકા.

નાવ=મછવો, હોડી.

નાવડું-નાનો મછવો.

નિકટ=પાસે, નજીક.

નિકર=ડરે નહિં તેવું.

નિદ્રસ્થ=નિદ્રાધીન, સુતેલ.

નિદ્રિત=ઈંધમાં પડેલ, સુતેલ.

નિધન=મૃત્યુ.

નિધનવાહી=મૃત્યુ લાવનાર.

નિધાન=મંડાર, નિધિ. તીબેરી.

નિધિ=મંડાર.

નિપટ=છેક, તફન. પટ નિપટ
=કપડાંની લગોલગ હોય
તેમ (?)

નિખિડ=ગીચ, ગાઢ.

નિભૂત=છાનું, એકલું.

નિમગ્ન=ખૂડેલું.

નિમંત્રણું=નિમંત્રણ આપવું,
ઇજન આપવું, બોલાવવું.

નિમીલ } =મંધ કરેલું,
નિમીલિત } મીચેલું.

નિયમિતા-નિયમિતનું નારી
જાતિનું રૂપ. નિયમમાં રા-
ખેલ, મર્યાદામાં હોય તેવી,
ખાંધી રાખેલ.

નિરવધિ=સીમા વગરનું, હદ
વગરનું, અનહદ.

નિરંતર=હંમેશા. ચાલુ.

નિર્ગમણું=ગાળણું, કાઢવું,
પસાર કરવું.

નિર્જન=જન વગરનું, એકાંત,
જંગલ.

નિર્ઝર=ઝરો.

નિર્મળા-નિમળ=સ્વચ્છ, ચો-
ખખું, મેલ વગરનું.

નિર્મિત=સરજીત, નિર્માણ
કરેલ, નક્કી કરેલ.

નિર્મોહી=મોહ વગરની.

નિશિભવ=રાતે થનાર, રાત્રિએ
ઉત્પન્ન થાય તે.

નિષેધ=મના, અટકાવવું તે.

નિષ્કુર પ્રાણ=નિષ્કુર-દયા વગ-
રનો, લાગણી વગરનો-પ્રાણ
-જીવ છે જેનો તે. દયાહીન.

નિસ્તેજ=તેજ વગરનું.

નિહાળવું=જોવું.

નિઃશંક=શંકા વગર.

નીક=ધોરિયો, પાણી જવા માટે
કરેલ લાંબો પહોળો માર્ગ;
ઉંડો માર્ગ.

નીતરવું=ગળવું, ટીપે ટીપે
પડવું, ટપકો જવું.

નીલી-નીલવું-નિલવું-ટકવું,
ભરી રહેવું, ચાલવું.

નીમ=૧. નિયમ, રિવાજ. ૨.
બાધા, આપડી.

નીરવ=અવાજ વગરનું, શુભ
શામ, શાન્ત.

નીરી-નીરીતે-‘નીરવું’ નું

અવ્યય કુંદત. નીરવું=આગળ
મૂકવું. ઠારને ધમ નાખવું
તે ધાસ નીરવું કહેવાય છે.

નીલ=શ્યામ.

નૂતન=નવું.

નૂર=તેજ.

નૃત્ય=નાચ.

નૃપ=રાજા.

નૃપસુતા=રાજાની પુત્રી.

નેજા=ભાલાં.

નેન=નયન, આંખ.

નેહ=પ્રીતિ, સ્નેહ.

નૈક=ન+એક=એક નહિ તે,
અનેક, ઘણા.

ન્યૂન=ઓછું.

ન્યૂનતા=ઓછપ, ખોટ, ખામી.
પ.

પકવાન્ન=૧. પકવેલું, રાંધેલું

અન્ન ૨. મીઠું ખાવાનું.

પખાળવું=ધોવું.

પગથી=પેડી.

પચરંગી=પાંચ રંગવાળું, જૂદા

જૂદા રંગવાળું.

પટ=વસ્ત્ર.

પટનિપટ=શરીરની લગોલગ
રહેતું વસ્ત્ર તે પટ, અને તે ॥
ઉપર ઓઢવાનું ખીખું વસ્ત્ર
તે નિપટઃ એ જે વસ્ત્ર જેમ
હોય તેવી રીતે.

પટલ=સમુદાય; જથ્થો.

પટાર=પટારો.

પટાંચળ=લુગડાંની કોર-છેડો.

પંથ=સ્તો, માર્ગ.

પથિક=મુસાફર.

પદ્ધોષ=પગના અવાજ.

પદવી=પદપંકિત, પગલાં,
૧૫૫.

પદાઘાત=પગનું પડવું; પગ
પડતાં અવાજ થાય તે.

પનઘટ્ટ=પાણી ભરવાનો ઘાટ.

પનોતું=મંગળદાયી, ભાગ્ય-
દાયી.

પમરે-પમરવું-મધમઘાટ થઈ
રહે, ખડેકાં રહે.

પયોદ=વાદળું.

પયોધર=વાદળું. સ્તન.

પર=૧. અવર, ખીખું, પારકું
૨. પાંખ.

પરકાર=હોકાયંત્ર.

પરજન્ય-પરજન્ય=વરસાદ.

પરબૃનિકા=કોયલ.

પરમ=કેટું, મોટું.

પરવરતા-પરવરવું=જવું.

પરવાના=પતંગીઢં.

પરંપરા=ડાર, આવલિ, ઓળી;
અક પછી અક એમ અનુસં-
ધાનથી જે કાંઈ આવ્યે જાય
તેની 'પરંપરા' બંધાઈ છે
એમ કહેવાય.

પરાગ=પુલગી રજ.

પરાગય=હાર (હારી જવું તે.)

પરિધાન=પહેરવું તે.

પારપૂણ્ણ=સંપૂર્ણ.

પરિમળ-દ=સુગંધ, સુવાસ.

પરમવમય=સુવસિત, સુગં-
ધથી ભરેલ.

પરિરંજન=મેટવું તે, આલિંગન.

પરિવર્તન=ફરવું તે. ફેરફાર.
ફગ આવી જવું તે.

પરિવેષ=સૂર્ય ચન્દ્રની આસ-
પસ દેખાતું તેજનું કુંડાળું.
Halo.

પરિભ્રજે-પરિભ્રજવું=આલિં-
ગન દેવું, ભેટવું.

પરિહરવા-પરિહરવું=તજવા-વું.

પરી=વિવ્યાંગના, સુંદર સ્ત્રી.

પર્ણ=પાંદડું.

પર્ણકુટિ=પાંદડાંની બનાવેલી
જું પડી, મટુલી.

પર્વત=ડુંગર.

પલક=ખાંખ હિલ્લે એને મી-
ચાય તે હરમ્યાનનો વખત,
પળ, ક્ષણ.

પલટતી=મદલાતી.

પલવટ=સ્રી વચ્ચેને એક છે
તેના છેડાને જે ગાંઠ ખાંધે છે
તે પલવટ.

પલવટી=? પલવટ વાળીને ?

પટાણુવું=પટાણુ નાખવું,
આડું થવું.

પદ્મવ=ઝાડના નવા અંકુર,
કુ પાળ.

પદ્મવત્=ખાખોચીયું, તળાવ,
નાનું સરોવર.

પવન સંતાપિત=પવનથી ઉત્પન્ન
થયેલ.

પળી-પળવું=ચાલી જવું.

પક્ષમ=પાંપણ.

પંક=કાદવ.

પંજ=કમળ.

પંક્તિ=હાર.

પંખેરૂ=પંખી, પક્ષી.

પંચતવ=પાંચ હોવાપણું.

પંચતવ પામવું=પાંચ ભૂતાનું
બનેલું શરીર તે તે ભૂતમાં
લગી જાય તે. મરણ પામવું.

પંચભાગ=પાંચમો ભાગ,
હિસ્સો.

પંચમ=સંગીતમાંના સૂર માં-
હેનો એક સૂર.

પંજર=પાંજરું.

પંજે=પંજા વડે.

પંથ-પન્થ=રસ્તો.

પંથી-પન્થી=વટે,માથું મુસા-
ફર.

પાત=પડવું તે, ઘા.

પાતકી=પાપી.

પાતા=પાલણ કરનાર. રક્ષણ
કરનાર.

પાથોધિ=દરિયો.

પાવ=પગ.

પાદ પ્રહર=પગથી મારવું તે
પાડું.

પાન=૧. પાંદડું. ૨. પીવું તે.

પામર=કંગાળ, હલકું, રક.

પામરી=કેન કે રેશમનું ખસે
નાખવાનું વસ્ત્ર.

પારાવાર=ઠરિયો.

પાથિવ=૧. પૃથ્વી સંબંધી ;
ઐહિક. ૨. રાજા. ૩. માટીનું
બનેલું.

પાલવ=વચ્ચનો છેડો.

પાવડી=ચાંખડી.

પાષાણ=પથ્થર.

પાશ=જાળ, ફાંસો.

પાંગરી=(ખીમાંયા કાંટા નીકળે
તે 'પાંગરવું') ઉગીન, ખી-
લીને.

પાંથ-પાન્થ=મુસાફર.

પાંશુ=ધૂળ.

પિચ્છ=પીછું.

પિતૃવ્ય=કાકો.

પિપાસિતા-પિપાસિતનું નારી
જાતિનું રૂપ. તૃષાત્, તરસી.

પિંગળા=પિંગળનું નારી જા-
તિનું રૂપ. પીળા ભુત રંગની.

પીયળ=કલાટપર કુંકુમનો
લેપ, શુભ અવસરે કરે છે તે.

પીયુષ=અમૃત, સુધા.

પુચ્છ=પૂછડું.

પુનઃ=ફરીથી.

પુનિત=પવિત્ર, પાવન.

પુરંદર=ઈન્દ્ર.

પુરા=આગળના-પહેલાંના વ-
ખતમાં, પ્રાચીન કાળમાં.

પુરાણ=જૂનું, પ્રાચીન કાળનું.

પુલિન=નદીનો રેતાળ કાંઠો,
સમુદ્રને કાંઠે જેટલા ભાગમાં
પાણી આવી જતું હોય તે
ભાગ પાણી ગયા પછી પુલિન
કહેવાય.

પુંજ=ઢગલો, રાશિ, સમુદાય.

પુંખે=પૂંખવું-રોપવું, વાવવું.

પૂજામિષે=પૂજાને બહાને.

પૃથુ=પહોળું, મોટું.

પેયણી=રાત્રિ વિકાસી કમળ
કુમુદ.

પ્રકશવું=પ્રકાશ આપવો, જળ-
હળ થવું.

પ્રકામી=આતુર, બહુ કામના
રાખનાર, ઈતેજર.

પ્રકૃતિજ=પ્રકૃતિથી જન્મેલ,
જન્મથી ઉત્પન્ન થયેલ.

પ્રકૃતિશાયિ-પ્રકૃતિ=કુદરત, જ-
 ગત-માં સૂતેલો=માલમ પડ-
 નાર. તે દ્વારા પ્રત્યક્ષ થતા.
 પ્રખર=ઉઝ, અંડ, તીવ્ર, આ-
 કરૂં. ❀
 પ્રચંડ=બહુ ગરમ.
 પ્રચંડોર્મિ=ઉઝ મોળાં.
 પ્રજવત્રી=સળગી.
 પ્રણુત=પગે પડેલ.
 પ્રણુય=પ્રેમ, રતેહ.
 પ્રણુચચ્છબી=પ્રેમની છબી.
 પ્રણુચમયતા=પ્રેમમય હોય
 તેવી સ્થિતિ.
 પ્રણુચી=પ્રેમી, પ્રેમપાત્ર.
 પ્રતાપ=તેજ, પ્રભાવ.
 પ્રતિપદ્ધે=દરેક પગલે.
 પ્રતિક્ષિત્વા-પ્રતિક્ષિતનું નારી
 જાતિનું રૂપ પ્રતિબિંબિત, જેનું
 પ્રતિબિંબ પડેલ છે તેવું.
 પ્રતિભા=૧ પ્રમદ, પ્રતાપ.
 ૨. ખુદ્ધિ, ઉંચી જાતની અક્કલ
 ૩. કાંતિ.
 પ્રતિભાદીપ્ત=પ્રતિભા-ખુદ્ધિરૂપી
 દીવો.

પ્રતિમઃ=પૂતળી.
 પ્રતિવીચિ=દરેક મોળે.
 પ્રતિહાસ=સામું હસવું તે.
 પ્રતીચી=પશ્ચિમ દિશા.
 પ્રતીતિ=૧ જ્ઞાન, જ્ઞાન, ૨
 ખાતરી.
 પ્રદર્શિત=ખતાવાયેલ.
 પ્રદક્ષિણા=કોઇની ચોતરફ ફરી
 જવું તે.
 પ્રપંચ=કપટ, માયા.
 પ્રકુલ્લ=પૂર્ણ રીતે વિકસેલ.
 પ્રખંધ=યોજના, ઘટના.
 પ્રખોધ=જ્ઞાન; જાગૃતિ.
 પ્રખોધવું=જગાડવું; જ્ઞાન આ-
 પવું.
 પ્રભ=પ્રભાવાળું.
 પ્રભવે=સંભવે, જન્મ પામે.
 પ્રભા=તેજ, દીપ્તિ, પ્રકાશ,
 પ્રભુતા.
 પ્રભાવ=પ્રતાપ, મહિમા.
 પ્રમદવન=રાજ્ય મહેલમાં જ-
 નાના માટે રાખવામાં આવતો
 જગીચો.
 પ્રમોદ=આનંદ, હર્ષ.

પ્રમાણ્યું=માન્યું, પ્રમાણ
 તરીકે સ્વીકાર્યું.
 પ્રમાણ્યું=નીકળ્યું તે.
 પ્રવચન=ભાષણ, બોલ્યું તે.
 પ્રવહતાં=બોલતાં.
 પ્રશસ્ત=વખણાયેલ.
 પ્રશન્ત=શાન્ત.
 પ્રસન્ન=આનંદ પમાડ્યું.
 પ્રસર=ફેલાવો, વિસ્તાર.
 પ્રસરવું=પથરાવું, ફેલાવું.
 પ્રસંગ=અનુકુળ સમય; લાગ;
 ઘટતો વખત.
 પ્રસાદ=કૃપા, અનુગ્રહ.
 પ્રસૂતી=સુવાવડ; પ્રસવ.
 પ્રસૂતી વેદના=પ્રસવ વખતની
 પીડા.
 પ્રહર=પહોર, બે ચોઘડીયાં અ-
 ગર ત્રણ કલાકનો વખત.
 પ્રહાર=મારવું તે, ઘા.
 પ્રાચી=પૂર્વ દિશા.
 પ્રાવૃષ=ચોમાસું.
 પ્રાંગણ્ય=આંગણું.
 પ્રાંત-પ્રાન્ત=છેડો.
 પ્રાણી=ખાધને.

પ્રેમળ=પ્રેમભર્યું; પ્રેમમય.
 પ્રેમાવત ર=પ્રેમનો આવતાર.
 પ્રેમાળ=પ્રેમથી ભરેલું,
 માયાળુ.
 પ્રેરક=પ્રેરનાર, પ્રયોજક.
 પ્રેરવું=ઉત્તેજન આપવું, મોક-
 લવું.
 પ્રેષિત=મોકલેલ.
 પ્રેક્ષીને=જોઈને.
 પ્રોધ=પરોવીને.
 પ્રોઠ=પુખ્ત ઉમ્મરનું, ઠાવકું,
 કિંચું, મોટું.
 પ્યાસી=તરસ્યો.
 પ્લુત=કિંચો સ્વર; ત્રણ માત્રા-
 નો સ્વર, લાંબો સ્વર.
 પ્લુષ્ટ=દૂર (દૂર વસ્તુ હોય તે
 તરફ આંગળી ચીંધી ખતાવવા
 વપરાય છે)
 ફ.
 ફના=પાયમાલ, સમૂળો નાશ.
 ફડકો=ધારકો, ખડકો.
 ફલક=થર, સ્તર, Layer.
 ફાલ=ઝાડને ફળ આવવાં તે.
 ફાલવું=ફળ આવવાં: વિસ્તાર
 થવો; વૃદ્ધિ થવી.

ફિતુર=ફોહ, ઝધડો, બખેડો.

ફિસ્તા=ફેવ ફૂત.

ફીટી બય=નકામું થઇ જવું,

વૃથા થઇ જવું, લય પામવું.

ફુલવતી=ફુલવાળી.

ફેન=ફીણ.

ફેલે=ફેલાઇ બય, પ્રસરી બય.

ફારમ=સુગંધ.

બ.

બગ=મગસો.

બજે-બજવવું=વગાડવું.

બટુક=છોકરો.

બડ-મડભાગી=મોટાં ભાગ્ય.

વાળો-મડ=મોટું.

બદન=શરીર.

બદન ગુલ=ગુલાબના પુલ જેવું
શરીર.

બદ્દ પાશા=પાશ (=બાળ)થી

બાંધી લીધેલ હોય તેવી.

બલિહારી=કુરબાન, ફિદા થવું
તે.

બલી=બલિદાન.

બહુલાવ-બહુલાવવું=વિકસાવવું.

બહુધા=ધણું કરીને.

બહુ વિધ=બહુ રીતથી.

બંગ=તરહ, રીત, નમુનો.

બંદી-બન્દી=કેદી.

બંદો=સેવક. પોતાને વિષે જરા

ફૂલાશમાં વપરાતો શબ્દ.

બંધુર=૧. મોબા ના જેવી ગતિ.

વાળું. panderkating.

૨. સુંદર, રમણીય.

બંસી=વાંસળી.

બાજે=બાજવું-વાગવું.

બાઝર=મજર.

બાતલ=કાઠી નાખવા લાયક,
નકામું, નિરૂપયોગી.

બાધા=અટકાવ, અટકાયત.

બાપ=૧ આંસુ. ૨ પાણીની
વરાળ.

બિસ=કમળનો તંતુ.

મિન્દુ=ટપકું, બુન્દ, ટીપું.

બદ્દબુન્દ=પરપોટા.

બુન્દ=ટીપું, ટપકું.

બુઝાવવું=ઠારવું, ઓલવવું.

બુરજ=કિલ્લામાંનો બહાર પ.

ડતો ગોળ ભાગ-જેમાંથી તોપ

વગેરે ગોઠવાય છે તે.

ખેતાલ=તાલ વગરનું, માપ
વગરનું (ખેટલે મમ-વગ-
રનું) નીરસ.

ખેહ્યાધ=ખેશરમપણું.

ખો=ગંધ.

ખોસા=ચુમી, ચુંબન.

ખ્રહાંડ=વિશ્વ, મહાવિશ્વ (જેમાં
ચૈદ્રે ભુવન આવી જાય.)

ભ.

ભગવું=ખાખી (ભેગીઓ જે
રંગના વસ્ત્ર પહેરે છે તેવું).

ભગીરથ-સગર નામના સૂર્ય-
વંશી રાજાનો પ્રપૌત્ર-જે તપ
કરી ગંગાજીને પૃથ્વી પર
લાવવા શક્તિમાન થયો હતો
તે. તે ઉપરથી કોઈ મહા
મોટા પ્રયત્ન કે કામનાં વિશે-
ષજ્ઞ તરીકે વપરાય છે.

ભગ્નશ=જેની આશા ભાંગી ગઈ
હોય, નષ્ટ થઈ હોય તે.

ભભુકવું=તેજથી પ્રકાશવું, એક-
દમ પ્રકાશનો ચમકારો થાય
તેવી રીતે સળગવું.

ભમવું=રખડવું, ફરી આવવું.

ભવ=૧. દુનિયા, સંસાર. ૨.

અવતાર, જન્મ.

ભરલ્હેર=પુષ્કળ લ્હેર આવે
તેવી રીતે.

ભર્ગ=તેજ.

ભવ્ય=જેતાં અચંખો પમાય
તેવું; અતિ મોટું કે અતિ
સુંદર હોવાથી અજળ થઈએ
તેવું.

ભંગ=મોજું (દરિયાનું).

ભંગાણુ=તૂટ, ભાંગી પડવું તે.

ભંગે=ભાંગી નાખે (ભંગ
સંસ્કૃત ધાતુ છે ગુજરાતીમાં
તેનો ઉપયોગ સાધારણ રીતે
થતા નથી.)

ભાણુ=સૂર્ય.

ભાણું=વાસણ, ઠામ; પીરસેલી
થાળી.

ભાનુ=સૂર્ય.

ભારતી=૧. ભાષા, વાણી ૨.
દેવી સરસ્વતી.

ભાર્ગવ=માર્ગવ એ શુકનું
નામ છે-તે ઉપરથી તેજ,
પ્રકાશ, એવો અર્થ કરી
શકાય.

ભાલ=કપાળ.

ભાવ=૧. હૃદયની લાગણી,
વૃત્તિ. ૨. સ્નેહ, પ્રેમ. ૩.

રૂચિ, ધારણ.

ભાવિ=મવિષ્યમાં થનાર.

ભાવિક=ભાવ હોય તેવું, શ્રદ્ધાળુ.

ભાસ્કર=સૂર્ય.

ભાષ્યકાર-ભાષ્ય એટલે પુષ્કળ
સમજાવી સાધનું વિવરણ.

ભાષ્યકાર=અર્થ સમજાવી
વિવરણ કરનાર.

ભીરૂ=શ્રીકણ્ઠ.

ભીષણ=મયંકર, દારૂણ.

ભુખર=ભુખરા—રાખોડીયા—
રંગનું.

ભુજબંધ-ભુજમાં હાથમાં—
બાંધી લેવું તે, લેટ, આલિંગન.

ભુવન=જગત્. લોક. ચૌદ
ભુવન કહેવાય છે તે.

ભૂકંપ=ધરતીકંપ.

ભૂતકણ=ભૂતકાળની રહેલી
કણી.

ભૂતજીવન=ભૂતકાળનું જીવન.
આગલો ભવ.

ભૂતજી=પૃથ્વીની સપાટી.

ભૃંગ=ભમરો.

ભેદ=તફાવત; રહસ્ય. બુદ્ધાધ.

ભેદક=ભેદનાર; અસર કરનાર.

ભોજ્ય=ભોજવવા લાયક.

ભોમ=ભુમિ.

ભૌતિક=જડ જગ. સંબંધી,
સ્થૂળ. દુનિયાના સંબંધનું.

ભ્રમણા=ભ્રાન્તિ, ભૂલચક્ર.
વહેમ.

ભ્રંશ=નાશ, વિલોપ, વિલય,
વિનાશ.

મ.

મકરન્દ=પુષ્પોનો રસ, પુષ્પ-
માંનું મધ.

મકલાય-મલકાય=જરા જરા
હસે. શિમત કરે.

મઠ=ખાવા, સાધુઓ, વગેરેને
રહેવાની જગા.

મહિમય=મહિમાવાળું.

મત્ત=ઈંમત, મદવાળું, થેલું.

મથે-મથવું-શ્રમ કરવો, મહે-
નત લેવી; ઠઠણ કામ પણ
પાર પાડવા ઉદ્યોગ કર્યા
કરવો.

મહકલ કલરવ=મહથી થતો

કલકલ અવાજ.

મહન=કામદેવ સ્મર.

મહન તન્ત્રી=કામદેવની વીણા.

મહભર=મહથી ભરેલ.

મહ મીણા=મહથી ભરેલા.

મધુકર=ભમર.

મધુતર-મધુ=મીઠું, મળનું.

મધુતર=વધારે મીઠું.

મધુતરા=મધ ઝરતું હોય તેવા મીઠા.

મધુરવા=મીઠા અવાજવાળા.

મધુરવાદિની=મધુર લાગે તેવી રીતે વાગતી-અવાજ કરતી.

મધુરવા-મધુરવા=મીઠા અવાજવાળા.

મધુસ્વરા=મીઠા અવાજ કરનાર.

મનમથ—મનમથ=કામદેવ, સ્મર.

મનુનેત્ર=માણસની આંખ.

મનોહર } =મન હરી લે
મનોહર } તેવું.

મથુર=મૈર.

મર=મલે.

મરકત=એક જાતનો મણિ.

મરહમ=મલમ.

મરાલી=હું ચણી.

મરીચિ=કિરણ.

મરૂત=પવન, પવનના દેવ; દેવ.

મર્થ=મરે તેવા; મરણાધીન.

મર્થભૂમિ=દુનિયા, સંસાર.

મર્મ=૧ લેહ, રહસ્ય, ૨ ધરી-

રના અતિ સુવાળા ભાગ

જ્યાં જરા સરખી પણ ધ્રુજ

થવાથી જીવને હાનિ થાય

તેવા.

મલકાવું=રિમત કરવું.

મશગુલ=મગ્ન.

મસ=ઘણું.

મહકતી=જેકતી, મધમધાટ થતી.

મહત્ભાવ=મહાનુભાવ, મોટા માણસ; મોટો કાળ, લાંબો મોટા ભાવવાળું.

મહાકાળ=મોટો કાળ, લાંબો કાળ.

મહાનુભાવ=ઉદાર દિલનો માણસ, મહાશય.

મહાન્ત=મોટા.

મહારણ્ય=મોટું અરણ્ય-જંગલ
મહાલય=મહેલ, મોટું મંદિર,
પવિત્ર ધામ.

મહિષ=પાડો.

મહી=પૃથ્વી.

મહીધર=પર્વત.

મહેશ્વર=મહેશ્વર-શંકર, શિવ
મોટા ઇશ્વર, પ્રભુ.

મહૌષધી=મોટું ઔષડ.

મંગળ=શુભ.

મંજરી=માંજર; ઝાડનો મ્હોર.

મંજીરા=ગાતી વખત રાખવામાં
આવતા પિત્તળના કાંસીયા.

મંજુ=મધુર, કર્ણપ્રિય.

મંજુલ=મધુર, કર્ણપ્રિય, કો-
મળ.

મંજુલતા=માધુર્ય, કોમળતા.

મંદ મંદ=ધીમું ધીમું.

મંદાકિની-મન્દાકિની=ગંગા.

મંદ્ર-મન્દ્ર=૧ ગંભીર; ઉંડું
અને ઘેરું; ૨ સુંદર; આનંદ-
દાયી.

માતરિશ્વ }
માતરિશ્વા } =પવન.

માધવી=એક જાતની વેલનું
નામ.

માધુરી=મધુરતા; મીઠાશ.

માનસ=૧ મન-૨ તે નામનું
સરોવર.

માનિની=માનવાળી, મોટાઈ-
વાળી, સ્ત્રી.

મામ=મમત્વ; હું પહું; અહ-
કાર.

માયાગ્રહ=માયાનો ગ્રહ; મા-
યાની પકડ; માયાનો કાંસો.

માદવ=મૃદુતા, કોમળતા.

મિથુન=જોડું.

મિલન=મેળાપ.

મિષ=જહાનું.

મિસ્સી=દાંતે દેવાનો રંગ.

મિહિર=સૂર્ય.

મીર=અમીર.

મીડ=તન્તુ વાદ્યમાં એ પડદા
વચ્ચેનો સૂર કાઢવા તારને
હલાવવાથી ઉપજતો મધુરો
સંવાદ.

મુકતાકાર=મોતીના આકાર-
વાળાં.

મુકતાપ્રાશી=મોતી ચરનાર.

મુકતાફળ=મોતી.

મુકુર=દર્પણ; અરીસા.

મુખર=અવાજ કરતા; બોલ-
કલા.

મુખરતા=બોલકપણાપણું.

મુગ્ધ=૧ મોહક; સુંદર, ૨
ચોક્કી અક્ષલવાળું; પાપ
રહિત.

મુહ=આનંદ.

મુહપ્રદા=આનંદ આપનાર.

મુહિત=આનંદી; આનંદભર્યું.

મુદ્રિત=અંકિત; છપાયેલું.

મુનિવર=મોટા મુનિ.

મુરશીદ=ગુરૂ; ઉસ્તાદ.

મુષ્ટિ=મુઠી.

મૂક=મુંગો.

મૃગતૃષ્ણા=મૃગજળ; ઝાંઝવાનું
પાણી.

મૃણાલી=કમળનો છોડ.

મૃતસંજવની=મરેલાં જીવતું
કરવાની ક્રિયા.

મૃદંગ=પથબાજ; બે હાથે વ-
ગાડવાનું વાદ્ય.

મૃદંગી=મૃત-મૃદ=માટીના જે-
વાં અંગવાળી.

મૃદુ } =કોમળ; મધુર.
મૃદુલ

મૃદુલકંઠ=કોમળ કંઠવાળું.

મેખ=ખીલી; ચુંક.

મેઘમાળ=વાદળાંની હાર.

મેઘાસુર=મેઘરૂપી અસુર.

મેદિની=પૃથ્વી.

મેહુલો=મેઘ; વરસાદ.

મેથિલસુતા=સીતા.

મેકગી=ખુદલી; ઉઘાડી.

મેજ=આનંદ; મજા.

મેજે=મેજ માણે; આનંદ
પામે.

મેડે-મેડવું=ભાંગવું.

મેદ=આનંદ.

મેહ=જે ગુણથી બીજાનું મન
પરવશ થઈ રહે તે માયા.

મેહની=મેહ પમાડનાર; કામ-
ચગાર.

મૌઘ્ય=મુગ્ધભાવ; શરમાળ-
પણું; નિષ્કપટપણું.

મૌન=મુંગા રહેવું તે; મૂકભાવ.

મૌલિ=માથું.

મ્લાનિ=કરમાઈ જવું તે.

મહાલતા=મહાલવું-આનંદ કર-
વો; આનંદથી હરવું ફરવું.
મહેકવું=સુગંધથી મધમધાટ-
થવું (?)

મહેકાવવું=સુગંધથી ભરવું (?)
મહેકાવવું.

મહોર=આંખા, આમલી, વગે-
રનાં ફુલ.

૫.

યથેચ્છ=ઇચ્છાનુસાર.

યદિ=જો.

યમ=૧ જમ, ૨ નિયમ; કાળ.

યવન=ચલેચ્છ, ગ્રીક લોકને

‘યવન’ કહેવામાં આવતા.

યશસ્વી=નામીયું; પ્રખ્યાત.

કીર્તિમાન.

યહુદો=યાહુદીઓ.

યામિની=રાત્રિ.

ચુકિત=કળા; તદ્દખીર.

ચુગ=૧. જુગ; લાંબો કાળ. ૨.

જેડું; જોટો.

ચુગલ } =જેડું; જોડ;

ચુગમ }

ચુનાની=યવનના; ગ્રીકલોકોના.

ચુવતી=સ્રી; જીવાન સ્રી.

ચૂથ=ટોળું.

ચોગ=૧ જોડવું તે. સંબંધ ૨
પતંજલિએ તત્ત્વજ્ઞાનનો જે
માર્ગ બતાવ્યો છે તે.

ચોગે=જોગથી; સંબંધથી.

ચોજવું=ધટાવવું; ધ્વજસ્થા કર-
વી, તદ્દખીર રચવી.

ચોગાંધત્વ=ચોગથી થયેલું અંધ-
ત્વ-આંધળાપણું.

૨.

રકિતમા=રતાશ.

રગડાઇ=રગડાવું=ચોળાવું; મ
સળાવું; દુઃખી-હેરાન-થવું.

રજત=રૂપું.

રજની=રાત્રી.

રણ=૧. રેતીનું મોટું મેદાન

૨. જંગલ; વગડો. ૩. મુઠ્ઠ;

લડાઇ.

રણવાઘ=લડાઇનાં વાળં.

રતિમૂઢ=પ્રેમથી-પ્રેમમાં મૂઢ
થઇ ગયેલ.

રક્ષાઈ-રક્ષાઈનો ખ્યાલો પીવાની
ક્રિયા-(વધુ માટે જુઓ.)

રમણુ=૧. રમણું તે ક્રીડા. ૨.

આશક; પ્રેમપાત્ર પુરુષ.

રમણી=સુંદર સ્ત્રી; મનને રમા-
ડે તેવી પ્રેમપાત્ર સ્ત્રી; પ્રિયા.

રમણીય } =સુંદર; મનમોહન.
રમ્ય

રવ=અવાજ.

રવ અનુસારે-અવાજ પ્રમાણે;
અવાજને અનુલક્ષીને, અવાજ
કદ દિશામાંથી આવે છે તે
જેઈ અવાજની પાછળ પાછ-
ળ જવું તે રવ અનુસારે જવું
કહેવાય.

રવિ=સૂર્ય.

રશ્મિ=કિરણ.

રસદ } =વાદળ.
રસધર

રસશાલિની=રસથી ભરેલી.

રસળવું=ધીમે ધીમે ચાલવું;
આળસ અથવા બેઠકારીથી
પાછળ પડી જવું; વાર લગા-
ડવી.

રસાસ=૧. આંખાનું ઝાડ. ૨.
રસથી ભરેલું.

રસાવતી=રસથી ભરી દેતી.

રસાળ=રસથી ભરેલું; રસવાળું.

રસિક=૧. રસને સમજનાર;

૨. રસથી ભરેલ; રસવાળી.

રસિલા=રસવાળા; ગમી બધ
તેવા.

રસેન્દુ=રસનો ચન્દ્ર; રસનો
ભંડાર.

રહમ=દયા; કૃપા.

રહસ્ય=લેહ; મર્મ; ગૂઢ અર્થ;
છાની વાત.

રહેમત=દયા; કૃપા.

રંગીલા=રંગથી ભરેલા; રંગ
ઉપજાવે-આપે-તેવા; આનં-
દી; હેરરી.

રંભડવું=કનડવું; હેરાન કરવું.

રાઘવ=રઘુનો પુત્ર; રામ.

રાચવું=ખુશી થવું; આનંદમાં
આવવું.

રાજવું=શોભવું; સુંદર દેખાવું.

રાજસ=રજ ગુણ જેમાં વધારે
હોય તેવું.

રાભો=ગામડીયો.

રાયકો=ભરવાડ; રળારી.

રાશિ=ઢગલો.

રાહ=રસ્તો.

રાશી=રાણી.

રૂખડું=ઝાડ.

રૂચિર=રૂચિને ગમી જાય તેવું;
પસંદ પડે તેવું; સુંદર.

રૂડલા=રૂડા; સારા.

રૂદ્રતા-રૂદ્ર=ભયંકર; બહુ મોટું;
ઉચ્ચ. રૂદ્ર હોવાપણું એટલે
રૂદ્રતા, ભયંકરતા.

રૂદ્રતા-શ્રી=ભયંકર, ભય,
બહુ મોટું હોવાથી જે પ્રતાપ
પડે તે.

રૂદ્ધ=અટકાવાયેલ; ગુંગળાયેલ.

અશ્રુરૂદ્ધ=આંસુથી ગુંગળા-
યેલ; એટલાં બધાં આંસુ
આવતાં હોય કે મુંઝાઈ જ
વાય, અઠળાઈ જવાય, ત્યારે
અશ્રુરૂદ્ધ મુખ કે લોચન એમ
કહેવાય.

રૂધિર=લોહી.

રેખા=લીટી.

રેત=રેતી; વાલુકા.

રેલવું=ઢોળાઈ પ્રવાહ થવો;
છલી જવું; ભરપૂર થઈ જવું.

રેસનારી-રેસવું-રેસવું-મારી
નાખવું; દુઃખ દેવું; ક્રૂર થઈ
વર્તવું.

રેનક=ઝલેહ; તેજ; ઝેબ;
ભપકો.

રેમ-રૂવાટાં=ચામડીપરના વાળ.

રેમાંચ=રૂવાટાં ઉભાં થાય તે.

રેશન=મહેર: ખુલ્લું; પ્રત્યક્ષ.

રેહિણીનાથ } =ચંદ્રમા.
રેહિણીપતિ }

રેળવું=મસળવું; કચરી ના-
ખવું.

લ.

લગની=લેહ; પ્રીતિ; એકવું
બીજ સાથે બહુ ભાવથી જો-
ડાવું તે 'લગની'.

લટક-લટકો=ચાલતાં અમુક
જાતનો સુંદર, આકર્ષક લાગે
તેવો લહેકો લેવો તે.

લચતા-લચવું=જુલી રહેવું;

ભારથી નમી જવું.

લતા=વેલી.

લપાઈ=છુપાઈને; એક બીજાની

પાસે એવું અડોઅડ બેસે કે

કેમ જાણે તે બીજામાં સમાઈ

જવા કરતું ન હોય એવી

રીતે બેસવું તે.

લય=નાચ; પ્રલય.

લલિત=સુંદર; કામળ; મધુર;

નાજીક.

લવણ=૧. મીઠું. ૨. ખાઈ.

લસે=લસવું, શોભવું.

લહરી=લહેર.

લહરી યુગ્મિત=લહેરથી જેને

ચુંબન કરાયેલ છે તેવું; લહરી

જેને અડી અડી ગયેલ હોય

તેવું.

લળી લળી-લળવું=નીચા નમવું.

લંક=લંકા.

લાજવું=તાજ પામવું; શરમાવું.

લાડવું=લાડ કરવું; વહાલથી

રમવું.

લાધ્યા=મળ્યા.

લાસ્ય=નૃત્ય; નાચ.

લીઝુંત=મઝા; ગમત; ખુબી;

રસ.

લીન=પ્રમાદ ગયેલ; તન્મય.

લીલમડું=લીલું.

લીલા=ક્રીડા; તમાસો; ખુબી;

શોભા.

લીલા વિમુગ્ધ=આનંદથી મોહ

પામી ગયેલ; આનંદ મોહમાં

પડેલ.

લીલડું } =લીલમડું 'ની પેઠે

લીલેડું } 'લીલું' વાચક કામળ

લીલેડું } ઘરગથ્થુ શબ્દો

લીસરડા=લિસોટા; લીટા.

લુપ્ત=લોપ પામેલું અદૃશ્ય.

લુપ્ત=તોલાઈ ગયેલ; અભિ-

લાપી.

લુપ્તક=શિકારી; પારાધિ.

લુપ્તખાં=લુપ્ત; જથ્થો; સમુદાય

ફળ એક સામટાં વળગીને

થાય છે તેવાં ફળોનો એક

સાથે વળગેલો જથ્થો.

લુંગી ઝુંખી=લચી પડીને; કુલ

અથવા ફળ કે પાનના ભાર-

થી નમી ગયેલ હોય તેવી.

લૂ=કેનાળામાં ખપેરે ગરમ
પવન વાય છે તે પવન.

લેખા=લીટી; રેખા.

લેહ=લગની; ચડસ; પ્રીતિ;
મઝા.

લેઠ=મોટું મોજું. (દરિયાનું)

લેહાવું=૧. લેહાણું કરવું-
આપવું ૨. અગ્નિની જ્વાળા
જેવો લડલડ અવાજ થવો.

લેહરીયાં-લેહરીયાં=મોજાના
જેવી વાંકીચુકી કોરને લે-
રીયાં-લેહરીયાં કંઈ છે. તેવી
આકૃતિ તે લેહરીયાં.

લેહરાતી=લેહરીયાં પાડતી.

લોકડીયાં=લોકો (કોમળ,
આશ્રય પ્રયોગ.)

વ.

વકરવું=ખગળ થવું; આકું થવું;
સામા થવું.

વકારવું=સામા કરવું, પડકારવું;
આવી જાઓ-લડવાને-એમ
કહેવું. ખડેઠાવવું; ઉશ્કેરવું.

વકુ=વાંકું.

વજતલ=વજના જેવું કઠણ
અભેદ તળીયું.

વટી=ચાલી ગઈ. (વટવું-વેળા
વટી).

વણુ=વિના.

વધાઈ=વધામણી; શુભ વર્ત-
માન.

વનલેદી=વનને લેદી નાંખે તેવો.

વનવેલી=વનમાંની વેલી.

વનિતાદિક=વનિતા-ઓઓ વ-
ગેરે.

વપુ=શરીર.

વમળ=ચકરી; ભમરી. (પાણી
માં પડે છે તે) ૨ ડુંખ;
મુશ્કેલી.

વસ્તનું=સાડું શરીર.

વરણુ-વર્ણુ=રંગ.

વરવા=(વિ). કઠરૂપા.

વરવું=(વિ.). કઠરૂપું (કિ.)
પસંદ કરવું, પરણવું.

વરણ્ય=પસંદ કરવા લાયક;
ઉત્તમ શ્રેષ્ઠ.

વર્ણાગ-વરણાગ=શરીરની,
કપડાંની ટાપટીપ.

વર્તમાન=૧. ખબર; ૨. ચાલુ
કાળ.

વર્ષણુ=વરસવું તે વરસાદ.

વલ્કલ=છાલનું વસ્ત્ર

વલ્લી=વેલી; વેલો.

વલ્લરી=વેલી. ધૂમવલ્લરી-ધુ-
માડાના ગોટા, વેલાની માફક
લાગતા ધુમાડાના ગોટ.

વશવર્તી=વશ રહેનાર; તાબે
રહેનાર.

વશીકરણુ=વશ કરવું તે; વશ
કરવાનો મંત્ર-જાદુ.

વસન=કપડું.

વસની અણ્યો.

વસમો=વિષમ; આકરો; દુઃખ
હેનારો.

વસાડવું=ગણવું, માનવું. વાંક
વસાડવો-વાંક ધ્યાનમાં લેવો.

વસુ=પૈસા; ધન.

વસુધા } =પૃથ્વી.
વસુધરા }

વસ્ત્ર=મેળાપ; સંયોગ.

વહંતી=વહેતી.

વહાવો=વહેવરાવો.

વહિ=અગ્નિ.

વક્ષ=છાતી.

વંકા=વાંકા; ટેડા; નિઃશંક.

વંદ્ય=વંદન કરવા લાયક.

વંચના=છેતરવું તે.

વંજુલ=૧ વાંસ. ૨ વાંકું એવો
એક જ અર્થ માલમ પડે છે.
પણ કાવ્યની અંદરનો સંખં-
ધ જોતાં મીઠી, કર્ણપ્રિય,
મનોહર એવો અર્થ ખંધ એ-
સારવાની જરૂર જણાય છે.

વંશવિધુ=વંશરૂપી ચંદ્ર.

વાઈ=વગાડી; બજાવી.

વાટડી=વાટ; રાહ.

વાટિકા=વાડી; બગીચો.

વાણી=ખોલવું તે; અવાજ.

વાદળિયું=વાદળીઓ. (કાઠીયા-
વાડી બહુવચન)

વાદિત=૧. વગાડેલું. ૨. વા-
જાત્ર (સંસ્કૃતમાં વાદિત શબ્દ
છે-તે ઉપરથી વપર્યે એ જ
ણાય છે).

વાદિનિ=વગાડનારી.

વાદ્ય=વાજાં.

વાદ્યરવ=વાદ્યનો. અવ.જ.

વાગવું=હર ઠરવું; નાખી દેવું;
કાઢી નાખવું.

વાયરો=પવન.

વારિ=પાણી.

વારિદ્ધ=વાદળું.

વારિધિ=દરિયો.

વારિયુંજ=પાણીનો ઢગલો;
વાદળું.

વારૂણી=દારૂ, મદિરા.

વાહુ } =રેતી.
વાહુકા }

વાવું=રોપવું.

વાસે છે-(વસે છે ના અર્થ માં)=
રહે છે.

વાસ્તવ=સત્ય; સાર, માનવા
જેવી હકીકત.

વાંગમયી=વાક્કમયી-શબ્દમય-
વાણીમય.

વાંસી=ડાંગ? વાંસની મોટી
લાકડી?

વિકટ=મુશ્કેલ; અઘરું; દુઃખ-
કર.

વિકલ્પ=વિતર્ક; વિચાર; સં-
દેહ; શક.

વિકસવું=ખીલવું.

વિકળ=વિહ્વલ; ગભરાઈ ગયેલ;
ઝેઝેલ.

વિકીર્ણ=છુટાં છવાયેલાં વેરા-
યેલાં.

વિકૃતિ=તકાવત; ફેરફાર;
વિકાર.

વિક્રમ=૧. પગલું-૨. શૌર્ય;
પરાક્રમ.

વિક્રમચુકલ=ધણા બળવાળું;
શૂરવીર પરાક્રમી.

વિગુણ=ગુણ વગરનું. બુઢા બુઢા
ભિન્ન ભિન્ન ગુણવાળું; સપાટ
ન હોય તેવું.

વિચરવું=ફરવું.

વિજન=જન વગરનું; ઉજડ.

વિજય=ફત્તેહ.

વિટપ=ઝાડની ડાળી.

વિતક=વિલું; બનેલું. દુઃખ;
સંકટ; વિપત્તિ.

વિતત=વિસ્તૃત; વિસ્તારવાળું.

વિતથ=ફેકટ; મિથ્યા; જૂઠું.

વિત્ત=ધન; પૈસો.

વિદગ્ધ=૧. બળેલ. ૨. હુશી.

યાર; ચતુર.

વિહય=હયા વગરનું.

વિહક્ષિણુ=ખહુ દક્ષિણુ; વિવેકી.

વિદ્ધર=ધણે દ્ધર; ખહુ છેટે.

વિદ્ધ=વિંધાયેલ; ધવાયેલ.

વિદ્યુત=વીજળી.

વિદલં—દેશનું નામ.

વિધુ=ચન્દ્ર.

વિધિ=પ્રદ્ધા; નસીબ; વિધાતા.

વિધિદમન=‘વિધિ’-નસીબથી
થતી પીડા.

વિધુરી=પ્રિયજનથી વિખૂટી
પડેલી.

વિનન્વર=ખહુ નન્ધર; ક્ષણ-
ભંગુર; નાશવંત.

વિનાશન=વિનાશ કરનાર.

વિનિમય=આપ લે; સાદું;
અહલો અહલો.

વિનિદ્રિત=ઉંઘમાં પડેલ. નિ-
દ્રાધિન; સમાધિલીન.

વિન્યાસી=મુકતા.

વિપથ=આડો રસ્તો.

વિપથચારી=આડે રસ્તે જનાર.

વિપદ=વિપત્તિ; આકૃત.

વિપરીત=ઉંધું.

વિપરીત ખ્યાલી=ઉંધા-પ્રતિ-

ક્ષણ-ખ્યાલ-વિચાર-કરનાર.

વિપુલ=મોટું; વિશાળ.

વિપ્રલંબી=છેતરનાર.

વિકરી=કરી ગઇ; ખગડી ગઇ.

વિખુધ=પણિડત; -ભણેલ; હુશિ-
યાર, ડાહ્યા.

વિભવ=વિભૂતિ; અભ્યુદય;
સુખ સંપત્તિ; વેભવ.

વિભા=પ્રકાશ; શોભા.

વિભાવ=રસ ઉઠીસ ઠરે તેવો
પ્રસંગ, કે તેવી રિથિતિ. બાહ્ય
આચરણ (?)

વિભુ=સર્વ વ્યાપક.

વિભુવર=પરમેશ્વર.

વિભૂતિ=પ્રતાપ; બળ; વેભવ.

વિગલ=ચોખ્ખું; શુદ્ધ.

વિમળા=ચોખ્ખા; શુદ્ધ.

વિમાનગતિ=ઉંચે જવું તે.

વિમાસવું=વિચારવું; ચિંતાથી
વિચાર કરવો.

વિયોગાંધી=વિયોગ—વિરહથી
થયેલી અંધી-અંધારું.

વિરત=ખંધ થયેલ; અટકી
ગયેલ.

વિરમવું=અટકી જવું; ખંધ
થવું.

વિરલ=અસાધારણ, દુર્લભ.

વિરહ=જૂઠા પડવું તે, વિયોગ.

વિરાજત=સુશોભિત.

વિરાજે=શોભે.

વિરાટ=મોટું. ઇશ્વરનું વિરાટ
સ્વરૂપ જોટલે પ્રભુના આખાં
વિશ્વરૂપ દેહની કલ્પના. જો
ઉપરથી વિરાટ જો અતિ
મોટાના અર્થમાં વપરાય છે.

વિરામ=અટકવું તે, આરામ.

વિરોધ=મતમાં જૂઠા પડવું તે;
અણબનાવ; અટકાવ.

વિરોધી=વિરોધ રાખનાર.

વિરંચી=પ્રહ્લા.

વિલસવું=વિહાર કરવો, વિલા-
સ કરવો, રમવું, શોભવું.

વિલસાવવું=આનંદ પમાડવો,
રમાડવું, શોભાવવું.

વિલીન=સમાધ ગયેલ.

વિલુપ્ત=લોપ પામેલ, અદૃશ્ય.

વિલોકી-વિલોકવું=નિહાળવું
ધારી ધારીને જોવું.

વિલોભી=વિશેષ કરીને લોભા-
વનાર; લલચાવનાર.

વિલોલ=કમ્પતું; અસ્થિર;
હલ્કા કરતું. ૨ જેમ તેમ
પડેલ અસ્ત વ્યસ્ત.

વિવર્ત=ફેરફાર.

વિવર્તિની=ફરીફરીને આવનાર
ગોળ ફરતી.

વિવિધ=જૂઠા જૂઠા; ભાત ભા-
તનું; નાના પ્રકારનું.

વિવેકહત=વિવેક વગરના; સ-
મજ-ખરાખોટાની સમજ વ-
ગરના.

વિશદ=સ્વચ્છ, સ્પષ્ટ, સ્પુટ.

વિશાળ=વિસ્તારવાળું, મોટું.

વિશુદ્ધ=ખુદુ શુદ્ધ.

વિશ્રમ્ભ=વિશ્વાસ, ભરોસો રહ-
સ્ય.

વિશ્રામ=વિસામો, વિસામો
લેવાનું સ્થળ.

વિશ્વ=દુનિયા; સૃષ્ટિ સમસ્ત.

વિશ્વકર્મા=દેવતાનો શિલ્પી=
(ખાંધકામનો કારીગર)

વિષ=ઝેર.

વિષધરા=વિષ ધારણ કરનાર.

વિષમ=સપાટ ન હોય તેવું.

મુશ્કેલ, કઠણ.

વિષમતા=કંચાનીચાપણું, મુશ્કેલી.

વિષય=૧ બાબત. ૨ દેશ, મુલક
૩ ઈન્દ્રિયથી જે કંઈ અનુભ-
વાય છે તે સુખ, દુઃખ, ભોગ,
વિલાસ વગેરે ૪ ઇશકબાળ.

વિષયક્રીટ=વિષયના ક્રીડા.

વિષય મોહની=વિષયરૂપી મોહની.

વિષયાગાર=વિષયનું ઘર.

વિષ્ણુપદ=આકાશ.

વિસર્પિ=આમ તેમ જતાં વાંકા
ચુંકા વહેતાં; આડા અવળા
હોય તેવાં.

વિસામતા=વિસામો લેતા, બે-
સતા.

વિસ્તરે=વિસ્તારથી પથરાય રહે.

વિસ્તારવું=ફેલાવું.

વિસ્મૃત=બૂલાઈ ગયેલ.

વિહંગ
વિહંગ
વિહંગમ
વિહંગડા } =પક્ષી.

વિહંગમાળ=પક્ષીઓની હાર.

વિહાર=રમત, કેલિ, ક્રીડા.

વીચિ=મોળું (ફરિયાનું).

વીણા=એક જાતનું વાજીંત.

વિધ=રીત.

વીર=શૂર, બળવાન, ભાઈ.

વીરહાઠ=યુદ્ધ પ્રસંગે યોદ્ધા.

ઓની મોટી, થયરાવનારી ખુમ.

વીરી=શૂરી પરાક્રમી (સ્ત્રી)

વવો પ્રયોગ છે; અર્થ બેસાડે
લો છે.)

વીરવીરી બટુકો=પરાક્રમી ભાઈ
જેનો. પરાક્રમી, શૂરવીર,
સંવતિ.

વીંઝવું=આમતેમ ફેરવવું, તર-
વાર વીંઝવી ૨ ફેરડાવવું-
પાંખો વીંઝવી.

વૃત્ત=વૃત્તાંત, હકીકત, ઇતિ-
હાસ.

વૃત્તિ=૧ મનનું વલણ; ઇચ્છા
૨ આચરણ. ૩ રોજગાર.

વૃક્ષાગ્ર=ઝાડનો આગલો ભાગ
ટોચ.

વૃંદ=ટોળું; સંઘ; સમુદાય.

વૃંદાવન=૧. તુલસીનું વન.

૨. વ્રજનું બીજું નામ.

વેડફી ફેવું=નઠામું ખરચી ના-
ખવું. વૃથા જવા ફેવું.

વેણુ=૧. વચન. શબ્દ. ૨. વેણુ.

વેણી=અંખોડો; ચોટલો.

વેણું=વાંસળી.

વેદના=પીડા; દુઃખ.

વેદાન્ત=વેદનો જ્ઞાનનો ભાગ-
તત્ત્વજ્ઞાનનો વિષય. તત્ત્વ-
જ્ઞાનના મત માંહેનો એક
મત.

વેરવું=છુટા છુટા પડે તેમ
નાખવું.

વેરાન=ઉજડ.

વેલ } =વેલી; વેલો.
વલડા }

વેષધર=વેષ ધારણ કરનાર.

વેળ=વખત. ૨. દરિયાની ભ-
રતી.

વ્યજન=ચીઝણો; વાયુ નાખવું.

વ્યથિત=પીડાવાળો; દુઃખી.

વ્યથિત=વ્યકિત; એકપણું. (સ-
મથિથી વિરુદ્ધ).

વ્યાધાકારી=વ્યાધ-વાધ-ના
જેવા આકારવાળું.

વ્યાધ=શિકારી; પારાધિ.

વ્યાપવું=ફેલાવું; સર્વત્ર પ્રસરી
રહેવું.

વ્યુહ=લશ્કરની ગોઠવણ, રચ-
ના.

વ્યોમ=આકાશ.

વ્યોમવાસિની=આકાશમાં રહે-
નારી.

વ્યોમસર=આકાશરૂપી સરોવર.

વ્રણ=ઘા.

વ્રતાનુસારિ=વ્રત પ્રમાણે વર્ત-
નાર.

વહાણું=પ્રભાત.

વહાર=મદદ.

વહાલપડાં=વહાલાં.

વહાલસોઇ=લાડકવાઇ.

વહો=પ્રવાહ.

શ.

શકલ=કટકો.

શકુન્ત=એક જાતનું પક્ષી.

શકે=રખે.

શતકાંચ=સો શરીર. અને શત-

કાંચ=સો શરીર રૂપે દેખાય;
અનેક રૂપે દેખાય.

શતખંડ=સો ભાગ, સો ભાગ
થઇ જાય તેવી રીતે.

શતધા=સો રીતે, અનેક રીતે.

શતધાર=સોધાર.

શતાંશ=સોમો ભાગ.

શક્રી=ચંચળ, માછલીની એક
જાતનું નામ.

શખરપતિ-શખર=મીલ. શખ-
રપતિ=મીલનો રાજા.

શમ=શાન્તિ.

શમવું=શાન્ત થઇ જવું.

શમવવું=શાન્ત કરવું.

શમશમાકાર=શાન્તિ, સૂનકાર.
જરાપણ અવાજ ન થતો હોય
તેવી સ્થિતિ.

શમા=મત્તી, દીવો.

શયન=સુવું તે, પથારી.

શરદ્ર=શરદનાં વાહણાં.

શરદ્રપ્રિછાય=શરદનાં વાહણાંનો
પડછાયા.

શરદ્રાગમ=શરદ્ર ઋતુનું આવવું
ખેસવું.

શરાખી-શરાખ-ઢાડ. શરાખી-
ઢાડ પીનાર.

શશાંક } =ચન્દ્રમા.
શશી }

શશિકલા=ચન્દ્રમાની કળા.

શશિ રેખા } =લીટી જેવો
ચન્દ્ર-ખીજનો

શશિ લેખા } ચન્દ્ર હોય તે.

શશિપદ=ચન્દ્રના જેવાં શ્વેત
પગલાં.

શાહ=ખાદશાહી; ઇબ્રતી.

શાંતા=શાન્તિ, આશ્વાસન.

શાન્ત્યાં=શાન્ત કર્યાં-થયાં.

શામલ-શ્યામલ=કાળું.

શામિલ=ઢાખલ.

શામે=શમી જાય.

શારદ=શારદા, સરસ્વતી.

શાલી=માતનો છોડ, નવ પ્રભુ-
તશાલી અવયવે=નવા પાકેલા
ભાતના છોડના જેવા અવય-
વથી.

શાન્ત=નિત્ય; હમેશનું.

શાન્તપ્રભ=જેની પ્રભા હમેશાં
કાયમ રહે છે તેવું.

શાસક=શાસન-હુકમ-કરનાર
શાસ્ત્રીય=શાસ્ત્રથી વિહિત; શા-
સ્ત્રમાં કહેલું હોય તે પ્રમાણેનું.
શિથિલ=ઠીલું; પોચું; થાકી
ગયેલું.

શિખી=ભોર.

શિલા=પત્થર; પાપાણુ.

શિશિર=છ જતુમાંની એક
ઋતુ.

શિષ્ટ=૧. બાકી રહેલું. ૨.
માન આપવા લાયક; વિદ્વાન;
ડાહ્યા. ૩. સંસ્કારી; શ્રેષ્ઠ.

શિવ=૧. કલ્યાણ. ૨. ઠલ્યાણ-
કારી. ૩. શંકર.

શિવભય=શંકર સ્વરૂપ; પ્રભુ-
ભય.

શીકર=પાણીના છાંટા.

શીઘ્ર=તુર્ત; જલદી; ઉતાવળું.

શીત=થંડું; થંડી.

શીર્ષ=માથું.

શીળો=શીતળ; થંડો.

શુક=પોપટ.

શુચિ=૧. સ્વચ્છ; શુદ્ધ; પવિ-
ત્ર. ૨. ઉનાળો; જેઠ અને
અસાડ એ બે માસ તે શુચિ.

શુચિતા=સ્વચ્છતા; શુદ્ધિ.

શુભ=ધોળું; સફેત; સ્વચ્છ;
અગત્યું.

શુભમુખી=શુભ મુખવાળી.

શુશ્રૂષા=સેવા આકરી.

શુષ્કતા=સુકું હોવાપણું; રસ
વગરનું હોવાપણું.

શુંડ-શુણ્ડ=સૂંઠ (હાથીની.)

શૂન્યતા=શૂન્ય હોવાપણું.

શૂન્યમુખ=જેનું મુખ શૂન્ય-
મુગું-કાંઈ પણ સંસ્કાર કે
ચિન્હ વગરનું-હોય. તેવું.

શૂન્યાત્મ=આત્મા જેનો શૂન્ય
હોય તેનું બ્રહ્માન; ગમાર,

સુઝ વગરનો.

શૃંગ=૧. ટોચ; શિખર, ૨.

શીંગડું.

શૈત્ય=થંડી.

શેલ=પથર.

શેલરાજ=પર્વત.

શેશવ=અચપણ.

શેકાર્તિ=શેકનું દુઃખ.

શેકય=સપત્ની; પોતાના ધ-
ણીની બીજી સ્ત્રી.

શેચના=શોક; દિલગીરી; વિ-
લાપ.

શેષિત=૧. રાતું. ૨. લોહી

શેષિત સમુદ્ર-રાતો સમુદ્ર.

શેભાવાન=શેભાવાળું; સુંદર
૨. શેભતું.

શેર=અવાજ; ઘોંઘાટ; બૂમ.

શ્રવણ=૧. સાંભળવું તે. ૨.

એક નક્ષત્રનું નામ.

શ્રાપ=શાપ; બદદુવા.

શ્રાવ્ય=સાંભળવા લાયક.

શ્રુતિ=૧. કાન. ૨. સાંભળવું
તે. ૩. વેદ.

શોત્ર=કાન.

શ્વસન=નિઃશ્વાસો.

૫.

૫૬૫૬=ભમરો.

સ.

સકલ=સંચારિણી=બધે ઠેકાણે

સંચાર કરનારી-જનારી.

સકાશ=સાક્ષિ; નજીકપણું.

સકાશમાં=ની પાસેની નજીકમાં.

સગુણ=૧. ગુણવાળું. ૨. વેદા-

ન્તમાં સગુણ પ્રજ્ઞ એટલે

ધર્મર એવો અર્થ છે.

સઘન=ગાઢ; ઊંડું.

સચરાચર=સર્વત્ર; સ્થાવર અને

જંગમ બંનેનો સમાવેશ થઈ

જતો હોય તેવું.

સચિંત=ચિંતા સહિત.

સતત=હમેશાં; નિરંતર; નિત્ય.

સતતજ્યોતિ=સદા પ્રકાશ્ય કરે

તેવાં તેજવાળું.

સતી=પવિત્ર સ્ત્રી; પતિવ્રતા
સ્ત્રી.

સતકાર-સત્કાર=આવકાર; આ-
હરમાન

સત્કાર્ય } =સાફ કામ.
સત્કૃતિ }

સરવ=૧. હોવાપણું. ૨. સાર;

રસ; બળ. ૩. જીવ; જંતુ.

૪. ગણ ગુણમાંનો પહેલો
ગુણ-સર્વ ગુણ.

સત્યવર=સત્યનો વરનાર-પસંદ
કરનાર.

સદન=ધર.

સદય=દયાવાળું, કૃપાળું.

સદૈવ=હમેશાં.

સદ્ધર્મ=સારો ધર્મ.

સદ્ય=એકદમ.

સનમ=ઠાઠી; પ્રિયા; માશુક.

સનાતન=અનાદી અને અનંત
શાશ્વત.

સપ્રભ=પ્રભા-તેજ-વાળું.

સપરિવાર=પરિવાર-કુટુંબ
ખિલા-સહિત.

સફર=મુસાફરી; પ્રવાસ.

સફરી=૧. શફરી. ૨. સફર
કરનાર.

સફળા=સફળ; ફળવાળી.

સખળ=ખળવાન.

સભય=મયાન્વિત; ભયસહિત.

સમ=(વિ.) સરખું.

સમર (નામ)=લડાઈ; યુદ્ધ
(ક્રિ). યાદ કર; સ્મરણ કર.

સમર્પણ=સમર્પણ કરવું; આ-
પવું.

સમર્પિત=સમુદાય. વ્યવસ્થા
વિરૂદ્ધ.

સમસ્ત=ખૂંટું; સમગ્ર; એકત્ર
કરેલું.

સમાધ=સાધુ કે સંત મરી જાય
ત્યારે તેને દાટ્યા કે ખાળ્યાની
જગાએ દેરડી ચણવામાં
આવે છે તે.

સમાધિ=એકાગ્ર ચિત્ત કરી
ઉંડું ધ્યાન ધરવું તે.

સમાધિછલ=સમાધિનો ઢાંગ.

સમારવું=સમું નમું કરવું;
સુધારવું.

સમાંતર=વચ્ચે સરખું અંતર
હોય તેવું.

સમીર=પવન.

સમુચ્છિત=ઉંચે.

સમુદ્ભાસ-ઘણો હુષ.

સમૃદ્ધિ=આબાદી.

સમોવડ=સમોવડીયો; સરખો.
રોવર.

સરજળે=સરોવરના જળમાં.

સરવર્થિયું=નાનું સરોવર.

સરવા=સરવું-(વિ.) તીક્ષ્ણ;
ચંચળ; ઝટ સાંભળે તેવું.

સરવું-કિ.=સરઠવું; પાર પડવું.

સરસ્વતી=શારદા.

સરણી=૧. સરકવું તે; ૨. સેર.

સારરૂપ; જેથી સાર પમાય તે.

સરંત=સરતા.

સરિત } =નદી.
સરિતા }

સરોષ=રોષવાળાં; રાતાં.

સર્ગ=૧ રચના; સૃષ્ટિ. ૨.
અધ્યાય.

સર્વવ્યાપક=સર્વત્ર હોય તે.

સર્વવ્યાપક=સર્વત્ર હોવાનો
શુભ.

સલિલ=પાણી.

સલિલગર્ભ=પાણીથી ભરેલ;
જેના અંતરમાં-ગર્ભમાં પાણી
છે તેવો.

સલીલ=લીલા સહિત.

સલુણું=નાજીક અને સુંદર;
મનોરંજક; મનોહર કાન્તિનું.

સવિતા=સૂરજ.

સહકાર=આંખાનું વૃક્ષ.

સહસા=એકઠમ.

સહોદર=ભાઈ.

સંકર્ષણુ=ખેંચનાર.

સંકલન=સંકેલવું તે; એઠકું
ઠરવું તે; સરવાળો કરવો તે.
મેળવી દેવું તે.

સંકલ્પ=ઇચ્છા; ઠરાવ; મન-
સુખો. નિયમ; નિશ્ચય.

સંકેત=૧ સાન; ઇસારો. ૨
મળવા માટે નક્કી કરેલો
વિચાર કે સ્થાન.

સંકેતરવું=ઉશ્કેરવું; જામત ઠરવું
લેણું ઠરવું.

સંગમથાન=લેગા મળવાની
જગા.

સંચરવું=ચાલતું થવું જવું;
અંદર દાખલ થવું.

સંચારી=જનાર.

સંચારિણી=જનારી.

સંતતિ=પ્રભ, છોકરાં.

સંધાન=સંધિ; જોડાણ; જોગ.
સંધિ=અનુક્રમ સંજોગ; સ્નેહ;
સંપ; સલાહ; અણીનો વખત.
સન્ધ્યા=સાંજનો વખત.

સંપાત-સમ્પાત=ધા; પાડવું
તે.

સંભવ=૧ જન્મ. ૨. બની
શકવું તે.

સંયોગી=જોડનાર.

સંવૃત્ત=ઠંકાઈ ગયેલ.
સંશયભૂમિકા=વહેમનું સ્થાન.
સંસ્કૃતિ=સંસ્કાર; શુદ્ધિ. મૂળ
સ્વરૂપને સુધારવા માટે-પવિ-
ત્ર કરવા માટે-જે ક્રિયા કર-
વામાં આવે તે.

સંસૃતિ=સંસાર; જન્મ પુનર્જ-
ન્મની ઘટમાળ; પ્રવાહ.

સંહારવું=મારી નાખવું.

સાજ=ગાયન ગાતી વખતે
સાથે વગાડવાનાં વાજીંત્ર,
સારંગી, મૃદંગ, તંબુર કે
તેવું કાંઈ.

સાટોપ=આટોપ—મગફરી-ભ-
રેલું.

સાત્વિક=સત્વગુણવાળું. પવિત્ર
શુદ્ધ, ઉદાર, શાન્ત, વગેરે
સારા ગુણો જેમાં હોય તે.
ઉત્કૃષ્ટ; ઉત્તમ; શ્રેષ્ઠ.

સાથી=જોડિયો; સોબતી; સાથે
રહેનાર.

સાધુ=મલો, સારો, માણસ;
પવિત્ર, ઉંચી પ્રવૃત્તિવાળો
માણસ.

સાધ્ય=સાધવા-પ્રાપ્ત કરવા લા-
યક; જે સિદ્ધ કરવું જોઈએ
તે.

સાન=નિશાન; ઇશારત; સમ-
જણ; અક્ષર.

સાન્તવની=શાંત પમાડતી.

સાનંદ=આનંદ સહિત.

સામ્રાજ્ય=મહારાજ્ય; મોટું
રાજ્ય-જે વિશાળ રાજ્યમાં
એકજ મહારાજા તરીકે સ્વીકા-
રાતો હોય તેવું મોટું રાજ્ય.

સાયક=તીર; બાણ.

સાયકપાત=બાણનો ધા; તીર
મારવું તે.

સાર=મુખ્ય તત્ત્વ; રૂપ; રહસ્ય.
સારડી=કાણાં પાડવાનું સુતા-
રનું હથિયાર.

સારવું=૧. શ્રાદ્ધ, તર્પણ કર-
વું. ૨. વર્ષાવવું; ચાલુ રહે
તેવી રીતે પાડવું, ૩. પૂર્ણ
કરવું. ૪. રેડવું.

સારંગી-તન્તુ વાદની એક
જાતનું નામ.

સારિંગમ-સંગીતના સ્વરો માટે
વપરાતા લઘુ શબ્દ. અમુક
રાગમાં ઠયા ઠયા સ્વરો આવે
છે તેનો નિર્ણય બતાવનાર
તે ગાયનના સ્વરોની નોંધ તે
ગાયનની 'સારિંગમ' કહે-
વાય છે.

સાર્થ=૧. અર્થ સહિત; અર્થ
વાળું. ૨. સામુદાય; સંઘ;

ટોળું.

સાશંક=શંકાચક્ર; બહેમવાળું.

સાહિત્ય=૧. સાધન ૨. શબ્દ-
મય પ્રબંધ; કાવ્ય, ગદ્ય,
વગેરેનું સારું લખાણ.

સાહી=લખને; પકડીને.

સાંધ=૧. ભેટ; આલિંગન. ૨.
ફકીર.

સાંચી=સંચય કરીને; સંગ્રહ
કરીને.

સામગ્રત=હાલનું.

સિક્કત=સીંચેલું; છંટાચેલું;
પાણીથી ભીંજાયેલું.

સિતમ=ભુલમ.

સિતારી સિતાર ઉપરથી, સિ-
તારી બજી રહી-ગાયન ગવાઈ
રહ્યું.

સિદ્ધાર્થ=ખુદ્દ દેવ. જેણે પો-
તાનો અર્થ-જીવન હેતુ-
સિદ્ધ કર્યો હોય તેવો પુરૂષ.

સિંધુ=ઠરિયો.

સીકર=પાણીના છાંટા.

સીજવું-સીજવું=ઉપર ઉપરથી
બળી જવું, ૨. પાર પડવું.

સુકર=સહેલું.

સુકંઠ=સારા કંઠવાળું—સાર.
અવાજવાળું.

સુકોમળ=બહુ કોમળ.

સુખકર } =સુખ આપે તેવું.
સુખકર }

સુખક=સુખ આપે તેવું.

સુખવાડી=સુખની—સુખરૂપ-
વાડી.

સુખસાર=સુખ જેનો સાર છે
તેવું; સુખના સારરૂપ. ઘણું
સુખ આપનાર.

સુગન્ધ=સુવાસ; આમોહ; પરિ-
મળ.

સુતનું=સારાં, કોમળા, શરીર-
વાળું.

સુધા=અમૃત.

સુધામય=અમૃતમય.

સુધાંશુ=અમૃતનાં કિરણો જેનાં
છે તે એટલે ચન્દ્રમા.

સુનન્દન=સારી રીતે આનન્દ
આપનાર.

સુનાવી=સંભળાવી.

સુપરત કરવું=સોંપી દેવું.

સુપ્ત=સૂતેલો; ઈંધેલો.

સુપ્રભા=સાડું લાગે તેવું-ગમી
ભય તેવું તેજ.

સુખંધ=સારી રીતે બંધાયેલ.

સુભગ=સારા ભાગ્યવાળું.

સુમૂર્ત=સારી મૂર્તિવાળું; દેખાવે
સુંદર.

સુર=૧. અવાજ; રાગ. ૨. દેવ.

સુરખ=તેજ; ચળકાટ.

સુરતા=દેહ હોવાપણું. દિવ્ય
ગુણના ભંડારરૂપ. દેવત્વ.

સુરતાની વાડી=દેવ લોકોની
વાડી. દેવત્વના ગુણથી ભરેલી
વાડી.

સુરનન્દની=દેવોને આનંદ
આપનારી.

સુરભિ=૧ સુગંધ. ૨ સુગંધી
૩. ગાય. ૪. કામધેનુ.

સુરમ્ય=અતિ રમ્ય.

સુરવ=સારો અવાજ.

સુરસ=સારો રસ.

સુરસરિત=દેવીની-સ્વર્ગની ન-
દી ગંગા.

સુરંગ=સારા રંગવાળું; સુશો-
ભિત.

સુરા=મધ દારૂ.

સુરેખ } =સારી રેખાવાળો;
સુરેખિત } સુંદર.

સુચુત=સારી રીતે જોડાયેલ.

સુષુપ્ત=સુતેલ; ભર ઉંઘમાં
પડેલ.

સુસમીર=સારો પવન.

સુસાત્વિક=સારી રીતે સાત્ત્વિક.

સુહર્ધ-સુહાધ-શોભાને.

સુહવશે-શોભાવશે.

સુહાગન=શોભાવનાર.

સુહવિ=શોભાવે.

સુહાય=સુંદર લાગે.

સૂક્ત=સાડું વચન; સારી ઉક્તિ.

સૂત્ર=૧. દોરો. ૨ સકળ આધાર. પુતળાનાં ખેલ કરનાર દોરો પોતાના હાથમાં રાખી પુતળાંને નચવે છે તેથી પુતળાંનો બધો આધાર તે સૂત્ર ઉપર હોય છે તે ઉપરથી સૂત્ર એટલે બધો આધાર જેના ઉપર હોય તે દોરો.

સૂનકાર=શાન્તિ; ચુપચાપ હોય તેવી સ્થિતિ.

સૂનુ=(ના) દીકરો; પુત્ર.

સૂનુ=(વિ) એકાંત, ઉજડ, નિજન.

સેક=રેડવું તે, સિંચન.

સેજ=પથારી, શય્યા.

સેંથી-સેંથી=માથાના વાળના બે ભાગ કરવાથી વચ્ચે જડી રહેતી રેખા.

સયારી=મઝીયાડું, સા સાથે મળી ભોગબળું તે.

સોડ=પડખું.

સોડમ=સુગંધ, સુવાસ.

સોડિયું=સોડ, સ્ત્રીઓનાં કપડાંનો છેડો વાળવામાં આવે છે તે. તે છેડો સંપેટી લપેટી વાળવો તે સોડિયું વાળવું.

સોસાવું=દુબળા થઈ જવું, લેવાઈ જવું. શરીરમાં ઓછા થતા જવું.

સોહતુ=શોભતું.

સોહાગ=સોભામ્ય; શોભા.

સોહલું=સહેલું.

સામ્ય=સાદર્ય, શીળું સાદર્ય.

સામ્ય કાન્તિ=સુંદર કાન્તિવાળું.

સારલ=સુગંધ.

સાવર્ણુ=સુવર્ણનું, સોનેરી.

સ્કંધ=ખભો.

સ્તન ચૂચુક=સ્તનની ડીંટડી.
 સ્તબ્ધ=દિગ્મૂઢ, આશ્ચર્ય ચકિત.
 સ્તવવું=સ્તુતિ કરવી.
 સ્તંભજળ-થાંભલા જેવું બની
 ગયેલું જળા, જળાના દેખાતા
 થાંભલા.
 સ્તોત્ર=સ્તુતિ અર્થે ગાયેલું
 કાવ્ય.
 સ્થળી-સ્થળ=જગ્યા ઉપરથી
 નાનું, નાબુક. એ અર્થમાં
 વપરાય છે.
 સ્થાયી=ટકી રહે તેવું.
 સ્થિરા-સ્થિર=કાયમ રહે તે.
 સ્નાનપાન=ન્હાવું અને પીવું તે.
 સ્નિગ્ધ કૃષ્ણ=ચળકાટ મારતા
 ભીના કાળા રંગનું.
 સ્નેહગર્ભ=સ્નેહ જેના ગર્ભમાં
 છે તે.
 સ્પૃહા=ઇચ્છા.
 સ્ફટિક=એક જાતનો પથ્થર.
 સફેત, પાસાવાળો સુંવાળો
 હોય છે.
 સ્ફુટિત=ફુટેલ; ઉગી નીકળેલ.
 સ્ફુરંત=સ્ફુરતા-ફરકતા.

સ્ફુરાવવું=ફરકાવવું.
 સ્ફુર્તિ=સ્ફુરણા. ચાલાકી. એક-
 દમ કાંઈ સુઝી આવે તે.
 સ્મરવું=યાદ કરવું.
 સ્મારક=સંભારી આપનાર,
 યાદ કરાવનાર.
 સ્મિત=મ્હેં મલકાવવું તે.
 સ્મિતમય=મ્હેં મલકાતાં રહે
 તેવું, આનંદમય.
 સ્મૃત=પ્રવાહ.
 સ્વ=પોતે, પોતાનું.
 સ્વચ્છંદ=પોતાની ઇચ્છા.
 સ્વચ્છંદી=પોતાની જ ઇચ્છા
 પ્રમાણે વર્તનાર. (બીજાને
 માટે દરકાર ન જ કરે તેવો.)
 સ્વત્વ=પોતાપણું; સ્વાભિમાન.
 સ્વર્મન્દ્રાકિની=આકાશ ગંગા.
 સ્વરણમયી=સુવર્ણમયી, સોના
 જેવી, સોનેરી.
 સ્વર્ગીય=સ્વર્ગનું; દિવ્ય.
 સ્વરૂપ=ખડુ ઓણું.
 સ્વસુખ=પોતાનું સુખ.
 સ્વસા=ખડેન.
 સ્વરથ=પોતામાંજ તૃપ્ત રહેનાર;
 તદ્દન શાંત; સુખરૂપ.

સ્થામ=સ્વામી; પ્રભુ.
 સ્વાસ્થ્યસરણિ=સ્વાસ્થ્યની સીદી.
 સ્વાસ્થ્યની પરંપરા.
 સ્વેદ=પરસેવો.
 સ્હાવું=મદદમાં જવું; હાથ પક-
 ડી પાસે ઉભા રહેવું.

હ.

હકીકત=ખરી ખીના.
 હઠપાશ=હઠરૂપી જાળ; બહુજ
 હઠ પકડી રાખવી તે.
 હતાશ=લગ્નાશ; જેની આશા
 ભાંગી ગઈ હોય તેવું.
 હબકવું=ખી જવું; ડરી જવું.
 હય=ઘોડો.
 હરણુ=૧. તે જાતનું પ્રાણી. ૨.
 લઈ જવું તે.
 હરિત=૧. લીલું. ૨. પીળું.
 ૩. ઘાસ.
 હરિયાળી=લીલી. લીલોતરી.
 હર્ષ વર્ષણુ=હર્ષને વરસાવનાર.
 હલક=ગાવામાં અમુક જાતની
 મજા-અવાજને ધ્રુજાવવાથી
 આવે તે. સુર. કંઠ.

હલે-હલા=સ્રી સખીને સંબો-
 ધનમાં વપરાતો શબ્દ. સખિ,
 ખેનપણી.

હવાદળ=હવાના દળ-થર-પડ.

હવિ=ખલિકાન.

હસ્ત સ્થળી=હથેળી.

હસ્તી=હયાતી; અસ્તિત્વ.

હંગામ=ધામધુમ, તોફાન, લડાઈ.

હાડ=હાડકાં, શરીરનો બાંધો.

હારિ=હરણુ કરે તેવું, આકર્ષક,
 મનોહર, સુંદર.

હાય=દુઃખનો પુકાર, દીલગીરી.
 અકસોસ.

હાર્દ=રહસ્ય; મર્મ, ગુહ સત્ય.

હાલરડું=નાનાં બાળકને ઉઘા-
 ડવા માટે ગાવામાં આવે છે
 તે ગીત.

હાવલાવ=લટકાં; અમુક જાતની
 ચેષ્ટા.

હાસ-હાસ્ય=હસનું તે.

હિના=મેંદી.

હિમ=બાણીજ સખત કંડી, ઠાર,
 ખરક.

હિમકર=થંડાં કિરણોવાળો ચન્દ્ર.

હિમભૂમિ=જ્યાં થંડી બહુ હોય
તેવી ભૂમિ.

હિમ શિલા=થંડો પથ્થર.

હિમાંબુ=થંડું પાણી.

હિમાંશુ=થંડાં કિરણોવાળો,
ચન્દ્ર.

હિસ=હિસા કરે તેવું; હિસા
કરનાર. ફર.

હીર=૧. રેશમ. ૨. તેજ, કાન્તિ
૩. દેવત, પાણી, બળ, જોર.

હીસે-હીસવું=હરખાવું, ખુશી
થવું, ખુશી થઈ અતિ આનં-
દમાં આવી જવું.

હુતાશન=અગ્નિ.

હદ=ઝરો, નાનું સરોવર.

હેમ=સોનું.

હેમન્ત=શિયાળો. ઠંડી ઋતુ
(માગશર પોષ માસ)

હેલી=અટક્યા વગરની વૃષ્ટિ.

હેમ=હિમનું બનેલું. હિમન
જેવું થંડું.

હોલાવવું=ઠારવું, ખુઝવવું.
ક્ષ.

ક્ષણ=પળ.

ક્ષિતિજ=દૃષ્ટિ મર્યાદા.

ક્ષોભ=ખળભળાટ, ગુસ્સો, વ્ય
થતા.

જા.

જ્ઞાતપૂર્વ=પહેલાં જાણેલું હોય
તેવું.

નોંધ.

૧. ક્રમમાં અનુનાસિકના વર્ગનું ધોરણ નહિ રાખતાં, સ્વરને
અંતે તે સ્વરના અનુસ્વારવાળા શબ્દો રાખવામાં આવ્યા છે.

૨. ક્ષ, જ, ઝે બે જોડાક્ષર છે, પણ ગુજરાતીમાં મૂળાક્ષરમ
ગણાયેલા હોવાથી તે માટેનો ક્રમ ગુજરાતી મૂળાક્ષર પ્રમાણે
રાખ્યો છે.

આ શબ્દકોષ મુખ્ય નં. ૬૩ ચીંચપોખી પરેલ દોડ પર લેડી નોર્થમાટ હિન્દુ

આર્કનેજ છે. એન. સેલર પ્રેસમાં બહુવિધ પિતાંબર ઢાંકે છાપ્યો છે

અને હિંમતલાલ ગણેશજી અંતરીયાએ મુખ્ય નં. ૨ ભુલેશ્વર

મારમાર પર પ્રકટ કર્યો છે.

